

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

THE ECONOMY OF THE BALKANS IN THE OTTOMAN EMPIRE ERA

OSMANLI DÖNEMİ BALKAN EKONOMİSİ

Osmanlı Devleti yaklaşık 550 yıl hüküm sürdüğü Balkanlar'ı birçok alanda özellikle de ekonomik ve sosyo-kültürel açıdan etkilemiş ve bu etki günümüze kadar devam etmiştir. Balkan ülkelerinin ekonomisinin gelişmesi için uyguladığı tımar sisteminin yanı sıra bölgesel şartlara göre politikalar geliştirmiş, çarşılar, pazarlar, hanlar, yollar, köprüler inşa etmiş, üretimi esas kılmıştır. Bu sayede Balkan toplumlarının refah seviyesi Osmanlı öncesi ekonomik durumları ile karşılaştırılamayacak kadar iyi bir seviyeye yükselmiştir.

THE ECONOMY OF THE BALKANS IN THE OTTOMAN EMPIRE ERA
OSMANLI DÖNEMİ
BALKAN EKONOMİSİ

EDITÖRLER / EDITED BY
Prof. Dr. Zafer GÖLEN
Prof. Dr. Birol ÇETİN
Doç. Dr. Abidin TEMİZER

gece
kitaplığı

THE ECONOMY OF THE BALKANS IN THE OTTOMAN EMPIRE ERA

OSMANLI DÖNEMİ BALKAN EKONOMİSİ

EDITÖRLER / EDITED BY

Prof. Dr. Zafer GÖLEN

Prof. Dr. Birol ÇETİN

Doç. Dr. Abidin TEMİZER

gece
kitaplığı

gece
kitaplığı

www.gecekitapligi.com

/gecekitapligi

/gecekitapligi

/gecekitap

9 786052 882382

OSMANLI DÖNEMİ BALKAN EKONOMİSİ
THE ECONOMY OF THE BALKANS IN THE
OTTOMAN EMPIRE ERA

EDİTÖRLER / EDITED BY

Prof. Dr. Zafer GÖLEN & Prof. Dr. Birol ÇETİN

Doç. Dr. Abidin TEMİZER

Ankara 2018

gece
kitaplığı

Yayın Koordinatörü • Yaşar HIZ
Yayın Koordinatörü/ Broadcaste Coordinator • Yaşar HIZ
Genel Yayın Yönetmeni / General Publishing Director • Aydın ŞİMŞEK
Editörler / Edited by • Prof. Dr. Zafer GÖLEN
Prof. Dr. Birol ÇETİN
Doç. Dr. Abidin TEMİZER
Kapak Tasarım / Cover Design • Cansın Selin TEMANA
İç Tasarım / Interior • Gürkan GÖÇER
Birinci Basım / First Edition • © Şubat 2018 / February 2018-
ANKARA

ISBN: 978-605-288-238-2

© copyright

Bu kitabın yayın hakkı Gece Kitaplığı'na aittir. Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin almadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without the publisher's permission.

Yayıncı / Publisher

Gece Kitaplığı

Adres /Address: Kızılay Mah. Fevzi Çakmak 1. Sokak

Ümit Apt No: 22/A Çankaya/ ANKARA

Tel / Phone: +90 312 384 80 40

web: www.gecekitapligi.com

e-posta: gecekitapligi@gmail.com

Baskı & Cilt / Printing & Binding

Bizim Büro Matbaa

Sanayi 1. Cadde Sedef Sk. No: 6/1

İskitler - Ankara

Sertifika No: 26649

Tel: 0312 229 99 28

OSMANLI DÖNEMİ BALKAN EKONOMİSİ
THE ECONOMY OF THE BALKANS IN THE
OTTOMAN EMPIRE ERA

EDİTÖRLER / *EDITED BY*

Prof. Dr. Zafer GÖLEN & Prof. Dr. Birol ÇETİN

Doç. Dr. Abidin TEMİZER

Ankara 2018

gece
kitaplığı

Prof. Dr. Zafer GÖLEN

1970’de Almanya’nın Hilpoltstein kentinde dünyaya geldi. İlk, orta ve lise eğitimini Samsun/Bafra’da tamamladı. 1987 yılında Ondokuz Mayıs Üniversitesi Tarih Bölümüne kaydoldu. 1991 yılında üniversiteden mezun olan Gölen, aynı yılın Kasım ayında Adana Kadirli Yoğunluk Ortaokulunda Tarih öğretmeni olarak göreve başladı. 1995 yılında Süleyman Demirel Üniversitesi Eğitim Fakültesi’ne araştırma görevlisi olarak atandı. 1996 yılında Yüksek Lisansını, 2001 yılında doktorasını tamamladı. 2010’da doçent, 2015’de profesörlüğe yükseltildi. Akademik çalışmalarını Balkan Tarihi üzerine yoğunlaştıran Gölen’in *Baruthane-i Amire; Çanakkale’den Cumhuriyet’e Cumhuriyetten Geleceğe; Tanzimat Dönemi Bosna Hersek İsyanları; Tanzimat Döneminde Bosna Hersek; Şark Meselesi ve Milli Mücadele* adlı basılı 5 kitabı bulunmaktadır. Gölen ayrıca *Burdur Kitabı-I, II, III, IV; Kuva-yı Milliye’den Cumhuriyete Burdur; Balkan Tarihi-I-II, Osmanlı Dönemi Balkan Şehirleri 3 Cilt*, adlı 8 kitabın da editörlüğünü yapmıştır. Gölen’in çoğunluğu Bosna Hersek’le ilgili olmak üzere yurtiçi ve yurtdışında yayınlanmış 60’ın üzerinde makale ve tebliği vardır. Zafer Gölen evli, İlayda ve İlber adlı iki çocuk babasıdır.

Prof. Dr. Birol ÇETİN

1 965 yılında Ankara’da doğdu. İlkokul eğitimini Sivas’ta, lise eğitimini Tekirdağ’da tamamladı. Lisans eğitimini 1982-1986 yılları arasında Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü’nde tamamladı. Yüksek Lisansını İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Tarihi Anabilim Dalı’nda 1987-1991 yıllarında tamamladı. Aynı Anabilim Dalı’nda 1992-1997 yılları arasında doktora eğitimini aldı ve “Osmanlı İmparatorluğu’nda Barut Sanayi (1700-1900)” başlıklı doktora tezi ile Dr. unvanını aldı. 1993-1999 yılları arasında Kırıkkale Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü’nde araştırma görevlisi olarak görev yaptı. 1999-2008 yılları arasında Gaziosmanpaşa Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü’nde Yardımcı Doçent olarak görev yaptı. Kurucu üye olarak görev aldığı Gaziosmanpaşa Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi’nde iktisat ve Rektörlüğe bağlı Enformatik bölümlerinin başkanlığını yaptı. 2008 yılında Doçent, 2014 yılında profesör unvanlarını aldı. Türkiye İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA)’nın Bosna-Hersek, Karadağ ve Arnavutluk koordinatörlükleri görevlerinde bulundu. Prof. Dr. Birol Çetin 2016 yılında atandığı TİKA başkan yardımcılığı görevini halen sürdürmektedir.

Doç. Dr. Abidin TEMİZER

1 981 yılında Van'ın Gürpınar ilçesinde doğdu. İlk, orta ve lise eğitimini Van'da tamamladı. Lisans Eğitimini 1999-2003 yılları arasında Ondokuz Mayıs Üniversitesi Tarih Bölümünde aldı. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Tarih Bölümünde 2007 yılında Yüksek Lisans eğitimini “Osmanlı-Karadağ Sınır Anlaşmazlıkları ve Çözümü (1878-1912)” başlıklı tezi ile; Doktora Eğitimini 2013 yılında “Karadağ'ın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1853-1913)” başlıklı tezi ile tamamladı. 2005-2008 yılları arasında Ondokuz Mayıs Üniversitesi Tarih Bölümünde Araştırma Görevlisi, 2009-2014 yılları arasında Balıkesir Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarih Bölümü'nde Okutman olarak çalıştır. 2014 yılı Mayıs ayında Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi'ne Yardımcı Doçent olarak atanan Temizer, 2015 yılında doçentliğe yükseltildi. Abidin Temizer'in çalışmaları Karadağ ve Balkan tarihi üzerine yoğunlaşmaktadır. *Osmanlı'dan Cumhuriyete Karadağ'da Türk Sefirleri ve Şehbenderleri*; *Şefik Avni Özüdoğru'nun Serbest Fırka Hatıratı, Türk İnkılabı Tarihi* adlı üç kitabı bulunmaktadır. *Balkan Tarihi Araştırmalarına Metodolojik Yaklaşımlar, Balkan Tarihi I-II; Osmanlı Dönemi Balkan Şehirleri 3 Cilt, South-East European Diplomacy: 100 Years Since the Balkan Wars* isimli kitaplara da editörlük yapmıştır. Karadağ, Sırbistan, Romanya ve Samsun ile ilgili yurtiçinde ve yurtdışında yayımlanmış çok sayıda makale ve bildirisi bulunmaktadır. Abidin Temizer evli ve iki çocuk babasıdır.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

KISALTMALAR / ABBREVIATIONS /-V-

ÖN SÖZ / PREFACE /-VII-

HAKEM KURULU / REFEREE BOARD /-XI-

OSMANLI DÖNEMİ BALKAN ECONOMİSİ *ECONOMY OF BALKANS IN THE OTTOMAN* *EMPIRE ERA*

Mehmet Ali ÜNAL / -1-

Rumeli Sancaklarında Ölçüler ve Tartılar

Measurements and Scales in Rumeli Sanjaks

Marijan PREMOVIĆ / -75-

Nahiye Gorazde in Ottoman Censuses from
the Second Half of the 15th Century

Mehmet İNBAŞI / -95-

Kalkandelen’de Sosyal ve Ekonomik Hayat
(XV-XVI. Yüzyıllar)

The Social and Economic Life in Kalkandelen
(XV-XVITH Centuries)

Nenad MOAČANIN / -129-

Land Occupation and Types of Landholding
in The Sancak of Klis 1537 – 1714

Serdar GENÇ - Füsün Gülsüm GENÇ / -145-

Rusçuk’ta Hanlar ve Yolcular (17-19.YY.)

Inns and Passengers in Ruse (17-19th
Centuries)

Hasan BABACAN –Abidin TEMİZER -177-

XIX. Yüzyıl Ortalarında Niş Sancağı
Merkezinde Ekonomi ve Meslekler

*Economy and Occupations in Towncenter of
Sanjak of Niš in the Mid-18th Century*

Zafer GÖLEN / -201-

XIX. Yüzyıl Başlarında Semendire Livası
Timar ve Zeametleri

*Timars and Zeamets of Smederevo Sandjak in
The Early 19th Century*

Yücel YİĞİT / -261-

XIX. Yüzyılda Prizren’de Debbaglar

Tanners At Prizren in the 19th Century

Kerim SARIÇELİK / -283-

Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında XIX. ve
XX. Yüzyılda Balkanlar’da Çekirge Felaketi

*Grasshoppers Disaster in the Balkans on the
19th and 20th Centuries in the Light of the
Archive Documents*

Haluk KAYICI / -309-

19. Yüzyıl Sonlarında Edirne Sancağı’nda
Ticaret ve Sanayi

*Trade and Industry in the Sanjak of Edirne in
the Late 19th Century*

İbrahim YILMAZÇELİK - Sevim ERDEM / -355-

Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde
Selanik-Mitroviçe-Zibefçe Demiryolu Hattı
Boyunca İşletilen Madenler

*Quarries Operated in Late Period of
Ottoman Empire Along with Thessalonica-
Mitrovice-Zibefçe Railway Line*

Ahmet YÜKSEL / -435-

Oluşum ve İşleyişiyle Dedeagaç Bulgar
Tüccar Vekâleti

*Formation and Function of "Bulgaria
Trader's Representation" in
Alexandroupolis*

KISALTMALAR / ABBREVIATIONS

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
A.MKT. NZD.	: Sadaret, Nezâret ve Devâir Evrakı
A.MKT. UM.	: Sadaret Mektubî Kalemi Umûm Vilâyât
A.MT'Z (04).	: Sadaret Eyalet-i Mümtaze Bulgaristan Evrakı
AE. SAMD. III	: Ali Emiri III. Ahmed
BEO.	: Bâb-ı Âlî Evrak Odası
Bkz.	: Bakınız
BOA.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
C.ADL.	: Cevdet Adliye
C.AS.	: Cevdet Askeriye
C.DRB.	: Cevdet Darphane
C.ML.	: Cevdet Maliye
Der.	: Derleyen
DH. MKT.	: Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi
DH.ŞFR.	: Dahiliye Nezâreti Şifre Evrakı
DİA	: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
e.t.	: Erişim Tarihi
Ed.	: Editor
H.	: Hicri
H. H.	: Hatt-ı Hümayûnlar:
Haz.	: Hazırlayan
HR.MKT.	: Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi
HR.TO.	: Hariciye Nezareti Tercüme Odası
İ.DH.	: Dâhiliye Nezareti İradeleri

VI | KISALTMALAR / ABBREVIATIONS

İ.HR.	: Hariciye Nezareti İradeleri
İ.MSM.	: Mesâil-i Mühimme İrâdeleri
İ.MVL.	: Meclis-i Vala İradeleri () : 1037/30.
İA	: İslam Ansiklopedisi
İE.MDN.	: İbnülemin Meadin
KK	: Kamil Kepeci
KKA	: Kuyud-ı Kadime Arşivi
M.	: Miladi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
ML.VRD.	: Maliye Nezareti Varidat Kalemi
MVL.	: Meclis-i Vala
p.	: Page
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfa Sayısı
TFR.I.A.	: Rumeli Müfettişliği Sadaret Evrakı
TFR.I.ŞKT.	: Rumeli Müfettişliği Arzuhaller
TKGM	: Tapu ve Kadastro Genel
Müdürlüğü	
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Vol.	: Volume
Y. MTV.	: Yıldız Mütenevvi Maruzat Kalemi
Y.A.RES.	: Yıldız Sadâret Resmî Maruzât
Y.PRK.ASK.	: Yıldız Perakende Askerî Maruzât
Y.PRK.BŞK.	: Yıldız Perakende Mâbeyn
Başkitâbeti	
Yay.	: Yayınları

ÖN SÖZ

U**BTAK** (Uluslararası Balkan Tarihi Araştırmaları Komitesi) bir grup bilim insanı tarafından Balkan Tarihi araştırmacılarını bir çatı altında toplamayı ve ortak bilgi birikimi üretmeyi hedefleyen akademik-sivil bir oluşumdur. UBTAK kendine dört temel misyon belirlemiştir. Bunlardan ilki UBTAS (Uluslararası Balkan Tarihi Araştırmaları Sempozyumu) adı altında sempozyumlar düzenleyerek bu vesile ile Balkan Tarihi araştırmacılarının birbirlerini tanımalarını, çalışmalarından haberdar olmalarını sağlamaktır. İkincisi Balkan Tarihi hakkında spesifik konularda bilgi üretimine katkı yapmak ve özellikle Balkan tarihi yazımında Osmanlı arşivlerini ön plana çıkarmak, üçüncüsü sempozyumlarda sunulan bildirileri mutlaka kitap haline dönüştürmek, dördüncüsü ise Balkan Tarihi araştırmacılarının çalışma sahalarını tanımalarını sağlamaktır. Bu yüzden UBTAK teorik çalışmalara olduğu kadar saha tetkiklerine de önem veren bir oluşumdur. UBTAK'ın en güçlü yanı da budur. UBTAK her etkinlik sonrası gerçekleştirdiği zengin sosyal programlarla araştırmacıları saha ile buluşturmuştur. Bu sebeple Balıkesir'de yapılan UBTAK etkinliklerinin ilki hariç tamamı bir Balkan ülkesinde gerçekleştirilmiştir. Şimdiye kadar Türkiye, Karadağ, Romanya ve Bosna Hersek ve Slovenya'da sempozyumlar yapılmış, bundan sonra da geleneğe bağlı kalarak düzenli olarak herhangi bir Balkan ülkesinde UBTAK etkinlikleri yapılmaya devam edilecektir. UBTAK ekibi olarak bizim en büyük bahtıyarlığımız, Balkan ülkelerindeki meslektaşlarımızın da UBTAK oluşumuna sahip çıkmaları ve özellikle UBTAS'ın kendi ülkelerinde gerçekleşmesi için gösterdikleri çaba olmuştur.

UBTAK'ın bir başka özelliği ise düzenlediği sempozyumlarda katılımcıların kabul ettiği ve takdirlerini toplayan katı bilimsel tutumudur. Sempozyuma gönderilen bildiri özetleri önce düzenleme kurulu tarafından gözden geçirilerek, sempozyuma davete layık bulunanlar alanında uzman iki hakeme gönderilir, tebliğ özetlerinin hakemler tarafından onayından sonra araştırmacılar sempozyuma davet edilir. Tebliğ sunumları gerçekleştirildikten sonra, tam metinler yayınlanmadan önce yeniden iki hakem tarafından incelenir. Hakem raporlarının olumlu olmasından sonra ilgili tebliğ sempozyum kitabına girmeye hak kazanır. UBTAS'ı diğer birçok sempozyumdan ayıran hususlardan biri de budur. UBTAS'da sunulan bildiriler, ilk sempozyumdan itibaren Türkiye'nin önde gelen yayınevleri tarafından kitap olarak basılmıştır. 2016 yılından itibaren sempozyum kitapları basılı yayımın yanında, sempozyum web sitesinde kitabın pdf'i ücretsiz olarak araştırmacıların istifadesine sunulmuştur. Böylece dünyanın herhangi bir yerindeki araştırmacılar kitaplarımıza istediği yerden kolayca ulaşabilecektir. Sempozyum kitapları ayrıca dünyanın sayılı üniversitelerinin kütüphanelerinde de bulunmaktadır.

UBTAK'ın en zayıf yanı ise maalesef ekonomik bir kaynaktan yoksun olmasıdır. Tamamı akademisyenlerden oluşan UBTAK, bir etkinliği her yönü ile yapacak malî kaynaktan yoksundur. Ancak bu problem başta TTK, TİKA, Yunus Emre Enstitüsü ve Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü gibi kurumların verdikleri destek ile aşılmaya çalışılmıştır. Bu noktada birçok meslektaşımız da kendi masraflarını karşılamak suretiyle sempozyuma destek vermişlerdir. Tüm destekçi devlet kurumlarına ve meslektaşlarımıza teşekkür etmek bizim için bir vazifedir.

UBTAK tarafından organize edilen 2017 UBTAS Selovenya'nın Bled kentinde “*Osmanlı Dönemi Balkan Ekonomisi ve Balkanlar'da Gündelik Yaşam*” teması ile gerçekleştirilmiştir. Sempozyuma TTK, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü, Ljubljana Üniversitesi, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, TİKA ve Yunus Emre Enstitüsü katkı sunmuşlardır.

2017 UBTAS açılış töreni 27 Eylül 2017’de gerçekleştirilmiştir. Açılış töreninin ardından UBTAS Balkan Tarihine Katkı ve Hizmet Ödülleri takdimine geçilmiştir. Balkan Tarihine Katkı Ödülü UBTAS seçici komitesi tarafından her yıl düzenli olarak, Balkan Tarihi alanında öncü çalışmalar yapmış profesör unvanlı akademisyenlere takdim edilmektedir. Balkan Tarihine Hizmet Ödülü ise akademisyen olmayan, ancak Balkan Tarihinin aydınlatılması için her aşamada görev üstlenmiş kişi ya da kişilere verilmektedir. Balkan Tarihine katkı ödülleri 2016 yılına kadar, Montenegro Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Šerbo Rastoder’e, Romanya Bilimler Akademisi’nden Prof. Dr. Ioan Scurtu’ya, Bükreş Üniversitesi’nden Prof. Dr. Mihail Maxim’e, Erciyes Üniversitesi’nden Prof. Dr. Mehmet İnbaşı’ya Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi’nden Prof. Dr. Zafer Gölen’e verilmiştir. 2017 yılı UBTAS Balkan Tarihine Katkı Ödülü’ne ise Ege Adalarına ilişkin yaptığı çalışmalardan ve Balkan tarihi üzerine yaptırdığı doktora tezlerinden dolayı Gazi Üniversitesi’nden Prof. Dr. Necdet Hayta layık bulunmuştur. Balkan Tarihine Hizmet Ödülü ise Balkan Tarihi alanında yapılan çalışmalara verdiği desteklerden dolayı Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Daire Başkanı Sayın Zeynel Abidin Tükoğlu’na takdim edilmiştir.

Sempozyuma, Türkiye, Slovenya, Bosna-Hersek, Karadağ, Romanya, Hırvatistan, Bulgaristan, Sırbistan'dan 65 bildiri sunulmuştur. Sunumlar 2 ayrı salonda 28-29 Eylül 2017, sosyal program ise 30 Eylül 2017 tarihlerinde gerçekleştirilmiştir. Sunumlar Türkçe, İngilizce ve Balkan dillerinde gerçekleştirilmiş olup, her salonda simultane çevirileri yapılmıştır.

Sempozyuma Osmanlı dönemi Balkanlar'da ekonomik hayat ve gündelik yaşam ile ilgili tebliğler sunulmuştur. Bu kitapta hakem değerlendirme sürecinden geçmeyi başaran ve Osmanlı dönemi Balkan ekonomisini konu edinen 12 makaleye yer verilmiştir.

Sempozyuma katkılarından dolayı başta Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Rektörü Sayın Prof. Dr. Adem Korkmaz, Ljubljana Üniversitesi Rektörü Sayın Prof. Dr. Ivan Svetlik, TTK Başkanı Sayın Prof. Dr. Refik Turan, TİKA Başkanı Sayın Dr. Serdar Çam, TİKA Zagreb Koordinatörü Sayın Haşim Koç, Tapu Kadastro Genel Müdür Vekili Gökhan Kanal, TKGM Arşiv Daire Başkanı Sayın Zeynel Abidin Türkoğlu ve Yunus Emre Enstitüsü Başkanı Sayın Prof. Dr. Şeref Ateş olmak üzere bildiri sunarak katkıda bulunan meslektaşlarımıza katkılarından dolayı teşekkür ederiz.

Prof. Dr. Zafer Gölen

Prof. Dr. Birol Çetin

Doç. Dr. Abidin Temizer

Burdur 2018

HAKEM KURULU/ *REFeree BOAD*

Prof. Aleksandar KADIJEVIĆ, Ph.D.; Belgrad University, Serbia

Prof. Alena ĆATOVIĆ, Sarajevo Univesity, Bosnia and Herzegovina

Prof. Ali Fuat ÖRENÇ, Ph.D.; İstanbul University, Turkey

Prof. Božidar JEZERNIK, Ph.D.; Ljubljana University, Slovenia

Prof. Ekrem ČAUSEČIĆ, Ph.D.; Zagreb University, Croita

Prof. Ema MILKOVIĆ, Belgrade University, Serbia

Prof. Ewa KARPINSKA, Ph.D.; University of Lodz, Poland

Prof. Ioan Aurel POP, Ph.D.; Babeş-Bolyai University, Romania

Prof. Mehmet İNBAŞI, Ph.D.; Erciyes University, Turkey

Prof. Mehmet Yavuz ERLER, Ph. D, Ondokuz Mayıs University, Turkey

Prof. Nenad MOACANIN, Ph.D.; Zgreb University, Croita

Prof. Osman KÖKSAL, Ph.D.; Eskişehir Osmangazi University, Turkey

Prof. Redzep ŠKRIJELJ, Ph.D.; Novi Pazar State University, Serbia

Prof. Sabina BAKŠIĆ, Ph. D.; Sarajevo University, Bosnia and Herzegovina

XII | HAKEM KURULU / REFEREE BOARD

Prof. Šerbo RASTODER, Ph.D.; Montenegro University, Montenegro Assoc.

Prof. Abdullah Şevki DUYMAZ, Ph.D.; Süleyman Demirel University, Turkey

Assoc. Prof. Aşkın KOYUNCU, Ph.D.; Çanakkale Onsekiz Mart University, Turkey

Assoc. Prof. Bilgin ÇELİK, Ph.D.; Dokuz Eylül University, Turkey

Assoc. Prof. Damir MATANOVIĆ, Ph.D.; University of Osijek, Croatia

Assoc. Prof. Emina BERBIĆ KOLAR, Ph.D.; University of Osijek, Croatia

Assoc. Prof. Gürsoy ŞAHİN, Ph.D.; Afyon Kocatepe University, Turkey

Assoc. Prof. Hatice ORUÇ, Ph.D.; Ankara University, Turkey

Assoc. Prof. İbrahim SERBESTOĞLU, Ph.D.; Amasya University, Turkey

Assoc. Prof. Mucize ÜNLÜ, Ph.D.; Ondokuz Mayıs University, Turkey

Assoc. Prof. Nihada DELİBEGOVIĆ DŽANIĆ, Ph.D.; Tuzla University, Bosnia and Herzegovina

Assoc. Prof. Selim ASLANTAŞ, Ph.D.; Yunus Emre Institute in Belgrade, Serbia

Asst. Prof. Bülent AKYAY, Ph.D.; Trakya University, Turkey

Asst. Prof. Camelia Elena CĂLIN, Ph.D.; Golesti Museum, Romania

Asst. Prof. Dimitar V. ATANASSOV, Ph.D.; Sofia University, Bulgaria

Asst. Prof. Dušan MLACOVİČ, Ph.D.; Ljubljana University, Slovenia

Asst. Prof. Esra ÖZSÜER, Ph.D.; İstanbul University, Turkey

Asst. Prof. Eyüp KUL, Ph.D.; Recep Tayyip Erdoğan University, Turkey

Asst. Prof. İsmail AVCI, Ph.D.; Balıkesir University, Turkey

Asst. Prof. Jędrzej PASZKIEWICZ, Ph.D.; Poznań Adam Mickiewicz University, Poland

Asst. Prof. Kornelija STARČEVIĆ, Ph.D.; Zagreb University, Croatia

Asst. Prof. Said OLGUN, Ph.D.; Siirt University, Turkey

Asst. Prof. Tuncay Ercan SEPETÇİOĞLU, Ph.D.; Adnan Menderes University, Turkey

Asst. Prof. Uğur ALTUĞ, Ph.D.; Çankırı Karatekin University, Turkey

Asst. Prof. Vahit Cemil URHAN, Ph.D.; Trakya University, Turkey

Hasan BELLO, Ph.D.; Albania Historical Society, Albania

Kujtim NURO, Ph.D.; Toronto, Canada

Roxana COMAN, Ph.D.; The Bucharest Municipality Museum, Romania

OSMANLI DÖNEMİ BALKAN ECONOMİSİ
*ECONOMY OF BALKANS IN THE OTTOMAN
EMPIRE ERA*

RUMELİ SANCAKLARINDA ÖLÇÜLER VE TARTILAR

Measurements and Scales in Rumeli Sanjaks

Mehmet Ali ÜNAL*

Özet

Osmanlı devletinin bütün imparatorluğa şamil tek bir metrolojik sistemi yoktu. Her eyalet ve sancakta farklı ölçüler ve tartılar kullanılmış, eyaletlerin farklı zamanlarda feth olunmuş olması ve imparatorluğun çok geniş bir coğrafyaya yayılması sebebiyle bunları belirli bir standarda kavuşturmak mümkün olmamıştır. Osmanlılar yine de belli ağırlık ve uzunluk ölçülerini standart birim olarak kabul etmişler ve her sancaktaki ölçü ve tartıları bu standartlarla mukayese ederek işlem yapmışlardır. Mesela hububat ölçüsü olan kile her bölgede farklı ağırlıkları ifade eden bir ölçü birimidir. Ancak devlet İstanbul kilesini temel ölçü birimi olarak kabul etmiş ve bölgesel olarak kullanılan kileleri İstanbul kilesine çevirerek ifade etmiştir.

Rumeli sancaklarında kullanılan ağırlık, sıvı ve uzunluk ölçüleri de birbirinden çok farklıdır. Mahalli olarak Osmanlı öncesinden beri kullanıla geldiği için devlet bunları kaldırmamış, sancak ve eyalet kanunnâmelerinde devletin standart kabul ettiği ölçülerle açıklamaya çalışmıştır. Bazen kullanıldığı yörenin adıyla bazen de özel isimlerle anılan bu ölçüler Osmanlı metrolojisi içerisinde önemli bir yer işgal etmektedir.

Bu bildirimizde Rumeli’de hububat için kullanılan kile, şarap, şıra ve sıvı yağ için kullanılan hacim ölçüleri, ağırlık ve uzunluk için kullanılan ölçü birimleri ele alınacak ve bugünkü uzunluk ve ağırlık ölçüleri ile değerleri belirlenecektir.

Anahtar Kelimeler: Kile, müdd, yük, okka, medre, arşın,

* (Prof. Dr.); Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Denizli, Türkiye, e-mail: maunal@pau.edu.tr

Abstract

The Ottoman state did not have a single metrological system comprising the whole empire. Different measurements and scales were used in each province and sanjak. It was not possible to bring them to a certain standard since the provinces had been conquered at different times and the empire was spread over a very wide geography. The Ottomans nevertheless accepted certain weight and length measurements as the standard unit, and transactions were carried out by comparing the measurements and scales in each state with these standards. For example, kile (bushel), which is a grain measurement, was a unit of measurement that expresses different weights in each region. However, the state had accepted the Istanbul bushel as the basic unit of measurement and expressed the locally used ones by converting them to the Istanbul bushel.

The weight, liquid and length measurements used in the Rumelia Sanjaks were very different from each other. Since it had been used locally before the Ottoman Empire, the state did not abolish them, but tried to explain it with the measurements accepted by the state in the Provincial Administration Regulations. These measurements, which were sometimes referred to by special names and sometimes by the name of the region in which it was used, occupy an important place within the Ottoman metrology.

In this study, the units of measurement used for grain, kile, volume measurements used for wine, must and oil, unit of measurements used for weight and length in Rumelia will be treated and their values will be determined with the current length and weight measurements.

Key Words: Kile(Bushel), müdd, yük(load), okka(oke), medre, arşın(ell)

Osmanlı imparatorluğunda kullanılan ölçüler ve tartılarla ilgili çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Walter Hinz'in çalışmasını bunların en başında saymak gerekir¹. Halil İnalcık ise münhasıran Osmanlı metrolojisi ile ilgili yaptığı çalışma² sosyal ve iktisat tarihi üzerinde çalışanlar tarafından hala kullanılmaktadır. Ünal Taşkın'ın Yüksek Lisans çalışması da dikkate değer bir çalışmadır³. Ayrıca benim Osmanlı Tarih Sözlüğü de bu konuda zengin bilgi ihtiva eder.

İnalcık'a göre Osmanlı metrolojisi kendi başına Osmanlı kültürel, idari ve ekonomik tarihini de ilgilendiren önemli bir mevzudur. Genel olarak bir toplumda ananevi olarak kullanılan bir ölçü o toplumun kültürünün bir parçası ve çoğu kez de kültürün en sürekli unsurlarından biridir.

Osmanlı imparatorluğunun kültürünün diğer unsurları gibi ölçü ve tartı sistemleri de büyük bir çeşitlilik arz eder. Orta Asya'dan gelen unsurlar olduğu gibi imparatorluğun yayıldığı coğrafyadan kaynaklanan uygulamalar da söz konusudur. Orta Asya'daki Türk ölçü sisteminin ortaya çıkışında Çin'le yapılan ticarî alışverişin büyük payı vardır. Osmanlı ölçü sistemi ise Selçuklu sistemine

¹ Walter Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, İstanbul 1990.

² Halil İnalcık, "Introduction to Ottoman Metrology", *Turcica Revue d'etudes Turques*, XV, Paris Strasburg, 1983; Türkçe tercümesi "Osmanlı Metrolojisine Giriş", Çev. Eşref Bengi Özbilen, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Ağustos 1991, sayı 73, s.21-50.

³ Ünal Taşkın, *Osmanlı Devletinde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2005.

dayandığı anlaşılmaktadır⁴. Feth edilen coğrafyadaki ölçü ve tartı sitemlerinin Osmanlı metrolojisini zenginleştirdiği muhakkaktır.

Esasen yeni ortaya çıkan bir devlet veya medeniyet kendisinden önceki devlet veya medeniyetlerin maddi ve manevi her türlü kültür unsurunu devr almış bazen aynen bazen de yeni bir yoruma tâbi tutarak devam ettirmiştir.

Osmanlı devleti 14. yüzyılın başlarından itibaren doğu ve batıda fetihlerle sürekli genişledi ve 15. Yüzyılın ortalarında büyük bir imparatorluk haline geldi. Feth edilen her ülkede mahalli tartı ve ölçüler kullanılıyordu. Devlet bunları kaldırıp imparatorluğun her tarafına şamil standart bir ölçü ve tartı sistemi koymadı. Fethedilen her bölgenin eskiden beri uygulanabilen ölçü ve tartıları yerinde bırakıldı. Ancak tahrirlerden sonra tanzim edilen eyalet ve sancak kanunnâmelerinde ölçü birimleri açıklanmış ve devletin standart kabul ettiği İstanbul kilesi, arşın, dirhem, okka gibi birimlerle mukayese edilerek verilmiştir. Zaten bütün imparatorluğa şâmil tek bir metrolojik sistem kurulması o günün coğrafi şartları, etnik ve kültürel özellikleri ile sosyal ve ekonomik yapısı dikkate alındığı takdirde imkânsız görünüyordu. Ayrıca fethedilen bir ülkedeki ekonomik ve sosyal

4 İnalçık, “Osmanlı Metrolojisine Giriş”, Çev. Eşref Bengi Özbilen, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Ağustos 1991, sayı 73, s. 1-24

istikrarın bozulması endişesi de Osmanlı idarecilerini faydacı davranmaya sevk etmiştir⁵.

Nasıl imparatorluğa yeni katılan yerlerde devletin vergi, timâr ve benzeri konularda hukukî standardı demek olan *kanun-ı Osmanî*'yi hemen uygulamak yerine, o bölgede daha önceki hâkimler tarafından konulmuş olan vergi düzenini bir müddet daha devam ettirmek ve orada Osmanlı hâkimiyeti pekiştikten ve halk Osmanlı idaresine iyice ısındırıldıktan sonra tedricen *kanun-ı Osmanî*'ye geçmek şeklinde bir siyaset takip edildiyse metrolojik sistem konusunda da benzeri bir yol izlenmiştir.

Osmanlı imparatorluğu Balkanlarda ve Orta Avrupa'da yayılırken ölçü ve tartılar konusunda muayyen bir standartlaşmaya geçmemiş önceki idareciler olan despotlar ve krallar zamanındaki âdetler ve uygulana gelen bazı ölçü birimleri geçerliliğini korumuş ve Osmanlı literatürüne dâhil edilmişlerdir.

Osmanlılar Fatih devrinin sonlarına kadar feth edilen bölgelerdeki yerli halkın uzun zamandan beri alışmış oldukları örf ve âdetleri muhafaza etmek siyaseti takip ettiler. Ancak tımar sisteminde vergilendirme belirli bir standardizasyonu zaruri kılıyordu. Bu sebeple mahalli ölçü ve tartıları kaldırmadan bu ölçülerin devletin standart kabul ettiği ölçülerle karşılığı verilmeye çalışılmıştır. Devletin gayesi aslında İstanbul kilesi, dirhem, İstanbul okkası gibi

⁵ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta 2015, 11. Baskı, s. 167.

standart ölçülerin her tarafta geçerli kılmasıdır. Hatta birçok yerde bilhassa hububat ölçüleri verilirken İstanbul kilesi esas alınmıştır. Bu arada mahalli kile ve diğer ağırlık birimleri de verilmiştir. Nitekim 2 Temmuz 1579 tarihli bir fermanla devlet Macaristan'daki sancaklarda kile'nin 30 okka olarak kabul edilmesini emretmiştir. Keza her tahrirde ve her kazasında farklı bir kilenin kullanıldığı Saraybosna'da 1565 yılı tahririnde sancağa bağlı bütün kadıliklarda “*cümlesinin kileleri ve narhları beraber olmak*” kararı verilmiş ve biraz aşağıda görüleceği üzere Saraybosna kilesinin 60 okka olması kararlaştırılmıştır⁶. Fakat bütün bu çabalara rağmen yine de tam bir standardizasyon sağlanamamıştır⁷.

Dirhem, okka, kile, müdd ve yük gibi ağırlık ve hacim ölçüleri ile arşın gibi uzunluk ölçülerinin bütün imparatorlukta uygulandığını malumdur. Ancak bunların dirhem ve okka gibi bir ikisi haricinde yörelere göre farklılıklar arz ettiğini görmekteyiz. Şimdi Rumeli'ye ait tahrir defterlerinde ve sancak kanunnamelerinde zikr edilen ve imparatorluğun başka yerlerinde görülmeyen ölçü ve tartı sistemi örneklerle açıklamaya çalışalım.

Hububat Ölçüleri

Hububat ölçüsü olarak genellikle kile, müdd ve yük kullanılmaktadır. Ancak her yörede bu

⁶ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri (OK)* 6, İstanbul 1992, s. 424.

⁷ İnalçık, *Metroloji*, s. 37.

ölçüler birbirinden çok farklıdır. Devlet mahalli ölçüleri hesap ederken 25,656 kg (20 okka) gelen İstanbul kilesi ile 400 dirhem gelen okka'yı esas almıştır. Kanunnâmelerde mahalli ölçülerin okka olarak veya İstanbul kilesi olarak karşılığını verilmektedir. Her ne kadar sipahiler ürünlerini reayadan aynî olarak tahsil etmek mecburiyetinde iseler de tahrir defterlerinde sipahilerin gelirleri akça olarak yazıldığından buğday, arpa gibi hububat ürünlerinin fiyatları belirlenmek zorundaydı. Bunun için mahalli ölçülerin okka değerleri esas alınarak narh vermek gerekiyordu. Fakat hububatın narh fiyatı tesbit edilirken iklim şartlarına, yörenin kazâ merkezine olan uzaklıklarına ve toprağın verimliliğine de dikkat ediliyordu. Öşür nisbeti de bölgenin özelliklerine göre değişiyordu. Meselâ buğdayın az yetiştiği Sinop'ta onda bir öşür alınırken orta ve doğu Anadolu'da genellikle beşte bir öşür alınıyordu⁸.

Kile

Kile en yaygın hububat ölçüsü olup imparatorluğun her yerinde kullanılır fakat değişik kıymette olur ve birbirini tutmazdı. Kile aslında bir hacim ölçüsüdür. O yüzden bazı kanunnâmelerde “*Kıbil bir ölçektir ki yirmi dört vukiyye buğday alır*”, şeklinde tanımlanmıştır⁹. Bazen sancak merkezi ile nâhiyelerde kullanılan kile farklı olabilmektedir. Mesela III. Murad devri Niğbolu sancağı kanunnâmesine göre kile 100 okkalık bir hububat ölçüsüdür (128,3 kg). Fakat aynı

⁸ Ünal, *Osmanlı Devrinde Sinop*, Ankara 2014, s. 162.

⁹ OK 1, s. 162.

kanunnâmenin aynı maddesine göre nahiye-i Niğbolu'da “*müteârif*” olan kile 24 vukiyye (okka)’ (30,79 kg) dir¹⁰.

Farklı memleketler arasındaki alış verişlerde aradaki fark İstanbul kilesine göre tashih olunurdu. Kile, buğday ile doldurulduğu zaman 400 dirhemlik tutan okka ile 20 İstanbul okkası gelirdi. Bunun dörtte biri *şinik* diye anılırdı.

Kile¹¹, Esfirlik'te¹² 153,96 kg (120 okka); Niğbolu, Ayvaroca, Lofça, Plevne ve Rahova'da 128.294 kg (100 okka); Vidin, Fethülislâm, Bane, Bolmaya, Giruniye, Timuk, Zagoriye¹³ ve Çatalca'da 115,470 kg (90 okka); Yenişehir, Zıştovi, Tırnovo ve Hotaliç'te 102,535 kg (80 okka); Bosna, Çernova, Şumnu, Eski Cuma, İbrail ve Hezargrad'da 76,976 kg (60 okka); İşkodra'da 1520'de 102,640 kg (80 okka) 1536'da 46,285 kg (36 okka); İpek'te 51,320 kg (40 okka); Macaristan'da Temmuz 1579'da 38,488 kg (30 okka); İlbasan'da 38,488 kg (30 okka); Cankerman'da¹⁴ 56,452 kg (44 okka); Berkofça'da¹⁵ 69,282 kg (54 okka); Kilis'de (Bosna'da) 82,112 kg (64 okka); Şehirköy'de

¹⁰ OK 8, s. 509.

¹¹ Mehmet Ali Ünal, “Kile”, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul 2011.

¹² III. Murad devri Vidin livası kanunnâmesine göre Vidin livasına tâbi bir nahiye.

¹³ III. Murad devri Vidin livası kanunnâmesine göre Vidin livasına tâbi nahiyeler.

¹⁴ Akkerman'a tâbi.

¹⁵ 1525 tarihli mufassal tahrir defterine göre Sofya vilayetine tâbi bir kazâ.

(Sofya'ya tâbi) 64,15 kg (50 okka); Sofya ve Samakov'da 66,716 (52 okka); Depedelen'de 38,484 kg (30 okka); Gelibolu, Görice, Tırhala, Pojega, Kefe, Kerş ve Akkerman'da 1570'de 51,317 kg (40 okka); Ağrıboz, İmroz, Biga, İzladı, Atina, Ohri (20 okka); 16. yüzyılda Peçuy'da 41,054 kg (24 okka); Yenibazar 56,449 (44 okka); 1565'te 28,224 kg (22 okka); Budin'de 23,094 kg (18 okka); Mohaç'ta 16. yüzyılda 30,768 kg (24 okka); Gelibolu (Limni) 20,527 kg (16 okka) idi (Tablo 1).

Edirne'de pirinç için 11.546 kg (9 okka), buğday için 23,094 kg (18 okka), İzvornik'te 132 okka veya 33 okka; Saraybosna'da 50, 64, 66 okka idi¹⁶. Niğbolu sancağına tâbi *Ayvoraca kilesi* 128,28 kg (100 okka) idi¹⁷.

Kile değerlerini hesaplamak için yukarıda belirttiğimiz gibi okka'yı 400 dirhem yani 1.282,8 kg kabul ettik.

Tablo 1'de de görüleceği üzere Rumeli sancaklarında 9 okka ile 120 okka arasında değişen ağırlıkta kile kullanılıyordu. 9 okkalık kile Edirne'de pirinç için kullanılmaktadır. Buğday için kullanılan en küçük kile 16 okkalık (20,527 kg) Gelibolu (Limni) kilesidir. 120 okkalık en büyük kile Vidin'e tâbi Esfirlik nâhiyesinde

¹⁶ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, (OEST) c. 1, 1300-1600, İstanbul 2000, s. 444; W. Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, s. 51; Ünal Taşkın, *aynı tez*, s. 63-74.

¹⁷ III. Murad devri Niğbolu sancağı kanunnâmesinde geçer, OK 8, s. 509.

kullanılmaktadır. Şimdi sırasıyla Rumeli’de kullanılan mahalli kileleri görelim:

Akkerman Kilesi: Akkerman Rumeli eyaletine bağlı sancaklardan biridir. II. Selim devri Akkerman ihtisab kanunnâmesine göre 40 okka ağırlığında bir hububat ölçüsü birimi olup 51,312 kg eder¹⁸.

Atina Kilesi: Atina Cezâyir-i bahr-i sefid eyaletine tâbi sancaklardan biridir. Atina kilesi 7,5 İstanbul kilesi gelen bir hububat ölçüsü birimidir. Atina Vilayeti kanunnâmesinde “*kazâ-i Atina’da isti’mâl olunan gallât yükü, keyl-i İstanbul ile yedi buçuk kiledir. Ammâ kendi mâbeynlerinde mütedâvil olan kileleri sekizi bir yüküdür*” deniliyor¹⁹. Bu durumda 7,5 İstanbul kilesi 192,42 kg eder. Bu rakamı 8’e bölersek Atina kilesini 24,05 kg olarak buluruz.

Ayvoraca Kilesi: Ayvoraca, Rumeli eyaletine tâbi sancaklardan Niğbolu’ya bağlı bir nâhiyedir. Ayvoraca kilesi III. Murad devri Niğbolu sancağı kanunnâmesine göre yüz okkalık bir hububat ölçüsü birimi. 128,28 kg eder²⁰.

Bane Kilesi: Bane Vidin livasına tâbi bir nâhiyedir. Bane kilesi III. Murad devri Vidin livası kanunnâmesine göre 90 okka gelen bir hububat ölçüsü birimi olup yaklaşık olarak 115,452 kg eder²¹.

¹⁸ OK 7, s. 726.

¹⁹ OK 7, s. 507

²⁰ OK 8, s. 509.

²¹ OK 8, s. 570.

Berkofça Kilesi: 1525 tarihli Sofya vilayeti kanunnamesine göre 54 okka yani 69,282 kg gelen bir ağırlık ölçüsü birimi. Berkofça Sofya sancağına tâbi bir kazâdır²².

Bolmaya Kilesi: Bolmaya Vidin livasına tâbi bir nahiyedir. Bolmaya kilesi III. Murad devri Vidin livası kanunnâmesine göre 90 okka gelen bir hububat ölçüsü birimi olup Yaklaşık olarak 115,5 kg eder²³.

Cankerman Kilesi: Cankerman Rumeli eyaletine bağlı Akkerman'a tâbidir Cankerman kilesi II. Selim devri Cankerman ihtisab kanunnâmesine göre 44 vukiyye gelen bir hububat ölçüsü birimi olup 56,452 kg eder²⁴.

Cernova Kilesi: Cernova Rumeli eyaletine tâbi Niğbolu sançanını nahiyelerinden biridir. Cernova kilesi III. Murad devri Niğbolu sancağı kanunnâmesine göre 60 okkalık bir hububat ölçüsü birimi olup yaklaşık 77 kg (76.968) eder²⁵.

Çatalca Kilesi: İstanbul kilesi ile 4,5 kile (90 okka) yani 115,47 kg gelen bir hububat ölçüsü birimi²⁶.

Çirneraka Kilesi: Çirneraka Vidin livasına tâbi bir nahiyedir. Bolmaya kilesi III. Murad devri Vidin livası kanunnâmesine göre 90 okka gelen bir

²² OK 6, s. 651.

²³ OK 8, s. 570.

²⁴ OK 7, s. 727.

²⁵ OK 8, s. 509.

²⁶ OK 2, s. 518.

hububat ölçüsü birimi olup Yaklaşık olarak 115,5 (115,470) kg eder (OK 8, 583)²⁷.

Edirne Kilesi: 18 okkalık (23,093 kg) gelen bir hububat ölçüsü birimi. Pirinç için İnalıcık 9 okka (11.546 kg) ve 10 okka (12.828 kg) olarak veriyor²⁸.

Esfirlik Kilesi: Esfirlik Vidin livasına tâbi bir nahiyedir. Esfirlik kilesi III. Murad devri Vidin livası kanunnâmesine göre 120 okka gelen bir hububat ölçüsü birimi olup yaklaşık olarak 154 kg (153,936) eder²⁹.

Eski Cuma Kilesi: Eski Cuma Rumeli eyaletine tâbi Niğbolu sancağına bağlı yerlerden biridir. III. Murad devri Niğbolu sancağı kanunnâmesine göre 60 okkalık bir hububat ölçüsü birimi. Yaklaşık 77 kg eder³⁰.

Feth-ül-İslâm Kilesi: Feth-ül-İslâm Vidin livasına tâbi bir nahiyedir. III. Murad devri Vidin livası kanunnâmesine göre 120 okka gelen bir hububat ölçüsü birimi. Yaklaşık olarak 154 kg (153,936) eder³¹.

Giruniye Kilesi: Giruniye Vidin livasına tâbi bir nahiyedir. III. Murad devri Vidin livası

²⁷ OK 8, s. 583.

²⁸ OEST 1, s. 444-445.

²⁹ OK 8, s. 570.

³⁰ OK 8, s. 570.

³¹ OK 8, s. 570.

kanunnâmesine göre 90 okka gelen bir hububat ölçüsü birimi. 115,452 kg eder³².

Hezargrad Kilesi: Hezargrad Rumeli eyaletine tâbi Niğbolu sancağı nahiyyelerinden biridir. A. Akgündüz'ün Herazgrad okunuşu yanlıştır. Hezargrad kilesi III. Murad devri Niğbolu sancağı kanunnâmesine göre 60 okkalık bir hububat ölçüsü birimi olup 76,976 kg eder³³.

Hotaliç Kilesi: Hotaliç Rumeli eyaletine tâbi Niğbolu sancağı nahiyyelerinden biridir. III. Murad devri Niğbolu sancağı kanunnâmesine göre 80 okkalık bir hububat ölçüsü birimi olup 102,624 kg eder³⁴.

İbrail Kilesi: İbrail Rumeli eyaletine tâbi şehirlerden biridir. İbrail kilesi ise 4 İstanbul Kilesidir³⁵. 1 İstanbul kilesi yaklaşık olarak 25.656 kg'dır. Bu durumda bir İbrail kilesi 102.624 kg olur. Ancak II. Selim devri Berail (İbrail) kanunnâmesinde hububat kilesi Eflâk dilince *hırdav* denildiği ve ayar olunduğunda 60 vukiyye yani üç İstanbul kilesi olduğu kayıtlıdır. Bu da 76,976 kg eder³⁶.

İlbasan Kilesi : İlbasan Rumeli eyaletine tâbi sancaklardan biridir. İlbasan kilesi II. Selim devri İlbasan sancağı kanunnâmesine göre 30 okka

³² OK 8, s. 570.

³³ OK 8, s. 509.

³⁴ OK 8, s. 509.

³⁵ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. II, İstanbul 1971.

³⁶ OK 7, s. 733.

gelen bir hububat ölçüsü birimi olup 1,5 İstanbul kilesi yani 38,484 kg eder³⁷.

İmroz Kilesi: 20 okkaya denk gelen bir hububat ağırlık ölçüsü birimidir³⁸.

İstanbul Kilesi: Genel olarak 20 okka gelen hububat ölçüsü birimi. Okka'yı 1,2828 kg olarak kabul edersek İstanbul kilesi buğday ve un için 25,656 kg eder. Arpa için 23,093 kg verilmiştir. Ancak Fekete İstanbul kilesinin 18-22 okka (22-28 kg) arasında değiştiğini kaydetmektedir³⁹. Osmanlı devleti imparatorluk genelinde İstanbul kilesini standart kabul etmiş, mahalli kileleri buna göre değerlendirmiştir⁴⁰.

İzladi Kilesi: İzladi Rumeli eyaletine tâbi Niğbolu sancağının nahiyyelerinden biridir. İzladi kilesi III. Murad devri Niğbolu sancağı kanunnâmesine göre 20 okkalık bir hububat ölçüsü birimi olup 25,656 kg eder. İstanbul kilesi ile aynıdır⁴¹.

İzvornik Kilesi: 1548/955 tarihli İzvornik Sancağı kanununa göre İzvornik yükü (hıml) 4 kiledir. Her kile ise 33 vukiyye-i Osmanî'dir. Bu da 42,332 kg eder⁴².

³⁷ OK 7, s. 676.

³⁸ Taşkın, *aymı tez*, s. 65.

³⁹ L. Fekete, "Türk Vergi Tahrirleri", (Çev. Sadrettin Karatay), *Belleten*, XI/42 (Ankara, 1947), s. 312.

⁴⁰ Ünal Taşkın, s. 63.

⁴¹ OK 8, s. 509.

⁴² "Vilâyet-i mezbûrede kadimden defter-i hakanîde yazılan hıml dört keyl olup ve keyli vasat hallü buğday ile vezn

Kilis Kilesi: Kilis Rumeli eyaletine tâbi sancaklardan biridir. Kilis kilesi II. Selim devri Kilis sancağı kanunnâmesine göre 64 okka gelen bir hububat ölçüsü birimi olup yaklaşık 82,1 kg eder⁴³.

Lofça Kilesi: Lofça Rumeli eyaletine tâbi Niğbolu sancağının nahiyelerinden biridir. Lofça kilesi III. Murad devri Niğbolu sancağı kanunnâmesine göre 100 okkalık bir hububat ölçüsü birimi olup 128,28 kg eder (OK 8, 509)⁴⁴.

Niğbolu Kilesi: Niğbolu Rumeli eyaletine tâbi sancaklardan biridir. Niğbolu kilesi III. Murad devri Niğbolu sancağı kanunnâmesine göre yüz okkalık bir hububat ölçüsü birimi olup 128,28 kg eder. Fakat aynı kanunnâmenin aynı maddesinde nahije-i Niğbolu'da mütearif olan kilenin 24'er vukiyye olduğu belirtiliyor. Bu durumda Niğbolu nâhiyesi kilesi 30,787 kg eder⁴⁵.

Ohri Kilesi: Ohri, Rumeli eyaletine tâbi İskenderiye (İşkodra) sancağına bağlı bir nahiyedir. Ohri kilesi İstanbul kilesi ile aynı ağırlıkta hububat ölçü birimi olup 25,656 kg eder⁴⁶.

olunup her kilesi otuz üçer vukiyye-i Osmanî olup vaz' olunan himl yüz otuz iki vukiyye olup livâ-i mezbûrda cemi' kasabât ve kurâda ve bâzargâhlarda vech-i meşrûh üzere amel olunup defter-i cedid-i hakanîye dahi öylece kayd olundu", OK 5, s. 298.

⁴³ OK 7, s. 688.

⁴⁴ OK 8, s. 509.

⁴⁵ OK 8, s. 509.

⁴⁶ OK 8, s. 528.

Peçoy Kilesi: Peçoy Budin eyaletine tâbi bir sancak merkezidir. III. Murad devri Peçoy kanunnamesine göre Peçoy kilesi 24 vukiyye gelen bir hububat ölçüsü birimi olup 30,792 kg eder⁴⁷.

Plevne Kilesi: Plevne Rumeli eyaletine tabi Niğbolu sancağına bağlı nahiyelerden biridir. Plevne kilesi III. Murad devri Niğbolu sancağı kanunnâmesine göre 100 okkalık bir hububat ölçüsü birimi olup 128,28 kg eder⁴⁸.

Rahova Kilesi: Rahova Rumeli eyaletine tabi Niğbolu sancağına bağlı nahiyelerden biridir. Rahova kilesi III. Murad devri Niğbolu sancağı kanunnâmesine göre 100 okkalık bir hububat ölçüsü birimi olup 128,28 kg eder⁴⁹.

Saraybosna Kilesi: Saraybosna Rumeli eyaletine tâbi mühim sancaklardan biridir. Saraybosna kilesi 50-66 okka gelen bir hububat ölçüsü birimidir. 1530 tarihli Bosna sancağı kanunnâmesinde “*mahrûse-i Saray’da vâki’ olan keyl elli vukiyyedir*” deniliyor. Fakat 1539 tarihli Bosna Sancağı kanunnâmesinde “*Nefs-i Saray’da evvel buğday ve arpa ve mahlût ve gayri her ne ise ki kile ile bey’ olunur ve kilesi altmış altı vukiyyedir*”, deniliyor. 1543 tarihinde tamamlanan tahrir ait Bosna kanunnâmesinde ise “*mahrûse-i Saray’da vâki’ olan keyl elli vukiyyedir*” ibaresiyle yine 50 okka olduğu belirtiliyor. 1565 tarihli tahrir ait Saraybosna kanunnâmesinde ise “*Defter-i atıkde mahrûse-i Saray’da vâki’ olan*

⁴⁷ OK 8, s. 294.

⁴⁸ OK 8, s. 509.

⁴⁹ OK 8, s. 509.

keyl altmış dört vukiyye olup Vişegrad ve Brud ve Kobaş kadılıklerinin kileleri ve narhları defter-i atıkde ana muhalif arz olundukda zikr olunan kadılıkların cümlesinin kileleri ve narhları beraber olmak ve buğday ve mercimek narhları defter-i atıkde ikişer akçe ve mahlût ve alefin birer akçe ziyade olmak ferman olunmağın zikr olunan kadılıklarda keyl altmış vukiyye olmak üzere defter-i cedide kayd olundu”, denilmektedir. Halbuki metinde defter-i atık denilen 1543 tarihli kanunnâmede Saray kilesi 64 değil 50 vukiyye geçmektedir. Anlaşılan her tahrirde Saraybosna kilesi farklı farklı yazıldığı gibi kazalar arasında da farklılıklar ortaya çıkmış bu sebeple son tahrirde Saray kilesinin 60 vukiyye olması kararlaştırılmıştır⁵⁰.

Şumnu Kilesi: Şumnu Rumeli eyaletine tâbi Niğbolu sancağına bağlı yerlerden biridir. Şumnu kilesi III. Murad devri Niğbolu sancağı kanunnâmesine göre 60 okkalık bir hububat ölçüsü birimi olup 76,976 kg eder⁵¹.

Timuk Kilesi: Timuk Rumeli eyaletine bağlı Vidin livasına tâbi bir nahiyedir. Timuk kilesi III. Murad devri Vidin livası kanunnâmesine göre 90 okka gelen bir hububat ölçüsü birimi olup yaklaşık olarak 115,5 (115,452) kg eder⁵².

Tırnova (Tırnoy) Kilesi: Tırnova Rumeli eyaletine bağlı Vidin livasına tâbi bir nahiyedir. Tırnova kilesi III. Murad devri Niğbolu sancağı

⁵⁰ OK 6, s. 424, 435, 443, 454.

⁵¹ OK 8, s. 509.

⁵² OK 8, s. 570.

kanunnâmesine göre 80 okkalık bir hububat ölçüsü birimi olup 102,624 kg eder⁵³.

Vidin Kilesi: Vidin Rumeli eyaletine tâbi önemli sancaklardan biridir. Vidin kilesi III. Murad devri Vidin livası kanunnâmesine göre 90 okka gelen bir hububat ölçüsü birimi olup yaklaşık olarak 115,5 (115,452) kg eder⁵⁴.

Yenişehir kilesi: Yenişehir (Larissa) Tırhala sancağına bağlı bir kaza merkezidir. İki Tırhala kilesi veya 5 İstanbul kilesine müsavi bir ağırlık ölçüsü birimi olarak verilmişse de bu ifadede çelişki vardır⁵⁵. Yenişehir Kanunnamesinde 2 Tırhala kilesi veya 4 İstanbul kilesine müsavi olduğu belirtilmektedir. 2 Tırhala kilesi 80 okka etmektedir. Bu durumda Yenişehir kilesi 102,624 kg eder⁵⁶.

Zagoriye Kilesi: Zagoriye Rumeli eyaletine bağlı Vidin livasına tâbi bir nahiyedir. Zagoriye kilesi III. Murad devri Vidin livası kanunnâmesine göre 90 okka gelen bir hububat ölçüsü birimi olup yaklaşık olarak 115,5 (115,452) kg eder⁵⁷.

Ziştovi Kilesi: Ziştovi Rumeli eyaletine tâbi Niğbolu sancağına bağlı bir nahiyedir. Ziştovi

⁵³ OK 8, s. 509.

⁵⁴ OK 8, s. 570.

⁵⁵ Neşet Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğu Arazi ve Reaya Kanunnâmelerinde, İlhak Edilen Memleketlerin Âdet ve Kanunları ve İstilahlarını İzleri”, *III. Türk Tarih Kongresi, Ankara 15-20 Kasım 1943, Kongreye Sunulan Tebliğiler*, 2. baskı Ankara 2010, s. 489-504.

⁵⁶ OK 2, s. 515.

⁵⁷ OK 8, s. 570.

kilesi III. Murad devri Niğbolu sancağı kanunnâmesine göre 80 okkalık bir hububat ölçüsü birimi olup 102,624 kg eder⁵⁸.

Tablo 1: Rumeli Sancaklarında Kile ve Kile Yerine Kullanılan Tâbirler

Sancak, Şehir, Nahiye	Okka	Kg
Esfirlik Kilesi	120	153,96
Niğbolu, Ayvaroca, Lofça, Plevne, Rahova	100	128,294
Vidin, Fethülslâm, Bane, Bolmaya, Giruniye, Timuk, Zagoriye, Çatalca, Çirneraka Kilesi	90	115,470
Yenişehir, Zıştovi, Tırnova, Hotaliç, İşkodra (1520'de), Azak Kerş, Kırım Kilesi	80	102,535
Kilis (Bosna'ya bağlı) Kilesi	64	82,112
Bosna, Cernovo, Şumnu, Eski Cuma, Hezergrad, İbrail (Berail) Kilesi	60	76,976
Şehirköy (Sofya(ya tâbi), Ulanco Samokonik	50	64,15
Berkofça Kilesi	54	69,282
Samakov, Sofya Kilesi	52	66,716
Yenibazar, Cankerman, Silistre Kilesi	44	56,452
İpek, Akkerman, Tırhala, Azak Kilesi	40	51,320
İşkodra Kilesi 1536'da	36	46,285
Eğri (1693'te) Kilesi	32	41,049
Gelibolu, Görice, Tırhala, Depedelen, İlbasan, Macaristan (Temmuz 1579'da) Pojega, Kefe, Kerş (1570'de), Şimontorna	30	38,488
Mohaç (16. Yy), Peçoy (III. Murad devri)	24	30,792
Ağriboz, İmroz, Biga, İzladı, Atina,	20	25,656

⁵⁸ OK 8, s. 509.

Ohri, Semendire Kilesi		
Saraybosna Kilesi	2059/5 0/64/66	25,656/64,1 5/82,112/84, 678
İzvornik Kilesi	33	42,332
Yenibazar Kilesi (1565)	22	28,224
Budin Kilesi (arpa için)	18	23,094
Edirne Kilesi (buğday için)	18	23,094
Gelibolu (Limni) Kilesi	16	20,527
Edirne Kilesi (pirinç için)	9	11,546
Bar	120	153,936
Çâr-kâr	1,25	1,60
Çetvirmik (Sırbistan Yerel kilesi)	12,8	16,416
Fırtal	24	30,792
Hırdav	60	76,976
Mermer	60	76,976
Kabal	140- 144	180-185
Karta	80	102,535
Keçe	?	?
Kepçe	66,66	85,52
Kesek	2 keçe	?
Kıbil	24	30,787
Krina	2 kabal	?
Lokna, Semendire, Pojega	160	205,24
Lokna Braničevo, Sırbistan	72	92,36
Lukniçe	80	102,62
Muz	240	307,872
Polovaç	25,5	32,832
Polukniçe	12	15,393
Pulluk	640	820,992
Ster	86,3	110,802
Tağar	150- 1560	25-2000
Usmak	40	51,320
Vassas	?	?

59 1565'ten önce.

Kile Yerine Kullanılan Mahallî Tâbirler

Bazı yörelerde kile yerine hububat ölçüsü olarak farklı bir tâbir kullanılmaktadır. Bunlar da sancak kanunnâmelerinde tanımlanmıştır.

Bar (Barre): Arnavutluk'ta kullanılan 6 İstanbul kilesi miktarında bir ölçüdür. Rumeli'de kullanılan “yük”ün de genellikle 6 İstanbul kilesi miktarında olması esasında bu iki ölçü biriminin yaklaşık olarak aynı şeyi ifade ettiğini hatıra getirmektedir⁶⁰. İstanbul kilesi 25, 656 kg olduğuna göre $(25,656 \times 6) = 153.936$ kg eder.

Çâr-kâr: Bosna'da İstanbul kilesinin $\frac{1}{4}$ 'i olan şinik'in $\frac{1}{4}$ 'i değerinde bir ölçüdür. İstanbul kilesi 25,656 kg olduğuna göre bir çâr yaklaşık olarak 1,6 kg etmektedir⁶¹.

Çetvîrnik: Sırpça'da $\frac{1}{4}$ (dörtte bir) anlamına gelen bir kelimedir. Dörtte bir tâbiri tahıl için kullanılan ve *kabal* (kıbıl) denilen yükün (himl) $\frac{1}{4}$ 'i olduğu için kullanılmıştır. Sırbistan'ın yerel kilesi olarak bilinen *çetvîrnik*, Osmanlı öncesi dönemden kalma bir ağırlık ölçüsü olup, 65,664 kg'lık tahıl yükünün dörtte birine karşılık gelmektedir yani 16,416 kg'dır⁶².

Fırtal: Macaristan'ın Peçuy bölgesinde kile'nin yerel adı olup, 24 okkalık bir değere sahiptir. Fırtaliye ise *kile resmi* demektir. 1560

⁶⁰ Taşkın, s. 15.

⁶¹ Yuzo-Maçiko Nagata, “Saraybosna Ser'iyye Sicilleri Üzerinde Bir İnceleme”, *XII. Türk Tarih Kongresi Ankara 12-16 Eylül 1994*, c. III, Ankara, 1999, s. 697.

⁶² OEST 1, s. 444; Taşkın, *aynı tez*, s. 24.

tarıhli Segedin kanunnâmesine göre Tisa nehrinin mâverâsından (ötesinden) büyük araba ile getirilen terekeden (hububat) 3 akçe *resm-i geçüd* alındıktan sonra satıldığı takdirde ayrıca 2 akçe fırtaliye alınmaktadır. III. Murad devrine ait Budin Eyaleti kanunnâmesinde de geçer⁶³.

Hırdav: Berail veya İbrail olarak bilinen bölgede kile yerine kullanılan tabir olup 60 okkalık bir değere sahiptir. Bu da 76,968 kg eder⁶⁴.

Kabal: Sırbistan'da kullanılan tahıl ölçüsü olup 140 veya 144 okka=180-185 kg arasında değişir. Maden için 19 okka, 135 dirhem=24,894 kg'dır. Tahıl için kullanılan kabal'ın ise iki farklı değeri vardır. Biri küçük kabal olarak bilinir ve 14 okka (15-16 kg) kadardır. Diğerisi ise büyük kabal olarak bilinir ve 140 veya 144 okkadır (180-185 kg). Osmanlı kanunlarında kabal “*bir hayvan yükü cevher*” olarak tarif edilmiştir⁶⁵.

Kapa: Kabalın altmış dörtte biri değerinde bir ölçü birimidir⁶⁶. Kabal 140 ila 144 okka arasında bir tahıl ölçüsü olduğuna göre kapa 2,187-2,25 okka bir değere sahip ölçüdür. Sırbistan'da ise tahıl için kullanılan himlin (kabal) 1/6'i kadar bir ölçüdür. Osmanlı'daki okkanın yerini alır ve 4,104 kg kadardır⁶⁷.

⁶³ OK 5, s. 321, 344; OK 8, s. 294; Taşkın, s. 32.

⁶⁴ Taşkın, s. 39.

⁶⁵ OEST 1, s. 443; Taşkın, s. 46.

⁶⁶ OEST 1, s. 443.

⁶⁷ Taşkın, s. 56.

Kepçe: Akkerman ve Kefe civarında kullanılan bir hububat ölçüsü birimi. İnalıcık, kepçe'nin keylçe'nin hatalı bir kopyası olduğunu söyleyerek, Akkerman kepçesini 84,5 kg olarak vermiştir. Akkerman kanunnamesinde 6 kepçenin 1 İstanbul müddü olduğu yazılıdır. İstanbul müddü'nün (513,12 kg) altıda biri 85,52 kg eder ki, bu değer İnalıcık'ın verdiği rakama oldukça yakındır⁶⁸.

Keçe: Koyun yününden ıslatılarak dövülmek suretiyle yapılan kalın, kaba kumaştır. Çoban kepenegi olarak veya eğer, semer, hayvanların koşum takımları yapımında, külâh, çarık, ayak dolaması ve ayak terliği ve benzeri şeyler yapılırdı. Kökeni Orta Asya'ya kadar uzanır. Ancak keçe Kanuni devrine ait Kefe kanunnâmesine göre bir hububat ölçüsü birimidir. Mikdarı açıklanmamış fakat bir arabada bulunan hububattan *keçe* başına 1 akçe alınacağı ve 2 keçe'ye bir *kesek* dendiği belirtilmiştir⁶⁹.

Kesek: Yukarıda keçe'ye bakınız.

Kıbil: 24 okka buğday alan bir ölçek olup maden cevherinin ölçülmesinde kullanılır. “*Kıbil bir ölçektir ki yirmi dört vukiyye buğday alır*”⁷⁰. İzvornik sancağı Srebreniç Maden kanunnâmesinde de geçer⁷¹.

⁶⁸ OSET 1; Taşkın 57; OK 2, 372.

⁶⁹ OK 6, s. 576.

⁷⁰ OK 1, s. 162.

⁷¹ “Kovaçoğlu âdetince kuyudan çıkan cevherden 15 kıbil kuyu sâhiplerinin on altıncı kıbil resm-i şahîdir”, OK 2, s. 417; OK 5, s. 297.

Krina: 2 *kabal* (himl) gelen bir tahıl ölçüsü⁷². Kabalın miktarlarındaki değişime bağlı olarak farklı ürünlerde farklı miktarları ifade ettiğini söyleyebiliriz⁷³.

Lokna: *Lokne* ve *lukna* şeklinde de okunabilir. Balkanlar'da kullanılan hububat ölçülerinden biri olup, 7-8 İstanbul kilesi kadardır. 1536 tarihli Semendire kanunnâmesinde lokna'nın 7 İstanbul kilesi olduğu kayıtlıdır. Fakat bazarında kullanılan lokna'nın 8 İstanbul kilesi olduğu belirtilmiştir⁷⁴. Kanunnâme ifadelerinden Semendire merkeziyle sancak genelinde kullanılan loknanın farklı olduğu anlaşılmaktadır. Merkezde kullanılan lokna 8 İstanbul kilesi, diğer yerlerde kullanılan ise 7 İstanbul kilesidir⁷⁵. Lokna'da da yöresel farklılıklar bulunmaktadır. Sırbistan ve Braničevo'da 72 okka, Semendire'de 160 okkadır. 1540 tarihli Pojega kanunnâmesinde lokna'nın İstanbul kilesiyle 8 kile olduğu açıklanmaktadır⁷⁶.

⁷² İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, s. 251; Taşkın, s. 75; *OSET 1*, s. 444.

⁷³ *OSET 1*, s. 443.

⁷⁴ “Ve lokna İstanbul kilesiyle yedi kiledir, herepon verildiği takdirce; ammâ bazarında müsta'mel olunan lokna sekiz İstanbul kilesidir”, *OK 5*, s. 353.

⁷⁵ “Nefs-i Semendire'de müsta'mel ve mütedâvil olup beyne'n-nâs c"ari lan lokna sekiz kiledir. Ve her kile yirmi dört vukiyyedir. Ol takdirce lokna yüz altmış vukiyye olur”, *OK 5*, s. 354.

⁷⁶ *OK 5*, s. 329.

Lukniçe: Lokna'nın yarısı kadar olan bir hububat ölçüsü birimi olup 80 okka yani 102, 62 kg ederdi⁷⁷.

Mermer: İnebahtı Sancağı kanunnâmesine göre üç İstanbul kilesine muadil bir hububat ölçüsü birimi olup 60 okka yani yaklaşık 77 (76,968) kg eder⁷⁸.

Muz: 1529 tarihli İskenderiye (İşkodra) sancağı kanunnâmesine göre bir yük buğday. Buna *hinta ayarı* da dendiği görülmektedir. *Ayar* bir hububat ölçüsüdür. Bir muz üç karta'dır. *Karta* ise 80 okkalık bir hububat ölçüsüdür. Bu durumda muz 240 okka yani 307,872 kg eder⁷⁹.

Polovaç: Yarım kabal. Sırbistan'da tahıl için kullanılan 65,664 kg'lık himlin (kabal) yarısı kadar bir ağırlıktır. Polovaç, yerel kile olarak bilinen çetvirnik'in iki katıdır ve 32,832 kg'lık bir ağırlığa sahiptir⁸⁰.

Polukniçe: 12 okka değerinde Sırbistan'da kullanılan bir hububat ölçüsü birimi olup 15,393 kg olur⁸¹.

Pulluk: Aslında demir saban demektir. Ancak Trabzon ve Pojega'da hububat için kullanılan bir ağırlık ölçüsünün adıdır. 1540 tarihli Pojega ve Sirem kanunnâmesine göre her pulluk 4 loknadır. Lokna ise 8 İstanbul kilesidir. Bu

⁷⁷ OEST 1, s. 444.

⁷⁸ OK 5, s. 415.

⁷⁹ OK 6, s. 559.

⁸⁰ OEST 1, s. 444; Taşkın, s. 100.

⁸¹ OEST 1, s. 446.

durumda pulluk 32 İstanbul kilesidir ki bu da 820,992 kg eder⁸². Trabzon'daki miktarı belli değildir⁸³.

Ster: Mora'da kullanılan bir ölçü birimi; 110.802 kg⁸⁴.

Tagar: Aslı Arapça *tîğar* olup, leğene benzeyen büyük tas ve kâseye denir. Aynı zamanda kile nevinden bir hububat ölçüsü olup her bir tagar 10 kiledir⁸⁵. 1727/1140 tarihli Gence Eyaleti kanununa göre 150 vukiyye (okka) bir tagardır⁸⁶. İnalçık ağır tagârı 1560 okka yani 2000 kg; Musul'da kullanılanı 200 okka yani 256 kg; Kırım'da kullanılanı 150 okka yani 192,420 kg; Epir'de kullanılanı 20 okka yani 25 kg; İran'da kullanılanı 100 mann yani 83,4 kg olarak veriyor⁸⁷.

Usmak: Manastır eyaletinde kilenin yarısına usmak denirdi ve 40 okkalık bir ağırlığı ifade ederdi. Florina, Perlepe ve Resne'de de kullanılan usmak iyi buğdayda 45 okkaya kadar çekebilirdi. Görice'de Manastır kilesinin yarısı (40 okka) bir kile kabul edilir ve *usmak* diye adlandırılırdı. Yani Görice kilesi *usmak* olarak bilinirdi. Ohri'de ise

82 “Ve her pullukdan dört lokna ki İstanbul kilesiyle bekiz kile olur ki, her pulluğ başına otuz iki kile olur”, OK 5, s. 329.

83 Taşkın, s. 100.

84 OEST 1, s. 447.

85 OK 5, s. 162.

86 Barkan, *Kanunlar*, s. 196.

87 OEST 1, s. 447.

usmak 27,5 okka olup iyi buğdayda 30 okkaya kadar çıkabilirdi⁸⁸.

Vassas: Macaristan'da kullanılan bir hububat ölçüsü birimi olup medarı belli değildir⁸⁹.

Müdd

Müdd, eskiden kullanılan hububat ölçülerinden biridir. Her biri 4'er şinikten meydana gelen 20 kileye denirdi. Miktarı bölgelere göre değişen bu ölçüde de bir birlik yoktur. İslamiyet'in ilk yıllarında kullanılan müdd $\frac{1}{4}$ sa' kadardı. Fıkıh kitaplarında Müdd-i Irakî ve Müdd-i Hicazî diye iki çeşit müdd vardır ve ilki 2 rıtl, ikincisi de 1 $\frac{1}{3}$ rıtl olarak tanımlanmıştır. Bir diğer görüş de normal bir insanın 2 avuç dolusu meblağ diye açıklanmıştır. W. Hinz müddün değerini 1.053 lt, M. Hamidullah ise 500 gr olarak vermiştir⁹⁰. Osmanlı öncesi Anadolu'da beylikler arasında ve beyliklerin yabancı devletlerle ilişkilerinde de müdd kullanılmaktaydı. El-Ömerî Anadolu'daki tüm beyliklerin ortak kullandıkları bir ölçü birimi olarak müdden bahseder. Latin Modius'u Girit'te hububat ölçüsü olarak kullanılmaktadır ve uluslararası bir ölçü birimidir. Bu ölçü birimi sonraları Osmanlılar tarafından Venedikliler ile yapılan ticari faaliyetlerde Türkler tarafından da

⁸⁸ Taşkın, s. 116.

⁸⁹ Taşkın, s. 164.

⁹⁰ Muhammed Hamidullah, *İlk İslam Devleti*, İstanbul, 1992, s. 94.

benimsenmiştir ve hacmi 317 litredir⁹¹. Yine bu dönem içerisinde Aydınogulları ülkesinde kullanılan müdd Kıbrıs'ta geçerli olan müddün iki katıdır⁹² ki Güney Anadolu'da tahılda 1 moggio (müdd)=20 kile kadardır⁹³. Osmanlı memleketlerinde ise her yerde birbirinden farklı olmakla beraber, *resmî müdd* 20 İstanbul kilesi yani 513,120 kg idi. Bu da 4 şinik ederdi. Ortaçağda Anadolu'da hacim ölçüsü olarak birçok müdd vardı. Kastamonu, Konya, İznik, Manisa, Antalya ve Karahisar'da müdd, irdebb'le aynı değerdı idi. Denizli'de bunun ¾ irdeb yaklaşık 67,5 litre⁹⁴, Kütahya'da ve Bursa'da 1 ¼ irdebb yani yaklaşık olarak 112,5 litre idi. 1518 yıllarında Mardin'de 8 İstanbul kilesi 100 müdd idi. Yani 1 müdd 2,052 kilo buğdaya veya 2,66 litreye eşitti. Harput'ta 1 müdd 8 İstanbul kilesi yani 205,25 kg=266,7 litreye denkti. Arapkir müdd'ü Harput müdd'ünün yarısı kadardı⁹⁵.

Müddün Rumeli sancaklarında kullanımı Anadolu'daki kadar yaygın değildir. Ancak birkaç yerde kullanıldığı görölmektedir.

⁹¹ Cafer Çiftçi, "XIV. Yüzyılda Anadolu'da Uç Beyliklerin Siyasi ve İktisadi Faaliyetleri", *Türkler*, c. VII, Ankara, 2002, s. 403.

⁹² Serafettin Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri I*, İstanbul, 1990, s. 188.

⁹³ Hinz, s. 58.

⁹⁴ Turan Gökçe, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Lazıkıyye (Denizli) Kazası*, Ankara, 2000, s. 353.

⁹⁵ Hinz, s. 57-58; Taşkın, s. 92; Cengiz Kallek, "Müd", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 31, İstanbul 2006, s.457-458;

Ünal, "Müdd", *Osmanlı Tarih Sözlüğü*.

İstanbul Müddü: İstanbul müddü 20 kile olup devletin standart kabul ettiği bir hububat ölçü birimidir. Birçok yerin müddü buna göre hesap edildiği gibi birçok yerde de İstanbul müddü kullanılmıştır. Bunlar aşağıda verilmiştir:

Edirne Müddü: İstanbul Haslar kanunnâmesinde geçiyor fakat kile olarak karşılığı verilmemiştir⁹⁶.

Gelibolu Müddü: 16 İstanbul kilesi değerinde bir hububat ölçüsü birimidir⁹⁷. Bir İstanbul kilesi 25,656 kg olduğuna göre Gelibolu müddü (25,656 x 16=) 410,496 kg eder.

Limni Müddü: 16 İstanbul kilesi gelen bir hububat ölçüsü. 410,496 kg eder. *Âdet-i İskele ve Gümrük Der-Cezire-i Limnos*'da geçer⁹⁸.

Silistre Müddü: 1518 tarihli Silistre sancağı kanunnâmesine göre Silistre müddü 20 İstanbul kilesi gelen bir hububat ölçüsü birimidir⁹⁹.

⁹⁶ OK 1, s. 460.

⁹⁷ OK 5, s. 506.

⁹⁸ OK 3, s. 402; OK 5, s. 406.

⁹⁹ OK 3, s. 469; Cengiz kallek, "Müd", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2006, 31, s. 458.

Tablo 2:Bazı Rumeli ve Anadolu sancaklarında Müdd

Sancak, Şehir, Nahiye	Kile	Kg
İstanbul Müddü	20	513,12
Edirne Müddü	?	?
Gelibolu Müddü	16	410,496
Limni Müddü	16	410,496
Silistre Müddü	20	513,12
Amasya Müddü 100	16	415,62
Amid Müddü	16	410,496
Ankara Müddü	19	490
Arapkir Müddü	4	102,624
Bursa Müddü	12,472	320
Canik Müddü	4,657	119,5
Bayburd, Erzurum, Karahisar-ı şarkî, Kemah, Gürcistan, Kütahya Müddü	20	513,12
Harput, Mardin, Siverek Müddü	8	205,248
Karaman Müddü	24,945	640
Kayseri müddü	15-16	384,84- 410,496
Menteşe	2,5	64,14
Samsun	21,59	554,16
Sultanönü	3,64	93,5

Yük (Hıml)

Hububat ölçümünde kullanılan ağırlık ölçülerinden biri de yük'tür. Yük'le kast edilen esasen at, eşek, katır veya deve gibi bir yük hayvanının taşıdığı miktardır. Kilede olduğu gibi yük'de de belirli bir standart yoktur. Her yöreye

100 Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik*, Ankara 1999, s. 100.

göre değişmektedir¹⁰¹. Genellikle de kileden daha büyük bir ağırlık ölçüsüdür. Sancak kanunnâmelerinde yük'ün mikdarı okka (vukiyye) veya kile olarak verilmiştir. Öte yandan yük tâbiri ağırlık ölçüsü olduğu kadar gibi para için de kullanılmaktadır¹⁰². Ancak bizim burada üzerinde durduğumuz yük hububat ölçüsü birimi olanıdır.

At ve Katır Yüğü: Bir atın taşıyabileceği yük. Yük atı başına en fazla 2,5 kantar, 5,5 kile veya 110 okkaya eş değer bir ağırlıktır. 1 kantar 56,452 kg olduğuna göre 2,5 kantar yani 141,13 kg eder¹⁰³. Mardin¹⁰⁴ ve Ruha¹⁰⁵ kanunnâmelerine göre at ve katır yüğü 8 boğça olup 32 menn-i Amidî'dir. Menn-i Amidî veya Amid batmanı 1580 dirhemdir. Dirhemi 3,207 gr olarak alırsak $1580 \times 3,207 = 5,067$ eder. Bu durumda at yüğü Mardin ve Urfa'da $(32 \times 5,067) = 162,144$ kg eder. İncalcık katır yükünü 60-80 kg arasında vermiştir¹⁰⁶.

Deve Yüğü: Kaynaklarda *himl* olarak da geçen deve yüğü 180 okka (230,76 kg) sayılırsa da Anadolu'da yolun düz, ya da dağlık oluşuna göre deveye vurulan yük 390 kg ile 735 kg arasında

¹⁰¹ İncalcık, "Yük (himl) in Ottoman Silk Trade, Mining and Agriculture", *Turcica*, XV (Louvain, 1984), s. 131-156.

¹⁰² Ünal, "Yük", *Osmanlı Tarih Sözlüğü*.

¹⁰³ Rhoads Murphey, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş 1500-1700*, çev. M. Tanju Akad, İstanbul 2007, s. 100-101.

¹⁰⁴ Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara 1991, s. 164, 170, 173.

¹⁰⁵ Ahmet Nezihi Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa)*, Şanlıurfa 2005, s. 178.

¹⁰⁶ İncalcık, *OEST* 1, s.

değişmektedir¹⁰⁷. İnalıcık deve yükünü 200-300 kg arasında vermektedir¹⁰⁸. Deve yükü Irak'ta teorik olarak 300 menn'den ya da her biri 130 dirhem olan 600 rıtl'dan ibretti. Bu da 243,75 kg ederdi. 1518'de Doğu Anadolu'nun gümrük oranları da buna benzer bir sonuca götürmektedir¹⁰⁹. Tavernier, bazı develerin 500 kg yük taşıyabileceğini hatta gümrüğe yaklaşıldığında tüccarların devecilerle anlaşarak daha az vergi vermek için bir deveye 750 kg yük yüklediklerini kaydediyor¹¹⁰. Osmanlılar develer için 190 okkalık (243.779 kg) üst sınır kabul etmişlerdir. Fakat kısa mesafeler için 200 okkaya (256.600 kg) çıkabilmekteydi. Bu miktarın üzerindeki ağırlık uzun mesafeler için hayvanın sağlığı için bir tehdit kabul edilmişti. Fakat çok defa develere yüklenen yük ortalama 140 okka (179.620 kg)'dır¹¹¹. 1566 tarihli Ruha sancağı kanunnâmesine göre deve yükü 12 boğçadır. Her bir boğça da 4 menn-i Amidî eder. Bu durumda deve yükü 48 menn-i Âmidî'dir. Âmid meni 1580 dirhem yani 5,067 kg'dır. Buna göre Urfa'da deve yükü 243,25 kg olur¹¹². 1548 tarihli Şam eyaleti

¹⁰⁷ Orhan Şaik, Gökyay, "Halk Dilinde Ölçü Birimleri", *Türk Folklor Araştırmaları*, 1981/1, Ankara 1981, 41-58.

¹⁰⁸ İnalıcık, *aynı eser*, s. 442.

¹⁰⁹ Garo Kürkman, *Anadolu Ağırlık ve Ölçüleri*, İstanbul 2003, Sözlük kısmı, 335-417.

¹¹⁰ Tavernier, Jean-Baptiste, *Tavernier Seyahatnamesi*, Çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2006, s. 154.

¹¹¹ Murphey, *aynı eser*, s. 101.

¹¹² "Ve deve yükü on iki boğça imiş ve her bir boğça dahi dört menn-i Amidî olup ki her deve yükü kırk sekiz menn-i

kanunnâmesine göre Gazze’de satılan pirinç için deve yükü 130 rıtl’dır. Şam rıtl’ı 480 dirhem olduğuna göre deve yükü yaklaşık 154 kg olur¹¹³. 1548/955 tarihli İzvornik Sancağı kanununa göre hıml 4 kiledir. Her kile 33 vukiyye-i Osmanî’dir. Bu da 132 okka yani 169,329 kg eder¹¹⁴. Ancak 1530 tarihli Bosna kanunnâmesine göre hıml 8 medre’dir. *Medre* ise aşağıda anlatılacağı üzere daha çok sıra gibi sıvı nesnelerde kullanılan bir ölçüdür¹¹⁵.

Öküz Yüğü: Öküz yükü aslında bir çift öküz koşulu öküz arabasının taşıyabileceği yükür. Bunda da öküz başına 18 kile (461.808 kg) hesap edilmiştir. Bu durumda bir çift öküz koşulu bir araba 923.6 kg yük taşıyabilmektedir¹¹⁶. Savaşlarda erzak ve mühimmat naklinde öküz arabaları sık sık kullanılmaktadır.

Eşek Yüğü: W. Hinz’e göre 13. yüzyılda bir eşek yükü 83,5 kg idi¹¹⁷.

Atina Yüğü: Atina Cezâyir-i bahr-i sefid eyaletine tâbi sancaklardan biridir. Atina yüğü, II. Selim devri Atina vilayeti kanunnâmesine göre Atina kazâsında kullanılan bir hububat ölçü birimi olup İstanbul kilesi ile 7,5 kiledir. İstanbul kilesi

Amidî olur”, Nezihi Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa)*, Şanlıurfa 2005, s. 178; ayrıca OK 5, s. 493.

¹¹³ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri* (OK) c. 7, İstanbul 1994, s. 46.

¹¹⁴ OK 5, s. 298.

¹¹⁵ OK 6, s. 624.

¹¹⁶ Murphey, *aynı eser*, s. 102.

¹¹⁷ Hinz, s. 17.

25,656 kg olduğuna göre bir *Atina Yüğü* 192,42 kg eder¹¹⁸.

Avlonya Yüğü: Avlonya 16. Yüzyılda Rumeli eyaletine tâbi sancaklardan biridir. Avyonya yüğü, III. Murad devri Avlonya sancağı kanunnâmesine göre 6 İstanbul kilesi ağırlığında bir hububat ölçüsü birimi olup, yaklaşık 154 (153,936) kg eder¹¹⁹.

Budemle Yüğü: Budemle, Rumeli eyaletine tâbi İskenderiye (İşkodra) sancağına tâbi nâhiyelerden biridir. 1529 tarihli İskenderiye sancağı kanunnâmesine göre Budemle nahiyesi yüğü (hıml) 6 İstanbul kilesidir. Bu da yaklaşık 154 (153,936) kg eder¹²⁰.

Cağ (Cak) Yüğü: Heybe¹²¹, büyük bez veya deri torba, tuluk. Bu kavram Evliyâ Çelebi'de çok geçer. Ancak miktarı belli değildir. Atların terkinde taşınan bir torba olduğuna göre bunun ancak 20-25 kg civarında olduğunu tahmin olunabilir¹²².

¹¹⁸ OK 7, s. 507.

¹¹⁹ OK 8, s. 463.

¹²⁰ Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri* (OK) c. 6, İstanbul 1993, s. 557.

¹²¹ Robert, Dankoff, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü*, Çev. Semih Tezcan, İstanbul 2004.

¹²² “Niğbolu, ve Kırkkilise ve Silistre sancağı askerleri dahi atları terkinde birer cağ yüğü buğday kal’a kapusu önüne birağup...”, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 5. Kitap Topkapı Sarayı Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, (Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman-Robert Dankoff neşri) 1. baskı, Yapı Kredi Bankası yay., İstanbul 2001, s. 102.

Delvine Yüğü: Delvine Rumeli eyaletine tâbi sancaklardan biridir. Delvine yüğü Delvine sancağı kanunnâmesine göre 6 İstanbul kilesi ağırlığında bir hububat ölçüsü birimi olup yaklaşık 154 (153,936) kg eder¹²³.

Ezdin Yüğü: Ezdin Cezâyir-i bahr-i sefid eyaletine tâbi Ağrıboz sancağına tâbi kazalardan biridir. Ezdin yüğü İstanbul kilesi ile 6 kile (153,939 kg) gelen bir hububat ölçüsü olup 1520 tarihli Ağrıboz kanunnâmesinde geçmektedir¹²⁴.

İlbasan Yüğü: İlbasan II. Selim devrinde Rumeli eyaletine tâbi sancaklardan biridir. İlbasan yüğü İlbasan sancağı kanunnâmesine göre 6 İstanbul kilesi gelen bir hububat ölçüsü birimi olup 153,936 kg eder¹²⁵.

İpek Yüğü: İpek, Rumeli eyaletine bağlı İskenderiye (İşkodra) sancağına tâbi nâhiyelerden biridir. İpek yüğü ise 1529 tarihli İskenderiye sancağı kanunnâmesine göre 6 İstanbul kilesi yani 153,936 kg gelen bir hububat ölçüsü birimidir¹²⁶.

İstefa Yüğü: İstefa Ağrıboz'a bağlı bir yerleşim merkezidir. 1520 tarihli Ağrıboz sancağı kanunnâmesine göre İstefa'da kullanılan yük 6,5 İstanbul kilesidir. Bu da 166,764 kg eder¹²⁷.

¹²³ OK 8. s. 475.

¹²⁴ Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri* (OK) c. 5, İstanbul 1992, s. 394.

¹²⁵ OK 7, s. 676.

¹²⁶ OK 6, s. 557; İnalçık, "İpek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 22, (2000), s. 363.

¹²⁷ OK 5, s. 390.

İzla Reka Yüğü: İzla Reka, Rumeli eyaletine tâbi İskenderiye (İşkodra) sancağına bağı bir nahiyedir. 1529 tarihli İskenderiye sancağı kanunnâmesine göre bu sancağa tâbi İzla Reka Yüğü nahiyesi yüğü (hıml) 6 İstanbul kilesidir. Bu da yaklaşık 154 (153,936) kg eder¹²⁸.

İzvornik Yüğü: Hıml olarak da geçer. 1548/955 tarihli İzvornik Sancağı kanununa göre hıml 4 kiledir. Her kile 33 vukiyye-i Osmanî'dir. Bu da 132 okka (169, 329 kg) eder¹²⁹.

Livadiye Yüğü: Livadiye Bahr-i sefid eyaletine tâbi Ağrıboz'a bağı merkezlerden biridir. Kanuni devri Bahr-i sefid eyaleti kanunnâmesinde yer alan Kanun-ı nefsi Livadiye'ye göre Livadiye yüğü İstanbul kilesi ile 6 kile yani yaklaşık 154 (153,936) kg'dır¹³⁰.

Ohri Yüğü: Ohri, Rumeli eyaletine tâbi İskenderiye (İşkodra) sancağına bağı bir nahiyedir. Ohri yüğü 6 kile ağırlığında bir hububat ölçü birimi olup İstanbul kilesi ile Ohri kilesi aynıdır. Bu durumda Ohri yüğü yaklaşık 154 (153,936) kg eder¹³¹.

¹²⁸ OK 6, s. 557.

¹²⁹ "Vilâyet-i mezbûrede kadimden defter-i hakanîde yazılan hıml dört keyl olup ve keyli vasat hallü buğday ile vezn olunup her kilesi otuz üçer vukiyye-i Osmanî olup vaz' olunan hıml yüz otuz iki vukiyye olup livâ-i mezbûrda cemi' kasabât ve kurâda ve bâzargâhlarda vech-i meşrûh üzere amel olunup defter-i cedîd-i hakanîye dahi öylece kayd olundu", OK 5, s. 298.

¹³⁰ OK 5, s. 392.

¹³¹ OK 8, s. 528.

Prizren Yüğü: Prizren Rumeli eyaletine tâbi sancaklardan biridir. II. Selim devri Prizren sancağı kanunnâmesine göre 6 İstanbul kilesi ağırlığında bir hububat ölçüsü birimi. Yaklaşık 154 (153,936) kg eder¹³².

Podgoriçe Yüğü: Podgoriçe, Rumeli eyaletine tâbi İskenderiye (İşkodra) sancağına bağlı nahiyelerden biridir. Kanuni devri İskenderiye Sancağı kanunnâmesine göre Podgoriçe yüğü 6 İstanbul kilesidir ki yaklaşık 154 (153,936) kg eder¹³³.

Salna Yüğü: Salna Cezâyir-i bahr-i sefid eyaletine tâbi sancaklardan biridir. Salna yüğü II. Selim devri Salna vilayeti kanunnâmesine göre 7,5 İstanbul kilesine denk bir hububat ölçüsü birimidir. Vukiyye-i sultanî ile 150 vukiyyedir. O da 192,4 kg eder¹³⁴.

Vulçitrın Yüğü: Vulçitrın Temeşver eyaletine tâbi bir sancaktır. Vulçitrın yüğü İstanbul kilesi ile 6 kile olan bir hububat ölçüsü birimi olup yaklaşık 154 (153,936) kg eder¹³⁵.

Semendire Yüğü: 1527 tarihli Semendire Eflâkleri kanunnâmesine göre 1 Semendire yüğü 5 kiledir. Kile ise İstanbul kilesi olup 20 okkadır¹³⁶.

¹³² OK 7, s. 707.

¹³³ OK 6, s. 558.

¹³⁴ OK 7, s. 513.

¹³⁵ OK 6, s. 673; Tacida Hafız, “Vulçitrın Kanunnamelerinde Zirai, Ekonomik ve Mali Durum”, *CIÉPO VII. Sempozyumu Bildirileri Peç: 7-11 Eylül 1986*, Ankara 1994, s. 449-450.

¹³⁶ OK 5, s. 369.

Tablo 3: Rumeli Sancak ve Nahiyelerinde Yük

Sancak, Şehir, Nahiye	Kile Karşılığı	Kg
At ve Katır Yüğü	5,5-6,3	141,13-162,144
Eşek Yüğü	3,2	83,5
Deve Yüğü	140-190	179,620-243,779
Öküz Yüğü	18	461,808
Öküz Arabası Yüğü	36	923,616
Atina, Salna Yüğü	7,5	192,42
Avlonya, Budemle, Delvine, Ezdin, İlbasan, İpek, İzla Reka, Livadiye, Ohri, Podgroiçe, Prizren, Vulçitrın Yüğü	6	153,936
İstefa Yüğü	6,5	166,764
Semendire Yüğü	5	128,28
İzvornik Yüğü	4	169,329
Cağ (Cak) Yüğü	1	25

Diğer Mahalli Ağırlık ve Hacim Ölçüleri

Rumeli sancaklarında Osmanlı imparatorluğunun her tarafında kullanılan kantar, batman, okka gibi ağırlık ölçülerinin yanında mahallî ölçü birimlerine de rastlanmaktadır. Hububat ölçülerinde olduğu gibi bu konuda da yörelere göre çeşitlilik göze çarpmaktadır. Bunlar alfabetik sırasıyla aşağıda verilmiştir. Hacim ölçülerinin belirli bir ağırlığı da olduğundan aynı

zamanda ağırlık ölçüsü olarak kullanılmaktadır. Bu yüzden ikisini bir arada vermediği münasip gördük.

Ahtar: Drama, Zihne ve bağlı mahallerde kullanılan 30 okkalık bir ağırlık/hacim ölçüsü birimi olup yaklaşık olarak 38, 484 kg’a tekabül ederdi¹³⁷.

Ako: Ako, Sırpça hububat, şarap vesaire ölçmeye mahsus kap demektir. Reayanın başka bir köydeki bağını bozmaya gittiğinde verdiği 8 kilelik arpa vergisine de ako denir¹³⁸. Ako aynı zamanda Macaristan’da kullanılan 54 litre hacminde bir ölçü birimidir¹³⁹.

Bakır: II. Selim devri Akkerman ihtisab kanunnâmesine göre 500 dirhem gelir bir hacim ve ağırlık ölçüsü birimidir. Bu da 1,603 kg eder. Medre’nin tanımı yapılırken “*medre on bakır alır ve her bakır beş yüz dirhem alır*” denilmektedir¹⁴⁰.

Balyaca : Ağrıboz ve Atina’da medre’nin aksamı olarak kullanılan bir ölçüdür. Ağrıboz’da 550 dirhem (1.763 kg), Atina’da 354 (1.135 kg) dirhemdir. 1520/927 tarihli Ağrıboz Sancağı

¹³⁷ Taşkın, s. 11.

¹³⁸ Neşet Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler”, *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. V/5, Ankara 1947, s. 487.

¹³⁹ Klára Hegyi, “Macar Krallığında Osmanlı Vergilendirmesi”, *Osmanlı*, c. III, Ankara, 1999, s. 149; Taşkın, s. 11.

¹⁴⁰ OK 7, s. 726.

kanunnâmesine göre 40 balyaca 1 medre ederken, Atina'da 36 balyaca 1 medre etmektedir¹⁴¹.

Botte: Büyük fiçı (Cenova) demektir. 500 libbra =159 kg. dolayında, takriben 1000 lt'ye tekabül eden bir hacim ölçüsüdür. Bir İngiliz ölçüsü olan botte'ye Akdeniz ve çevresinde de rastlanmaktadır. Girit ve çevresinde muhtemelen Venedikliler döneminden beri kullanılmakta olan bu ölçü birimine Osmanlılardaki fiçıyı karşılık olarak verilmiştir¹⁴²

Brasse: Odun tartmakta kullanılan ağırlık ölçüsü birimi olup Epir'de kullanılmaktadır. 1862 okka yani 2.388,57 kg eder¹⁴³.

Cibr: 1530 tarihli Bosna kanunnâmesine göre Hıml'in (yük) yarısı kadar olan bir ağırlık ölçüsü birimi. Hıml ise İstanbul kilesi ile 6 kiledir. Bu da ((6x25,656=) 153,936/2) 76,968 kg eder¹⁴⁴.

Çanak: Tuz, dugi, kil vs. maddelerin tartılmasında kullanılan bir ölçü birimi olup Kefe sancağında geçerli idi. Çanak, ölçü birimi olmaktan çok ürünün satışı esnasında dikkate alınan bir değerdir. Muhtemelen pazarda satılacak

141 “Ve karyelerde olan bağât öşr-i şire on beş medrede iki medre öşr-i şire alınır ve medre kırk balyacadır, vezinde beş yüz elli dirhemdir ve iki medre bir yük olur”, OK 5, 388; Atina vilayeti kanunnâmesinde, “medre otuz altı balyacadır. Her balyaca vezinde üç yüz elli dört dirhemdir”, denilmektedir, OK 7, 508; Taşkın, s. 15.

142 OEST 1, s. 444; Taşkın, s. 19-20.

143 OEST 1, s. 441.

144 “İki cibr bir hıml olur. Yirmi kelender bir cibr olur”, OK 6, s. 674.

ürünlerin müşteriye sunumunda ölçü olarak kullanılmaktaydı. Tuz, dugi, kil ve yoğurdun satımında göze çarpan çanak hakkında net bir değer olmamakla beraber bir çanak yogurt 1 okka miktarındaydı¹⁴⁵. Diğer yandan Kudüs'te beş rıtlık bir yağ çanağından söz edilmektedir ki bu kanaatimize göre Arap coğrafyasında kullanılan *cerre* olmalıdır¹⁴⁶.

Çeki: Türkçe tartmak anlamındaki çekmek kelimesinden gelen çeki tabiri odun, taş ve sairenin tartılması için kullanılan eski bir ölçü birimi demektir. Genellikle taş ocakları, odun iskele ve depoları ile kapan ve çardaklarda kullanılan çeki aleti, bir ucunda yük koymaya mahsus ızgara kenarlıklı bir tabla, öbür ucunda ise çeki taşı bulunan uzun bir çeki kolunun ortasından asılı olduğu sabit üçayaklı bir sehpadan ibaret basit bir mekanizmadır. Genellikle taştan imal edildiği için çeki taşı adı verilen ağırlık birimi metalden de olabilirdi. Aletin ayarının bozulması ya da çeki taşının ağırlığının azaltılması suretiyle yapılacak hilelerin önüne geçebilmek için her ikisi de mühürlenirdi. Çeki, 175-195 okka (225-250 kg) arasında değişen değerlere sahipti. Ağır çeki diyebileceğimiz bu çekinin yanı sıra çok daha az ağırlıkları ifade eden çekiler de vardı. Osmanlı ülkesinde kullanılan çekilerin değerleri en yükseği 10 kantar (1000 kg) ile İstanbul'da, en düşük değeri ise 480 gr ile Kırım'da yer almaktaydı. Bunların yanı sıra altın ve gümüş için kullanılan ve 100 dirhem ağırlığında bir çeki daha vardı. Ayrıca

¹⁴⁵ Y. Öztürk, *Kefe*, s. 321.

¹⁴⁶ Taşkın, s. 21.

bazıları standart Osmanlı çekisini dört kantar yani 225,798 kg olarak vermiş, odun için bunun 195 okka yani 250 kg olduğunu da ayrıca belirtmişlerdir. Bugün Anadolu'nun çoğu yerinde halk arasında çeki 1 kg ağırlığı ifade etmektedir. Antalya yöresinde fişeklere konacak barut ve saçmayı ölçmekte kullanılan ölçü birimine de çeki adı verilmektedir. Ayvalık (19. yüzyıl) 100 okka (128,28 kg) (odun için), İstanbul 1766'da 176 okka, 1881'de 10 kantar (1000 kg), 1881'den sonra 195 okka, İzmir (19. yüzyıl) 180 okka (230,896 kg) (odun için), sof için 4,564 kg, afyon için 250 dirhem (763 gr), Kırım'da 18. Yüzyılda 150 dirhem (480 gr), Midilli'de 1833'te 180 okka, Musul'da 200 okka (256 kg), 176 okka (225,790 kg), 195 okka (250 kg) (odun-resmi), Selanik'te odun için 19. yüzyılda 135-140 okka (173-179 kg)¹⁴⁷. Öte yandan 100 dirhem ağırlığında ipek vb. ölçüsüne de çeki denilmektedir¹⁴⁸.

Çeper: Rumelide kullanılan bir ölçü olup cibre, cubur ve cibr seklinde de okunmuştur. Bir hacim ölçüsü olarak göze çarpan çeper ile ilgili Vulçitrın Sancağı Kanunnamesinde iki çeper'in bir himl olduğu yazılıdır. Vulçitrın himl'inin altı İstanbul kilesi olduğu düşünülürse bir çeper 60 okka olur. Macaristan'da da bağlardan *resm-i ako* adı altında alınan verginin miktarının belirlenmesinde kullanılan çeper için G. David

¹⁴⁷ C. Kallek "Çeki", *DİA*, c. 8, s. 251; OEST 1, s. 441-442; Andreas, Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, c. 1, A-E, İstanbul 2002, s. 489; ; Taşkın, s. 22-23; G. Kürkman.

¹⁴⁸ Gökyay, s. 43.

42,42 veya 56,56 litrelik iki farklı değer vermiştir¹⁴⁹. Ako diye alınan vergi dört ila altı çeper sırayı ifade ediyordu. K. Hegyi ako'yu 54 litre hacminde bir ölçü olarak verdiğine bakılırsa, bir çeper 13,5 veya 9 litre hacminde olmalıdır. Diğer ölçülerdeki yöresel farklılıklar göz önüne alındığında bu ölçü biriminin de zamana ve mekâna göre değişik değerler aldığını söyleyebiliriz¹⁵⁰.

Çiten: Taman kanunnamesine göre balın tartılmasında kullanılan bir ağırlık ölçüsü birimidir. Çiten'in 7-8 vukiyye olduğu ve Çerkes ülkelerinden ithal edilen mallarda kullanıldığı belirtilmiştir¹⁵¹.

Dekkari (Deccari): Epir'de ham kıl (muhtemelen keçi kılı veya yapağı) için kullanılan bir ölçü olup, üç buçuk okka yani 4,487 kg ağırlığında idi¹⁵².

Desti: Desti, Ermenistan taraflarında şarap için kullanılan ölçülerden biri olup 15 okkadır¹⁵³. Desti, Balkanlarda da kullanılan bir hacim ölçüsüdür. Şıra ve zeytinyağı gibi ürünlerin ölçülmesinde kullanılan desti Balyabadra'da 17

¹⁴⁹ Géza Dávid, Osmanlı Macaristan'ında Toplum, Ekonomi ve Yönetim, 16. Yüzyılda Simontornya Sancağı, (çev. Hilmi Ortaç), İstanbul, 1999, s. 124, 138.

¹⁵⁰ Taşkın, s. 23-24.

¹⁵¹ Yücel Öztürk, *Osmanlı Hâkimiyetinde Keçe 1475-1600*, Ankara 2000. S. 321.

¹⁵² Taşkın, s. 26.

¹⁵³ P.G., İnciciyan, "Tartılar ve Ölçüler", *Hayat Tarih Mecmuası*, c.2, sayı 8 (Eylül 1965), 72-74.

okka, Balyabadra dışındaki Mora kazalarında ise 20 okka idi. Atina vilayetinde zeytinyağı için kullanılan destü ise 5 okka 264 dirhem idi¹⁵⁴. Atina vilayeti kanunnâmesine göre ise 5 vukiyye, 264 dirhem gelen ve zeytinyağı ölçmekte kullanılan bir sıvı ölçüsüdür. O da 7,261 kg eder¹⁵⁵.

Eleruluk (ırlvlagi): Ahmet Akgündüz'ün *eleruluk*, Halil İnalıcık'ın da *ilrvlagi* olarak telaffuz ettiği bu birim, Verkçe'nin 1/5'i kadar olan bir maden ölçüsüdür. Beldiceanu'nun hesabıyla 3,42 kg; İnalıcık'ın hesabıyla da 2,188 kg ağırlığında idi¹⁵⁶.

Fıçı: Uzunluğuna kesilmiş tahta parçalarından yapılan ve üzerine ağaç ya da demir çember geçirilen kaptır¹⁵⁷. Fıçının içine şarap, sirke, bal, yağ vs. konulabilmektedir. Farklı maddeler için değişik ölçülerde fıçılar kullanıldığı görülmektedir. Medre, varil ve karatil gibi ölçülerin en büyüğüdür. 1-20 medre arası 1 varil, 20-40 medre 1 karatil, 40 medreden yukarısı ise 1 fıçı idi. Bir kapta bulunan 1 ila 20 medre arası miktar bir varil kabul ediliyordu¹⁵⁸. Fakat bu daha ziyade şarap için geçerli olup, diğer maddelerde değişmekteydi. Öte taraftan, genellikle sıvı

154 Taşkın, s. 27.

155 “Ve zeytun bağından sekiz destide bir desti öşür alınur. Ammâ yağ ki bir desti demekli ma'rûfdur, vezinde vukiyye-i Sultanî ile beş vukiyye ve iki yüz altmış dört dirhemdir”, OK 7, s. 507.

156 Taşkın, s. 26.

157 Gökyay, s. 48.

158 Y. Öztürk, Kefe, s. 324.

maddeler için kullanılan fıçı'nın deri için de kullanıldığı görülmektedir. Mesela, Şam Sancağı Kanunnamesi'nde sincap derilerinin her fıçısının 14 rıtl olduğu (1000 cild) ifade edilmektedir¹⁵⁹. Akkerman'da standart fıçı=2 sihaf=8 karatil=226,596 kg idi. Havyar için 52 medre (225,798 kg), şarap ve bal için de 40 medre (89,810 kg) kabul ediliyordu¹⁶⁰. Trabzon'da ise fıçının yarısına “*miso fıçı*” denmekteydi. Yine, bazı yerlerde fıçının karışla ölçüldüğü ve bir karışa iki akçe alındığı da bilinmektedir¹⁶¹.

Funta: Macaristan kökenli, zağfıran ve karanfil gibi maddelerin ölçülmesinde kullanılan ve 160 dirhemlik bir ağırlığı ifade eden ölçüdür. Buna göre, bir dirhem 3,207 gr hesabıyla yarım kg (513,12 gr) civarında bir ağırlık ölçüsünü ifade etmektedir¹⁶².

Gırâra: Kıldan veya ipten örölmüş çuval anlamına gelen gırara, Mütercim Asım'a göre tahrifle *harar* olarak söylenmektedir¹⁶³. Kullanıldığı yerlerde işlem yapılırken çuval sayısı esas alınan gırara, aslında bir ağırlık ölçüsü değil, hacim ölçüsüdür. Daha çok tahıl ölçümünde kullanılan gırananın miktarı değişkendir. Hinz'e göre Şam'da 204,5 kg (265 lt, buğday), Gazze'de

159 “Ve sincap fuçısından her fuçı on dört rıtl ki bin cild olurmuş”, Barkan, *Kanunlar*, s. 224.

160 İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ 1300-1600*, s. 250.

161 *OEST 1*, s. 443; Taşkın, s. 31-32.

162 Taşkın, *aynı tez*, s. 32; OK 5, s. 275.

163 Mütercim Asım Efendi, *Burhan-ı Katı* (hızr. Mürsel Öztürk-Derya Örs), Ankara, 2000, s. 289.

366,75 kg (397,5 lt, buğday) ve Kudüs'te 613,5 kg (795 lt, buğday) değerlerine sahipti¹⁶⁴. Makovsky, kaynakların Şam gırasasını genellikle 200 kg'ın biraz üzerinde verdiklerini yazarken, kendisi Kudüs gırasasının değerini 850 lt olarak vermiştir¹⁶⁵. A. Esat Paşa 19. yüzyılda Şam-ı şerif eyaletinde kullanılan gıranın değerini 40 çift yani 40 İstanbul kilesi olarak belirtmiştir¹⁶⁶ ki, bu yuvarlak hesaplama 1 ton etmektedir. İnalçık ise gıranın değerini 50 okka (64,150 kg) olarak vermiştir¹⁶⁷. E. Ashtor Şam'da 208,74 kg (buğday), Kudüs'te 626,22 kg (buğday), Gazze'de 313,1 kg (buğday) değerlerini verirken¹⁶⁸ Hütteroth-Abdulfettah ikilisi gıraya için farklı bölgelerde biçilen değerleri şöyle vermişlerdir: Kudüs 500 akçe, Nablus 710 akçe, Leccun 140 akçe, Aclun 140 akçe, Gazze 500 akçe, Havran 130 akçe¹⁶⁹. Küçüğüne heğbe denilen gıraya, muhtemelen çuval adı altında Osmanlı şehirlerinde kullanılmaktaydı. Kullanılan bu çuvalların ölçüsü ürüne göre farklıydı. Mesela bir un çuvalı 2,5 kile

¹⁶⁴ Hinz, s. 46.

¹⁶⁵ A. Makovsky, "Sixteenth Century Agricultural Production in the Liwa of Jerusalem: Insights from the Tapu Defters and Attempt at Quantification", *Archivum Ottomanicum*, IX (1984), s. 109.

¹⁶⁶ Celal Esad Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, III, İstanbul 1998, s. 1572.

¹⁶⁷ OEST 1, s. 443; H. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ 1300-1600*, Çev. Ruşen Sezer, İstanbul 2004, s. 250.

¹⁶⁸ Eliyahu Ashtor, "Makayil", *ET*, I, Leiden, 1983, s. 118.

¹⁶⁹ Wolf-Dieter Hütteroth, Kamal Abdulfattah, *Historical Geography of Palestine, TransJordan and Southern Syria in the Late 16 th. Century*, Erlangen 1977, s. 68.

iken peynir, yağ, bal ve tuz gibi maddeler dolu heğbe ile gelse bir çuval kabul ediliyordu. Yine Kefe’de 1 çuval 2 kantar, 1 çuval un 4 kile, 1 çuval pirinç 18 kile, 1 çuval fındık ezmesi 2,5 kile idi. İzmir’de çekirdekli pamuğun çuvalı 2,5 kantar, Şam’da bademin çuvalı 1 denk (at yükünün yarısı), Mora’da ise 130 lidre istefdiye 1 çuval kabul ediliyordu¹⁷⁰. İnalıcık, çuvalın değerini 2 kantar (112,898 kg) olarak vermiş ve bir çuval fındığın 2,5 kile (74 dm³), bir çuval pirincin 18 kile (46,184 kg) olduğunu belirtmiştir¹⁷¹. Gırananın standartları da kanunlarla belirlenmiş olup şöyledir: “*Harar ki Bursa müddiyle bir müdden ziyade ola ve ağzı kulaklu bağlama narhı on sekize ve seyishane çuvalı yakasız olub uzunı on bir karış ve eni sekiz karışdan ziyadece ve siyah olsa narhı yigirmi beş akçaya ola*”¹⁷².

Gute: Kefe’de bir ağırlık birimi olarak kullanılan gute, *sapu* denen ölçünün 1/8’i kadardı. Bir *sapu* 16 kile (keylçe) olduğuna göre, bir gute 51,302 kg ila 102,624 kg arasında bir değer almaktadır. Çünkü H. İnalıcık *sapu*’yu 410,416 kg olarak verirken, Yücel Öztürk bunu 820,992 kg olarak vermiştir. Kanaatimize göre, bu farklılık İnalıcık’ın İstanbul kilesini esas alarak hesaplamasına karşın, Öztürk’ün iki İstanbul kilesi

¹⁷⁰ İstefdiye, Yunanca bir çeşit üzüm demektir, OK 6, s. 624.

¹⁷¹ İnalıcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ 1300-1600*, s. 249.

¹⁷² Ömer Lütfi Barkan, “XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar II”, *Tarih Vesikaları*, II/7 (Haziran 1942- Mayıs 1943), s. 35.

olarak söylediği Kefe kilesi üzerinden yaptığı hesaplamadan kaynaklanmış olmalıdır¹⁷³.

İstarta: Vulçitrın sancağında bulunan Trepçe madeninde kullanılan bir ölçüdür. Akgündüz 400 ledre diye okurken, İncalcık 400 lodra diye okumuştur. Akgündüz'ün ledresini ele alırsak Trepçe maden kanunnamesinde geçtiğinden 115 dirhemlik (368,805 gr) gümüş ledresi esas alınırsa 147,522 kg eder. Ancak İncalcık'ın lodrası esas alınırsa 225,772 kg'lık bir değer ortaya çıkar¹⁷⁴.

Karta: Aslı Roma-Bizans döneminde hububat ölçüsü olarak kullanılan *Quarta*'dan gelir. Rodos'ta yağ ölçüsü, Kıbrıs'ta şarap ölçüsü olarak kullanılmıştır. İtalya, Tunus, İspanya ve İngiltere'de de kullanılmıştır¹⁷⁵. Osmanlı devrinde Arnavutluk'ta hububat ölçmekte kullanılan 80 okkalık bir ölçü olup ikisi bir *muz* eder. 1570/978 tarihli Kanunnâme-i Livâ-i İskenderiye'de (Arnavutluk) geçer¹⁷⁶. 1536 tarihli Semendire kanunnâmesine göre *pinte*'nin diğer adıdır¹⁷⁷.

Kat: Bir parça demektir. Kefe'de gümrükte işlem gören bir ölçü birimidir. Muhtemelen her kumaş türü için parça miktarları değişiyordu¹⁷⁸.

¹⁷³ Taşkın, s. 33.

¹⁷⁴ Taşkın, 45; OK 2, s. 565.

¹⁷⁵ İncalcık, Metroloji, s. 27.

¹⁷⁶ Barkan, *Kanunlar*, s. 291; OSET 1, s.443.

¹⁷⁷ OK 5, s. 354; OK 6, s. 559; OK 7, s. 683.

¹⁷⁸ Y. Öztürk, Kefe, s. 322.

Öte yandan kat 6 okka tahıl alan, silindir biçiminde, ağaçtan yapılmış bir tahıl ölçeği olarak da tanımlanmıştır¹⁷⁹.

Kazgan: Kazan demek olmakla birlikte bir hacim ve ağırlık ölçüsü birimidir. II. Selim devri Cankerman ihtisab kanunnâmesine göre bal için kullanılan kazgan 14 vukiyyedir. Bu durumda bir kazgan yaklaşık 18 kg eder¹⁸⁰.

Kefe Batmanı: Malum olduğu üzere batman Osmanlı imparatorluğunun her tarafında kullanılmaktadır. Ancak diğer birçok ölçüde olduğu gibi farklı ağırlıkları ihtiva etmektedir¹⁸¹. Kefe kanunnâmesine göre Kefe batmanı 6 okka gelen bir ağırlık ölçüsü birimidir ki o da 7,696 kg eder¹⁸².

Kesek : Parça, kıt'a anlamına geldiği gibi araba'nın dörtte birine denk gelen bir ölçü birimi olarak da kullanılmıştır. Kefe kanunnâmesine göre 2 keçeden meydana gelen bir hacim ölçüsü ve kabıdır¹⁸³.

Köböl : Macaristan'da şarap ölçümünde kullanılan 13,6 litrelik bir hacim ölçüsüdür.

¹⁷⁹ Gökyay, s. 50.

¹⁸⁰ OK 7, s. 727.

¹⁸¹ Ünal, "Batman", *Osmanlı Tarih Sözlüğü*.

¹⁸² OK 6, s. 581.

¹⁸³ "Ve bir arabada bu aksâm-ı mezkûreden bir keçe ve iki keçe olsa ana kesek derler, her keçe başına bir akçe alınır", OK 6, s. 576.

Osmanlılar bu ölçü yerine çeper'i kullanmışlardır¹⁸⁴.

Kıbil: 24 okka gelen bir buğday ölçeği. Ancak İzvornik sancağı Srebreniç Maden kanunnâmesine göre maden cevherinin ölçülmesinde de kullanılıyordu¹⁸⁵.

Kilinder: Kilindir şeklinde de geçer. Kilinder Kamus-ı Türkî' de *üstüivane, merdane, eski bir şarap ölçüsü* olarak tanımlanmaktadır. W. Hinz ise kilinder'in Yunanca "kylindros"tan geldiğini ve Osmanlı Devleti'nde kullanılan kalay veya tenekeden bir kürek olduğunu belirtmekte ve hacim ölçüsü olarak 2 okka=2,5656 kg'a eşit saymakta ve 6 Viyana Seidel'i yani 2,1225 litre demektedir¹⁸⁶. O. Ş. Gökyay ise kilinder'i tenekeden veya çinkodan iki okkalık kulplu kap olarak nitelemektedir¹⁸⁷. 1530 tarihli Bosna kanunnâmesine göre hıml 8 medre'dir. *Medre* ise aşağıda verileceği üzere daha çok sıra gibi sıvı nesneler için kullanılan bir hacim ölçüsüdür. Ancak aynı kanunnâmede yük'ün (hıml) kırkda birine dendiği belirtilmektedir. Ayrıca 2 cibr (bb) 1 hıml (yük), 20 kilinder 1 cibr etmektedir¹⁸⁸.

Kutla: Rumeli'de tahıl ve madencilikte kullanılan bir ölçüdür. Krotova'da madencilikte kullanılan kutla 160 dirhem (513,12 gr), tahıl için

¹⁸⁴ Géza Dávid, aynı eser, s. 142.

¹⁸⁵ OK 2, s. 417; OK 5, s. 297.

¹⁸⁶ Hinz, aynı eser, s. 52.

¹⁸⁷ Gökyay, "Halk Dilinde Ölçü Birimleri", *Türk Folklor Araştırmaları*, 1981/1, Ankara 1981, 41-58.

¹⁸⁸ OK 6, s. 674.

kullanılan kutla ise, Manastır'da 10 okka, Selanik'te 8 okka (arpa) ve 11 okka (buğday) kadardı¹⁸⁹.

Kûze: Kelime Farsça kökenli olup bardak, toprak sürahi anlamına gelir. Dolayısıyla bir hacim ölçüsü olan kuze, pekmez ve sıvı maddeler için kullanılmaktaydı. 1569 tarihli Ağrıboz kanununda tanımlandığı şekliyle 550 dirhemdir (1,763 kg)¹⁹⁰. Bunu 2,7 galon olarak veren de vardır ki, bu da yaklaşık olarak 4,5 lt etmektedir¹⁹¹.

Lidre: *Ledre* veya *Lüdre* gibi okuyanlarda vardır. Bu ifadelerin *lodra* için de kullanılmış olması muhtemeldir. İpek ve benzeri şeyleri ölçmekte kullanılan bir ağırlık ölçüsüdür. Selçuklu ve Osmanlı devrinde standart lidre 100 dirhem=320,7 gr'dır. İpek için ise 120 dirhem=384.840 gr'dır. Gümüş için Sırbistan'da 115 dirhem=368.805 gr'dır¹⁹². 1716/1129 tarihli Kanunnâme-i Vilâyet-i Mora'da “*bir lidre ipek 133 dirhemdir*”, denilmektedir¹⁹³. Bunlar dışında Osmanlı Devletinde yörelere göre farklı ağırlıkta lidreler de kullanılmakta olup, bunları şöyle sıralayabiliriz: Arhos 800 dirhem (Zeytinyağı), Arkadya 800 dirhem (Zeytinyağı), Balyabadra 900

¹⁸⁹ C. E. Arseven, *Sanat Ansiklopedi*, III, s. 1569-1571; Taşkın, s. 79.

¹⁹⁰ Ömer Lütfi, Barkan, *Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları: Kanunlar*, İstanbul 1943. s. 341.

¹⁹¹ M. Enver Ortaç, *Ölçüler Kanunu ve Nizamnamesi ile Tatbikatı*, Ankara 1961, s. 156; Taşkın, s. 80.

¹⁹² OEST 1, s. 445.

¹⁹³ Barkan, Kanunlar, s. 329.

dirhem (Zeytinyağı), Halvasic 900 dirhem (Zeytinyağı), Menun (Modon olmalı), Fûrun (Koron olmalı), Klovna, Mezistre 1600 dirhem (Zeytinyağı), Mora 125 dirhem, ipek için 133 dirhem¹⁹⁴.

Medre: Pakalın medre’yi ekin ölççeği ile altı okkalık şarap kabı olarak tanımlar¹⁹⁵. Medre Osmanlı devrinde Rumeli’de kullanılan sıra ve şarap gibi sulu şeylere ait bir ölçek olup miktarı kullanıldığı yere göre değişirdi. Bu miktar tam mânâsıyla belli olmamakla beraber 7-8 okka ile 44 okka arasında değişiyordu. Ağrıboz kanunnâmesine göre 55 okka idi (70,55 kg). 1536 tarihli Budin eyaletine tâbi Semendire livası kanunnâmesine göre 1 medre 10 pinte ağırlığında idi. Pinte ise 4 vukiyye ve 160 dirhemdi. Bu da 44 vukiyye ediyordu¹⁹⁶. Bu durumda 1 pinte 5,644 kg, 1 medre ise 56,44 kg eder (Bkz. Pinte). Kanuni devri Bosna Livası Kanunnâmesine göre 8 medre 1 hıml (yük) ediyordu¹⁹⁷. 1500 yılında Akkerman’da havyar için 4,349 kg’dır¹⁹⁸. II. Selim devri Akkkerman ihtisab kanunnâmesinde medre’nin 10 bakır, her bakır’ın da 500 dirhem aldığı ve cem’an bir medre’nin 14 vukiyye ve 150

¹⁹⁴ Taşkın, s. 81.

¹⁹⁵ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. II, İstanbul 1971.

¹⁹⁶ “Ve şire medresi on pintedir, karta dahi ıtlak olunur. Ve her pinte dört vukiyye ve yüz almış dirhemdir. Ol takdirce her medre kırk dört vukiyye olur”, *OK 5*, s. 354.

¹⁹⁷ “Ve şirenin her medrese ki sekizi bir hıml olur”, *OK 6*, s. 424.

¹⁹⁸ *OEST 1*, s. 445.

dirhem geldiği belirtilmektedir. Bu da 18,44 kg eder. Fakat 10 bakır 16,03 kg tutmaktadır¹⁹⁹. Sırbistan'da 10 pinte yani 44 okka (56,44 kg)'dır²⁰⁰. Öte yandan medre her biri 2 okka olan 4 kilinder'lik bir Osmanlı sıvı ölçüsü olarak da tanımlanmıştır ki 10,262 litre eder²⁰¹.

Maje: Batman veya kental gibi bir ağırlık ölçüsü. Macaristan'da kullanılan bir ölçüdür. Elimizde sadece büber majesinin 48 okka olduğu ile ilgili bir bilgi vardır. Bunun dışında da muhtemelen kullanılmaktaydı. Ancak miktarları belli değildir²⁰².

Mestas: Girit'te zeytinyağının ölçümünde veya vergilendirilmesinde kullanılan bir birimdir. Yunanca dolu anlamına gelir²⁰³. Fakat miktarı belli değildir²⁰⁴.

Mîzâne: İtalyanca *mezzane*'den gelir. 0,5 karatil gelen bir ölçü. Şarap gibi sıvı maddeler için kullanılan mîzâne Koba kanunnamesine göre safi 4 kantar idi. 4-6 kantar arası 1 Mîzâne, 6,5 kantardan yukarısı 1 *karatil* kabul ediliyordu²⁰⁵.

199 “Ve medre on bakır alur ve her bakır beş yüz dirhem alur. Cem'an bir medre on dört vukiyye ve yüz elli dirhemdir”, *OK* 7, s. 726.

200 *OEST* 1, s. 445.

201 Hinz, s. 55; Gökyay, s. 51.

202 *OK* 5, s. 275; Barkan, s. 541; Taşkın, s. 82.

203 A. Nükheth Adıyeke, “Girit'in Mehmet Ali Paşa Yönetimindeki Durumuna Dair Bir Rapor”, *Belgeler*, XV/19 (Ankara, 1993), s. 306.

204 Taşkın, s. 159.

205 Öztürk, Kefe, s. 325.

Moz(o) : Arnavutlukta kullanılan ve 160 okka (205,248 kg) gelen bir ağırlık ölçüsü. Pakalın bir değer vermeden bunun bir ağırlık ölçüsü olduğunu yazmaktadır. Bu tabir Balkanlar’da kullanılan muz/moz ağırlık biriminden türemiş olabileceği gibi farklı bir ağırlığı da ifade edebilir. Çünkü Kıbrıs’ta adına *moza* denen ve 8 *kafiz* ağırlığında (1 *kafiz* 20-22 kg) bir ölçü mevcuttu. Pakalın’ın “*Edirne ve Hayrabolu otlaklarında bulunan birinci istabl-ı amire’ye mensub doksan katar devenin beher katarına birer mozo tuzun İnoz Memleha Emini tarafından verilmesi*” yönündeki dayanağı bu noktada doğru olabilir. Zira bir katar, 1 bargir ile 5 veya 6 deveden oluştuğuna göre verilecek olan tuz normal gözükmektedir²⁰⁶.

Muzur: İtalyanca *misura*’dan alınan bu kelime bir ağırlık ölçüsü birimi olup *mozor* şeklinde de okunabilir. Tuz ve saire tartmakta kullanılırdı. Miktarı değişken olan bu ölçünün kullanım yeri genelde Balkanlardır. 120 Venedik lidresi 1 muzur ederdi. 1 Venedik lidresi 357,749 gr olduğuna göre 1 muzur 42,929 yani yaklaşık 43 kg demektir. Selânik’te 1478’de 1 muzur tuz 45 okka (57,726 kg); Silistre’de 1 muzur pirinç 150 okka (192.420 kg); Arnavutluk’ta Avlonya kanunnâmesinde 1583’te 1 muzur 32 okka (41.049 kg)²⁰⁷; Ahyolu’nda 1 muzur tuz 90 okka (115.452 kg) idi²⁰⁸. Kanuni devrine ait Mora livası kanunnâmesinde 12 bin dirhemlik (38,484 kg) bir

²⁰⁶ Pakalın; OEST 1, s. 445; Taşkın, s. 89.

²⁰⁷ OK 1, s. 515.

²⁰⁸ OEST 1, s. 446.

ağırlık ölçüsü olarak tanımlanmıştır²⁰⁹. Cezayir-i Bahr-i Sefid eyaletine tâbi Salna vilayeti kanunnâmesine göre bağlar için kullanılan muzur 5,5 okka idi. 20 muzur 1 yük ediyordu²¹⁰.

Onki: Sırbistan’da kullanılan bir ağırlık ölçüsü birimi 6 miskal yani 28,863 gr²¹¹.

Pinte: Şarap ve şıra gibi sulu şeylere mahsus ölçek. Macaristan ve Slovakya’da kullanılırdı. Mikdarı bölgelere göre değişiyordu. Semendire’de 4 okka, Uyvar’da 1,5 okka ve Slovakya’da da 1,563 lt değerlerine sahipti²¹². 1536 tarihli Semendire kanunnâmesinde her pinte 4 vukiyye ve 160 dirhemdi²¹³. Uyvar Eyaleti kanunnâmesinde ise 1 pinte 1,5 vukiyye olarak geçmektedir²¹⁴.

Sandık : Şeker, çini, sabun, incir vs. türünden maddeler için kullanılan bir ağırlık ölçüsü birimi. Ancak standardı belirlenememiştir. 1 sandık şeker 60 okka, incir için 220 okka geldiği görülmektedir. Akkirman’da 1 sandık 2

209 OK 6, s. 620.

210 “Ve bağlarından on beş muzurda iki muzur öşür alınur. Ve her muzur beş buçuk vukiyyedir ve yirmi muzur bir yük olur”, OK 7, s. 513.

211 OEST 1, s. 446.

212 Taşkın, s. 99-100.

213 “Ve her pinte dört vukiyye ve yüz altmış dirhemdir”, OK 5, s. 354; B. McGowan, “Food Supply and Taxation on the Middle Danube (1568-1579), *Archivum Ottomanicum*, I (1969), s. 190.

214 “Ve reyanın şirelerinden on pintede bir pinte öşür alına ve pinte tâbir eyedikleri bid buçuk vukiyyedir”, Barkan, *Kanunlar*, s. 313.

kantardır²¹⁵. Kudüs'te ise, elma ve armut yükü 4 sandık olarak kabul ediliyordu. Kudüs'te himl (yük) 140 rıtl ve rıtl 900 dirhem olduğuna göre bir sandık 101 kg kadar etmektedir²¹⁶. Öte yandan altın ve gümüş parayı taşımak için de sandık kullanıldığı görülmektedir. Selanikî'ye göre bir sandık 50 filori altın almaktadır²¹⁷.

Sapo (sapo): Kefe gümrük kanunnâmesinde 16 kile tuz 1 sapo geldiği belirtilmiştir. Buradaki kile Kefe kilesi ise 820,992 kg, İstanbul kilesi ise 410,496 kg eder. H. İncelik sapu'yu 410,416 kg olarak verirken, Yücel Öztürk bunu 820,992 kg olarak vermiştir. ²¹⁸.

Sikla: Epir'de şarap ölçümünde kullanılan 50 veya 60 okkalık bir ölçüdür²¹⁹.

Şita, şihsa: Sırbistan'da kullanılan bir maden ölçüsü 120 verkçe yani 1313,280 kg²²⁰.

Som: Kelime İtalyanca olup Kefe iskele kanunnamesinde ipek için kullanılan bir ağırlık ölçüsüdür. Ancak 1 som ipek bedeli 200 akçe olarak verildiği halde ne kadar geldiği açıklanmamıştır²²¹.

²¹⁵ Y. Öztürk, *Kefe*, s. 324.

²¹⁶ OK 7, s. 54.

²¹⁷ *Tarih-i Selânikî*, c. 1, (Mehmet İpşirli neşri), İstanbul 1989, s. 372.

²¹⁸ Y. Öztürk, *Kefe*, s. 326.

²¹⁹ İncelik, *Metrology*, s. 342.

²²⁰ *OEST 1*, s. 447.

²²¹ Y. Öztürk, *Kefe*, s. 326.

Tâk: Muhtemelen kumaş balyalarını ya da bohçalarını belirtmek için kullanılan bir ölçü idi. İncalcık, tâk'ı parça, kumaş, sarık diye tanımlamıştır²²². Bursa şer'iyeye sicillerinde Piri Çelebi adında bir tüccarın Harc Emmini İbrahim Bey'e 84.810 akçe tutarında 36 tâk çeşitli kadife verdiği yazılıdır ki bu İncalcık'ın görüşünü desteklemektedir²²³. Tâk, Kefe gümrüğünde tiftik, sormalı, ipek, atlas, kemha, kaftan, bayramî gibi kumaş çeşitleri ve kürkler için kullanılan bir birimdir. İki tâk bir bohçadır²²⁴.

Teker: 1520 tarihli Ağrıboz kanunnâmesine göre Ağrıboz'da pamuk ölçmekte kullanılan dört okkalık bir ağırlık ölçüğü olup 5,13 kg eder²²⁵.

Tulumîçe: Sidrekapsi maden kanunnâmesinde geçen bu kelimenin okunuşunda şüphe vardır. Bir hacim veya ağırlık ölçüsü olmak icap eder²²⁶.

Varil: Şarap, şıra ve yağ gibi sıvı maddeler için kullanılan bir ölçü birimidir. Kefe kanunnâmesinde 1-20 medre arası 1 varil kabul edilmiştir. Hamr için 2 varil 1 karatil, havyar için 1,5 varil 1 karatil hesap edilmiştir. Havyar için 2,5 kantar 1 varil gelmektedir. Akkirman kanunnâmesine göre 1 varil, zeytin için 3 kile, Ceneviz'de ise 15. yüzyılın ortalarında genel

²²² İncalcık, Metroloji, s. 35.

²²³ Taşkın, s. 163.

²²⁴ Y. Öztürk, *Kefe*, s. 326.

²²⁵ OK 5, s. 387.

²²⁶ OK 1, s. 519.

olarak 57 kg ağırlığında idi²²⁷. Fıçının ¼ 'i kadar hacme sahip olan varil farklı ürünlerde değişik değerlere sahipti. Bir fıçının 40 medre olduğu düşünülürse 1 varil ortalama 70-80 okka kadar olmalıdır²²⁸.

Tablo 4: Rumeli Sancak ve Nahiyelerinde Mahalli Ağırlık ve Hacim Ölçüleri

Ölçü Adı	Kullanıldığı Yer			
Ahtar	Drama, Zihne	30 okka	38,484 kg	
Ako	Macaristan	8 kile	54 litre	
Bakır	Akkerman	500 dirhem	1,603 kg	
Balyaca	Ağrıboz	550 dirhem	1,763 kg	1/40 medre
Balyaca	Atina	354 dirhem	1,135 kg	1/36 medre
Botte	Akdeniz	1000 litre	159 kg	
Brasse	Epir	1862 okka	2.388,5 kg	
Cibr	Bosna	6 kile	76,968 kg	20 kilinder
Çanak	Kefe	1 okka	1,2828 kg	
Çeki		175-195 okka	255-250 kg	
Çeper	Rumeli	42,42-56,56 litre		
Çiten	Taman	7-8	9-10	

²²⁷ İnalçık, Metroloji, s. 35; Y. Öztürk, *Kefe*, s. 328.

²²⁸ Taşkın, s. 117.

		okka	kg	
Dekkari	Epir		4,487 kg	
Desti	Rumeli	5-20 okka	6,41- 25,65 kg	
Eleruluk (ırlvlagi)			2,188- 3,42 kg	
Fıçı	Akkerman		226,59 6 kg	40-52 medre
Funta	Macarisan	160 dirhem	0,513 kg	
Gırâra (Büyük Çuval, Harar)	Mora'da	130 lidre	320- 500 kg	
Gute	Kefe	1/8 sapu	51,302 - 102,62 4 kg	
İstarta	Trepçe		147,5- 225,77 2 kg	400 ledre
Karta	İşkodra	80 okka	102,62 kg	
Kat		6 okka	7,696 kg	
Kazgan	Cankerman	14 okka	17,959 kg	
Kefe Batmanı	Cankerman	6 okka	7,696 kg	
Kesek	Kefe	2 keçe		
Kıbıl (Maden Ölçeği)	İzvornik	24 okka	30,78	
Kilindir, (Kilinder ,		2 okka	2,565 kg	1/40 yük

Kelender)				
Köböl	Macaristan	13,6 litre		
Kutla	Kratova'da maden, Selanik ve Manastır'da buğday	160 dirhem (maden) 8-11 okka	513,12 gr. 10,26- 12,828 kg	
Kûze	Ağrıboz	550 dirhem	4,5 litre	
Lidre	standart	100 dirhem	0,320 kg	
	İpek için	120 dirhem	0,384 kg	
	Arhos (zeytinyağı için)	800 dirhem	2,565 kg	
	Balyabadra, Halvasic (zeytinyağı için)	900 dirhem	2,886 kg	
	Modon, Koron, Klovna, Mezistre (zeytinyağı için)	1600 dirhem	5,131 kg	
Lidre	Mora	125 dirhem	0,400 kg	
Lidre	Mora (ipek için)	133 dirhem	0,4265 kg	
Medre	Akkerman (Havyar için)		4,349 kg	
	Ağrıboz (Şarap için)	8-9 okka	10- 11,5 kg	
	Şarap	7-44	8,9-	

		okka	70,561 kg	
	Sırbistan, Semendire	10 pinte	56,44 kg	
	Akkerman	10 bakır (5000 dirhem)	18,44 kg	
Maje	Biber için	48 okka	61,57 kg	
Moz(o)		160 okka	205,24 8	
Mestas	Girit zeytinyağı için	?	?	
Mîzâne	Koba şarap için	4-6 kantar	225,77 - 338,65 kg	
Muzur	Selanik'te tuz için	45 okka	57,726 kg	
	Silistre'de pirinç için	150 okka	192,42 0 kg	
	Arnavutluk' ta	32 okka	41,049 kg	
	Ahyolu'nda tuz için	90 okka	115,45 2 kg	
	Mora'da tuz için	12000 dirhem	38,484 kg	
	Salna'da bağlar için	5,5 okka	7,05 kg	
Onki	Sırbistan	6 miskal	28,863 gr	
Pinte	Semendire' de	4 okka	5,13 kg	
	Uyvar'da	1,5 okka	1,924 kg	
	Slovakya'd a	1,563 litre		

Sandık	Akkerman	2 kantar		
Sapu	Kefe’de tuz için	16 kile	410,416-820,992 kg	
Sikla	Epir’de şarap için	50-60 okka	64,14-76,96 kg	
Şihta veya Şihsa	Sırbistan’da maden için	120 verkçe	1313,280 kg	
Som	Kefe’de ipek için	?	?	
Tâk	Kefe’de kumaş için			
Teker	Ağrıboz	4 okka	5,13 kg	
Tulumıçe	Sidrekapsi’de maden ölçüsü	?	?	
Varil	Kefe’de yağ, şıra ve şarap için	½ karatil	57 kg	1-20medre

Uzunluk Ölçüleri

Ağaç: Ağaç tâbiri değişik anlamlarda kullanılmıştır. Bir km kadar bir uzunluk ölçüsünü ifade ettiği gibi bir saatlik yolu da ağaç denilmiştir. Ayrıca 68 cm uzunluğunda bir kumaş ölçüsü için de ağaç tâbiri kullanılmıştır. Ağaç, eskiden Türkler tarafından kullanılan 6 km’lik bir uzunluk ölçüsü anlamına da gelir²²⁹. II. Selim devrine ait Celalzâde kanunnâmesinde “*bağ ölçüğünün ipi derzi arşunuyla elli beş ağaçdır ki, yapıcı*

²²⁹ Gökyay, s. 55; Kürkman, s. 335.

arşunuyla kırk beş ağaç olur” deniliyor²³⁰. Terzi arşını 68 cm olduğuna göre $(68 \times 55) = 37,4$ m olur. Ancak bu rakamı 45’e bölersek Yapıcı yani Mimar arşını 83,11 çıkar ki bu rakam 73,3 cm olan mimar arşınından yüksektir. Terzi arşını 60 cm kabul edilirse Mimar arşını $(60 \times 55) = 330/45 = 73,3$ cm çıkmaktadır. İpekli pahalı kumaşları ölçmek için 60 cm’lik arşın kullanıldığı malumdur. Kanunnâme metnine göre bir ağaç’ın 60 cm’lik bir uzunluk ölçüsü olduğu anlaşılmaktadır. Bağ ölçēği ise 330 cm’dir.

Adım: Yaklaşık 75 cm civarında 1 mimar arşınına (75,711 cm) eşit bir uzunluk ölçüsü birimi. Normal bir adamın yürüyüş adımının uzunluğu Osmanlı kanunnâmelerinin bazılarında dönüm için 40x40 adım ölçüsü verilmektedir. Evliya Çelebi de birçok yeri adım ölçüsüyle verir. Onun adımını 55-60 cm hesap etmektedirler²³¹.

Arşın: Osmanlı imparatorluğunda en yaygın olarak kullanılan uzunluk ölçüsü arşındır. Doğuda eskiden beri kullanılan arşına *zirâ*’ da denir. Arşının esası parmak ucundan dirseğe kadar olan mesafedir. Parmak ucundan omuza kadar olan kol boyu olarak da tanımlanmaktadır²³². Arşının kesin bir standardı yoktur. Zaman içerisinde *çarşı arşını*, *melik arşını*, *mimar (bennâ) arşını*, *terzi arşını*, *çukacı arşını*, *kumaş arşını* gibi değişik isim ve uzunlukta arşınlar kullanılmıştır. Genel olarak iki

²³⁰ OK 7, s. 323.

²³¹ Machiel Kiel, “Machiel Kiel’in Balkanlarda Evliya Çelebi ile Geçen 40 Yılı”, *Çağının Sıradışı Yazarı Evliya Çelebi*, Hız. Nurcan Tezcan, İstanbul 2009, s. 234.

²³² Kamus-ı Türkî.

türlü arşın kullanılırdı: Biri *çarşı arşını*, öbürü ise *mimar arşını*'dır.

Çarşı arşınına *terzi arşını* da denirdi. Bu arşın kumaş ölçmek içindi ve 68,578 cm uzunluğunda idi. 1 çarşı arşını 8 rubu' (8,5 cm), 1 rubu' 2 kerah (girah) (4,25 cm)'dir. Fakat bunu 65 cm olarak veren de vardır. Bunun sekizde birine *rub'u* on altıda birine *girah* (Türkçe, düğüm) denilirdi. İpekli gibi pahalı kumaşlar içinse fiyatı göze çok görünmesin diye *endaze* adlı 60 cm'lik bir ölçü kullanılırdı. *Mimar arşını* ise 75,8 cm idi. Bir diğer tesbite göre 73,333 cm idi. Buna *zira'* veya *zira'-ı mimarî* de denirdi. Karın karına verilmiş altı arpa bir *parmak*, on iki parmak bir *kadem*, iki kadem bir *zira'* idi. İki buçuk *zira'* ise bir *kulaç* sayılmıştır. Bundan başka on iki nokta bir *hat*, on iki hat bir *parmak*, yani bir *arpa* altı hattı. III. Selim döneminde yassı demirden yapılmış bir mimarî arşın Topkapı Sarayı müzesinde olup 62,3 cm'dir. Yine Topkapı Sarayı müzesinde abanozdan yapılmış yarım mimarî arşın 37,9 cm, abanozdan yapılmış 1 mimarî arşın ise 73,5 cm'dir. 1841 yılında mimar arşının değeri platin bir ayar arşını ile 75,7738 cm'lik bir standarda bağlanmıştır²³³.

Bağ: Osmanlı Devlet'inde bazı sancaklarda bağlar dönüm itibariyle değil, arşın ölçüsüyle (mesaha urganı) ölçülürdü. Mesaha urganı “*iki ucu mühürlü urgan*” olarak da bilinirdi. Anlaşılabacağı üzere devlet tarafından belli ölçüde bir urganın iki ucu mühürlenip bununla bağ veya arazi ölçümü yapılırdı. Bu gibi yerler belirtilirken *çapalık* ifadesi kullanılırdı. Çiftlik'de olduğu gibi, bağda da

²³³ Ünal, “Arşın”, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*.

bölgelere göre ölçüler değişmekteydi. Mesela, Mohaç'ta bir bağ 32 çapalık iken Mora ve Mezistire'de 2 çapalık idi. Bir bağın terzi arşınıyla 55 ağaç, papuç arşınıyla da 40 ağaç olduğu da bildirilmektedir²³⁴.

Çûb: Tahta parçası ve direk anlamlarına gelir. Aynı zamanda zira'ya eşit bir uzunluk ölçüsü birimidir. Nitekim 18 Şa'ban 1066 (11 Haziran 1656) tarihli hükümde temini istenen tente beziyle alakalı olarak "*1 topu 20 çub uzunluğunda*" ifadesi kullanılırken 10 Muharrem 1067 (29 Ekim 1656) tarihli hükümde ise temini istenen yelken bezi için "*1 topu 20 zira' uzunluğunda*" ibaresi yer almıştır. Bu ifadelerden bir çûb'un 1 zira olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu ölçümün bazı bölgelerde farklı olduğu şüphesizdir. Mesela Kapudan Paşa baştardası için bir yelken bezi ocaklığı tayin edilen Benefşe kazasından verilecek yelken bezi miktarı için tespit edilen 2500 zira' bezin çûb hesabıyla 5000 olduğu belirtilmiştir. Buna göre Benefşe'de bir çûb yarım ($\frac{1}{2}$) zira'dır²³⁵.

Endâze: Eskiden değerli kumaşların ölçümünde kullanılan 60-65 cm civarında bir uzunluk ölçüsü. Bugün Topkapı Sarayı Müzesi'nde birisi abanoz 64,6 cm, ikisi fildişi, biri 64,4 cm, diğeri 64,5 cm endaze bulunmaktadır. Endaze çarşı arşını gibi rubu adı verilen sekiz eşit bölüme

²³⁴ Taşkın, s. 124; OK IX, s. 505.

²³⁵ İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Ankara 1992, s. 155.

ayrılmıştır. Her rubu da eşit iki bölüme ayrılır ve bu bölümlere *girah* denilir²³⁶.

Fardello: İtalyanca'da “*yük, büyük bohça*” anlamına gelen *fardello*, genellikle ipek ticaretinde kullanılmaktaydı. Bu ölçü birimi, muhtemelen İtalyan devletleriyle olan ticarî ilişkilerde kullanılıyordu. İran ve Cenova'da 1340'da 79,821 kg, Azak'ta ise 1542'de 79 kg başka bir yerde ise 150 kg olarak zikredilmiştir²³⁷.

Karış: Uzunluk ölçüsüdür. Açılmış beş parmakla orta parmağın uçları arasındaki mesafe, arşının ¼'i (17 cm). *Kere karış, gerilmiş karış, mergen karış*, açılmış başparmakla şahadet parmağının uçları arasındaki mesafedir. Karış, el açıldığı zaman basparmağın ucuna kadar olan mesafeden ibaret eski bir ölçüdür ki 3 karış 1 arşın kabul edilirdi²³⁸.

Kulaç: Gerilerek açılmış iki kolun parmak uçları arasındaki açıklık ki iki mimar arşını eder²³⁹. Türkçe kol ve *aç-mak* kelimelerinden meydana gelen ve halk ağzında aslına uygun olarak *kolaç* şeklinde söylenen kulaç, tabii bir uzunluk ölçüsü olup yanlara açılmış iki kolun orta parmak uçlarındaki mesafeyi ifade eder. Genellikle denizcilikte kullanılan kulaç kuyuların derinliği, bez, halat, minare uzunluklarının ölçülmesinde kullanılırdı. Ancak kulaç kişiden kişiye değiştiği için sabit bir kulaç değeri tespit edilememiştir. Bir

²³⁶ Pakalın; *Kamus-ı Osmanî*; GK, s. 356-357.

²³⁷ OSET 1, s. 444; Taşkın s. 31.

²³⁸ Taşkın s. 147.

²³⁹ *Kamus-ı Türkî*.

kulaç Bâcî ve Ebu'l-Fidâ'ya göre dört arşın, el-Mahzumî'ye göre üç arşın, Dimaskî'ye göre ise 2 2/3 arşındı. Hinz arşını şer'î zira' olarak yorumlamış ve kulacın değerini 1,995 m olarak vermiştir. Ancak gerek Hinz'in atıfta bulunduğu kaynak (T. Reinaud) gerekse diğer kaynaklar arşının cinsini belirtmemişlerdir²⁴⁰. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde kullanılan kulaç için şu eşitlik verilmektedir: 1 kulaç=2,5 zira'(pik)=5 kadem=60 parmak=600 hat=30000 nokta.

1869 tarihli ölçüler kanununa göre 2,5 piklik kulacın metrik karşılığının 1,895 m olduğu anlaşılmaktadır. 1890'lara ait 5 kademlik kulacın boyu 1,7 m olarak verilir. Osmanlı kulacının iki mimari arşına tekabül ettiği söylenmektedir ki buradan 1,516 m'lik kulaç ulaşılmaktadır. 18-19. yüzyıllara ait *Tunus kulacı* her biri 24 parmaklık 4 Arap arşınına yani yaklaşık olarak 1,92 metreye tekabül ederdi. 19. yüzyılın başlarına ait *Bahreyn kulacı*'nın her biri 18,75 inch uzunluğundaki 4 arşına eşit olduğunu bildirilir ki bu da 1,905 m civarındadır. Bulgaristan kulacını 2,134 m olarak tespit edilmiştir. W. Hinz 20. yüzyılın başlarına ait Mısır kulacının 4 marangoz arşınına yani yaklaşık olarak 3 metreye eşit olduğunu belirtmektedir²⁴¹.

Vulçitrın Sancağı'nda ise kulaç karşılığı olarak "senci" kelimesi kullanılmıştır²⁴². Sertoğlu kulacı 1,137 m (2,5 mimari arşın)²⁴³ verirken

²⁴⁰ Cengiz Kallek, "Kulaç", *DİA*, c. 26, s. 353.

²⁴¹ Cengiz Kallek, "Kulaç", *DİA*, c. 26, s. 354.

²⁴² OK 6, s. 671.

²⁴³ Sertoğlu, Osmanlı Tarih Lugati.

bunu 1,89 m olarak veren de vardır. Bu son değer 1869 tarihli ölçüler kanunuyla kabul edilen değer olmalıdır. Bunların yanı sıra 1,95 m uzunluğunda olan ve *Paris kulağı* denen bir ölçü daha vardı²⁴⁴. Bugün Keskin taraflarında 8 kulaç urgan 11 metredir. Bu durumda 1 kulaç yaklaşık olarak 0,727272 m demektir. Hafriyatlarda ve kuyu açanlarca su derinliğini ölçümünde kullanılan kulaç 2,5 mimari arşın olarak da verilmektedir²⁴⁵. Denizcilikte kullanılan kulaç 1,66 m uzunlukta bir ölçü olup derinlikleri ölçmekte kullanılmıştır²⁴⁶.

Kulak: Bir uzunluk birimi olan kulak, Balkanlar'da (madencilikte) açılan maden kuyularının derinliğini belirtmek için kullanılırdı. Bir kulak, Beldiceanu'ya göre 1,71 m kadardı²⁴⁷.

Sevb (esvab): Kefe'de her türlü kumaşı ifade etmek için kullanılan bir ölçü birimidir²⁴⁸.

Ton: 1490'da Kefe'de 50-55 arşın yani 32,50 ila 32,75 metre gelen uzunluk ölçüsü birimidir²⁴⁹.

²⁴⁴ Pakalın, *aynı sözlük*, c. II, s. 314.

²⁴⁵ Taşkın, s. 150; GK, s. 381-382.

²⁴⁶ Gökyay, s. 57.

²⁴⁷ Taşkın, s. 150.

²⁴⁸ Y. Öztürk, Kefe, s. 326.

²⁴⁹ OEST 1, s. 447.

Kaynaklar

Adiyeke, A. Nükhet, “Girit`in Mehmet Ali Paşa Yönetimindeki Durumuna Dair Bir Rapor”, *Belgeler*, XV/19 (Ankara, 1993), s. 293-315.

Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri* (OK) c. 1, İstanbul 1990.

Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri* (OK) c. 2, İstanbul 1990.

Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri* (OK) c. 3, İstanbul 1991.

Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri* (OK) c. 5, İstanbul 1992.

Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri* (OK) c. 6, İstanbul 1993.

Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri* (OK) c. 7, İstanbul 1994.

Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri* (OK) c. 8, İstanbul 1994.

Arseven, Celâl Esad, *Sanat Ansiklopedisi*, I-V, İstanbul 1998.

Ashtor, Eliyahu, “Makayil”, *EI²*, I, Leiden, 1983, s. 118.

Barkan, Ömer Lütfi, “XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar II”, *Tarih Vesikaları*, II/7 (Haziran 1942- Mayıs 1943), s. 326-340.

Barkan, Ömer Lütü, *Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları: Kanunlar*, İstanbul 1943.

Berki, Ali Himmet, *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen Istılah ve Tâbirler*, 2. baskı, Ankara.

Bostan, İdris, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Ankara 1992.

Çağatay, Neşet, “Osmanlı İmparatorluğu Arazi ve Reaya Kanunnâmelerinde, İlhak Edilen Memleketlerin Âdet ve Kanunları ve Istılahlarını İzleri”, *III. Türk Tarih Kongresi, Ankara 15-20 Kasım 1943, Kongreye Sunulan Tebliğiler*, 2. baskı Ankara 2010, s.489-504.

Çağatay, Neşet, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler”, *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. V/5, Ankara 1947, s. 483-511.

Çiftçi, Cafer, “XIV. Yüzyılda Anadolu’da Uç Beyliklerin Siyasi ve İktisadi Faaliyetleri”, *Türkler*, c. VII, Ankara, 2002, s. 393-406.

Dankoff, Robert, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü*, Çev. Semih Tezcan, İstanbul 2004.

Dávid, Géza, *Osmanlı Macaristan’ında Toplum, Ekonomi ve Yönetim, 16. Yüzyılda Simontornya Sancağı*, (çev. Hilmi Ortaç), İstanbul, 1999.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi 5. Kitap Topkapı Sarayı Bağdat 308 Numaralı Yazmanın

Transkripsiyonu-Dizini, (Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman-Robert Dankoff neşri) 1. baskı, Yapı Kredi Bankası yay., İstanbul 2001.

McGowan, B., “Food Supply and Taxation on the Middle Danube (1568-1579), *Archivum Ottomanicum*, I (1969), s. 190.

Gökçe, Turan, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Lazıkıyye (Denizli) Kazası*, Ankara, 2000.

Gökyay, Orhan Şaik, “Halk Dilinde Ölçü Birimleri”, *Türk Folklor Araştırmaları*, 1981/1, Ankara 1981, 41-58.

Hafız, Tacida, “Vulçitrın Kanunnamelerinde Zirai, Ekonomik ve Mali Durum”, *CIÉPO VII. Sempozyumu Bildirileri Peç: 7-11 Eylül 1986*, Ankara 1994, s. 447-451.

Hamidullah, Muhammed, *İlk İslam Devleti*, İstanbul, 1992.

Hinz, Walther, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, İstanbul 1990.

İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ 1300-1600*, Çev. Ruşen Sezer, İstanbul 2004.

İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. 1, 1300-1600, İstanbul 2000.

İnalcık, Halil, “Osmanlı Metrolojisine Giriş”, Çev. Eşref Bengi Özbilen, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Ağustos 1991, sayı 73, s.21-50.

İnalcık, Halil, “İpek”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 22, (2000), s. 362-365.

İnalcık, “Yük (himl) in Ottoman Silk Trade, Mining and Agriculture”, *Turcica*, XV (Louvain, 1984), s. 131-156.

İnciciyan, P.G., “Tartılar ve Ölçüler”, *Hayat Tarih Mecmuası*, c .2, sayı 8 (Eylül 1965), 72-74.

Kallek, Cengiz, “Müd”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 31, İstanbul 2006, s.457-458.

Kiel, Machiel, “Machiel Kiel’in Balkanlarda Evliya Çelebi ile Geçen 40 Yılı”, *Çağının Sıradışı Yazarı Evliya Çelebi*, Hız. Nurcan Tezcan, İstanbul 2009, 229-238.

Klára Hegyi, “Macar Krallığında Osmanlı Vergilendirmesi”, *Osmanlı*, c. III, Ankara, 1999, s. 142-149

Kürkman, Garo, *Anadolu Ağırlık ve Ölçüleri*, İstanbul 2003, Sözlük kısmı, 335-417.

Makovsky, A. “Sixteenth Century Agricultural Production in the Liwa of Jerusalem: Insights from the Tapu Defters and Attempt at Quantification”, *Archivum Ottomanicum*, IX (1984), s. 91-128.

Mütercim Asım Efendi, *Burhan-ı Katı* (hız. Mürsel Öztürk-Derya Örs), Ankara, 2000.

Murphey, Rhoads, *Osmanlı’da Ordu ve Savaş 1500-1700*, çev. M. Tanju Akad, İstanbul 2007.

Nagata, Yuzo-Maçiko “Saraybosna Ser’iyye Sicilleri Üzerinde Bir İnceleme”, *XII. Türk Tarih Kongresi Ankara 12-16 Eylül 1994*, c. III, Ankara, 1999, s. 691-724.

Ortaç, M. Enver, *Ölçüler Kanunu ve Nizamnamesi ile Tatbikatı*, Ankara 1961.

Öztürk, Yücel, *Osmanlı Hâkimiyetinde Keçe 1475-1600*, Ankara 2000.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. I, II, III, İstanbul 1971.

Sahillioğlu, Halil, “Dirhem”, *DİA*, c. 9, s. 368-371.

Taşkın, Ünal, *Osmanlı Devletinde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2005.

Tavernier, Jean-Baptiste, *Tavernier Seyahatnamesi*, Çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2006.

Tietze, Andreas, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, c. 1, A-E, İstanbul 2002.

Turan, Ahmet Nezihi, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa)*, Şanlıurfa 2005.

Serafettin Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri I*, İstanbul, 1990.

Ünal, Mehmet Ali, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul 2011.

Wolf-Dieter Hütteroth, Kamal Abdulfattah, *Historical Geography of Palestine, TransJordan and Southern Syria in the Late 16 th. Century*, Erlangen 1977.

NAHIYE GORAZDE IN OTTOMAN CENSUSES FROM THE SECOND HALF OF THE 15TH CENTURY

Marijan PREMOVIĆ*

Abstract

In this paper we will show nahiye Goražde according to the summary census books of the Bosnian Sanjak from 1468/69 and the Hercegovina Sanjak from 1475/77. In today's view municipality Goražde is part of country Bosnia and Hercegovina, it is located in the upper stream of the Drina river, under the eastern slopes of the Jahorina mountain. The first census book is compiled five years after Ottoman conquest, when Goražde was in the vilayet Hersek, one decade after that nahiye is listed like a part of the Hercegovina Sanjak. In the judicial-administrative view during both of census books it was in kadiluk Drina. Those census books perfectly complement the lack of sources for reconstruction settlements and settlements in the late Middle Ages. Defters (census books) show current situation on the ground, immediately after the replacement of the Christianity on Ottoman authority. In order to review this territory we will use historical, geographical and military maps. We will apply statistical method of comparing data for these two census books. Bearing in mind that the census has a fiscal target, it is logical to assume the existence of the great interest of the Ottoman authorities to include all taxpayers. Many villages have preserved their names to this day, the rest of the unknown villages we will try to identify and compare with modern state and in that way promote some previous knowledge.

Keyword: Goražde, XV century, the Ottomans, defters, economy, settlements.

* (Asst. Prof. Ph.D.); University of Montenegro, Faculty of Philosophy, Department of History, Montenegro, e-mail: premovicmarijan@yahoo.com

Cadastral defters (*tahrîr defterleri*) are of the greatest importance for the Balkan medieval and Ottoman history. I will show nahiye Goražde based on the Summary defter of Sandjak from 1468/69 and specific list of Sanjak's vilayet Herzegovina from 1475/77. By today's administration the municipality of Goražde belongs to Bosnia and Herzegovina, located in the upper reaches of the river Drina.¹

Until 1465, Goražde was under the rule of Duke Stjepan Vukčić Kosača.² That same year the Ottomans conquered Goražde. After the conquest it was part of the Bosnian Sanjak. The first census of the Upper Drina valley was created three years after the Ottoman conquest. This was a Summary defter, which started on January 26, 1468 and was completed on May 12, 1469. This defter was made by the Sultan Mehmed Fatih's order. It was created immediately after the Ottoman conquest, and it complements perfectly the lack of Medieval sources for the reconstruction of settlements and population of Goražde in the fifteenth century.³

¹ About Gorazde geographical location and natural features see more: Rasim S.Živojević, *Goražde u prošlosti i danas*, Geografsko društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1964, pp. 7–18.

² Bogumil Hrabak, "Goražde od XIV do XVI veka", *Jugoslovenski istorijski časopis*, Vol. 2, Beograd 1997, pp. 17–23 (hereinafter: Hrabak, "Goražde"); Ema Miljković–Bojanić, "Kraj vladavine Kosača i prve godine osmanske vlasti u Hercegovini", *Kosače – osnivači Hercegovine, Bileća–Gacko* – Beograd 2002, pp. 292–295.

³ The original *defter* is kept in the city library of Istanbul under the signature *Muallim Cevdet Yazmalari No 0097*. *Defter* was processed and recently published by Ahmed S. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Islamski kulturni

When the census book of Bosnian Sanjak 1468/69 was established the nahiye Goražde was listed in the Vilayet Hersek – There were conquered countries of Kosača. In judicial-administrative terms, nahiye belonged to kadiluk Blagaj.⁴

Goražde developed in the second half of the fourteenth and the first half of the fifteenth century, on strategically important communication on the banks of the Drina River.⁵ In the census book from 1468/69, Pazar Goražde belonged to the *has* of Isa-Beg Ishaković. In the Pazar itself, there were listed 144 households, with 115 bachelors, which represented a very large number. This pazar brought an income of 19,000 akchas. Four villages, 32 households, three bachelors, who had brought 5,487 akchas belonged to the *has* of Isa-Beg. There were listed 12 users of *timars* and 7 owners of *timars* of Samobor fort. Among the users of *timars*, there were also Christians: Radan, Radoje, Radič, Vladislav, knez Radoje, Vuk Negurić and knez Radivoj. It is interesting that some of the *timars* on this territory were jointly used by Christians and Muslims, for example timar Kasina and Ratka. Besides the settlements, there were listed also three *mezras* as deserted and temporarily abandoned villages. Owners of *timars* from Samobor forts,

centar, Mostar 2008, pp. XI–XXV (hereinafter: Aličić, *Sumarni popis*).

⁴ Hatidža Čar–Drnda, “Oblast hercega Stjepana Kosače prema podacima popisa iz 1468/69”, *Zbornik radova: naučni skup herceg Stjepan Vukčić Kosača i njegovo doba*, Mostar 2005, pp. 61–67.

⁵ Desanka Kovačević–Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, IP „VeselinMasleša”, Sarajevo 1978, pp. 90–91.

were from various parts: Ismail from Vranje, Karađoz from Sofija, Jusuf from Laz, Hizir from Smederevo, Hizir from Prilep and Yunus from Trabzon. The Samobor Fort, the famous fortress of Kosača, is situated in the municipality of Novo Goražde at the top of Bor mountains, above the mouth of the river Janjina in Drina. In nahiye, it was also listed Church of St. Đorđe with five monks and the income of 160 akchas.⁶ This data from *defter* refer to the church of Saint Đorđe in Sopotnica near Goražde.⁷ We calculated that in the nahiye of Goražde there were listed 39 villages, 288 households, 71 unmarried members and three Muslims, which is in total 31,664 inhabitants, and the total income was 1,518 akchas. The villages of this nahiye were located on both sides of the Drina River: the west from the feet of the mountain of Jahorina and to the east to Kovača and Vučevica.

⁶ Aličić, *Sumarni popis*, pp. 64–65, 118–121, 128–130, 230, 233–237, 239.

⁷ The church of St. Đorđe was built by herceg Stjepan Vukčić Kosaca in 1454. According to the *defter* from 1468/9, we can see that the church had on disposal premises that possibly were of monastery character. Ten years later in a *defter* of Sanjak of Herzegovina it was listed that the church is on disposal of monk Damjan and that he pays 450 akchas a year in return. Olga Zirojević, *Crkve i manastiri na području Pečke patrijaršije do 1683. godine*, Istorijski institut – IRO "Narodna knjiga", Beograd 1984, p. 97; Hrabak, "Goražde", p. 25.

Table 1: The Summary defter of Bosnia Sanjak of 1468/69 for nahiya Goražde⁸

Villages	Location	Houses	Bachelors	Widows	Gross Revenue	Population
<i>Has of Isa-beg</i> Dolna Šovšić	Settlement Dolna Šovšić near Goražde	14	/	/	1,868	70
Kostenik	The same settlement in the vicinity of Goražde	7	1	/	2,018	36
Miholjabrda	It is not located	9	1	/	1,376	46
DolnaBrda	Donje Brdo settlement near Goražde	2	1	/	225	11
<i>Timar settlements</i> (I)griševa	Probably it is the village of Igriste in the vicinity of the Vikoča area	12	/	/	/	60
Rebča	Today, there is only the village of Repca in the village of Grubojevići	3	/	/	/	15
Česteva	There is the area of Čestin between Foča and Pljevlja	4	/	/	/	20
Dolna Zaselak	The settlement Donji Zaselak around Goražde	3	/	/	120	15
Vikoč	Settlement Vikoc near Foča	8	4	/	986	44
Part of Gorna Poliča	The settlement of Gornje Poljice near Foča	3	1	/	220	16
Skorupani	The hamlet of the Hadžići village in the vicinity of Goražde	3	3	/	325	18

⁸ Aličić, *Sumarni popis*, pp. 64–65, 118–121, 128–130, 230, 233–237, 239; *Sekcija Goražde*, (526) 1:100000, Edition Vojnogografski institut, Beograd 1971.

Čura	It could be a village Čurevo around Goražde	13	2	/	801	67
Krasnica	Today's Krasnica village is a hamlet village Zupčiči near Gorazde	2	/	/	100	10
Dolna Oštro	It is not located	1	/	/	50	5
Potpeće	The same settlement in the vicinity of Foča	11	6	/	3,328	61
Zakmur	The same settlement in the vicinity of Foča	10	6	/	1,272	56
Gnjile	It is not located	4	/	/	150	20
Part of Prosina	The settlement of Prosine as a hamlet of Miljevina	6	2	/	300	32
Čurevo	Čurevo settlement near Foča	/	/	/	50	/
Mezras Ples	It is possible that this is a settlement Ples in Miljevina	/	/	/	/	/
Kruščica	The village of Kuščica is located in the vicinity of Foča	3	2	/	225	17
Kunovo	Kunovo settlement near Foča	20	3	/	1,297	103
MezrasČrešnica	Trešnica settlement near Foča	/	/	/	310	/
Part of Lamoč Potok	The village Glamoč around Goražde	4	1	/	859	21
Meleni	Probably today the village of Meljeni near Foča	2	/	/	/	10
Dolna Kopač	Settlement Kopači near Goražde	19	5	/	2,567	100
Part of Završ	The village of Završje near Goražde	5	3	/	485	28
Part of Dlamoč Potoka	The village Glamoč around Gorazde	12	2	/	2,161	62
Part of Završ	Village Završje around Goražde	3	1	/	319	16

Duga Vas	It could be a village Duga Njiva in Miljevina	22	5	/	1,070	115
Part of Sredna Brda	Maybe it's the village of Upper and Lower hills around Goražde	/	/	/	460	/
Mezras Slatina and village Miljane	The same settlement in the vicinity of Goražde; village Miljeno near Goražde	/	/	/	100	/
<i>Timar settlements of the fortress Samobor</i> Gorna Brda	The village of Gornja Brda near Goražde	7	4	/	610	39
Gorna Črešnica	Village Trešnjica around Goražde	6	2	/	738	32
Sopodnica	The village of Gornja and Donja Sopotnica around Goražde	5	3	/	1,328	28
Metilje	It is possible that this is a Osov Upper and Lower in Rogatica	8	/	3	1,401	47
Part of Završ	Village Završje around Goražde	1	2	/	109	7
Sredna Brda	The village of Donja and Gornja Brda near Gorazde	11	3	/	920	58
Kalajana	Kalajana hamlet in the village of Čelebići around Foča	29	6	/	2,376	151
Ušanovica	Settlement Ušanovici near Goražde	10	1	/	720	51
Part of Konjbabe	Village Konjbaba around Goražde	6	1	/	420	31
Total: 39 villages 3 mezras		288	71	3	31,664 akçes	1,518

On 16 January 1470, Ottomans established the distinct Sanjak of Herzegovina from the conquered territory in Herzegovina. By the establishment of the new Sanjak, nahiye Goražde

became part of the Sanjak of Herzegovina, and in judicial-administrative terms now it was part of the Kadiluk of Drina.⁹ The first and the oldest defter of Herzegovina, as a separate administrative area of Bosnia, began in 1475 and was completed from 7 to 16 December 1477. It is the defter listing all the Sanjaks of Herzegovina Vilayet. This defter, although it does not include complete Herzegovina (smaller parts were not conquered yet by the Ottomans), provides us with valuable information about the changes that have occurred since the defter of the Sanjak of Bosnia in 1468/69. Like the earlier defters it contains data on: determining the property of the Turkish state, the distribution of incomes to the ruling class, the tax obligations of the population, and the soldiers. Defter provides us with information on villages, abandoned places, on the types of possessions that brought income, on the population per household, the unmarried and widows. There you can also find valuable data on socio-economic relations, political relations, the status of the population, from toponymy, onomastics, geography, religious affiliation and economic production.¹⁰

Nahiye of Goražde in the list of taxes on livestock in this defter is registered as "županluk"

⁹ Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1959, pp. 135–143; Hatice Oruç, "15.Yüzyılda Bosna Sanca ğiveldari Dağılımı", *OTAM*, Vol.18, Ankara 2006, p. 253.

¹⁰ The original defter manuscript is kept in The Government Archives of Turkey as 05. Ahmed S. Aličić, *Poimenični popis sandžakavilajeta Hercegovina*, Orijentalni institut, Sarajevo 1985, pp. I–III (Introduction) (hereafter: Aličić, *Poimenični popis*).

called Tvrdka, together with nahiye of Bistrica and Osanica, because it was probably directed by the count “župan” before. The defter of these three nahiyes included 24 villages. According to the specific list of nahiye of Goražde, only already mentioned Goražde belonged to sanjak-bey’s has and it is spatially divided into four residential units.¹¹ The division into four residential units suggests that construction of Goražde has begun as an Islamic-Oriental town.¹² Straightaway with Goražde there was a rural village Dolnji Ševšići as part of sanjak-bey’s has. Nine villages of nahiye Goražde were military timars. Seven timars of the fort Samobor crew and one timar of the fort Klobuk crew were listed. The following categories of the population were listed: the poor, the newcomers, the outlander and the old, in which the rural population was characterized and classified. In nahiye there were listed 32 villages, 525 households, 82 unmarried adults, a widow 1, 12 Muslims, with 2,721 inhabitants and a total income of 44,607 akches.

¹¹Aličić, *Poimenični popis*, pp. 19–193, 208.

¹²Toma Popović, “Struktura turskog grada - čaršija i mahale”, *Islam, Balkan i velike sile*, Beograd 1997, p. 81.

Table 2: The Individual defter of Herzegovina Sanjak of 1477, Gorazde nahiye¹³

Villages	Lotion	Houses	Bachelors	Widows	Muslims	Gross Revenue	Population
<i>Sanjak-beg</i> has Gorazde and in it 5 <i>mahala</i>	Today the city of Gorazde	197	30	/	/	23,712	1,015
Donji Ševšići	Village in Gorazde	13	3	/	/	37	68
<i>Timar settlements</i> Gornji Kopač	The village of Kopači in Foča	16	3	/	/	750	83
Dolnji Zaselak	It is not located	4	/	/	/	241	20
Popov Dol	It is not located	4	1	/	/	143	21
Češnjeva	It is not located	4	1	/	/	297	21
Hatilje	It is not located	10	2	/	1	892	53
Ozbilje	It is not located	7	/	/	/	1,025	35
Lamoč Potok	The village Glamoč around Gorazde	6	3	/	/	298	33
Griševac	It is not located	10	2	/	/	561	52
Odrica	It is not located	28	1	/	2	1,497	143
Sopotnica	Today Sopotnica Donja in Gorazde	14	1	/	3	1,064	74
Part of Lamoč Potok	The village Glamoč	20	2	/	/	1,506	102

¹³Aličić, *Poimenični popis*, pp.193 – 196, 250, 269–270, 277, 302, 312, 314, 327, 331–332, 346, 350, 364, 368–369, 383, 513, 538, 552, 554–556, 560, 566, 568, 608; *Sekcija Gorazde*, (526) 1:100000, Edition Vojnogeografski institut, Beograd 1971.

	around Goražde						
Gornja Brda	It is not located	11	3	/	1	740	59
Part of Gornji Bratiš	Village in Foča	1	/	/	3	56	8
Mezras Črešnica	Probably Trešnjica hamlet in Foča	3	/	/	/	165	15
Duga Vas	It is not located	20	5	/	/	1,069	105
Riže	It is not located	5	/	1	/	162	27
<i>Timar settlements of the fortress Klobuk G. Črešnica</i>	Village Trešnjica around Gorazde	7	/	/	/	921	35
<i>Timar settlements of the fortress Samobor Hlapino</i>	It is not located	42	6	/	/	1,780	216
Visičine	It is not located	3	/	/	/	/	15
Donji Kopači	It is not located	25	5	/	/	1,580	130
Završ	Village Završje around Goražde	5	/	/	/	/	25
Srednja Brda	The village of Donja and Gornja Brda near Gorazde	12	3	/	/	940	63
Vinino	The hamlet in Miljevinu near Foča	6	3	/	1	365	34
Crvice	Settlement Crvice in the area of Ilovače near Goražde	10	1	/	1	499	52
Ušanovići	Settlement Ušanovici near Goražde	11	1	/	/	467	56

Part of Konjbabe	The same village in the vicinity of Gorazde	7	2	/	/	360	37
Part of the village Gornji Šušnjik	It is not located	/	/	/	/	4	/
Part of Donja Črešnica	Trešnjica hamlet in the village of Gornja Bukvica around Goražde	8	3	/	/	642	43
Part of Završ	Village Završje around Goražde	3	1	/	/	1,177	16
Krstac	Village Krstac near Foča	13	/	/	/	1,463	65
Usurped property Part of Srednja Brda	It is possible that this is Brda village in Ustikolina	/	/	/	/	194	/
Total: 32 villages 1 mezas		525	82	1	12	44,607 akçes	2,721

From the 1468/69 Ottoman defter, we learn that in this region were registered reserves of a special military order – *voynuks*. Voynuks lived as privileged residents, recruited from the ranks of local Christian population. They could have been used as border defenders or as scouts; for performing military duties they enjoyed here and in other parts the free heritage and they were released from the state and feudal obligations.¹⁴ Voynuks

¹⁴ More on this in: Branislav Đurđev, “O vojnućima, sa osvrtom na razvoj turskog feudalizma i napitanje bosanskog aganluka”, *Glasnik zemaljskog muzeja*, Vol. II, Sarajevo 1947, pp. 75–137; Hazim Šabanović, “Vojno uređenje Bosne od 1463. do kraja XVI stoljeća”, *Godišnjak društva istoričara Bosne i*

were listed in one part of village Maleni – two households, as voynuk reserves, because Goražde was no longer in the border area. Reserves of these voynuks enjoyed the heritage, which was treated as voynuk's property. However, in the defter, the change was marked for part of these voynuk reserves because they did not execute obligations, based on the letters of Hamza-bey. The state didn't have the interest and need for these voynuk reserves any longer and they were converted into ordinary *reaya* (people).¹⁵ Voynuk reserves in this area were listed in defter from 1475/77 in another rural village Višičine, Gornji Šušnjik and part of village Lipe. These voynuks represented the reserve of serasker Mahmud.¹⁶

Based on the aforementioned defter, we learn that in this region wheat was the most cultivated, then barley, oats, millet, spelt, rye and plants, whose fruits were used for food. Beekeeping was very

Hercegovine, Vol. XI, Sarajevo 1961, pp. 214–215; Olga Zirojević, *Tursko vojno uređenje u Srbiji (1459–1683)*, Istorijski institut, Beograd 1974, pp. 162–169; Ema Miljković, “Turski feudalni sistem na Balkanu u prvom veku vladavine”, *Naselja i stanovništvo u oblasti Brankovića 1455. godine*, Beograd 2001, p. 542; Bogumil Hrabak, “Vojnuci u Trgovištu (Rožaju), Bihoru, Budimlji, Peći i Klopotniku 1485. godine”, *Novopazarski zbornik*, Vol. 30, Novi Pazar 2007, pp. 83–89; Voynuks wore black clothes without exception and such uniforms were obligatory for their assistants – yamaks, as well. The katun-nama states about Voynuks: if a voynuk was summoned into a campaign, he had to go to Istanbul with a horse and a scythe. Yavuz Ercan, *Osmanli Imperatorloğunda Bulgarlarve Voynuklar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989, p. 22.

¹⁵Aličić, *Sumarni popis*, pp. 129–130.

¹⁶Aličić, *Poimenični popis*, pp. 350, 383.

developed in this nahiye Goražde has brought 23,712 akchas to sanjak-bey.¹⁷

Ottoman defters give us the opportunity to try to estimate the number of residents in villages and districts. There are different opinions when it comes to estimating the average-sized home in the Middle Ages: some researchers estimated it to be from the three and a half to seven members, others believed that the average size was of four to five members. Methodologically speaking, the most acceptable solution was that the average size of families headed by the man was five members,¹⁸ while the average size of households headed by a widow was two and a half members. Unmarried were separated in the list and were counted as individuals (with a coefficient of one). The same case was with monks, despite the fact that some of them were married and had children before they became monks. Determining the approximate number of residents in this area allows us to notice some tendencies of population movement and size.¹⁹ The householders were obliged to pay annually, along with other duties, ispendza (poll tax, personal income tax) of 25 akchas, while the households of the widows were

¹⁷Aličić, *Poimenični popis*, pp. 191–196.

¹⁸Ömer Lütfi Barkan, “Essaisur les données statistiques des registres de recensement dans l'empire ottoman au XVe et XVIe siècles”, *Journal of the economic and social history of the Orient*, Vol. 1, 1957, pp. 9–36; Ema Miljković – Aleksandar Krstić, *Braničevo u XV veku: istorijsko-geografska studija*, Narodni muzej Požarevac, Požarevac 2007, pp. 51–52 (hereafter: Miljković – Krstić, *Braničevo u XV veku*).

¹⁹Miroslav Rašević, “Demografske prilike i stanovništvo”, *Naselja i stanovništvo u oblasti Brankovića 1455.godine*, Beograd, 2001, pp. 425–428; Miljković – Krstić, *Braničevo u XV veku*, pp. 51–52.

acquitted of other taxes, except ispendza, which was 6 akcha per year. A number of widows in the census was low, so it could be assumed that harsh life conditions influenced widows to remarry and thus facilitate their position.²⁰

In defter of Bosnian Sanjak from 1468/69, there were listed 1,518 people in the area of nahiye Goražde. While comparing those data with data we have based on the defter of Hercegovina Sanjak, which appeared seven to nine year later, we see that demographic photo is different, an overall number of habitants at this area was 2,721 people. Based on the list from 1475/77, we can see that the number of inhabitants increased significantly compared with the one from 1468/69. In the both defters we have categories which were not included in the census book.

In the end, I am glad to say that organization of this fifth international scientific event called *5TH INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON BALKAN HISTORY STUDIES* is going to contribute to better study of history of the Balkans and the Ottoman Empire.

Conclusion

In this paper we have shown nahiye Goražde according to the Summary list of the Bosnian Sanjak from 1468/69 and list of the Hercegovina Sanjak from 1475/75. In light today administrative view municipality Goražde is part of country Bosnia and Hercegovina, it is located in the upper stream of the

²⁰Miloš Jovanović, "Tačnost podataka i kontrola", *Naselja i stanovništvo u oblasti Brankovića 1455.godine*, Beograd 2001, pp. 279–289.

Drina river, under the eastern slopes of the Jahorina mountain. The first list is generated five years after Ottoman conquest, when Goražde was in the vilayet Hersek. One decade after that nahiye is listed like a part of the Hercegovina Sanjak. In the judicial-administrative view during both of lists it was in kadiluk Drina. These lists perfectly complement the lack of resources for reconstruction settlements and show the image of the settlements in the late Middle Ages.

In defter of Bosnian Sanjak from 1468/69, there were listed 1,518 people in the area of nahiye Goražde. While comparing those data with data we have based on the defter of Hercegovina Sanjak, which appeared seven to nine year later, we see that demographic photo is different, an overall number of habitants at this area was 2,721 people. Based on the defter from 1475/77, we can see that the number of inhabitants increased significantly compared with the defter from 1468/69 in nahiye Goražde. In the both defters we have categories which were not included in the census book. Many villages have preserved their names to this day, the rest of the unknown villages we will try to identify and compare with modern state and in that way promote some previous knowledge. Based on the aforementioned defter from 1475/77, we learn that in this region wheat was the most cultivated, then barley, oats, millet, spelt, rye and plants, whose fruits were used as food.

Bibliography

Aličić, Ahmed S., *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Islamski kulturni centar, Mostar 2008.

Aličić, Ahmed S., *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Orijentalni institut, Sarajevo 1985.

Barkan, Lütfi Ömer, “Essaisur les données statistiques des registres de recensement dans l'empire ottoman au XVe et XVIe siècles”, *Journal of the economic and social history of the Orient*, Vol. 1, 1957, pp. 9–36.

Čar-Drnda, Hatidža, “Oblast hercega Stjepana Kosače prema podacima popisa iz 1468/69”, in *Zbornik radova: naučni skup herceg Stjepan Vukčić Kosača i njegovo doba*, Mostar 2005, pp. 61–68.

Đurđev, Branislav, “O vojnucima, sa osvrtom na razvoj turskog feudalizma i na pitanje bosanskog aganluka”, *Glasnik zemaljskog muzeja*, Vol. II, Sarajevo 1947, pp. 75–137.

Ercan, Yavuz, *Osmanli Imparatorloğunda Bulgarlar ve Voynuklar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989.

Hrabak, Bogumil, “Goražde od XIV do XVI veka”, *Jugoslovenski istorijski časopis*, Vol. 2, Beograd 1997, pp. 17–40.

Hrabak, Bogumil, “Vojnuci u Trgovištu (Rožaju), Bihoru, Budimlji, Peći i Klopotniku 1485. godine”, *Novopazarski zbornik*, Vol. 30, Novi Pazar 2007, pp. 83–89.

Jovanović, Miloš, “Tačnost podataka i kontrola”, in *Naselja i stanovništvo u oblasti*

Brankovića 1455.godine, Beograd 2001, pp. 279–289.

Kovačević-Kojić, Desanka, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, IP „Veselin Masleša”, Sarajevo 1978.

Miljković, Ema, “Turski feudalni system na Balkanu u prvom veku vladavine”, in *Naselja i stanovništvo u oblasti Brankovića 1455. godine*, Beograd 2001, pp. 533–547.

Miljković-Bojanić, Ema, “Kraj vladavine Kosača i prve godine osmanske vlasti u Hercegovini”, in *Kosače – osnivači Hercegovine*, Bileća–Gacko–Beograd 2002, pp. 291–307.

Miljković, Ema – Krstić, Aleksandar, *Braničevo u XV veku: istorijsko-geografska studija*, Narodni muzej Požarevac, Požarevac 2007.

Oruç, Hatice, “15. Yüzyılda Bosna Sancağı ve İdari Dağılımı”, *OTAM*, Vol. 18, Ankara 2006, pp. 249–271.

Popović Toma, “Struktura turskog grada – čaršija i mahale”, in *Islam, Balkan i velike sile*, Beograd 1997, pp. 81–86.

Rašević, Miroslav, “Demografske prilike i stanovništvo”, in *Naselja i stanovništvo u oblasti Brankovića 1455.godine*, Beograd 2001, pp. 411–454.

Šabanović, Hazim, *Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1959.

Šabanović, Hazim, “Vojno uređenje Bosne od 1463. do kraja XVI stoljeća”, *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, Vol. XI, Sarajevo 1961, pp. 173–223.

Sekcija Goražde, (526) 1:100000, Izdanje Vojnogeografskog instituta, Beograd 1971.

Zirojević, Olga, *Tursko vojno uređenje u Srbiji (1459–1683)*, Istorijski institut, Beograd 1974.

Zirojević, Olga, *Crkve i manastiri na području Pečke patrijaršije do 1683. godine*, Istorijski institut – IRO "Narodna knjiga", Beograd 1984.

Živojević, Rasim S., *Goražde u prošlosti i danas*, Geografsko društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1964.

KALKANDELEN'DE SOSYAL VE EKONOMİK HAYAT (XV-XVI. YÜZYILLAR)

The Social and Economic Life in Kalkandelen (XV-XVIth Centuries)

Mehmet İNBAŞI *

Özet

Makedonca'da ve bütün Slav dillerinde adı Tetovo, Arnavutça'da Tetovë olan şehir Üsküp'ün 42 km. batısında, Şar dağları ile Suha Gora dağları arasında bulunan Polog vadisinde yer alır. Makedonya'da önemli bir şehir olan Kalkandelen, Üsküp'ün fethinden hemen sonra Osmanlı idaresi altına girmiştir. Osmanlı hâkimiyeti sırasında bir kaza merkezi haline getirildi. 1450'lerde bölge İshakbeyoğlu İsâ Bey'in idaresi altındaydı. Söz konusu bölge 1560 yılına kadar Paşa livâsının bir kazası iken 1551'den itibaren Üsküp sancağına bağlanmıştır.

Osmanlı idaresine girdikten sonra bölgeye sistemli bir şekilde Türkler de iskân edilmiştir. Burada uygulana timar sistemi Balkanların birçok şehrinden farklılık gösterir. Bunun sebebi eski Sırp beylerinin Hıristiyan askerlerine timar toprağı verilerek Osmanlı idaresi altına ve Osmanlı askeri sistemine dâhil edilmesidir.

Bildiride Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan Tahrir Defterleri, Maliyeden Müdevver Defterler ve vakıf kayıtları esas alınarak Hristiyan sipahiler başta olmak üzere Kalkandelen'deki timar sistemi, vergi sistemi ve buna bağlı olarak ortaya çıkan sosyal yaşamdan bahsedilecektir.

Anahtar Kelimeler: Makedonya, Kalkandelen, Tetovo, Osmanlı, Balkanlar, Üsküp

* (Prof. Dr.); Erciyes Üniversitesi, Tarih Bölümü, Kayseri, Türkiye, e-mail: minbasi@yahoo.com

Abstract

The city Kalkandelen, with its equivalent name *Tetovo* in Macedonian and all Slavic languages and *Tetovë* in Albanian language, is situated in the Polog Valley which is between Šar and Suha Gora Mountains and to the 42km west of Skopje. As an important city of Macedonia, Kalkandelen were under the auspices of the Ottoman rule right after the conquest of Skopje. It became a city center during the Ottoman rule. The region was under the control of İshakbeyoğlu İsâ Bey around 1450s. While the region under discussion was only a town of the Pasha brigade until 1560, it was handed on to the Skopje Sanjak.

Turks were also systematically settled in the area after the Ottoman rule. The manorial system conducted here differs from the ones in many Balkan cities. The reason of this was the fact that the ancient Serbian rulers assigned manorial lands to Christian soldiers and thus integrated them to the Ottoman rule and the Ottoman military system.

This paper will discuss mainly the Christian Sipahis, the manorial system in Kalkandelen, the tax system and the resulting social life, based on the cadastral record books in the Ottoman Archives of the Prime Ministry, the continuing accounts from the treasury, and the foundation records as well.

Keywords: Macedonia, Kalkandelen, Tetovo, Skopje, Ottoman, Balkans

Osmanlılar döneminde Kalkandelen adı ile bilinen şehir, bugün Makedonya’nın kuzeybatısında Üsküp’ün 42 km batısında Polog Vadisi’nin kenarında ve Šar Dağları’nın eteklerinde yer almakta olup Tetovo ismini taşımaktadır¹. Makedonya’nın tekstil endüstrisi merkezi olan

¹ Mecedonia FAQ Development Team, “Tetovo”, *Macedonian Cultural and Historical Resource Center*, August 1998; Muhammed Aruçi, “Kalkandelen”, *DİA*. 24, s. 262.

Tetovo, Polog Vadisi dolayısıyla da önemli bir ziraat merkezidir².

Osmanlı fethine kadar önemsiz bir yerleşim birimi olan Tetovo'nun tarihi, Makedonya'nın başkenti olan Üsküp'ün tarihi ile yakından alakalıdır. Üsküp ise zengin bir tarihe sahip olup, bölgeye ilk olarak Dardanlar, sonra sırasıyla Romalılar, Güney Slavlar, Doğu Roma İmparatorluğu, Sırp lar ve Türkler hâkim olmuşlardır³.

Bölgedeki ilk Türk hâkimiyeti ise, 1050'den itibaren Tuna'yı geçerek Bizans'ın müttefiki olarak Balkanlara yayılan Peçeneklerle, 1065'te bölgeye gelen Uzlar'ın yerleşmesiyle gerçekleşmiştir. Sırp Devleti'nin kurucusu Stephan Nemanja (1167-1196) ve onun halefleri zamanında Üsküp ve buraya tabi küçük bir yerleşim birimi olan Tetovo, Sırp hâkimiyetinde kalmıştır. Makedonya bölgesindeki Sırp hâkimiyeti Osmanlıların bölgeye gelmesine kadar devam etmiştir⁴.

Orhan Bey zamanında Bizans tahtının tek hâkimi olmak isteyen Kantakuzen ile yapılan anlaşma neticesinde, 1352'de Rumeli'de Çimpe

² Igor Petrovski, Tanja Mitrevska, Toni Petrovski, Stevce Sekulovski, *Cyber Macedonia*, Tetovo 1997, s. 1

³ Nazif Hoca, "Üsküp", *İ.A. XIII*, s.122; Fehim Bayraktarevic, "Üsküp", *EF*, IV, s. 1110; Mehmet İnbaşı, "Üsküp", *DİA*, 42, İstanbul 2012, s. 377-380; Mehmet İnbaşı, "The City of Skopje and Its Demographic Structure in the 19th Century", *Turkish Review of Balkan Studies*, vol: 8, İstanbul 2003, pp. 279-299.

⁴ Işın Demirkent "14.Yüzyıla Kadar Balkan Yarımadasında Bizans Hâkimiyeti" *I. Kosova Zaferi'nin 600. Yıl Dönümü Sempozyumu* (26 Nisan 1989), Ankara 1992, s. 4-5; M. Aruçi, "Kalkandelen", s. 262.

kalesine yerleşen Osmanlılar⁵, 1354’de Gelibolu ve havalisini, 1355’te de Tekirdağ’a kadar bütün Marmara sahillerini ele geçirmişlerdi⁶. 1357’de Süleyman Paşa’nın ölümünden sonra Şehzade Murad tarafından Rumeli harekâtı devam ettirilmiştir. Edirne’nin fethinden sonra, Balkanlar’daki Türk fütuhâtı ve iskânı hızlanmıştır. Sultan Murad zamanında, I. ve II. Meriç, Çirmen zaferleri Balkanlar’daki Türk hâkimiyetini kuvvetlendirmiştir. 1372’de Köstendil, 1380’de İştîp, 1382’de Manastır ve Pirlepe, 1385’te Ohri ve Sofya, 1386’da Niş gibi önemli merkezler fethedilmiştir⁷. Türk fütuhâtını durdurmaya gayret eden müttelik Haçlı kuvvetleri, 1388’de Ploşnik’te Osmanlı kuvvetlerini yenilgiye uğratmışlardı⁸. Bunun üzerine 1389’da Sultan Murad idaresindeki Osmanlı ordusu, Kosova’da Haçlı kuvvetlerini mağlup etmiştir. Sultan Murad, savaş sonunda muharebe alanını gezerken, padişahın yanına bir elçi gibi yaklaşan Miloş Obiliç adlı bir Sırp tarafından şehit edilmiştir⁹.

Sultan Murad’ın şehadetinden sonra, tahta geçen oğlu I. Bayezid zamanında Kosova zaferinden sonra başlayan ve güney Balkanlar’da

⁵ M.M. Aktepe, “Osmanlıların Rumeli’de İlk Fethettikleri Çimbi Kal’ası”, *T.D.* 1, (İstanbul 1949-50), s. 283.

⁶ Yaşar Yücel, “Balkanlar’da Türk Yerleşmesi ve Sonuçları”, *Bulgaristan’da Türk Varlığı*, Ankara 1985, s. 69.

⁷ İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi I*, Ankara 1983, s. 171-176.

⁸ M.M. Aktepe, “Kosova”, *İA.* VI, s. 870.

⁹ Bu konuda Kâtib Çelebi; “Sultan Murad harpten sonra kâfirleri seyredirken bir kâfir kıtal arasından kalkıp padişaha teveccüh eyledi. Çavuşlar men etmek istedi ki Sultan müsaade etmedi. Kâfir yeni altında sakladığı hançerle sultanı şehid etti” demektedir. Kâtib Çelebi, *Kitâb-ı Cihannümâ*, İstanbul 1145, s. 684.

genişleyen Türk fetihleri Makedonya, Sırbistan, Arnavutluk ve Bosna'ya kadar uzanmıştır¹⁰. Yıldırım Bayezid, 1390 ilkbaharında Evrenos ve Paşa Yiğit Bey'i Rumeli'de fetih yapmakla görevlendirdi. 6 Ocak 1392'de Üsküp ve civarı Paşa Yiğit ile Evrenos Bey tarafından fethedildi¹¹. Fetihten sonra Üsküp ve civarına uç beyi olarak tayin edilen Paşa Yiğit Bey'in, aynı zamanda akıncı kuvvetlerinin komutanı olarak faaliyette bulunması, Rumeli'ye sürgün edilmiş olan Saruhanlı Yörüklerinin fütihat hareketine geniş olarak katıldığını göstermektedir. Bununla ilgili olarak İbn Kemal'de, "*Paşa Yiğit Bey mezbûr diyarda karar ihtiyar eyleyüb ol mahiyetde dâr-ı ikâmetin bünyadını urdu. Kâfirin hâli kalan hazır evlerine nögeri ve kulu dolub ikdâm-ı tâmla ol mekân edindiği yerin ta'mir ve tedmirine meşgul olub seylâb-ı garet ve hasaratla harab olan havalîyi abâd etti durdu.*" şeklinde bir kayıt bulunmaktadır¹². Buradan da fetihten sonra Paşa Yiğit Bey'in Üsküp ve civarındaki faaliyetleri ve aşiretini bölgeye nasıl iskân ettiği öğrenilmektedir¹³.

1395	yılından	itibaren	Makedonya
topraklarının	tamamı	Osmanlı	Devleti'nin

¹⁰ F.M. Emecen, "I. Kosova Savaşının Balkan Tarihi Bakımından Önemi", *I. Kosova Savaşının 600. Yıldönümü Sempozyumu*, Ankara 1992, s. 37.

¹¹ A. Stojanovski- I. Kurtarciev- D. Zografski- M.Apostolski, *Istoriya Na Makedonskiot Narod*, Skopje 1988, s. 77.

¹² Ö.L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İFM. XIII/1-4*, (1951-1952), s. 76.

¹³ Halil İnalcık, "Ottoman Methods of Conquest", *Studia Islamica II*, Paris 1954, s.125-127.

hâkimiyeti altına girmiştir¹⁴. Üsküp başta olmak üzere Kosova bölgesinin Osmanlı kontrolüne geçmesinden sonra, bütün Rumeli’de olduğu gibi bu bölgede de sistemli bir iskân politikası takip edilmiştir. Uygulanan iskân politikası neticesinde, Üsküp ve Priştine bölgesinde Sırpça konuşan Katoliklerin çoğu, İslam dinine girerek Müslüman olmuşlardır. Aynı durum Kırçova, Gostivar ve Kalkandelen civarında da gerçekleşmiş ve gayr-i Müslim halkın büyük bir bölümü Müslüman olmuştur¹⁵.

Kalkandelen’in İdarî Yapısı

Üsküp, 1392’de fethedildikten sonra Paşa Yiğit Bey’in idaresine verilmiştir.¹⁶ Dolayısıyla bu dönemde Üsküp’e bağlı küçük bir yerleşim birimi olan Kalkandelen, Paşa Yiğit’in idaresi altında idi. Üsküp, uç merkezi haline getirildikten sonra Paşa Yiğit Bey’in düşman topraklarına yaptığı akınlarda önemli bir üs olmuştur. Bu dönemde sancak ve kaza teşkilatı tam olarak uygulanmadığından Üsküp ve Makedonya’daki diğer Osmanlı şehirleri için sancak veya kazâ tabiri kullanılmamıştır. Üsküp’ün bu istisnâî durumu, 1463’e kadar devam etmiştir. Nitekim Üsküp merkez olmak üzere Sırbistan taraflarına akınlarda bulunan ve pek çok başarılar elde eden Paşa Yiğit Bey, Üsküp’ün bizzat idarecisi olmaktan ziyade, Osmanlı Devleti tarafından

¹⁴ *Macedonia From the Settlement f the Slavs to the Ottoman Empire*, Macedonia FAQ, Skopje 1993, s. 4.

¹⁵ Hasan Kaleshi, “Türklerin Balkanlara Girişi ve İslamlaştırma“, *TED*, Sayı 10-11 (1981), s.190-192.

¹⁶ Hazım Şabanovic, *O Organizaciju Turske Uprave U Sirbiyi U XV i XVI Vijeku*, Beograd 1955, s. 60.

Sırbistan taraflarındaki uçlara tayin edilen bir uç beyi ve bir ordu komutanıdır¹⁷.

Paşa Yiğit'in uç beyliği 1392'den 1414'e kadar devam etmiş, ölümünden sonra onun himayesinde yetişmiş olan İshak Bey¹⁸ (1414-1438) Üsküp ve civarının uç beyliğine getirilmiştir. İshak Bey'in Üsküp'teki uç beyliği 1439'a kadar sürmüştür onun, ölümünden sonra yerine oğlu İsa Bey (1439-1463) getirilmiştir¹⁹. Bir uç beyi olarak faaliyetlerine devam eden İsa Bey'in, Fatih devrinde Sırbistan'a yapılan akınlarda önemli rol oynamıştır²⁰. İsa Bey'in Bosna valiliğine atanmasından sonra Üsküp'ün idarî yapısında önemli bir değişiklik meydana getirilerek, kazâ statüsüne dâhil edilip Paşa Sancağı'na bağlanmıştır²¹.

Osmanlı idari teşkilatına göre yeniden yapılandırılan Üsküp ve Kalkandelen, kazâ statüsüne dâhil edilmeden kısa bir süre önce tahrir

¹⁷ Mehmet İnbaşı, "Üsküp", *DİA*. 42, s. 377-380.

¹⁸ İshak Bey'in Paşa Yiğit Bey'in oğlu olduğu hakkında 1444 tarihli Üsküp'teki İshak Bey Camii kitabesinde, "İshak b. Paşa Yiğit Bey" şeklinde bir kayıt vardır. Hasan Kaleshi, "The Oldest Vakuf Charter in Yugoslavia", *Prilozi* 36 (1986), Sarayevu 1987, s. 233. Ancak bizzat onunla görüşmüş olan Âşıkpaşa-zâde İshak Bey'in Paşa Yiğit'in himayesinde yetiştiğini ve onun oğlu gibi olduğunu belirtmektedir. Âşıkpaşaoğlu, *Tevârih-i Âl-i Osman*, neşr. Atsız, İstanbul 1949, s. 134.

¹⁹ Aleksander Stojanovski, "La Division Administrative Territoriale de la Macédoine Sous L'Empire Ottoman Jusqu'à La Fin Du XVII Siècle", *Macédoine*, Skopje 1989, s. 89-90.

²⁰ Tursun Bey, *Tarih-i Ebu'l-Feth*, (yay. Mertol Tulum), İstanbul 1977, s. 97.

²¹ Stojanovski – Zagrafski – Kutarciev – Apostolski, *İstoriya Na Makedonskiot*, s.77; Nikolai Todorov, *The Balkan City (1400-1900)*, London 1983, s. 24.

edilmiştir. 1455 tarihli tahrir defterinde Kalkandelen, Üsküp gibi “*Vilâyet*” adıyla²², 1468 ve 1481 tarihli defterlerde²³ “Nahiye-i Kalkandelen” şeklinde kaydedilerek Paşa Sancağı’na bağlı olarak gösterilmiştir²⁴.

Bununla birlikte vilayet ve nahiye adı altında kaydedilen Kalkandelen’in esasında 1455’ten itibaren kazâ statüsünde olduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan kuruluş aşamasında olan Osmanlı taşra teşkilatında eyâlet, vilâyet, livâ ve nahiye tabirlerinin genel olarak bölge anlamında olmak üzere, birbirinin yerine kullanılmaktaydı²⁵. Nitekim Rumeli Eyâleti’nde XV. yüzyılın sonuna kadar “kazâ” tabirine rastlanmamaktadır. Bu durum, burada bir kadı bulunmamasından değil kullanılan vilâyet ve nâhiye tabirlerinin bir bölgeyi ifade etmesinden ileri gelmektedir.

1551’de Üsküp’e sancak statüsü verilmesinden sonra 1569’da yapılan tahrirde Kalkandelen, yine “Nahiye” olarak kaydedilmiştir²⁶. Bununla beraber Kalkandelen’in Pirlepe ve Kırçova ile birlikte Üsküp Sancağı’na bağlı bir kazâ oldukları anlaşılmaktadır. Kalkandelen’in bu statüsü 1908 yılına kadar devam etmiştir.

²² BOA. MAD. 12, vr. 57-131, Ayrıca bkz. Metodija Sokoloski, *Turski Dokumenti Za Istorijata Na Makedonskiot Narod, Opsiren Popisni Defteri Od XV vek.*, Tom III, Skopje 1976.

²³ BOA. TD 4, s. 421-629; BOA. TD. 16 M, s.270.

²⁴ BOA. TD. 232, s.1-2.

²⁵ M.T. Gökbilgin, “Nahiye”, *İA*. IX, s.37-39.

²⁶ TSMA. Koşuşlar MD. 888, s. 87; TK. KKA. TD. 190, vr, 90b-153b; Ayrıca bkz. Mehmet İnbaşı, *Osmanlı İdaresinde Üsküp Kâzası (1455-1569)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Erzurum 1995, s. 29-30.

Kalkandelen Şehri

1455 yılına kadar Kalkandelen ile ilgili herhangi bir kayda rastlanmamıştır. İlk defa 1455 tarihli defterde “*Vilâyet-i Kalkandelen*” başlığı altında küçük de olsa bir nefis / şehir merkezi ve 138 köy ile 1 mezraadan oluşan bir idarî birim kaydedilmiştir. Bununla beraber kazâ statüsüne dâhil edildiği andan itibaren adlî-beledî işlerden sorumlu bir kadı ile asayişten sorumlu bir subaşının bulunduğu muhakkaktır.

1455'te şehirdeki nüfus, bulundukları mahalle adlarına göre değil de “*Cemaat-i Müslümanan*” ve “*Cemaat-i Gebran*” adı altında kaydedilmiştir. Nefer sayısı olarak 248 kişidir. 1468'de ise fazla bir değişiklik olmayıp nefer sayısı 280'e çıkmıştır²⁷.

1529'da ilk defa Kalkandelen'de 6 adet Müslüman, 5 adet de gayr-i Müslim mahallesi kaydedilmiş, aynı sayı 1544 tarihli defterde de belirtilmiştir. 1569 tarihli defterde ise, 6 Müslim, 6 da gayr-i müslim mahallenin kaydedildiği görülmektedir²⁸.

Buna göre XV-XVI. Yüzyıllarda Kalkandelen şehir nüfusu;

Tarihler	MÜSLÜMAN				GAYR-İ MÜSLİM			
	Hane	Mücerred	Muaf	Nefer	Hane	Mücerred	Bive	Nefer
1455	60	-	-	60	146	36	6	188
1468	41	-	-	-	180	16	43	239

²⁷ BOA. MAD. 12, vr, 101a-103a; BOA. TD. 4, s. 421-426.

²⁸ BOA. TD. 149, s. 147-148; BOA. TD. 232, s. 162-164; TK. KKA. TD. 190, vr. 93.

1529	71	27	14	109	81	7	11	99
1544	78	26	23	127	93	13	5	111
1569	339	75	25	439	97	34	29	160

Tabloda da görüldüğü gibi şehirdeki Müslüman nüfus 1455’te 60 nefer iken, 1569’da 8 kat artarak 392’ye çıkmıştır. Gayri Müslim nüfus ise 1455’te 188 nefer iken, 1569’da %15 azalarak 160 nefere gerilemiştir. Buradan da Kalkandelen’de sistemli bir iskân politikasının halen uygulanmaya devam edildiği anlaşılmaktadır.

Şehirdeki Müslüman Nüfus

	1529			1544			1569		
Mahalle Adı	Hane	Müc	Muaf	Hane	Müc.	Muaf	Hane	Müc.	Muaf
Merhum İsa Bey Camii	12	7	2	11	5	7	59	24	9
Şeyh Ahmed	9	4	2	5	2	-	76	13	2
Pirî	10	5	2	-	-	-	-	-	-
Selçuk Bey	10	3	3	14	5	3	37	10	2
Hoca Muslihedin	22	5	2	22	5	5	89	10	5
Ahmed Bey	8	3	3	18	5	3	29	13	3
Zaviye-i Mehmed Bey	-	-	-	8	4	5	49	5	4
Toplam	71	27	14	78	26	23	339	75	25

Görüldüğü gibi en büyük mahalleler, 1529 ve 1544'te Hoca Musliheddin, 1569'da Hoca Musliheddin ve Şeyh Ahmed Mahalleleridir. Kalkandelen'deki Müslüman nüfusun hane sayısı 1529'da 71 iken kırk yıl sonra bu sayı 339'a yükselmiştir. Dolayısıyla şehirde hem iskâna devam edilmiş, hem de İslamlaşma meydana gelmiştir. Gayr-i Müslüm Mahallelerinin isimleri hane, mücerred ve bive bakımından durumları şu şekildedir.

Şehirdeki Gayri Müslim Nüfus

	1529			1544			1569		
Mahalle Adı	Hane	Müc.	Bive	Hane	Müc.	Bive	Hane	Müc.	Bive
İstoban Sade / Nikola	19	1	4	17	3	-	18	-	2
Yıvan Lazar / Petko Nikola	13	2	2	26	7	2	26	-	5
Raleçin / Dimitri Petko	24	2	3	28	2	-	2	-	7
Loban İvan / Çayırboğ an	18	2	-	-	-	-	-	-	-
Rale Piçonet	7	2	-	18	1	2	11	-	10
Pob İstayko	-	-	-	17	-	1	10	-	5
Dane	-	-	-	-	-	-	30	34	-
Toplam Nefer	81	9	9	106	13	5	97	34	29

Kale

Kalkandelen’de bir kalenin bulunduğu Tahrir Defterleri’ndeki mustahfız kayıtlarından anlaşılmaktadır. 1455 tarihli defterde kale görevlileri “Mustahfızân-ı Kal’a-i Debri” adı altında 3 mustahfız ile 1 kale imamının ismi zikredilmiş ve bunlara 14.183 akçalık gelir tahsis edilmiştir²⁹. Aynı zamanda defterde kaledeki silahlar da kaydedilmiştir.

Buna göre 1455’te Debri Kalesi’nde bulunan silah ve mühimmat şunlardır:

Aba (kalın palto)	30 adet
Keman (yay)	30 adet
Ok	9.000
Peykan (okun ucundaki sivri demir)	2.000
Kiriş	100
Zırh	4
Kolluk	2
Dizlik	4
Top	2
Top mermisi	500
Güherçile has	2 kantar
Külüng (sivri ve uzun demirli kazma)	3
Kurşun	22 kantar
Zenberek (demir yay)	8
Darı	120 kile
Tuz	30

²⁹ BOA. MAD 12, vr 121-125.

1468 tarihli defterde ise yine “Mustahfızân-ı Kal’a-i Debrî” adlı altında ismi belirtilmeyen bir dizdar, 7 müstahfız, 1 kale imamı, 3 tüfenkçi kaydedilmiştir. Bunlara tahsis edilen gelir miktarı ise 19.088 akçadır.³⁰ 1481, 1529, 1544 ve 1569 tarihli defterlerde kale hakkında herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

Vakıf Eserleri

Kalkandelen’deki vakıf eserleri³¹ ile ilgili olarak en sağlıklı bilgi, 1529 tarihli icmal defterinde yer almaktadır. Buna göre; 1529’da Kalkandelen’de 1 cami, 5 mescit, 1 hamam ve 1 imaret vardı. Buralarda 1 hatip, 5 imam ve 4 müezzin görev almıştı³².

Kalkandelen’de bulunan vakıfların isimleri şunlardır:

Selçuk Bey Vakfı: Vâkıfın kimliği hakkında ilk defterlerde bilgi yoktur. Zaten 1455’te 865, 1468’de ise 1.010 akçelik bir tahsisatla küçük bir vakıftır. Fakat 1529 tarihli defterde oldukça ilginç bir kayıt vardır³³. Defterde; “*Vakf-ı Mustafa Paşa, sâbıkâ Süleyman Çelebi b. Mahmud Çelebi b. Mehmed Paşa’nın imiş. Bundan akdem merhum ve ma’furun leh Sultan Murad Han nevverallhu kabrehû Oracişte nam köyü Kamuri nam mahallesiyile Lomaçeşişte nam karye cem’i*

³⁰ BOA. TD. 4, s. 607-616.

³¹ Avrupa’daki Osmanlı mimarî eserleriyle ilgili bir çalışma yapan merhum Ekrem Hakkı Ayverdi, 1971 yılında Kalkandelen’e yaptığı bir gezi sırasında, çoğu yıkılmış olan 25 adet cami tespit ettiğini belirtmektedir. Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupa’da Osmanlı Mimarî Eserleri III*, İstanbul 1981, s. 78.

³² BOA. TD. 370, s. 137.

³³ BOA. TD. 370, s. 143.

mahsûlâtıyla Mehmed Paşa hatunu Selçuk Hatuna hediye ve temlik edib mülkiyetlerinde mutasarrıf iken sonra mezbûre hatun müteveffıye olıcak şer‘ ile mezkûr Süleyman Çelebiye nakl olub tasarruf ederken alınıb tımara verilmiş ba‘dehû merhûm ve ma‘fûr Sultan Bayezid Han tâbe serâhu geri mülkiyeti mukarrer dutub hükm-i şerîf erzânî kılmuş ba‘dehû mezkûr Mustafa Paşa Süleyman Çelebi’den satın alıb Üsküb’de camii ve imâretine vakf eylemiş deyu defter-i ‘atikde mukayyed bulundu.” şeklinde kaydedilmiştir.

Bu kayıttan, Selçuk Bey Vakfı ve Selçuk Bey Mahallesi’ne adını veren şahsın esasında bir hanım olduğu ve Sultan II. Murad zamanında Mehmed Paşa’nın hanımı olan Selçuk Hatun’a mülk olarak iki köyün verildiği anlaşılmaktadır. Selçuk Hatun, esasında Çelebi Sultan Mehmed’in kızı olup, Sultan II. Murad zamanında İsfendiyar-oğlu İbrahim Bey ile evlendirilmişti. İbrahim Bey’in 1443’te vefat etmesinden³⁴ sonra, Selçuk Hatun Mehmed Paşa ile evlenmişti³⁵. Selçuk Hatun’un Bayezid-Cem mücadelesi sırasında hayatta olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Cem, 28 Mayıs 1481’de Bursa’yı ele geçirdiği zaman büyük halası Selçuk Sultan Hatun başta olmak üzere Bayezid’e bir heyet göndermiş ve Osmanlı ülkesinin taksimini teklif etmişti³⁶. Selçuk Hatun vefat ettikten sonra ona mülk olarak verilen yerler, torunu Süleyman Çelebi’ye intikal etmişti. Bosna Sancakbeyi Mustafa Paşa, bu iki köyü Süleyman Çelebi’den

³⁴ İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi I*, Ankara 1982, s. 86.

³⁵ BOA. TD. 370, s. 143.

³⁶ İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II*, Ankara 1983, s. 163-164 not. 1.

satın alarak Üsküp'te inşa ettirdiği cami ve imaretine vakfetmişti³⁷.

Buna rağmen, 1455 ve 1468 tarihli defterlerde “*Vakf-ı Selçuk Bey*” şeklinde vakıflar arasında, “*Mahalle-i Selçuk Bey*” adı altında da mahalleler arasında kaydedilmiştir. Muhtemelen bu durum, 1455 ve 1468 tahrirlerini yapan muharrirlerin dikkatsizliği neticesinde Selçuk Hatunu, Selçuk Bey diye kaydetmelerinden ileri gelmektedir. Nitekim 1529, 1544 ve 1569 tarihli defterlerde de yine Selçuk Bey Mahallesi şeklinde kaydedilmiştir. Ayverdi de, Kalkandelen'de XVII. yüzyıla ait bir Selçuk Bey Camii olduğundan ve sonra bunun yıkıldığından bahsetmektedir³⁸.

Mehmed Bey Camii ve İmâreti; Mehmed Bey, Üsküp uç beyi İsa Bey'in oğludur. Fakat vakfiyede “*Mehmed Bey b. İshak Bey*” şeklinde İshak Bey'in oğlu olarak kaydedilmiştir. Mehmed Bey, daha ziyade Kebirî Mehmed Bey diye anılmakta olup Üsküp'te aynı adı taşıyan bir camii bulunmaktadır³⁹. 1529 tarihli defterde, “*Vakf-ı İmâret ve camii Mehmed Çelebi b. İshak Bey, işbu Galata ve Berşoviçe ve Pojaran nam üç pare karye mezbûr Mehmed Çelebi'nin mülkü imiş, vakf etmiş vakfiyeti üzere tasarruf olunurken alınıb tımara verilmiş, ba'dehû geri vakfiyeti mukarrer dutup el'an vakfiyet üzere tasarruf olunur*” şeklinde bir kayıt vardır⁴⁰. Bahsedilen bu üç köyün toplam geliri 24.790 akşedir.

³⁷ BOA. TD. 73, s. 199.

³⁸ N. Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*, s. 78.

³⁹ M. İnbaşı, *Üsküp Kazası*, s. 97.

⁴⁰ BOA. TD. 370, s. 143.

Ayrıca Mehmed Bey’in bir de zâviyesi bulunmaktadır. Bu zâviyenin bulunduğu mahalle de, Zâviye-i Mehmed Bey Mahallesi olarak isimlendirilmektedir⁴¹. Mehmed Bey’e ait cami, imâret ve zâviye günümüzde mevcut değildir.

İsa Bey Camii; Üsküp uç beyi İsa Bey’in Kalkandelen’de yaptırmış olduğu camidir. Defterlerde “*Mahalle-i Cami*” ya da “*Mahalle-i Cami’i Merhum İsa Bey*” kaydından burada İsa Bey’in yaptırdığı bir caminin olduğu anlaşılmaktadır. Fakat bu camiın vakıfları hakkında herhangi bir kayıt yoktur.

Kalkandelen’de bunlardan başka özellikle XVII. ve XVIII. yüzyıllarda inşa edildiği tahmin edilen birçok cami ve mescid de bulunmaktadır. Bu camilerden en meşhuru olan, ancak tarihi ve bânisi kesin olarak bilinmeyen Alaca Camii, günümüzde Kalkandelen’in simgesi durumundadır.

Şehrin İdarecileri

Osmanlı idâri teşkilatına göre kazâ statüsü verilen Kalkandelen’de bir kadı görev yapmaktaydı. 1455 tarihli defterde Kalkandelen kadısının 2 köyden 6.071 akça⁴², 1468’de 2 köyden 10.240 akça⁴³, 1529’da 3.976⁴⁴ ve 1544’te 4.492⁴⁵ akçalık tımar tasarruf ettiğı belirtilmektedir.

Bilindiğı üzere kadının maaşına cihet veya vazife deniyordu. Günlük hesabı 150-400 hatta 500

⁴¹ BOA. TD. 232, s. 167; TK. KKA. TD. 190, vr. 96.

⁴² BOA. MAD. 12, s. 108.

⁴³ BOA. TD. 4, s. 492-493.

⁴⁴ BOA. TD. 149, s.215-216.

⁴⁵ BOA. TD. 232, s. 237.

akçe arasında değişmekteydi⁴⁶. Bu şekilde belirlenen kadılık hâsılları, tahrir defterlerinde her bir kazaya başlandığında “*cihet-i kaza fî yevm*” başlığı altında verilmekteydi. Bu rakamlar bir nevi kadıların rütbelerini gösterdiği gibi, kazaların önem ve derecelerine de ışık tutmaktadır. 1529 tarihli defterde Kalkandelen Kazâsı kadısı için “*cihet-i kazâ fî yevm 40*” ibaresi kullanılmıştır⁴⁷.

Kadıların aldıkları çeşitli ücretlere rağmen bazılarının tımar tasarruf ettikleri de görülmektedir⁴⁸. Nitekim Kalkandelen kadısı da bunlardan olup, tasarruf ettiği tımar karşılığında askeri bir yükümlülüğü yoktu. Benzer bir şekilde, Rumeli’de Üsküp⁴⁹, Arvanid, Yenicekele⁵⁰ kadısının tımar tasarruf ettiği görülmektedir.

Kadıdan sonra önemli bir görevli de **subaşı** idi. Subaşı, beylerbeyi ve sancakbeyinin kendi görev bölgesinde asayişî sağlamakla görevlendirdiği kimsedir⁵¹. Kadının hükmünün uygulanmasını sağlayan subaşılar⁵², emrindeki kuvvetlerle hem asayişî sağlarlar hem de bâd-ı hevâ

⁴⁶ İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı*, Ankara 1988, s. 91-96.

⁴⁷ BOA. TD. 370, s. 137.

⁴⁸ Nicoara Beldiceanu, *XIV. Yüzyıldan XV. Yüzyıla Osmanlı Devleti’nde Tımar*, çev. M. A. Kılıçbay, Ankara 1985, s. 37.

⁴⁹ M. İnbaşı, *Üsküp Kazâsı*, s. 70, 244.

⁵⁰ Halil İnalçık, *Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara 1988, s. 89.

⁵¹ Mücteba. İlgürel, “XVII. Yüzyıl Balıkesir Şer’iyye Sicillerine Göre Subaşılık Müessesesi”, *VII. Türk Tarih Kongresi (11-15 Ekim 1976)*, Ankara 1981, c.II, s. 1275-1282.

⁵² R.C. Jennings, “Kadı, Court and Legal Procedure in 17thC. Ottoman Kayseri”, *Studia Islamica*, XLVIII, s. 165.

resimlerini ve şehir içi mukataa gelirlerini toplarlardı⁵³.

Kalkandelen’de görev yapan subaşılar;

Yılı	Subaşının Adı	Miktarı
1455	Hasan Bey ⁵⁴	79.753
1468	Süleyman Bey ⁵⁵	95.477
1481	Hacı Mustafa v. Mehmed Bey ⁵⁶	55.842
1526-27	Kubad Bey ⁵⁷	24.158
1544	Bayram Bey ⁵⁸	33.004
1569	Nasuh Bey ⁵⁹	31.716

Şehrin İktisadi Yapısı

Üsküp’e göre küçük bir şehir konumunda bulunan Kalkandelen’de iktisâdî ve ticarî hayat, yine de gelişmiş durumdaydı. Şehirde tespit edilen önemli meslekler ile bunların tahrirlere göre durumları şu şekildedir:

⁵³ Mustafa Akdağ, *Türkiye’nin İktisadî ve İctimai Tarihi, II*, Ankara 1979, s. 70.

⁵⁴ BOA. MAD. 12 vr. 101-108.

⁵⁵ Bu defterde “Hasha-i Süleyman Bey v. Yahşi Bey” Başlığı altında subaşının gelirleri has başlığı altında verilmiştir. BOA. TD. 4, s. 421-440.

⁵⁶ BOA. TD. 16 M, s. 286-305.

⁵⁷ M.T. Gökbilgin, “Kanunî Sultan Süleyman Devri Başlarında Rumeli Eyaleti, Livaları, Şehir ve Kasabaları”, *Belleten XX* (1956), s. 253.

⁵⁸ BOA. TD. 232, s.182-185.

⁵⁹ TK. KKA. TD. 190, s.106-108.

Meslek Adı	1455	1468	1529	1544	1569
Ahenger / Haddâd	-	-	-	1	4
Attar	1	-	-	-	1
Bazarcı	1	-	-	1	-
Berber	-	-	-	-	2
Boyacı	-	1	-	1	-
Çerçi	3	-	-	-	-
Çullah	2	1	1	1	-
Debbağ	-	-	3	6	37
Dellak	-	-	-	1	3
Deveci	-	-	-	1	-
Dülger	-	2	-	-	-
Ehl-i berat	-	-	-	2	4
Eşici	-	-	-	2	-
Fakirü'l-hâl	-	-	-	2	-
Kassab	3	2	1	4	4
Kâtip	-	-	-	-	2
Kazzaz	-	-	1	1	1
Kılınççı	-	-	-	1	-
Köşker	-	1	-	3	-
Muallim	-	-	1	1	1
Muhassıl	-	-	1	1	2
Mutaf	-	-	-	1	2
Mütevelli	-	-	1	-	3

Na’lici	-	-	-	1	-
Nalband	-	1	-	3	7
Neccar	-	-	-	-	5
Papuccu	2	-	-	1	5
Sabuncu	-	-	-	1	-
Taşçı	-	-	-	1	-
Terzi / Hayyat	3	2	3	4	-
Yapucu	-	1	-	7	-
Toplam	15	11	12	48	83

Tabloda da görüldüğü gibi Kalkandelen’de ticarî ve iktisadî hayat XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gelişmeye başlamıştır. Meslekler içerisinde dericilik, nalbantlık, ayakkabıcılık ve neccarlık (ağaç işçiliği) ve ahenger / haddad yani demircilik yaygındır. Bugün de Kalkandelen’de tekstil ve giyim endüstrisi en önemli sanayi koludur.

Sosyal Yapı; Kalkandelen şehrinde müslim ve gayr-i müslim nüfus diğer şehirlere nazaran azdı. Şehir ve kasabalarda mahalle adı verilen birimlerin temsilcisi genellikle o mahallenin çekirdeğini oluşturan cami veya mescidin imamı idi. İmamdan başka, hatip, müezzin, şeyh, derviş gibi dinî zümre mensupları, bir bakıma bulundukları yerin idarecileri idiler⁶⁰. Kalkandelen’de, müslim nüfusun içerisinde bunlar gibi dini görevlilere

⁶⁰ F. M. Emecen, “Osmanlılarda Yerleşik Hayat Şehirliler ve Köylüler”, *Osmanlı IV*, Ankara 1999, s. 93.

rastlanmıştır. Bunların tahrirlere göre sayıları aşağıda gösterilmiştir.

Dinî Görevliler	1529	1544	1569
İmam	4	7	10
Müezzin	1	4	6
Hatib	-	2	2
Toplam	5	12	18

En fazla dinî görevli 1569 tarihli defterde kaydedilmiştir.

Kalkandelen'e Bağlı Köyler

Kalkandelen'de incelediğimiz dönem içerisinde 1455'te 138 köy, 1481'de 149 köy, 1529'da 154 köy, 1544 ve 1569'da 156 köy vardı. Kır iskân birimlerinde Müslüman nüfus 1468'de 11 hane iken, 100 yıl sonra büyük bir artış göstererek nefer sayısı olarak 241'e yükselmiştir. Gayr-i müslim nefer sayısı ise 1455'te 4.801 iken 1468'de 6.384'e yükselmiştir. Ancak daha sonra azalmış ve 1569'da 4.529'a kadar gerilemiştir. Dolayısıyla da 1455-1569 tarihleri arasında gayr-i müslim nüfus içerisinde büyük bir hareketlenme olduğu anlaşılmaktadır. Bu verilere göre kazâdaki Müslüman ve gayr-i müslimin tahmini nüfusu şu şekildedir:

Kalkandelen'in Tahminî Nüfusu

Birimler	1455	%	1468	%	1481	%	1529	%	1544	%	1569	%
Müslüman	300	2	260	1	120	1	741	3	947	5	2.932	15
Gayr-i Müslim	21.613	98	30.251	99	28.960	99	25.166	97	20.800	95	17.106	85
Toplam	21.913	-	30.511	-	29.080	-	25.907	-	21.747	-	20.038	-

Görüldüğü gibi Kalkandelen Kazâsı’nda Müslüman nüfus, XV. yüzyılda % 2 oranında iken XVI. yüzyılda % 15 oranına yükselmiştir. Gayr-i Müslim nüfus ilk tahrirde %98 oranında iken bundan 114 yıl sonra 1569’da %85’e gerilemiştir. Dolayısıyla Kalkandelen’de Müslüman nüfus oranında başlayan artış, sonraki yüzyıllarda da devam etmiştir. Şehirde Müslüman sayısı fazla iken kırsal kesimde gayr-i Müslimlerin fazla olduğu görülmektedir.

Toprağın Tasarruf Şekilleri

Osmanlı Devleti’nde arazi mirî, vakıf ve mülk olarak üç kısma ayrılmaktadır. Bunlardan mirî arazinin mülkiyeti devlete, tasarrufu ise devlet adına şahıslara ait olabilirdi. Vakıf ve mülk arazinin tasarruf hakkı ise, tamamen şahısların elindeydi. Devlet miri araziye askerî mükellefiyetler ve bazı hizmetler karşılığında gelirinin büyüklüğüne göre has, zeamet ve timar olarak vermektedir⁶¹. İncelediğimiz dönem içerisinde Kalkandelen Kazâsı’nın gelirleri büyük ölçüde timar sistemine dâhil edilmiş olup, vakıf ve mülk araziye tahsis edilen gelir ise düşüktür.

Kalkandelen’in gelirlerinin XV. yüzyılda İsa Bey’e, XVI. yüzyılda Kanuni Sultan Süleyman’a ve Sokollu Mehmed Paşa’ya, Sultan II. Selim’e ve Pertev Paşa’ya **has** olarak verildiği görülmektedir.

Zeamet tasarruf edenlerin de subaşılar, saray görevlileri gibi önemli kişiler olduğu tespit edilmiştir. Kalkandelen Kazâsı’nda bulunan köylerin büyük bir kısmının geliri, **timar** olarak verilmiştir. 1455 tarihli defterde, timar kayıtları ile

⁶¹ Ö.L. Barkan, “Timar”, *İA. XII/1*, s.314.

ilgili olarak bazı açıklamalar yapılmıştır. Bu tarihte 57 kişinin timar tasarruf ettiği tespit edilmiş olup, bunların 25 tanesi İsa Bey'in gulâmı, 26 tanesi İsa Bey'in hizmetkârı, biri Tatar beyinin, biri de kadının timarı idi. Ayrıca 4 tane de kale görevlilerine ait timar kaydı bulunmaktadır. Timar sahipleri içerisinde Nikola, Pavlo, Muladun, Vlayçe, Raban gibi gayr-i müslim isimleri taşıyan kimseler de vardı. Bu şekilde timar tasarruf eden birçok Hıristiyan sipahinin özellikle Makedonya bölgesinde çok olduğu bilinmektedir.⁶²

1468 tarihli deftere göre, Kalkandelen'de timar tasarruf edenlerin sayısı 48'dir. Bunlardan 10 tanesi kale muhafızlarına ait olup 38'i muhtelif timarlardır. Bunlardan iki tanesi Hıristiyan sipahilere aittir. Bunlardan Zübrit oğlu Mehmed Bey'in isminin yanında "*müslüman olduğu cihetden verilmiş elinde paşa beratı vardır. Her yıl eşer*" kaydı bulunmaktadır⁶³. Bu tarihte timar tasarruf edenlerin isimlerinin yanına, "*elinde paşa beratı vardır her yıl eşer*", eğer müşterek timar ise "*her yıl ikisi bile eşer*" şeklinde açıklama yapılmıştır. Timar tasarruf edenlerin tasarruf ettikleri miktarlara göre askerî yükümlülükleri de belirtilmiştir.

1529 tarihli defterde, 80 adet timar tasarruf eden kimsenin ismi kayıtlıdır. Bunlar içerisinde sipahi, çavuş, solak gibi görevlilerin yanında yeniçerilerden bazılarının timar tahsis edildiği

⁶² Halil İnalçık, *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar*, Ankara 1987, s. 149-150. H. İnalçık, "Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğuna; XV. Asırda Rumeli'de Hıristiyan Sipahiler ve Menşeleri", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1993, s. 78-79; İnalçık, "Ottoman Methods of Conquest", s. 103-129.

⁶³ BOA. TD. 4, s. 500.

görülmektedir. Bilindiği gibi yeniçeriler kapıkulu askeri olup mevâcib almaktaydılar. Genelde yeniçeri neferleri, bazı durumlarda ulûfelerini hazineye devredip tımara geçtikleri zaman, 9.000 akçalık tımar verilmekteydi⁶⁴. Yeniçeriler gibi kâtip, solak, çavuş, sekban gibi ulûfeye mutasarrıf iken, bilahare sancağa çıkmış olan kapıkullarının, yüksek tımar gelirine sahip oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim Manisa Kazâsı’nda da tımar tasarruf eden yeniçerilere rastlanmaktadır⁶⁵.

1544 tarihli defterde 55 adet tımar sahibi kaydedilmiştir. Bunlar içerisinde sipahilerin yanında, yeniçeriler ve muhtelif idarecilerin hizmetinde bulunan görevliler de vardı. 1569’da ise, tımar sahibi olarak 63 kişinin adı kaydedilmiş olup, bunların çoğunluğunu sipahiler oluşturmaktaydı.

Tarih	Has	%	Zeamet	%	Tımar	%	Vakıf	%	Mülk	%	Toplam
1455	125.817	25	79.753	16	257.788	51.99	865	0.01	35.550	7	499.773
1468	-	-	230.616	35	383.443	58.49	1.010	0.01	42.996	6.5	658.065
1481	2.400	0.05	112.835	25.45	295.974	66.6	-	-	32.768	7.9	443.977
1529	-	-	238.694	39.25	292.000	48	77.510	12.75	-	-	608.204
1544	132.036	23.3	141.862	25	292.358	51.7	-	-	-	-	566.256
1569	116.654	19.7	93.657	15.8	381.432	64.5	-	-	-	-	591.743

1455-1569 tarihleri arasında Kalkandelen Kazâsı’nda has, zeamet ve tımarlara tahsis edilen miktarlar şu şekildedir.

⁶⁴ Ö. Lütfi Barkan, “Tımar”, *İA*, XII/1, s. 315.

⁶⁵ Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, Ankara 1989, s. 288, 330.

Tabloda da görüldüğü gibi Kalkandelen Kazası'ndaki gelirlerin yarısı tımara tahsis edilmiş olup bunu zeamet, has, mülk ve vakıf gelirleri takip etmektedir.

Bu dönemde Kalkandelen Kazâsı'nda derbend köylerine de rastlanmıştır. 1455'te Veşlovik ve Mavriyani adlı iki köy derbend olarak belirtilmiştir⁶⁶. 1529 tarihli defterde ise, Pavrova isimli bir köy derbend olarak belirtilmiş ve deftere “*Karye-i Pavrova derbend köyüdür, derbend âdetin verirler her müzevveç evden onar akçe ispençe ve biner çinik buğday verib cümle ‘avârizâtдан emin olmağla hükm-i şerifleri vardır*” şeklinde kaydedilmiştir⁶⁷. 1544'te yine Veşlovik⁶⁸ ve Mavriyani / Mavreva⁶⁹ köyleri derbend olarak tahsis edilmiştir.

⁶⁶ Veşlovik köyü defterde “*..derbend köyüdür. Yirmi beş nefer kâfir derbend bekler bakisi subaşıya rüsüm ve hidmet vere, mezbûr subaşı dahi üç bin beş yüz akçe mesalih kesmiş*” şeklinde, Mavriyani köyü ile ilgili olarak da “*... derbend köyüdür. Yirmi nefer kâfir Turnova Hisarına gider yolu bekleyib cem'i ‘avâriz-ı divâniyeden muaf ve müsellemler olalar deyu ellerinde sultanımızın hükm-i hümayunu vardır*” şeklinde kayıtlıdır. BOA. TD. 4, s. 435, 550; BOA. TD. 16 M, s. 271.

⁶⁷ BOA. TD. 149, s. 198.

⁶⁸ Veşlovik köyü ile ilgili olarak, “*Karye-i Veşlovik derbend, otuz nefer derbendci ta'yin olunub her derbenci onar akçe ispençe ve birer çinik buğday ve birer çinik arpa verirler. Cem'i ‘avâriz-ı divâniyeden ve tekâlif-i örfiyeden muaf ve müsellemlerdir. Otuz neferden maadası derbendcilikten ref olunub raiyyet kayd olundu, tamam ispençelerin ve öşürlerin ve ‘avârizların verirler*” şeklinde bir kayıt vardır. BOA. TD. 232, s. 180.

⁶⁹ Mavreva köyü ile ilgili kayıta bazı farklılıklar vardır. Buna göre; “*Karye-i Mavreva derbend, emr-i padişâh-ı âlempenâh ile otuz nefer kefare muafiyetle derbenci ta'yin olunub derbend muhafazasın edip yirmi beşer akçe ispençe ve tamam öşür ve*

Bu kayıtlara göre derbend hizmetini yapan kimseler avâriz-ı divâniye ve tekâlif-i örfiyeden muaf tutulmuş, ancak bazı durumlarda onar akçe ispençe ya da yirmi beşer akçe ispençe ile birer çinik buğday ve arpa vermekle sorumlu olmuşlardır.

Yine 1544 tarihinde Doğancı olarak dört nefer vardı. Bunlardan Modriç ve Torvi köylerinde bulunan iki kişi için “*Mezkûr şehir dağında Kalkandelen kurbünde vaki’ olan şahin (diğerinde çakır) yuvasın muafiyetle gözetir*” şeklinde açıklama vardır. Kalkandelen merkezinde bulunan iki kişinin ise çakır verdiği kaydedilmiştir⁷⁰.

Kalkandelen Kazâsı’nda 1529’dan itibaren “*Cemaat-i Voynugân*” adı altında Voynuklar da kayıtlı idi. 1529 tarihli defterde, 17 köyde 32 nefer voynuk kaydedilmiş olup, bunların hâsılı 3.561 akça idi⁷¹. 1544’te ise “*Cemaat-i Voynugân-ı Vilâyet-i Kalkandelen der kurâ-i mezkûrin*” başlığı altında 24 köyde 192 hane ve 16 mücerred nüfus kaydedilmiş olup bunların hâsılları 19.116 akçaydı.⁷²

XVI. yüzyılda Kalkandelen Kazâsı’nın başlıca mahsulleri buğday, arpa, bağ, bostan, kestane ve ceviz gibi diğer meyvelerin yanında keten ve ipek idi. Arıcılık ve hayvancılık olarak da

rûsûmların verirler, azabdan ve kürekciden ve salgundan ve yeniçeri oğlanı alınmadan ve bi’l-cümle ‘avâriz-ı divâniye ve tekâlif-i örfiyeden muaflardır. Otuz nefer derbendciden ma’adası derbendcilikten mensuh olup sayir karyeler reayası gibi raiyyet kayd olunub tamam ispençe ve rûsûmların ve ‘avârizların verirler” şeklinde kaydedilmiştir. BOA. TD. 232, s. 241.

⁷⁰ BOA. TD.232, s. 281.

⁷¹ BOA. TD. 149, s. 250.

⁷² BOA. TD. 232, s.271-279.

domuz yetiştiriciliği yaygın olarak yapılmaktaydı. Ayrıca Beseric ve Veridli derelerinde de dalyan / balıkçılık yapıldığı tespit edilmiştir⁷³.

XVI. yüzyılın sonlarında ve XVII. yüzyılın başlangıcında Kalkandelen ile köylerinde özellikle Hristiyan Arnavutlar arasında yoğun bir İslâmlaşma olduğu anlaşılmaktadır. Bu süreç, bölgeye yerleştirilen Türkler'in yanı sıra Bektaşî dervişlerinin faaliyetleriyle de hız kazanmıştır. XVII. yüzyılın sonlarına doğru Polog vadisini işgal eden Avusturya-Macaristan Krallığı yüzünden Kalkandelen XIX. yüzyılın başlangıcına kadar çok fakir olarak kaldı. 1836'da şehir ahalisinin büyük çoğunluğu Müslüman olan nüfusunun 4000 ile 5000 arasında olduğu zikredilir⁷⁴.

Osmanlıların Kalkandelen şehrinde yaşayan gayr-i müslimlere bakış açısını gösteren 1857 tarihli ilginç bir kayıt vardır. Buna göre Kalkandelen şehrinde her hafta Cuma günü kurulan Pazar yeri ile ilgili şehirde yaşayan gayr-i Müslim halkın Cuma gününün bazen dini yortu günlerine rastlaması dolayısıyla pazara gidemedikleri ve ticaret erbabının bundan zarar gördüğünün bildirilmesi üzerine merkezden derhal *İkame-i bazar der nefs-i kaza-i Kalkandelen beher hafta yevmü'l-Cumaertesi* başlığı ile hüküm gönderilerek⁷⁵ pazarın Cumartesi gününe alınması emredilmiştir.

1894 yılına ait Kosova Salnâmesinde ise bütün Kalkandelen kazası için verilen nüfus 30.348'i Müslüman, 5528'i Rum ve 10.175'i Bulgar (Makedon ve Sırp) olmak üzere 46.051 kişidir.

⁷³ BOA. TD. 4, s. 628.

⁷⁴ M. Aruçi, "Kalkandelen", s. 262-263.

⁷⁵ TK. KKA. TD. 190, s. 111a.

Nüfusunun büyük bir çoğunluğunun Müslüman olup Türkçe ve Arnavutça konuştukları belirtilir. Bölge 1912-1913’te Sırlar’ın eline geçti; buna rağmen hem I. Dünya Savaşı hem II. Dünya Savaşı’ndan sonra nüfus aynı yapısını sürdürdü. Kalkandelen’de, Osmanlı yönetimi zamanında nüfusun dörtte üçünü çoğunlukla Arnavut, Türk ve Romlar’dan (Çingene) oluşan Müslümanlar oluşturuyordu. 1913’ten itibaren Müslümanların ve özellikle Türkler’in Türkiye’ye teşvik edilen göçlerine rağmen bu oran XX. yüzyılın sonlarına kadar değişmemiştir.⁷⁶

Sonuç

Kalkandelen ile ilgili ilk kayıtlara 1455 tarihli defterde rastlanmaktadır. 1569 tarihine kadar 114 yıllık süre içerisinde, Kalkandelen’in şehir merkezinin yavaş bir büyüme gösterdiği, ancak Müslüman nüfusta önemli bir artış meydana geldiği görülmektedir. Şehirde inşa edilmiş cami ve mescitler bulunmakla beraber bugün pek azı ayakta kalabilmiştir. Üsküp gibi önemli bir merkeze çok yakın oluşu sebebiyle, idarî olarak hep Üsküp’e bağlıdır. Buna rağmen gelir bakımından önemli bir merkez olan Kalkandelen, 1913’e kadar Osmanlı toprağı olarak kalmıştır. Bugün de Evlâd-ı Fatihan’ın torunları Üsküp ve Kalkandelen’de yaşamlarını sürdürmektedirler. Şehrin en güzel eseri Alaca Camii olup günümüzde Makedonya’nın hatta Balkanların en önemli eserlerindendir. 521 yıl Osmanlı idaresinde kalan Kalkandelen halen bir Türk-İslam şehri görünümü arz etmektedir.

⁷⁶ M. Aruçi, “Kalkandelen”, s. 262.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.)

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD)

BOA. MAD. 12.

Tapu-Tahrir Defterleri (TD)

TD. 4, TD. 16 M, TD. 73, TD. 149, TD. 232,
TD. 370.

Tapu Kadastro Kuyûd-ı Kadîme Arşivi (TK. KKA.)

TK. KKA. TD. 190.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA.)

Koğuşlar MD. 888.

Kaynaklar

Âşıkpaşaoğlu, *Tevârih-i Âl-i Osman*, neşr. Atsız, İstanbul 1949.

Kâtib Çelebi, *Kitâb-ı Cihannümâ*, İstanbul 1145.

Tursun Bey, *Tarih-i Ebu'l-Feth*, (yay. Mertol Tulum), İstanbul 1977.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimai Tarihi, II*, Ankara 1979.

Aktepe, M. Münir, "Kosova", *İA. VI*.

Aktepe, M. Münir, "Osmanlıların Rumeli'de İlk Fethettikleri Çimbi Kal'ası", *T.D. 1*, (İstanbul 1949-50).

Aruçi, Muhammed, "Kalkandelen", *DİA. 24*.

Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Avrupa’da Osmanlı Mimari Eserleri III*, İstanbul 1981.

Barkan, Ömer Lütfi, “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler”, *İFM. XIII/1-4*, (1951-1952).

Barkan, Ömer Lütfi, “Tımar”, *İA. XII/1*.

Bayraktarevic, Fehim, “Üsküp”, *EF²*, IV.

Beldiceanu, Nicoara, *XIV. Yüzyıldan XV. Yüzyıla Osmanlı Devleti’nde Tımar*, çev. M. A. Kılıçbay, Ankara 1985.

Demirkent, Işın, “14.Yüzyıla Kadar Balkan Yarımadasında Bizans Hâkimiyeti” *I. Kosova Zaferi’nin 600. Yıl Dönümü Sempozyumu (26 Nisan 1989)*, Ankara 1992.

Emecen, Feridun M., “I. Kosova Savaşının Balkan Tarihi Bakımından Önemi”, *I. Kosova Savaşının 600. Yıldönümü Sempozyumu, (26 Nisan 1989)*, Ankara 1992.

Emecen, Feridun M., “Osmanlılarda Yerleşik Hayat Şehirliler ve Köylüler”, *Osmanlı, c. IV*, Ankara 1999.

Emecen, Feridun M., *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, Ankara 1989.

Gökbilgin, M. Tayyib, “Kanunî Sultan Süleyman Devri Başlarında Rumeli Eyaleti, Livaları, Şehir ve Kasabaları”, *Belleten XX* (1956).

Gökbilgin, M. Tayyib, “Nahiye”, *İA. IX*.

Hoca, Nazıf, “Üsküp”, *İA. XIII*.

İlgürel, Mücteba, “XVII. Yüzyıl Balıkesir Şer’iyye Sicillerine Göre Subaşılık Müessesesi”, *VII. Türk Tarih Kongresi (11-15 Ekim 1976)*, Ankara 1981, c.II.

İnalcık, Halil, “Ottoman Methods of Conquest”, *Studia Islamica II*, Paris 1954.

İnalcık, Halil, “Stefan Duşan’dan Osmanlı İmparatorluğuna; XV. Asırda Rumeli’de Hristiyan Sipahiler ve Menşeleri”, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1993.

İnalcık, Halil, *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar*, Ankara 1987.

İnalcık, Halil, *Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara 1988.

İnbaşı, Mehmet, “The City of Skopje and its Demographic Structure in the 19th Century”, *Turkish Review of Balkan Studies*, vol: 8, İstanbul 2003.

İnbaşı, Mehmet, “Üsküp”, *DİA*. 42, İstanbul 2012.

İnbaşı, Mehmet, *Osmanlı İdaresinde Üsküp Kazası (1455-1569)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Erzurum 1995.

Jennings, R.C., “Kadı, Court and Legal Procedure in 17th C. Ottoman Kayseri”, *Studia Islamica*, XLVIII, Paris 1978.

Kaleshi, Hasan, “The Oldest Vakuf Charter in Yugoslavia”, *Prilozi* 36 (1986), Sarayevu 1987.

Kaleshi, Hasan, “Türklerin Balkanlara Girişi ve İslamlaştırma”, *TED*. Sayı 10-11 (1981).

Macedonia FAQ Development Team, “Tetovo”, *Macedonian Culturel and Historical Resource Center*, August 1998.

Macedonia From the Settlement f the Slavs to the Ottoman Empire, Macedonia FAQ, Skopje 1993.

Petrovski, Igor, Tanja Mitrevska, Toni Petrovski, Stevce Sekulovski, *Cyber Macedonia*, Tetovo 1997

Sokoloski, Metodija, *Turski Dokumenti Za Istoriyata Na Makedonskiot Narod, Opsiren Popisni Defteri Od XV vek*, Tom III, Skopje 1976.

Stojanovski, A.; I. Kurtarciev, D. Zografski, M. Apostolski, *Istoriya Na Makedonskiot Narod*, Skopje 1988.

Stojanovski, Aleksander, “La Division Administrative Territoriale de la Macédoine Sous L’Empire Ottoman Jasqua La Fin Du XVII Siécle”, *Macédoine*, Skopje 1989.

Şabanovic, Hazım, *O Organizaciyi Turske Uprave U Sirbiyi U XV i XVI Viyeku*, Beograd 1955.

Todorov, Nikolai, *The Balkan City (1400-1900)*, London 1983.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi I*, Ankara 1982.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi II*, Ankara 1983.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı,, *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı*, Ankara 1988.

Yücel, Yaşar, “Balkanlar’da Türk Yerleşmesi ve Sonuçları”, *Bulgaristan’da Türk Varlığı*, Ankara 1985.

TK. KKA. TD. 190, Kalkandelen Mahalleleri

۱۰۰
 ۱۰۱
 ۱۰۲
 ۱۰۳
 ۱۰۴
 ۱۰۵
 ۱۰۶
 ۱۰۷
 ۱۰۸
 ۱۰۹
 ۱۱۰
 ۱۱۱
 ۱۱۲
 ۱۱۳
 ۱۱۴
 ۱۱۵
 ۱۱۶
 ۱۱۷
 ۱۱۸
 ۱۱۹
 ۱۲۰
 ۱۲۱
 ۱۲۲
 ۱۲۳
 ۱۲۴
 ۱۲۵
 ۱۲۶
 ۱۲۷
 ۱۲۸
 ۱۲۹
 ۱۳۰
 ۱۳۱
 ۱۳۲
 ۱۳۳
 ۱۳۴
 ۱۳۵
 ۱۳۶
 ۱۳۷
 ۱۳۸
 ۱۳۹
 ۱۴۰
 ۱۴۱
 ۱۴۲
 ۱۴۳
 ۱۴۴
 ۱۴۵
 ۱۴۶
 ۱۴۷
 ۱۴۸
 ۱۴۹
 ۱۵۰
 ۱۵۱
 ۱۵۲
 ۱۵۳
 ۱۵۴
 ۱۵۵
 ۱۵۶
 ۱۵۷
 ۱۵۸
 ۱۵۹
 ۱۶۰
 ۱۶۱
 ۱۶۲
 ۱۶۳
 ۱۶۴
 ۱۶۵
 ۱۶۶
 ۱۶۷
 ۱۶۸
 ۱۶۹
 ۱۷۰
 ۱۷۱
 ۱۷۲
 ۱۷۳
 ۱۷۴
 ۱۷۵
 ۱۷۶
 ۱۷۷
 ۱۷۸
 ۱۷۹
 ۱۸۰
 ۱۸۱
 ۱۸۲
 ۱۸۳
 ۱۸۴
 ۱۸۵
 ۱۸۶
 ۱۸۷
 ۱۸۸
 ۱۸۹
 ۱۹۰
 ۱۹۱
 ۱۹۲
 ۱۹۳
 ۱۹۴
 ۱۹۵
 ۱۹۶
 ۱۹۷
 ۱۹۸
 ۱۹۹
 ۲۰۰
 ۲۰۱
 ۲۰۲
 ۲۰۳
 ۲۰۴
 ۲۰۵
 ۲۰۶
 ۲۰۷
 ۲۰۸
 ۲۰۹
 ۲۱۰
 ۲۱۱
 ۲۱۲
 ۲۱۳
 ۲۱۴
 ۲۱۵
 ۲۱۶
 ۲۱۷
 ۲۱۸
 ۲۱۹
 ۲۲۰
 ۲۲۱
 ۲۲۲
 ۲۲۳
 ۲۲۴
 ۲۲۵
 ۲۲۶
 ۲۲۷
 ۲۲۸
 ۲۲۹
 ۲۳۰
 ۲۳۱
 ۲۳۲
 ۲۳۳
 ۲۳۴
 ۲۳۵
 ۲۳۶
 ۲۳۷
 ۲۳۸
 ۲۳۹
 ۲۴۰
 ۲۴۱
 ۲۴۲
 ۲۴۳
 ۲۴۴
 ۲۴۵
 ۲۴۶
 ۲۴۷
 ۲۴۸
 ۲۴۹
 ۲۵۰
 ۲۵۱
 ۲۵۲
 ۲۵۳
 ۲۵۴
 ۲۵۵
 ۲۵۶
 ۲۵۷
 ۲۵۸
 ۲۵۹
 ۲۶۰
 ۲۶۱
 ۲۶۲
 ۲۶۳
 ۲۶۴
 ۲۶۵
 ۲۶۶
 ۲۶۷
 ۲۶۸
 ۲۶۹
 ۲۷۰
 ۲۷۱
 ۲۷۲
 ۲۷۳
 ۲۷۴
 ۲۷۵
 ۲۷۶
 ۲۷۷
 ۲۷۸
 ۲۷۹
 ۲۸۰
 ۲۸۱
 ۲۸۲
 ۲۸۳
 ۲۸۴
 ۲۸۵
 ۲۸۶
 ۲۸۷
 ۲۸۸
 ۲۸۹
 ۲۹۰
 ۲۹۱
 ۲۹۲
 ۲۹۳
 ۲۹۴
 ۲۹۵
 ۲۹۶
 ۲۹۷
 ۲۹۸
 ۲۹۹
 ۳۰۰
 ۳۰۱
 ۳۰۲
 ۳۰۳
 ۳۰۴
 ۳۰۵
 ۳۰۶
 ۳۰۷
 ۳۰۸
 ۳۰۹
 ۳۱۰
 ۳۱۱
 ۳۱۲
 ۳۱۳
 ۳۱۴
 ۳۱۵
 ۳۱۶
 ۳۱۷
 ۳۱۸
 ۳۱۹
 ۳۲۰
 ۳۲۱
 ۳۲۲
 ۳۲۳
 ۳۲۴
 ۳۲۵
 ۳۲۶
 ۳۲۷
 ۳۲۸
 ۳۲۹
 ۳۳۰
 ۳۳۱
 ۳۳۲
 ۳۳۳
 ۳۳۴
 ۳۳۵
 ۳۳۶
 ۳۳۷
 ۳۳۸
 ۳۳۹
 ۳۴۰
 ۳۴۱
 ۳۴۲
 ۳۴۳
 ۳۴۴
 ۳۴۵
 ۳۴۶
 ۳۴۷
 ۳۴۸
 ۳۴۹
 ۳۵۰
 ۳۵۱
 ۳۵۲
 ۳۵۳
 ۳۵۴
 ۳۵۵
 ۳۵۶
 ۳۵۷
 ۳۵۸
 ۳۵۹
 ۳۶۰
 ۳۶۱
 ۳۶۲
 ۳۶۳
 ۳۶۴
 ۳۶۵
 ۳۶۶
 ۳۶۷
 ۳۶۸
 ۳۶۹
 ۳۷۰
 ۳۷۱
 ۳۷۲
 ۳۷۳
 ۳۷۴
 ۳۷۵
 ۳۷۶
 ۳۷۷
 ۳۷۸
 ۳۷۹
 ۳۸۰
 ۳۸۱
 ۳۸۲
 ۳۸۳
 ۳۸۴
 ۳۸۵
 ۳۸۶
 ۳۸۷
 ۳۸۸
 ۳۸۹
 ۳۹۰
 ۳۹۱
 ۳۹۲
 ۳۹۳
 ۳۹۴
 ۳۹۵
 ۳۹۶
 ۳۹۷
 ۳۹۸
 ۳۹۹
 ۴۰۰
 ۴۰۱
 ۴۰۲
 ۴۰۳
 ۴۰۴
 ۴۰۵
 ۴۰۶
 ۴۰۷
 ۴۰۸
 ۴۰۹
 ۴۱۰
 ۴۱۱
 ۴۱۲
 ۴۱۳
 ۴۱۴
 ۴۱۵
 ۴۱۶
 ۴۱۷
 ۴۱۸
 ۴۱۹
 ۴۲۰
 ۴۲۱
 ۴۲۲
 ۴۲۳
 ۴۲۴
 ۴۲۵
 ۴۲۶
 ۴۲۷
 ۴۲۸
 ۴۲۹
 ۴۳۰
 ۴۳۱
 ۴۳۲
 ۴۳۳
 ۴۳۴
 ۴۳۵
 ۴۳۶
 ۴۳۷
 ۴۳۸
 ۴۳۹
 ۴۴۰
 ۴۴۱
 ۴۴۲
 ۴۴۳
 ۴۴۴
 ۴۴۵
 ۴۴۶
 ۴۴۷
 ۴۴۸
 ۴۴۹
 ۴۵۰
 ۴۵۱
 ۴۵۲
 ۴۵۳
 ۴۵۴
 ۴۵۵
 ۴۵۶
 ۴۵۷
 ۴۵۸
 ۴۵۹
 ۴۶۰
 ۴۶۱
 ۴۶۲
 ۴۶۳
 ۴۶۴
 ۴۶۵
 ۴۶۶
 ۴۶۷
 ۴۶۸
 ۴۶۹
 ۴۷۰
 ۴۷۱

LAND OCCUPATION AND TYPES OF LANDHOLDING IN THE SANCAK OF KLIS 1537 – 1714

Nenad MOAČANIN*

Abstract

In the *sancak* of Klis, which was a part of the *eyalet* Bosna, the density of settlement had been apparently very uneven. Indeed, according to the *tapu tahrirs* the three easternmost *nahiyes* (Neretva, Rama and Uskoplje) seemed to contain more than forty percent of the population, in sharp contrast with their very small size. Had we not had information from a non-Ottoman source, this picture might well persist for a very long time. Once again, let us not forget that Ottoman cadastral surveys had little to do with the size of the actual population. On the other hand, they can teach us much about the types of landholding, which is quite helpful in refining the more or less reliable data on people, provided there are some on our disposal.

Keywords: Sancak of Klis, Bosnia, *tapu tahrir*

Top level official records vs. Local sources and oral information

The chronological frame refers to the period between the fall of the fortress of Klis near Split in 1537 and the beginning of the second, or „small“ Morean war (1714). After the Ottomans occupied the Adriatic hinterland in Dalmatia in the early twenties of the 16th century they have created a march called „Croatian march“ or *vilayet-i Hirvat*. When Klis was conquered too, the march was transformed into a regular *sancak* of Klis consisting

* (Prof. Dr.); University of Zagreb, Department of History, Zagreb, Croatia.

of territories on both sides of the present day border between Croatia and Bosnia. Since Klis was situated right on the border with Venetian possessions, the center of the military and judicial authority was established in Livno (İhlevne), which had a much better inland position at the crossroad and was much more developed. The fortress of Klis was, and still is, a huge complex, while the *kale* at Livno was smaller, yet its garrison was much more numerous. The largest part of the *sancak* had preserved some traits of a march because it was judicially administered as a single *kaza*, named Skradin (İskradin), but having its seat at Livno.

Picture 1. Sancak of Klis in ca. 1540; the dotted line marks the boundary of the *sancak* of Krka/Lika, established in 1580. The *apparently* most densely populated nahiyes Neretva, Rama and Uskoplje are marked in green.

Beside the three easternmost *nahiyes* (Neretva, Rama and Uskoplje) covering relatively small surface and having ordinary *reaya* population, the rest of the *sancak*, or its „Vlach part“, can be divided in three geographically distinct areas of almost equal size: Southwestern Bosnia (Livno region), Adriatic hinterland in Dalmatia and Lika proper.¹

Concerening the land occupation, types of landholding and demographic estimates, we dispose of Ottoman and non-Ottoman sources. The data they offer are often in sharp contrast. Here we shall first discuss the main non-Ottoman source.

The anonymous spy report on human and military resources of the Ottoman province of Bosnia from the mid-first half of the 17th century (obviously a variant of the report of Athanasius Jurjević/Georgiceo from 1626), was not a „geographical-statistical“ description, as it was called by his early editor, Franjo Rački (1882).² To this day it was never thoroughly analyzed. Although in the very text of the report the author claims that he compiled it upon „official“ records of the provincial government, we cannot trust him, because none of the Ottoman administration's records ever had such an appearance. The quantitative data it offers are in dramatic contrast

¹ Here we shall disregard the military – administrative division after 1580, when Lika and Northern Dalmatia became separated from Klis as the new *sancak* of Lika or Krka/Kirka.

² Franjo Rački, *Prilozi za geografsko-statistički opis bosanskog pašalika*, *Starine JAZU XIV*, Zagreb 1882, pp. 173-195; M. N. BATINIĆ, *Njoliko prilog k bosanskoj crkvenoj poviesti*, *Starine JAZU XVII*, Zagreb 1885, pp.77-150.

with what we may see in Ottoman official surveys.³ The author, anonymous or not, claims that the basis for his report has been “a description of Bosnia (or the *sancak*, not the whole province) commissioned by Sarhoş İbrahim paşa in 1620 wanting to have complete information about its state at the moment when he had to go with his army to Buda where he was appointed as governor”. Apart the wrong and confusing elements in this statement, what interests us most is the way how the “description” was composed. Usually the status of the settlement is defined, not in the Ottoman way, but in Italian/Venetian, then the fortress and the garrison are briefly mentioned, then how many houses and/or adult males lived there and finally the villages with their population estimates. Sometimes the geographic setting and distances in miles are mentioned too.⁴ In one place the narrator says that the population size in the *sancak* of Klis has substantially diminished after 1600, due to migrations in the Middle Danube region. Thus we may speculate that if İbrahim paşa’s source, or the “prototype”, had ever existed, it must have had a character of a treatise, or travelogue/itinerary, or memorandum, a kind of writing which today would belong to a library rather than to an archive. It might serve the Habsburg intelligence only as a rough base. We cannot exclude the possibility that first a local Christian produced an expanded and freely mixed up translation or recounting of some Ottoman writings, and then passed it over to the Habsburg

³ TK 13/475 (1604). The data reflect the situation from the early nineties of the 16th century.

⁴ For example, terms such as „borgo“, „aghe vi sono“, „alcune periere“, numero incerto“ etc.

agent(s).⁵ For example, occasionally the word “pazar” for a kind of settlement occurs, but written in Cyrillic script inside the Italian text. Many other instances can also raise suspicion, like too much round numbers or guessings: “a certain number of”, “there are some canons in the fortress” etc. Official Ottoman documents were always precise and specific in this respect. This does not diminish the value of the “mysterious” document: indeed, in terms of the actual population size, it seems to be more accurate than the surveys produced for the needs of the government or its financial department. Therefore we posit that first either Jurjević himself, or the anonymous author compiled the report after having used many data from very different sources, that is, from both high and low level official documents to private correspondence (local tax and military records, itineraries, secret messages, oral information); then either simultaneously or later, a slightly revised version emerged. Jurjević, and his unknown co-author (which might never have existed!) were acting as Habsburg spies (or spy). Venice could hardly have interest in the Ottoman military potential outside the immediate neighborhood, in particular as far as estimates of population totals were concerned. However, this does not invalidate Ottoman records. They were reliably enough; only their scope was purely fiscal, which we often forget. In such a way both the

⁵ Nedim Zahirović, Geografsko-statistički opis bosanskog pašaluka iz treće decenije 17. vijeka, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 54/2004, Sarajevo 200., pp. 189-198. This author claims that there had been one single place or circle in the local government responsible for „leaking“. This mightperhaps be valid for garrisons only and not for the whole scope of informations.

Ottoman and Habsburg sources are complementary: the first in terms of patterns of settlement, the second one in terms of demographic estimates.

The typology of landholding as revealed in the TK 13/475 (1604) combined with data on taxation reveals some basic features of the impact of the Ottoman land regime on the agricultural population. Certainly the system was well adapted to local circumstances in many points, such as relative overpopulation, small and very small size of the holdings, marked dispersion of the labor force, etc. Yet this system made the problem worse by freezing the state of affairs. The consequences were increased overpopulation, intense migrations and massive conversion to Islam, all to the detriment of the taxes' final users: some *sipahis* and above all, the Imperial Treasure. Then to prevent heavy financial losses the authorities had imposed, like in the whole *eyalet* of Bosnia in case of ordinary peasant subjects, a twofold way of cash taxation, that is, paying the basic tribute either as *cizye* in the sense somewhat closer to its original meaning (per *hane*), or as the *baştine haracı*. This was the origin of the so-called "Muslim *cizye*". Those of the converts who disposed of plots of land had to pay a tribute per *baştine*, while almost a half of the Muslim population, the *bennak* and the *mücerret* did not. Characteristically, these categories (possessing little or no land) are completely absent among Christian peasant subjects. Of course there must have been numerous Christian bachelors, but as non-payers of either the per *baştine* or per *hane haracı* they were left out of the record. In a way, they were contributing to the tax obligations of their respective dwelling places as engaged in the field

work. The types of land occupation were meticulously described: 1. a plot under an identifiable name (*baştine-i x*); 2. a share on the nameless plot (*der baştine*); 3. the *tapu* holder (*der baştine-i hod*); 4. the adult male relative as coresident of the *tapu* holder (*der baştine-i pedereş/biradereş/veledeş*); 5. adult male coresident unrelated to the *tapu* holder (*der baştine-i xy*); 6. the Muslim *bennak* (with less than half a chift but nonetheless heads of a household), not paying the *baştine haracı* or “*cizye*” (*xy*); 7. the landless, probably, but not necessarily bachelors (*mücerret*), even less the “poor”.⁶ These are only the most frequent types. Obviously the taxpaying status of every adult male did matter, in contrast with the regime that was applied to the Vlachs. Sometimes it is not enough clear what has been the principle of using this or that label in some of the enumerated cases, especially nr. one to two. Perhaps nr. 1 refers to the *baştine haracı* (*bastine-i Hasan İbrahim/Ivan Marko*), while nr 2 points toward the *hane haracı* (*der baştine-i Hasan İbrahim/Ivan Marko*). For nr. 4 the reason is manifest: a coresident related to the head of household was liable to the *ispence*, or in the vast majority of cases, to the “Muslim *ispence*”.⁷ We may also guess that nr. 5 stands for a case when

⁶ It becomes quite possible that this category might also cover some better-off, even married subjects engaged in crafts and trade, but landless.

⁷ In the Bosnian *kanunname* from 1565 there is a lot of apparent confusion about the dues of Muslims vs. Non-Muslims in matters of taxation, in particular regarding the land tribute and especially the *ispence*. Our remarks here might help to show that the „confusion“ comes from the complicated, but nevertheless rational guidelines. See Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri* 6, Istanbul 1993, p. 457.

the ispence must be paid by the man himself, and not by his father, brother, or son, as in nr. 4.

Economically, the standard Ottoman land unit or *tamam çift* could feed one to two nuclear families, provided that there was no scarcity of good land. Yet in most of the *sancak* of Klis it was not so. For the area in vicinity of Venetian possessions in Dalmatia we must suppose that one *baştine* was enough for up to five nuclear households.⁸ For that there is enough proofs, while for the areas farther inland it must remain a relatively well-founded supposition. In other terms this equals some twenty-odd souls per bastine under the supposition that the modest amount of land was only a secondary basis for living, after animal products and some trade.⁹ When overpopulation in terms of agriculture is expressed, the daily life is more conflicting than usual. No wonder that the amounts of „fines“ or the *badihava* are much higher in Vlach villages than in places with the ordinary *reaya* population. Fortunately, the anonymous author of the spy report who seems to take for granted the number of Ottoman tax units but deepens the confusion by calling them houses („case“), has an explanatory remark stating that „houses“ refers to nuclear families (which has little or nothing to do with the Ottoman idea of *hane*). Thus the number of „case“

⁸ For the sake of comparison see the description of Vlach communities in Western Slavonia which was also a *serhat*. Hofkammerarchiv Wien, Ungarn, Rote Nr 393, 242-244.

⁹ The Ottoman authorities were well aware of the importance of the size of the family, but it is hard to find the written evidence. See Bruce McGowan, Food Supply and Taxation on the Middle Danube (1568-1579). *Archivum Ottomanicum* I, Budapest 1969, 139-194.

in the Adriatic hinterland and in the NRU *nahiyes* matches pretty well the number of bastines in the *tahrir*, while in the more remote regions with higher mountains and harsher climate the outcome is 2:1 in favor of the intelligence report. This might better explain the frequency and strenght of migratory waves which had always originated in „archetypal“ Vlach zones of settlement.

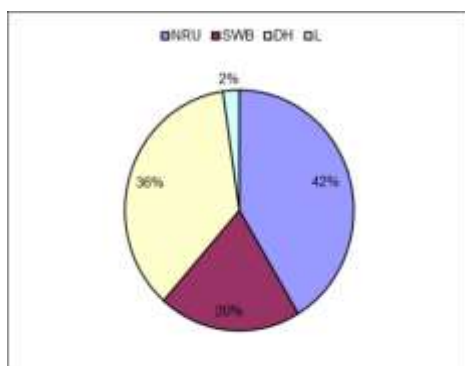
One Ottoman narrative source might shed more light to the nature of the Habsburg interest in ordering the Jurjević's report. It is the term „Uskok“ used by Evliya Çelebi in his travelogue.¹⁰ Evliya does not speak of the Vlachs in this region. Instead, he only mentions „Croats“, or, more often, simply „Uskoks“ as non-Muslim subjects, which were bellicose and rebellious, part of them being „our“, and the other part „their“.

Now it is obvious why the number of the Vlachs in the *tapu tahrir* is much below their real number, or probably only two fifths of it, given the fact that among them agriculture was playing a secondary role. At the first glance, the three small *nahiyes* with ordinary *reaya* population had almost the same number of tax units as the rest of the sancak, or about 90% of the surface. Therefore we could explain the striking difference between the *tapu tahrir* totals and the spy report: 10000 tax units in the first case vs. 28000 in the second one. Considering the villages only, we may arrive at

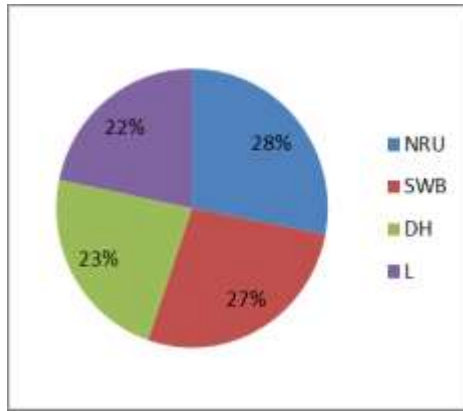
¹⁰ Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin (eds.) Evliyâ Çelebi bin Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 307 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu - Dizini*, V. Kitap, İstanbul, 2001, eight quotations.

7000 vs. 24000. And the apparent ratio of agriculturists to pastoralists of nearly 50:50 changes to 20:80 or 30:70. Yet if we allow for the circumstance that one full-sized *baştine* might offer food for some seven people living in nuclear households in the „normal“ case, while for the pastoralist it was at least thrice as much, the picture becomes much more balanced:

Graph 1. Percentage of tax units according to the *last tahrir* (around 1595). From the fiscal vantage point this is the true picture, yet it has little value for demographic estimates, particularly in case of predominantly Vlach areas.

Graph 2. Percentage of real population according to the spy report (1626). Before the massive migration of some 10000 Vlach families to the Middle Danube region (around 1620) the NRU *nahiyes* might have had 20% of the total of the *sancak's* population, as opposed to 80% in the rest of the province.

As for the land average per Vlach nuclear family, it was about two hectares, much below the usual standard of ten. To this 1120 plots (ciftlik and zemin) must be added, which were providing additional support for living. The *mezraas* were few. Measuring the size of the karst poljes in the *sancak* would give some 1400 km² or 140000 ha or 14000 full-size farms, enough for two to three nuclear households, which agrees with Georgiceo's data.

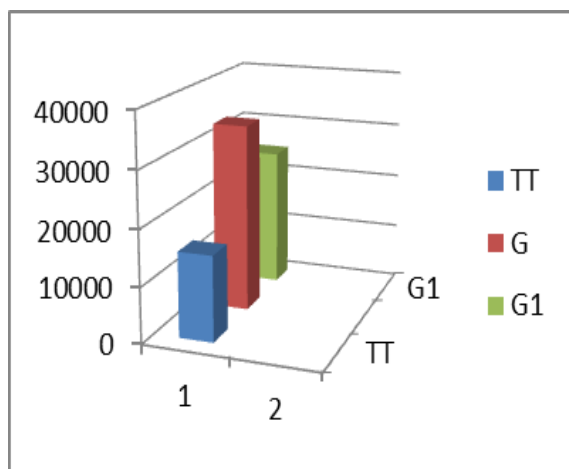
Very probably most of the *tapu* holders in the Vlach parts of the *sancak* were the members of the Vlach elite (knezes etc.), plus some Muslim *askeris* from the garrisons. Amazingly enough, it happened that the tax rates of 20% and 40% of the product which were traditional in regions such as central-eastern Anatolia or Palestine¹¹, have unexpectedly emerged once more on the opposite end of the Ottoman world where the *miri* land regime was apparently very firmly established since ca. 1500.

¹¹ Like the *malikane-divani* system or the *qasm* rates.

Between 1701 and, possibly, 1714, an agreement between Ottoman and Venetian authorities was prescribing the rules about the land use along the Ottoman side of the new border in Dalmatia: the remaining Ottoman subjects had to give one fifth “to the benefit of the State, the *sipahis* and the former owners”, while the former *reyas*, now Venetian subjects, wanting to use the land across the border were burdened with two fifths.¹² In this arrangement a compensation for the lost *cizye* or *filori* might well have played its role, but the relative marginal character of field exploitation among the sheep-breeding Vlach communities was perhaps even more important, recalling the Palestinian and Anatolian examples, with their discriminatory rates. Last but not least, it is quite possible that this was reflecting the advanced state of increased private control over the land, or „chiftlikization“, a process on the ground, that had started at a point in time several decades earlier.

Graph 3. *hane/baştine* against „huomini da fatti” (i.e., men fit for arms) ca. 1590 – 1626; G refers to Georgiceo’s estimation for 1600, while G1 stands for his reconnaissance work proper.

¹² BOA, Istanbul, MAD 1301/D05091071.

Much of the controversy about the real size of the Vlach population might be explained away by the very nature of the geographical setting. Almost of the sancak had typical features of the Dinaric karst, that is, mountainous landscape with a fair number of flat land scattered among the ridges as depressions in the limestone terrain. Many of such karst poljes were flooded for a part of the year, preventing the agriculture in its central parts. This was not good for the subsistence economy of the ordinary *reayas*, yet it was excellent for the Vlach pastoralists. The villages were established on the fringes of the respective poljes, allowing for only a modest agriculture, while the rest of the population's needs was relatively easily covered by products of animal husbandry which was thriving due to excellent pastures nearby. The lack of grain was compensated by trade or barter. Now it becomes clear why under such circumstances just a small fraction of the population had been *tapu* holders, entering the *tahrirs*.

Picture 2. The Livno polje, the largest one in the Western Balkans. Traces of flooding, along with the position of villages and the arable land are clearly visible.

Concluding Remarks

The two main sources for the social and economic history of the Ottoman *sancak* of Klis are of different kind: first, there is the *tapu tahrir* from about 1590, and then the Habsburg-commissioned reconnaissance report from 1626. For demographic estimations the *tapu tahrir* offers more insight in case of the ordinary *reaya* population, while the non-Ottoman record written in Italian helps more in case of the pastoralist *filoricis*. The anonymous spy report on human and military resources of the Ottoman province of Bosnia from the mid-first half of the 17th century (obviously a variant of the report of Athanasius Georgiceo/Jurjević from 1626), was not a „geographical-statistical“ description, as it was called by his early editor (1882). Although in the very text of the report the author claims that he compiled it upon „official“ records of the provincial government, we cannot believe him, because none of the Ottoman administration's records ever had

such an appearance. The quantitative data it offers are in dramatic contrast with what we may see in Ottoman official surveys. This does not invalidate this source: to the contrary, it seems to be quite accurate in terms of demographic estimates than the Ottoman surveys. The discrepancies between the two types of sources have their origin in different purposes of compilation. On the Ottoman side, it was the precise state of the landholding, from which the kind and the amount of the tax burden was dependent; to the Habsburg side, the military potential, in particular the size of the adult male population was the main concern. In the *tapu tahrir* only the holders of the title-deed did enter the record, leaving aside a large number of actual, or partial, users of the land. In the predominantly agricultural northeastern corner of the *sancak* with confessionally mixed, and probably mainly Muslim population the typology of landholding was elaborated in detail, while for the rest of the territory it was not so, because the arable was scarce and the vast majority of the subjects as *filoricis* and auxiliaries belonged to the imperial or governor's *hass* estates.

Bibliography

BOA, Istanbul, MAD 1301/D05091071.

Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri* 6, Istanbul 1993.

Batinić, M. N., Njekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj poviesti, *Starine JAZU XVII*, Zagreb 1885, pp.77-150.

Dağlı, Yücel; Kahraman, Seyit Ali, Sezgin, İbrahim (eds.) *Evliyâ Çelebi bin Derviş Mehmed Zillî, Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Topkapı Sarâyı Kütüphanesi Bağdat 307 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu - Dizini*, V. Kitap, Istanbul, 2001, eight quotations.

Hofkammerarchiv Wien, Ungarn, Rote Nr 393, 242-244.

McGowan, Bruce, Food Supply and Taxation on the Middle Danube (1568-1579). *Archivum Ottomanicum* I, Budapest 1969, pp.139-194.

Rački, Franjo, Prilozi za geografsko-statistički opis bosanskog pašalika, *Starine JAZU XIV*, Zagreb 1882, pp. 173-195

Zahirović, Nedim, Geografsko-statistički opis bosanskog pašaluka iz treće decenije 17. vijeka, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 54/2004, Sarajevo 200., pp. 189-198.

RUŞÇUK'TA HANLAR VE YOLCULAR (17-19.YY.)

Inns and Passengers in Ruse (17-19th Centuries)

Serdar GENÇ* & Füsün Gülsüm GENÇ**

Özet

Hanlar, yol güzergâhları ve şehir içlerinde yer alan önemli konaklama mekânlarındandır. Özellikle ticari faaliyetlerin yoğun olduğu şehirlerde hanların sayısı daha fazladır. Fonksiyonlarına göre çeşitli isimlerle anılan hanlar, konaklamanın yanı sıra aynı zamanda ticari mekânlardır. Hanlarda odaların haricinde dükkân, mahzen ve mescitlerle hayvanlar için ahırlar bulunuyordu. Bu çalışmada Balkanların en önemli şehirlerinden biri olan Ruşçuk'taki hanlar incelenmiş, hanların şehirdeki konumlanmaları, isimleri, kapasiteleri ve diğer mekânsal özellikleri ele alınmıştır. Devamında hanların müdavimleri olan yolcular ve tacirler üzerine odaklanılıp buralarda ölen kişilerin tereke defterleri değerlendirilmiştir. Bu kapsamda hanlarda konaklayanların yanlarında bulunan eşyaları, maddi durumları ve gündelik yaşamlarına dair ayrıntılar ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Hanlar, Yolcular, Ruşçuk, Balkanlar, Osmanlı.

Abstract

Inns are one of the important accommodation places which are situated on the itineraries and in cities. The numbers of inns are higher particularly in the cities with more intensive trade activities. The inns which are referred according to their functions are trade places as well as being an accommodation point. Apart from rooms; stores, vaults, mosques and barns for animals were present at the inns. In this study, the inns in Ruse which is one of the important cities of the Balkans, were reviewed. The positioning in the city, names, capacities and

* (Yrd. Doç. Dr.); Balıkesir Üniversitesi, FEF, Tarih Bölümü, Balıkesir, Türkiye

** (Öğretmen); MEB. Balıkesir, Türkiye

other spatial characteristics of the inns here were addressed. Following that, the passengers and merchants who are regulars of inns were focused on, and heritage books of people who died around there were examined. In this scope, the accompanied goods of the people staying at inns, their income statuses and details about their daily lives were revealed.

Keywords: Inns, Passengers, Ruse, Balkans, Ottoman Empire.

Giriş

Hanlar, öteden beri yol güzergâhları ile şehirlerde yolcu, tüccar, esnaf, işçi/bekâr ve diğer konaklama ihtiyacı olan kimselerin kaldıkları mekânlardır. Dolayısıyla Osmanlı döneminde gerek menzil güzergâhları boyunca gerek şehir ve kasabalarda hanlara rastlamak olağan bir durumdur. Özellikle ticaretin yoğun olduğu İstanbul, İzmir, Bursa, Ankara gibi şehirlerinde hanlar sayıca fazladır¹. Şehirlerdeki hanlar ekseriyetle diğer ticaret mekânları olan çarşı ve bedestenlerin

¹ Hanlarla ilgili yapılmış çeşitli çalışmalar mevcuttur. Bunların bazıları için bkz. Ceyhan Güran, *Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi*, İstanbul 1976; Osman Nuri Ergin, *Türkiye’de Hanlar, Kervansaraylar, Oteller ve Çeşitli Barınma Yerleri*, (Yay. Haz. Müslüm Yılmaz), İstanbul 2013; Bozkurt Ersoy, *İzmir Hanları*, Ankara 1991; Nursel Gülenaz, *Batılılaşma Dönemi İstanbul’unda Hanlar ve Pasajlar*, İstanbul, 2011; Bünyamin Demir, *XIX. Yüzyılda Tarihi Yarımada Hanlarının Ekonomik Yönü*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010; M. Münir Aktepe, “İzmir Hanları ve Çarşıları Hakkında Ön Bilgi”, *İÜEF Tarih Dergisi*, Sayı: 25 (1971), s. 105- 165; Bülent Çelik, “XVIII. Yüzyıl İzmir Ticareti Hakkında Düşünceler ve Vezir Hanları”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XX/31, s. 219-231; Özer Küpeli, “Afyonkarahisar’da Kervansaraylar, Bedestenler ve Hanlar”, *Afyonkarahisar Kütüğü*, I, Ankara 2001, s. 359-370.

yakınında konumlanmışlardır². Bu hanlar fonksiyonlarına göre çeşitli isimlerle anılmakta ve sakinleri de buna göre değişmektedir³. Bu yönüyle esas itibarıyla konaklama mekânı olarak hizmet veren hanların yanı sıra belirli bir esnaf kolunun, tüccar veya zanaatkârların çalışıp mallarını sattıkları ticaret merkezi olan hanlar da mevcuttur⁴. Osmanlı dönemi şehir hanları ekseriyetle iki katlı olup alt kat ahır, depo ve benzeri işler için kullanılırken üst katlarda misafirlerin geceleme için odalar mevcuttur. Hatta bazı hanlarda mescit, şadırvan da bulunurdu⁵.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren başta Bursa olmak üzere şehirlerde çok sayıda han inşa edilmiştir. Bu hanların banileri arasında padişahlar, saray kadınları, devlet görevlileri ve ahaliden kimseler vardır. Şehirlerdeki hanlar ekseriyetle vakıflara gelir sağlamak üzere

² Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kent ve Kentliler*, (Çev. Neyyir Kalaycıoğlu), İstanbul 2014, s. 33-37; Semavi Eyice, "Bedesten", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (DİA), V, İstanbul 1992, s. 302-311, Mustafa Cezar, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, İstanbul 1985; Özer Ergenç, "XVII. Yüzyılın Başlarında Ankara'nın Yerleşim Durumu Üzerine Bazı Bilgiler", *Osmanlı Araştırmaları*, I, İstanbul 1980, s. 85-108.

³ Hanları; yolcu, ticaret, misafirhane ve külliyelelere dahil olan hanlar olmak üzere çeşitli kategorilerde ele almak mümkündür. Ceyhan Güran, *Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisini*, İstanbul 1976, s. 76-77.

⁴ Eyice, "a.g.mad.", s. 303; Güran, a.g.e., s. 12.

⁵ Güran, a.g.e., s. 11-12, 17-18; Nursel Gülenaz, *Batılılaşma Dönemi İstanbul'unda Hanlar ve Pasajlar*, İstanbul 2011, s. 56.

yaptırılmışken bunlar haricinde şahıslar tarafından yaptırılmış mülk statüsündeki hanlar da mevcuttur⁶.

Rusçuk Hanları

17.-19. yüzyıllar arasındaki Rusçuk şer'iyye sicilleri üzerinde yapılan tarama neticesinde şehirdeki hanların mevki, isim, özellik ve sakinlerine dair birtakım bilgiler elde edilmiştir. Bu bağlamda öncelikli olarak hanların şehirdeki konumlarına bakmak gerekir. Buna dair sicillerdeki emlak satışları ve vakıf kayıtlarından bazı ayrıntılara ulaşılmıştır. Buna göre Rusçuk'ta da hanların ağırlıklı olarak çarşı ve civarında konumlandığı ortaya çıkmaktadır. Üstelik hanların çoğunun etrafında ve ana kapısının hemen yanında sağlı sollu olmak üzere ve bazısının da içinde dükkânlar vardır. Örneğin Kürkcü Hanı'nda 17 kepenk, Misketzâde Hanı yanında üç kepenk ve Hacı İsmail Ağa Hanı hizasında iki kepenk ve

⁶ Örneğin Bursa'daki Emir Hanı'nı Orhan Gazi, Edirne'deki Kurşunlu Hanı'nı II. Murad, İstanbul'daki Büyük Yeni Han'ı III. Mustafa, İstanbul'daki Büyük Valide Hanı'nı Kösem Sultan, Ankara'daki hanlardan Penbe Han'ı Mahmud Paşa, Kapan Hanı'nı Bayezid Paşa'nın oğlu İsa Bey, Kurşunlu Han'ı Rum Mehmed Paşa, Hasan Paşa Hanı'nı Hasan Paşa, Zağfirancı Hanı'nı Hacı İbrahim, Tuz Hanı'nın Mimar Cafer yaptırmıştır. Bu hanlar ekseriyetle vakıf hanlarıdır. Vakıf hanları başta İstanbul olmak üzere Anadolu ve Rumeli'deki pek çok şehirde mevcuttur. Bkz. M. Baha Tanman, "Emir Hanı", *DİA*, XI, İstanbul 1995, s.133-134; Semavi Eyice, "Büyük Yeni Han", *DİA*, VI, İstanbul 1992, s. 518-519; "Büyük Valide Hanı", *DİA*, VI, İstanbul 1992, s. 516-517; P. L. İnciciyan, "Osmanlı Rumelisi Tarih ve Coğrafyası", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 2-3, (1973-1974), s. 32; Özer Ergenç, "XVII. Yüzyılın Başlarında Ankara'nın Yerleşim Durumu Üzerine Bazı Bilgiler", *Osmanlı Araştırmaları*, I, İstanbul 1980, s. 89-92; Fazıl Işıkozü, "İstanbul'un Eski Vakıf Hanları", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 10, 1973, s. 421-424.

Ahmed Ağa Hanı kapısı yanında olmak üzere dükkânlar vardır⁷. Bu yönüyle hanların şehir planı içerisindeki bu konumları klasik Osmanlı şehirleri ile örtüşmektedir. Zira diğer Osmanlı şehirlerinde de şehir içi hanlarının çoğunlukla çarşıda, bedestenler ve pazaryerleri çevresinde konumlandığı bilinmektedir⁸. Örneğin Hacı Abdülkadir Ağazâde Süleyman Ağa Hanı şehirdeki eski şadırvanın önünde, Hacı İbrahim Ağa Hanı Rusçuk çarşısında, Kürkcüler Hanı Arasta karşısında ve Misket (Paşa) Hanı çarşıda konumlanmıştır⁹. Bunun yanında Çarşı Camii karşısında, Balıkçıpazarı'nda ve Rusçuk Kalesi yanında birer han bulunmaktadır¹⁰.

Osmanlı şehir yapılanması içerisinde hanların çarşı içinde ve pazar yerinde yani ticaret

⁷ *Rusçuk Şer'iyye Sicilleri* (RŞS), nr. 11, vr. 95b, 74b, 55a; 25, vr. 69b.

⁸ Osmanlı şehir tarihi üzerine yapılan çalışmalarda hanların şehirlerde ticaretin işlek olduğu çarşı, bedesten ve pazaryerleri etrafında konumlandığı ve çarşılarla hanların birbirinden ayrılamayacak mekânlar oldukları belirtilmiştir. Örneğin Edremit'te de hanlar Yukarı Çarşı, Aşağı Çarşı ve Pazarlık Çarşısı'ndadır. Diğer örnekler için bkz. Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, İstanbul 2012; s. 8-13, 35-38; *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*, Ankara 2014, s. 31-42; "XVII. Yüzyılın Başlarında Ankara'nın Yerleşim Durumu Üzerine Bazı Bilgiler", *Osmanlı Araştırmaları*, I, İstanbul 1980, s. 85-108; Hülya Taş, *XVII. Yüzyılda Ankara*, Ankara 2006, s. 118-128; Behiya Zlatar, "XVI. Yüzyılda Saraybosna", *Osmanlı*, (Ed. Güler Eren), V, Ankara 1999, s. 595- 600; Serdar Genç, "Edremit Hanları ve Hanların Misafirleri (16-19. YY.)", *History Studies*, 6/4 (2014), s. 41-56.

⁹ RŞS, nr. 22, vr. 49a, 77a; 53, vr. 124b; 11, vr. 95b; 22, vr. 80a.

¹⁰ "Çarşı camii karşısında vâki handa mütemekkin iken çarşı içinde maktulen mürd olan ..." RŞS, nr. 12, vr. 118b; 29, vr. 130b. Rusçuk Kalesi yakınında Yeni Han ve Balıkçıpazarı'nda bir han daha vardır. RŞS, nr. 10, vr. 47b; 29, vr. 130b.

sahası içerisinde bulunması bir diğer bir deyişle özel yaşam alanı olarak nitelenen evlerden uzakta konumlanmış olması gerekirdi. Yani ticari mekanlarla ki buna dükkânlar da dahildir evler kabaca birbirinden ayrılmışlardır. Bunun en önemli sebebi mahremiyet kaygısıdır. Hatta bu kaygı, mahallelerdeki evlerin konumu ve yüksekliğinde de kendini göstermiştir¹¹. Fakat 1845 yılı Rusçuk'ta muhtemelen ticaret sahası dışında kalan bir mahalde esnaftan Hacı Ömer Ağa tarafından bir han inşa edilmiştir. Ama hanın karşısındaki evin sahibi Halil Ağa bu durumdan şikâyetçi olmuştur. İddiaya göre, hanın odalarının arka tarafındaki pencerelerden evin kadınlarının bulunduğu mutfak kısmı görünüyordu¹². Bu şikâyet dikkate alındığında bir yönüyle Osmanlı toplumsal hayatında evlerin mahremiyetinin ne denli önemsendiği teyit edilirken bir yönüyle de hanlar gibi yabancıların girip çıktığı ve barındığı bir mekân ile evlerin birbirine olan mesafesinin mahremiyetin ihlali olarak yorumlanabildiğini göstermektedir.

Rusçuk hanları ile ilgili değinilen ikinci mesele hanların isimleridir. Rusçuk sicillerinde tespit edilen hanların isimleri; çoğunlukla sahipleri, bağlı olduğu vakıf ya da handa faaliyet gösteren esnaf zümresine göre şekillenmiştir¹³. Buna göre 17. yüzyılın ikinci yarısında Rusçuk'ta altı hanın ismi tespit edilmiştir. Bu hanlar; Ahmed Efendi, Bâkiye

¹¹ Fikret Yılmaz, “XVI. Yüzyılda Osmanlı Toplumunda Mahremiyetin Sınırlarına Dair”, *Toplum ve Bilim*, Sayı: 83 (2000), s. 105-107.

¹² RŞS, nr. 23, vr. 3a.

¹³ Örneğin Yapağıcı Mustafa Hanı, Kürkçüler Hanı bunlardandır.

Hatun¹⁴, Çelebi Efendi, Tuna Kaptanı Ali Paşa, Ohrili/Ohrilizâde Mehmed Ağa ve Süleyman Ağa hanlarıdır¹⁵. Oysa Evliya Çelebi 1651 yılında Rusçuk’a geldiğinde şehirde üç han bulunduğundan bahsetmiştir¹⁶. Evliya Çelebi hanların isimlerini zikretmez ancak aradan geçen sürede şehirdeki han sayısında bir artış meydana geldiği anlaşılmaktadır. Bu artış takip eden yüzyılda da sürmüştür. Zira 18. yüzyılın başından sonuna kadar sicillerde toplam birbirinden farklı 10 hanın ismi tespit edilmiştir. Bunlar; Çelebi Ağa, Çeşme, Deli Voyvodaoglu Mehmed Ağa, Eski Sulu, Hacı Ahmed, Hacı Beyzâde Abdullah Ağa, İbrahim Ağa, Mehmed Ağa, Süleyman Ağa, Yapağıcı Mustafa hanlarıdır¹⁷. Şüphesiz ki 17. ve 18. yüzyıllarda Rusçuk’taki hanları toplu olarak gösteren bir liste sicillerde mevcut değildir. Dolayısıyla bu isimlere her iki yüzyıla ait sicillerin taranması neticesinde ulaşıldığından bunların şehirdeki hanlara dair nihai rakamlar olduklarını iddia etmek güçtür. Yine de genel itibarıyla şehirdeki hanlarla ilgili bir fikir edinmek açısından tespit edilen sayı ve isimler önem taşımaktadır. Bununla birlikte bir başka

¹⁴ 17. yüzyıl sonlarında Bâkiye Hatun Hanı olarak bahsi geçen hanın sahibi olan hanımın çarşıda dükkânı da vardır. *RŞS*, nr.3, vr. 16b; 4, vr. 8b.

¹⁵ *RŞS*, nr. 2, vr. 2a, 8a; 3, vr. 9a, 16b; 4, vr. 1a-b, 31a.

¹⁶ “ve cümle üç hânı ve kal’a dibinde Tuna kenarında bir hammâmı, üç yüz aded dükkânı vardır, ammâ bezzâzistânı yoktur...” Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, (Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), III. Kitap, İstanbul 1999, s. 176; *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, III, Dersaadet 1314, s. 313.

¹⁷ *RŞS*, nr. 5, 6, 7, 36, 38, 39, 52, 53.

kaynakta 18. yüzyılın başlarında şehirde altı han bulunduğu belirtilmektedir¹⁸.

19. yüzyıla gelindiğinde Rusçuk'taki hanlarla ilgili diğer yüzyıllara nispeten daha anlamlı ve ayrıntılı bilgilere ulaşma imkânı olmuştur. Çünkü bu yüzyılda yapılan reformlar çerçevesinde başta İstanbul'da olmak üzere ülkede idari, mali ve demografik birtakım sayımlar yapılmıştır. Bu sayımlardan biri de Rusçuk'taki esnafı kapsamaktadır¹⁹. İşte 1835 yılına ait bu sayımda şehirdeki hanların isimleri, oda sayıları, hanlardan alınacak ihtisab vergisi ve diğer ayrıntılar kayda geçirilmiştir. Buradan yola çıkarak 1835 yılında şehirde toplam yedi hanın faal olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁸ 18. yüzyıl başlarında bu hanların isimleri şöyle belirtilmiştir: Ahmed Efendi, Mehmed Ağa (iki adet), Çelebi Efendi, Çavuşzade Mehmed Ağa, Bâkiye Hatun. Bkz. Meryem Kaçan Erdoğan vd., *Rusçuk Ayanı Tirsiniklizâde İsmail Ağa ve Dönemi (1796-1806)*, İstanbul 2009, s. 12.

¹⁹ Bu sayımla ilgili bkz. Serdar Genç, "II. Mahmud Döneminde Canik Sancağında Esnaf ve Dükkânlar", *Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik-Samsun II*, (Ed. Osman Köse), I, Samsun 2013, s. 83-99; Serdar Genç-Fusun Gülsüm Genç, "Rusçuk Esnaf Teşkilatı (1750-1850), *Turkish Studies*, Vol. 12/3, 2017, s. 773-796.

1835 Yılında Rusçuk Hanları²⁰

İsimleri	Oda Sayısı	Ahır	Vergi (para)Günlük
Pehlivan Ağa Hanı	30	---	8
Çeşme/ha Vakfı Hanı	16	1	6
İki Kapılı Han	20	---	8
Süleyman Ağa Hanı	20	1	8
Hacı Memiş Ağa Hanı ²¹	10	---	6
Silâhdar Ağa Hanı ²²	10	1	8
Beynircizâde/Peynircizâde Hanı	11	---	5
Toplam	117	3	49 Para

1835 tarihinde Rusçuk'taki hanları gösteren tabloya bakıldığında şehirdeki yedi hanın toplam kapasitesinin 117 oda olduğu görülmektedir. Fakat şehirdeki konaklama mekânları ve oda sayısı bundan ibaret değildir. Çünkü bu listeye dahil edilmeyen bir de koltuk hanları mevcuttur. Bunlar üç, dört veya beşer odaya sahip ve hanlardan farklı olarak çarşıda değil mahalle aralarında bulunan konaklar olmalıdır. Bu odalar şahıslara veyahut vakıflara ait olup hanlardaki oda kiralama usulü üzere işletilmektedirler. Bu odaların 17. yüzyıldan itibaren şehirde mevcut olduğu anlaşılmaktadır²³. 1835 yılında bu tür mekânların sayısı dokuzdur

²⁰ BOA, *D.BŞM.d.*, nr. 42217, s. 2.

²¹ Şer'iyye sicilindeki defterde bu hanın ismi Hacı Ömer Ağa olarak kayıtlı iken İstanbul'a gönderilmiş defterde Hacı Memiş Ağa Hanı olarak kayıtlıdır. *RŞS*, nr. 23, 92a; BOA, *D.BŞM.d.*, nr. 42217, s. 2.

²² Cami-i şerif vakfı hanı olduğu belirtilmiştir.

²³ Örneğin, 1673 yılında aslen Erzurumlu olan Mustafa Bey Cami-i atik mahallesindeki İskenderzâde Mustafa Ağa odasında kalmaktadır. Yine Bursalı Mehmed Ağa odası da mevcuttur. *RŞS*, nr. 3, vr. 42b; 4, vr. 28b.

fakat oda sayısı kesin değildir²⁴. Yine de buralardaki odaların eklenmesiyle Rusçuk'a gelenlerin konaklayabileceği oda sayısının 150'yi bulması olasıdır. Ayrıca 1835 yılında şehirdeki bu yedi hanın üçünde gelen misafirlerin hayvanlarının barınmasını sağlamak üzere ahırlar da bulunmaktadır.

Ayrıca Rusçuk hanlarının kendi içerisinde fonksiyonlarına göre çeşitli adlarla anıldığı anlaşılmaktadır. Bu hanlardan Pehlivan Ağa, Silâhdar Ağa ve Beynircizâde hanlarına dair odalarından başka bir ayrıntı verilmezken Çeşme ve Süleyman Ağa hanları misafir hanı olarak nitelenmiştir. Hacı Memiş Ağa ve İki Kapılı hanları ise hem misafir hem de tüccar hanı olarak tanımlanmıştır²⁵. Bunların haricinde Rusçuk'ta ibadethane olarak kullanılan iki handan bahsedilmektedir. Bunlardan biri Alanyalı Mustafa Paşa Camii vakfından olan Bacanak mahallesindeki bir handır. Bu hanın dört odası şehirdeki Yahudiler tarafından ibadethane olarak kullanılmaktadır²⁶. Diğeri ise Kara Ali Bey Camii vakfından olan 12 odalı bir handır²⁷. Hanların ibadethane olarak

²⁴ Rusçuk'taki bu koltuk hanlarının her birindeki oda sayısını tam olarak söylemek mümkün olmamakla birlikte hanlara nispeten daha az sayıda odaya sahip oldukları anlaşılmaktadır. Zira ilgili kayıta en fazla beş odanın bulunduğu belirtilmektedir. BOA, *D.BŞM. d.*, nr. 42217, s. 2.

²⁵ BOA, *D.BŞM. d.*, nr. 42217, s. 2.

²⁶ Meral Bayrak Ferlibaş-Meryem Kaçan Erdoğan, "Rusçuk'ta Osmanlı Vakıfları", *Osmanlı İdaresinde Bir Balkan Şehri Rusçuk*, (Ed. Meral Bayrak Ferlibaş), İstanbul 2011, s. 179.

²⁷ Meral Bayrak Ferlibaş, "Rusçuk Cami Vakıflarına Örnekler", *Osmanlı İdaresinde Bir Balkan Şehri Rusçuk*, (Ed. Meral Bayrak Ferlibaş), İstanbul 2011, s. 260.

kullanılması Rusçuk’a özgü bir durum olmayıp diğer şehirlerde de örnekleri mevcuttur²⁸.

Tüm bunlar haricinde çeşitli maksatlarla yolu Rusçuk’a düşenlerden bazısının da ahabı yahut işvereni olan Rusçukluların evlerinde kaldıkları görülmektedir²⁹. Son olarak geçimin temin edecek bir iş bulmak umuduyla Rusçuk’a gelen bekârlar arasında kahvehane veyahut çalıştıkları fırın ve dükkânlarda kalanların bulunduğunu da belirtmek gerekir³⁰. Zira Osmanlı’nın diğer şehirlerinde özellikle de İstanbul’da kahvehane, fırın ve dükkânlarda çalışıp buralarda ikamet eden bekârlara dair çeşitli örnekler mevcuttur³¹.

1835’den 1878 yılında Bulgar devletine bırakılmasına kadar geçen sürede Rusçuk’taki hanların sayısında ciddi bir artış olmuştur. Çünkü 1835’te han sayısı yedi iken 1860’lı yılların

²⁸ Örneğin 17. yüzyıl başlarında Gelibolu’da bulunan Ermeniler Taş Han’ın bir odasında ayin yapıyorlardı. Yine 1740’lı yıllarda İstanbul’da Ermeni Katolikler kuddas-ı şerif ayinini Sofcu Hanı’nda gerçekleştirmişlerdir. Bk. Kevork Pamukciyan, “1868’de Mevcut İstanbul Hanları”, *Tarih ve Toplum*, Sayı: 128, (Ağustos 1994), s. 5; Simeon, *Tarihte Ermeniler*, (Çev. H. D. Andreasyan), İstanbul 1999, s. 44.

²⁹ RŞS, nr. 3, vr. 45a.

³⁰ Örneğin Hacı Veli’nin kahvesinde ikamet etmekte iken vârisi olan İsmail, İbiş Ağa kahvehanesinde misafir iken ölen İbiş Reis, Ahmed Efendi Hanı yanındaki dükkânda ikamet eden Sakızlı Mehmed, Paşalı Halil’in kahvehanesinde ölen Banyalukalı Mustafa ile Derviş Ağa’nın fırınında mütemekkin iken ölen Vidinli bir zimmî bunlardan birkaçıdır. RŞS, nr. 3, vr. 6b; 25, vr. 66b; 10, vr.55b; 16, vr. 66b.

³¹ İstanbul’daki bekâr odaları ve bekârların kaldıkları mekânlar için bkz. Işıl Çokuğraş, *Bekâr Odaları ve Meyhaneler Osmanlı İstanbul’unda Marjinalite ve Mekân (1789-1839)*, İstanbul 2016.

sonunda 22'ye ulaşmıştır.³² Diğer taraftan 19. yüzyıla ait Rusçuk sicillerinde yapılan tarama neticesinde birbirinden farklı toplam 24 hanın ismi tespit edilmiştir. Bu hanlar şunlardır: Ahmed Ağa³³, Ahmed Efendi, Beynircizâde, Çelebi Ağa, Çeşme/ler Vakfı, Emin Ağa, Hacı Abdülkadir Ağazâde Süleyman Ağa, Hacı İbrahim Ağa, Hacı İsmail (Ağa), Hacı Memiş Ağa, Hanızâde Mehmed Ağa, İki Kapılı, Kaltakçızâde Hafız Ağa, Kışla, Kör Panayot, Kürdoğlu, Kürkçüler, Misketzâde, Molla Ali Ağa, Osman Ağa, Pehlivan Ağa, Silâhdar Ağa, Şakir Efendi ve Yeni Han'dır. 1860'lı yıllarda hanların sayısındaki bu artışın temel sebeplerinden biri 1864-1878 tarihleri arasında Rusçuk'un Tuna vilâyetinin merkezi olmasıdır³⁴.

Rusçuk'taki hanların çoğu özel mülkiyet statüsünde olmakla birlikte bazı vakıf hanları da tespit edilmiştir. Bunlar; Kışla, Silâhdar Ağa ve Kürkçüler hanlarıdır. İlki Şaban Ağa, ikincisi Cami-i Şerif ve üçüncüsü Faik mahallesindeki Çavuşzâde Camii vakfına aittir³⁵. Ayrıca Tirsiniklizâde İsmail

³² 1874/1875 yılında ise toplam 21 han vardır. *Tuna Vilâyeti Salnamesi*, H. 1285, s. 106; H. 1286, s. 108; H. 1288, s. 110; H. 1289, s. 108; H. 1291, s. 125.

³³ Bu han muhtemelen Deli Mehmedoğlu Ahmed Ağa Hanı ile aynı handır. *RŞS*, nr. 11, vr. 40a.

³⁴ Bu tarihler arasında Tuna vilâyetinin merkezi olan Rusçuk, yeniden inşa edilmiştir. 1868'de şehir bir demiryolu hattı ile Varna'ya bağlanmıştır. Yine 1868/1869 yılında Rusçuk'ta 30 cami, 4306 hane, 1541 dükkân, 143 mağaza, iki hamam, yedi değirmen, 40 fırın, 15 debbaghane, birer ıslahhane ve telgrafhane ile iki kışla bulunuyordu. Machiel Kiel, "Rusçuk", *DİA*, XXXV, İstanbul 2008, s. 248-249; *Tuna Vilâyeti Salnamesi*, H. 1285, s. 106.

³⁵ 1820'li yıllarda Kışla Hanı Şaban Ağa vakfı akarı arasında, 1835 yılında ise Silâhdar Ağa Hanı Cami-i Şerif vakfı akarı

Ağa'nın şehirde inşa ettirdiği 48 su hayratı/çeşmesi için 1805 yılında kurduğu vakfın gelirleri arasında dört han yer almaktadır. Vakfiyede bu hanların isimleri belirtilmezken mevki ve oda sayılarına yer verilmiştir³⁶. Bu hanlardan 1835 yılında Çeşmeler Vakfı Hanı adı altında bir hana rastlanmıştır. Bunun yanında Nikhisârî (Davud Ağa) ve Hacı Süleyman Ağa Camii vakıflarının gelirleri arasında birer han bulunmaktadır³⁷.

Hanların her birinin sahipleri hakkında ayrıntılı bilgiye ulaşmak zor olmakla birlikte en azından birkaçına dair sicillerdeki ipuçlarından hareketle kısa bilgiler vermek mümkündür. Örneğin 17. yüzyılın sonlarında Rusçuk voyvodası olan Süleyman Ağa'nın bir hanı, 1805 yılında Rusçuk âyanı olan Tirsiniklizâde İsmail Ağa'nın dört hanı mevcuttur³⁸. Yine Sultan III. Selim'in sadrazamlarından Rusçuklu Hasan Paşa'nın

arasında yer almaktadır. Bkz. RŞS, nr. 15, vr. 74a, 11, vr. 95b; BOA, *D.BŞM.d.*, nr. 42217, s. 2

³⁶ Bunlar; Mahmud Voyvoda mahallesinde kale yakınında bulunan 49 oda ve 49 mahzeni olan bir han; Kazgancılar bayırında 49 oda, 20 kepenk dükkân ve 20 mahzeni olan bir han; Arık Ramazan mahallesinde Hacı Hüseyin Ağa'dan satın aldığı 32 oda, altı mahzen ve bir dolaplı han; Hacı Hüseyin Ağa'dan satın aldığı 18 oda ve dört mahzeni olan handır. Ferlibaş, Bayrak-Erdoğan, Kaçan, "a.g.m", s. 208.

³⁷ Nikhisârî Hacı Halil/Davud Ağa Camii için Silâhdar Ağa Hanı 30 bin kuruşa satın alınıp vakfedilmiştir. Yine Hacı Süleyman Ağa Camii vakfindan olan hanın ismi Ebniyeli Han olup handa 38 oda, 30 mahzen, bir ahır, bir otlukhane, bir arpa anbarı ve bir su kuyusu ile 53 kepenk dükkân mevcuttur. Ferlibaş, Bayrak, "a.g.m.", s. 229, 249-250; Mahir Aydın, "Ahmed Ârif Hikmet Beyefendi'nin Rumeli Tanzimat Müfettişliği ve Teftiş Defteri", *Belleten*, LVI/215 (Nisan 1992), s. 137.

³⁸ Ferlibaş, Bayrak-Erdoğan, Kaçan, "a.g.m.", s. 208.

Rusçuk'taki Çelebi Ağa Hanı'nda üç hissesi ve Seyyid Hacı İbrahim'in Misket Paşa Hanı'nda sekiz hissesi vardır³⁹. Öte yandan şehirdeki hanların ekonomik değerine dair birkaç örnek vermek de mümkündür. 1828 yılında satın alınarak Davud Ağa Camii'ne vakfedilen Silâhdar Ağa Hanı'nın değeri 30.000 kuruştur⁴⁰. 1837 yılında Misket Paşa Hanı'ndaki 8 hissenin ederi ise 10.000 kuruştur. Hanın toplam 20 hisse olduğu hesaba katıldığında bu hanın 20.000 kuruş üzerinde bir değere sahip olduğu ortaya çıkmaktadır. Yine 1835 yılında altı odası, kahvehanesi, anbar ve ahır olan bir han 4.175 kuruşa satılmıştır⁴¹. Aynı tarihte Rusçuk'ta Orta Çiftlik olarak bilinen çiftliğin ederi 5.685 kuruştur⁴². Görüldüğü üzere şehirdeki idareciler ile âyan ve eşraftan kimselerin ya han sahibi oldukları ya da hanlarda hisselerinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu yönüyle han sahibi olmanın kârlı bir yatırım aracı olarak görüldüğünü söylemek mümkündür. Diğer taraftan Rusçuk'taki hanların piyasa değeri doğal olarak birbirinden farklıdır. Bu farklılıkta hanların oda sayıları, mevkileri ve müstemilatları etkili olmuştur.

Hanlarda kalanlar, odaları belirli bir ücret karşılığında kiralamakta ve bu ücreti hancıya ödemekteydi. Fakat ticaret maksadıyla hanlarda uzun müddet kalması icap eden kimselerin kiralalarını günü gününe değil aylık olarak ya da handan ayrılırken ödediği anlaşılmaktadır. Çünkü handa

³⁹ Hanın 22 hissesi olup paşaya ait kısmı üç hissedir. Misket Paşa Hanı toplam 20 hisseli olup sekiz hissesi Seyyid İbrahim'e aittir. *RŞS*, nr. 39, vr. 70a; 22, vr. 80a.

⁴⁰ Ferlibaş, Bayrak, "a.g.m.", s. 229.

⁴¹ *RŞS*, nr. 22, vr. 33b.

⁴² *RŞS*, nr. 22, vr. 80a.

vefat eden bazı kişilerin muhalefatından “oda kirası” veyahut “han kirası” adı altında ödeme yapıldığı tespit edilmiştir⁴³. Fakat bir gecelik oda kirasına dair elde net bir bilgi olmamakla birlikte bu ücretin han odasının ve handaki hizmetlerin özelliklerine göre değişim gösterdiği muhakkaktır. Örneğin 1851-1852 döneminde tahminen bir yıllık sürede Yahudilerce kiralananmış olan bir hanın her bir odası için 108 kuruş ödeme yapılmıştır⁴⁴. Hanlarda ikamet eden tüccarların odanın yanı sıra handaki mahzenlerden de kiraladığı anlaşılmaktadır⁴⁵. Hanlar, oda ve mahzen imkânlarının yanı sıra misafirlerinin yanlarında bulunan binek hayvanlarına barınma ve bakım hizmeti de veriyorlardı. Bunun için hanların bazısında ahırlar, otlukhane, samanlık ve arpa anbarları bulunuyordu. Bununla birlikte 1835 yılına ait kayıta Rusçuk’taki hanların tamamında ahır bulunmadığını göstermektedir⁴⁶.

Sicillerde han odalarını betimleyen herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Fakat Helmuth Von Moltke’nin Rusçuk’ta kaldığı bir han hakkında verdiği bilgiler önemlidir. 1835 yılı kasımında Rusçuk’ta bir handa konaklayan Moltke, hanlarla ilgili bazı mühim bilgiler vermektedir. Moltke, hanlardaki odaların döşenmediğini, her yolcunun yatak, yorgan ve yiyeceğini kendi imkânlarıyla

⁴³ RŞS, nr. 3, vr. 16b; 53, vr. 124b, 12, vr. 20b; 52, vr. 2b.

⁴⁴ Ferlibaş, Bayrak, “a.g.m.”, s. 260.

⁴⁵ Rusçuk’ta Çelebi Ağa Hanı’nda vefat eden Bafralı Hacı Süleyman’ın handa iki mahzen kiraladığı tespit edilmiştir. RŞS, nr. 10, vr. 57a.

⁴⁶ 1835 yılında yalnızca üç handa ahır bulunduğu kayıtlıdır. BOA, *D.BŞM. d.*,nr. 42217, s. 2; Ferlibaş, Bayrak, “a.g.m.”, s. 250.

temin ettiğini kısaca buraların insanların sadece başını sokacağı mekânlardan ibaret olduğunu belirtmektedir. Konakladığı hanla ilgili Moltke'nin dikkatini çeken bir husus da havanın oldukça soğuk olmasına rağmen oda pencerelerinde camların bulunmayışdır. Pencereler ya tamamıyla açıktır ya da kâğıt yapıştırılarak kapatılmıştır⁴⁷.

Buraya kadar olan kısımda Rusçuk hanlarının isimleri, mevkileri ve yapısal özellikleri ele alınmıştır. Tüm bunlar haricinde bu kısımda hanların bilinen, yazılıp çizilen fonksiyonlarından oldukça farklı bir tarafına değinilecektir. Bu da aslında devrin şartları gereği Rusçuk'un üstlenmiş olduğu askeri ve siyasi misyonla son derece uyumluluk göstermektedir. Özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı-Rus ve Osmanlı-Avusturya harplerinde hedef haline gelen Rusçuk'ta, sadece kalenin tahkimi ve tabyaların oluşturulması ile yetinilmemiş aynı zamanda şehir hem lojistik bir üs haline gelmiş hem de bir süre Osmanlı ordusu tarafından kışlak olarak kullanılmıştır⁴⁸. Yine 18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın başlarında Rusçuk ve civarını etkisi altına alan eşkıyalık hadiseleri meydana gelmiştir⁴⁹. 1810 yılında ise Rusların istilasına maruz kalan ve teslim edilmek zorunda kalınan Rusçuk, bir yıl sonra geri

⁴⁷ Helmuth Von Moltke, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, (Çev. Hayrullah Örs), İstanbul 2016, s. 28.

⁴⁸ 1788 yılında orduya kışlamak üzere yer tayin edilemediğinden kışlak tayin edilinceye kadar ordu Rusçuk sahasında kışlamıştır. BOA, *Ali Emiri I. Abdülhamid*, nr. 20277.

⁴⁹ Bu eşkıyalık hadiseleri için bkz. Meryem Kaçan Erdoğan vd., *Rusçuk Ayanı Tirsiniklizâde İsmail Ağa ve Dönemi (1796-1806)*, İstanbul 2009.

alınmıştır⁵⁰. Rusçuk, 1828-1829 harbi ile 1854 Kırım Harbi esnasında Ruslar tarafından yeniden kuşatılmıştır. 1877-78 Osmanlı-Rus harbinde kuşatılan şehir Berlin Antlaşması'ndan sonra yeni kurulan Bulgar devletine verilmiştir⁵¹.

İşte Rusçuk'un karşı karşıya kaldığı bu harplerin sosyoekonomik sonuçları bir tarafa şehirdeki mimari yapılara da etkisi yadsınamaz bir gerçekliktir. Zira bu süreç hanları da farklı yönlerden etkilemiştir. Birinci etkisi Rusçuk'ta gerek asayişini temin etmek gerek müdafaa etmek üzere gelmiş olan askerlerin şehirdeki hanlarda barınmasıdır. Zira hanlar hem kapasiteleri, hem bina özellikleri hem de ahırlarının mevcudiyetiyle oldukça elverişli mekânlardır. Bu sebeple eşkıyalık hadiselerinin görüldüğü dönem ile şehrin kuşatma altına alındığı 1810 yılı öncesinde hanlar askerî kışlak olarak kullanılmıştır. Örneğin 1803/1804 tarihinde askerler, Hacı İsmail Ağa Hanı'nda ve diğer hanlarda, 1804/1805 senesinde ise Hânîzâde Mehmed Ağa Hanı'nda kalmıştır⁵². Yine 1808 yılında hanlarda ve şehrin diğer mahallerinde

⁵⁰ 1811 Haziranında Rusların geri çekilmesi sırasında şehrin etrafındaki istihkâmları yıkıp kaleyi ateşe verdikleri ve çıkan yangından şehrin ciddi oranda etkilendiği görülmektedir. 1810'da şehirde mevcut 38 camiden 12'si ve sekiz mescitten ikisi bütünüyle yıkılmış ve şehir harap bir hale gelmiştir. Bu süreçte şehrin nüfusu da önemli ölçüde azalmıştır. Bkz. Teodora Bakardjieva, "Kargaşa ve Yaratıcılık Arasında: XVIII. Yüzyılın Sonu ve XIX. Yüzyılın Başında Bir Taşra Kasabasının Hikayesi", *Osmanlı*, (Ed. Güler Eren), V, Ankara 1999, s. 631-639; Kiel, "a.g.mad." s. 248.

⁵¹ Kiel, "a.g.mad.", s. 248-249.

⁵² RŞS, nr. 10, vr. 68b, 82b.

askerlerin bulunduğu anlaşılmaktadır⁵³. İkinci etkisi askeri açıdan oldukça hareketli olan bu süreçte hanlarda sadece askerler değil İstanbul'dan ve çevre vilayetlerden Rusçuk ve civarına gelip giden görevliler/memurların da konaklamasıdır⁵⁴. Üçüncü etkisi ise harp zamanında şehirdeki bazı hanların hastaneye dönüştürülmesidir. Zira 1854 yılında Kırım Harbi sırasında Rusçuk'un yeniden Ruslar tarafından kuşatılmasıyla şehri müdafaa ederken yaralanan askerlerin tedavisi için Şakir Efendi Hanı hastaneye dönüştürülmüştür. Bu tarihlerde şehirde henüz bir askeri hastanenin mevcut olmadığı anlaşılmaktadır. Hakikaten 1857 tarihli bir kayıtta bu husus açıkça belirtilmiş ve bu tarihte bir askeri hastanenin yapılması için ilk adımlar atılmıştır. Fakat 1863 yılına gelindiğinde süreç halen devam etmekteydi⁵⁵. Son değinilecek husus ise şehirdeki diğer yapılar gibi hanların da harplerden zarar görmüş olmasıdır. Hatta bazı hanlar kullanılamaz hale gelmiş ve istilanın ardından uzun müddet tamir edilememiştir. Bu han, Şaban Ağa vakfından olan Kışla Hanı'dır⁵⁶.

Yolcular Ya da Hanların Misafirleri

Rusçuk'taki hanlar ve odalarda konaklayan kişilerin ortak özelliği çeşitli sebeplerle yollarının bu şehirde kesişmiş olmasıdır. Çünkü buralarda konaklayanların ekseriyeti Rusçuklu değildir.

⁵³ Buralarda kalan askerlerin saman ve arpa tayinatının masrafı 3.700 kuruş tutmuştur. *RŞS*, nr. 53, vr. 65a.

⁵⁴ “Kel Ali Ağanın Rusçuk hanlarına nüzulünde adamlarına virilen yem ve yiyecek 48 kuruş“ *RŞS*, nr. 10, vr. 51a.

⁵⁵ Ayrıntılar için bkz. Murat Babuçoğlu-Orhan Özdiş-Sadık Emre Karakuş (Ed.), *Osmanlı Belgelerinde Askeri Tıp ve Balkan Askeri Hastaneleri*, Ankara 2013, s. 178-183.

⁵⁶ *RŞS*, nr. 15, vr. 74a.

Aralarında; yolculuğu esnasında geceleme üzere şehirde mola veren yolcular, resmi işler için gelen devlet görevlileri⁵⁷, askerler, tüccarlar, zanaatkârlar⁵⁸ ile geçimini temin etmek üzere şehre gelen Müslüman ve gayrimüslimler bulunmaktadır⁵⁹. Hanlara gelen bu kişilerin memleketlerinin tespitiyle Rusçuk'a gelenlere dair bir değerlendirme yapmak imkânı elde edilmiş olunacaktır. Rusçuk sicillerindeki muhalefat kayıtları ve diğer muhtelif kayıtlar üzerinde yapılan çalışma neticesinde hanlarda konaklayanların memleketleri arasında; Ahyolu, Bafra, Banyaluka, Belgrad, Bosna, Edirne, Erzurum, Gümülçine, İbrail, İstanbul, İškodra, Karaferye, Kayseri, Lofça, Niğbolu, Priştine, Selanik, Sinop, Sivas, Susıgırlık, Vidin, Yenişehir ve Yergöğü yer almaktadır. Bu liste göz önünde bulundurulduğunda Rusçuk hanlarında kalanların Rumeli ve Anadolu'nun çeşitli kazalarından geldikleri görülmekle birlikte gelen kişi sayısı, şehirlerin dağılımı ve coğrafi yakınlık dikkate alındığında Rumeli şehirlerinin ağır bastığını söylemek mümkündür.

Şehirdeki hanlarda hem Müslüman hem de gayrimüslimlerin konakladığı belirtilmişti. Bu hanlarda kalan gayrimüslimlerden tamamının mensubiyetini tespit etmek mümkün olmamakla birlikte aralarında Rum, Ermeni, Yahudi ve bir de Galatalı Fransız tüccar tespit edilebilmiştir. Örneğin 1690-1691 yıllarında Rusçuk hanlarında kalan 60

⁵⁷ 1813/1814 yılında cebehane emri için gelen görevliler hanlarda konaklamış ve tevzi defterlerinde bunun için 15 kuruş ödediği bilgisine yer verilmiştir. *RŞS*, nr. 12, vr. 36a.

⁵⁸ Yapağıcı Mustafa Hanı'nda ikamet eden bir kalpakçı zimmiye rastlanmıştır. *RŞS*, nr. 7, vr. 77b.

⁵⁹ *RŞS*, nr. 4, vr. 1a.

civarında Ermeni mevcuttur⁶⁰. Yine 1835 yılında şehirdeki 11 odalı Beynircizâde Hanı'nda tamamıyla Yahudiler bulunuyordu. 1840 yılında şehre gelen Ahmed Ârif Hikmet Bey ise Alaiyeli Mustafa Paşa Camii vakfından olan bir han ile Kara Ali Bey Camii vakfından olan bir başka handa Yahudilerin sakin olduğunu belirtmiştir⁶¹. Hanlarda kalan Müslümanlar arasında ise “beşe, bey, efendi, hacı, molla, seyyid” unvanlı kişiler mevcuttur. Bunlar arasında askeri zümreye bir işaret olan beşe unvanlılar sayıca fazla olup çoğu da tüccardır⁶².

Rusçuk, Tuna üzerinde sahip olduğu iskelesi ve stratejik konumu sebebiyle Belgrat, Avusturya, Eflak ve Boğdan ile ticari ağa sahip bir şehirdir. Bu nedenle Rusçuk-Belgrat arasında karşılıklı olarak gidip gelen tüccarlara sıklıkla rastlanmaktadır⁶³. Aynı trafik Anadolu'da Edirne, Tokat, İstanbul, Bursa güzergâhlarında devam etmiştir⁶⁴. Bu kapsamda şehirdeki hanlarda ticaret maksadıyla ikamet edenlerin kiraladıkları oda ve mahzenlerde bulunan eşya ve emtia onların alışveriş ilişkileri hakkında ayrıntılara ulaşma imkânı sağlamaktadır. Böylece hanlarda kalan tüccarların alıp sattıkları maddeleri üç dört ana başlık altında toplamak mümkündür: tarımsal ürünler, kumaş, kalpak ve

⁶⁰ Erdoğan, Kaçan, vd., *a.g.e.*, s. 12.

⁶¹ Aydın, “a.g.m.”, s. 137.

⁶² Aslen İstanbul Gedik Paşa mahallesinden olup Rusçuk'ta Tuna kaptanı Ali Paşa Hanı'nda ticaret maksadıyla ikamet eden Hüseyin Beşe bunlardan sadece biridir. *RŞS*, nr. 4, vr. 1b.

⁶³ Henüz 1650'li yıllarda Evliya Çelebi, Belgrat'a Rusçuk, Niğbolu, Vidin taraflarından Belgrat kalesi tarafında yılda beş altı bin geminin gidip geldiğinden bahsetmektedir. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, (Haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman-İbrahim Sezgin), V. Kitap, İstanbul 2001, s. 194.

⁶⁴ *RŞS*, nr. 4, vr. 10a, 21a, 25a; 53, 125a.

iplik. Tarımsal ürünlere bakıldığında ilk sırada tütün ve üzüm gelmektedir⁶⁵. Kumaş başlığı altında ise çeşit çeşit pamuklu, yünlü ve ipek karışımı kumaşlar söz konusudur. Bu kumaş türleri arasında renk renk bogasiler, elvan bogasi, alaca⁶⁶, çuka ve aba ile ipeği saymak gerekir⁶⁷. Yine iplik tüccarlarının kınnap, kaytan ve ibrişim ticareti yaptıkları anlaşılmaktadır⁶⁸.

Hanlarda konaklayan kimselerin gündelik hayatlarına, ekonomik durumlarına ve alışveriş ilişkilerine dair eldeki en mühim kaynak şüphesiz ki hanlarda ölen kimselerin muhalefat defterleridir. Bu defterlerden yola çıkarak hanlarda kalan kimselerin hem yanlarında bulundurdıkları eşya ve

⁶⁵ Osmanlı döneminde 1835 yılında Rusçuk'ta 38 duhâncı dükkânı mevcuttur. Muhalefat kayıtlarında hatırı sayılır miktarda duhân/tütün ve üzüm bulunan tüccarlar vardır. *RŞS*, nr. 3, vr. 9a; 20, vr. 46a; 22, vr. 80b; Serdar Genç-Fusun Gülsüm Genç, "Rusçuk Esnaf Teşkilatı (1750-1850), *Turkish Studies*, Vol. 12/3, 2017, s. 788.

⁶⁶ Alaca, bir tür pamuklu kumaş olup Yenişehirli tacirlerin Rusçuk'a Yenişehir alacası getirdikleri anlaşılmaktadır. Örneğin Yenişehirli Yanaki Rusçuk'ta Yeni Han'da öldüğünde yanında 60 top Yenişehir alacası ile 59 top diğer alaca türü kumaşlar vardır. *RŞS*, nr. 10, vr. 47b.

⁶⁷ Yapılan çalışmalarda Rusçuk'ta ipek ve aba dokumasına dair izler mevcut olup şehirde boyahanelerin varlığı da bunu teyit eder mahiyettedir. Ayrıca 1835 yılında kumaş ve hazır giyim eşyası satan 34 bezzaz ile 37 kapamacı dükkânı mevcuttur. Serdar Genç-Fusun Gülsüm Genç, "a.g.m.", s. 782-783.

⁶⁸ İbrişim, işlemlerde kullanılan bükülmüş ipek ipliği olup aynı zamanda püskül, kese, kumaş gibi şeyler de yapıldı. Kınnap, kenevirden, kaba şeyler dikmeye yarayan ince sicim veya kalın iptir. Kaytan ise bükülmüş ipliklerin tekrar bir araya gelmesinden meydana gelen kumaşlarla döşeme ve perdelerin kenarlarına süs olarak dikilen ip şeklindeki kordondur. Bkz. Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul 2011, s. 337-38, 389, 400.

emtiaya hem de ekonomik durumuna dair çıkarımlarda bulunmak mümkündür. Öncelikli olarak hanlarda ölenler arasında varlıklı kimselerin yanı sıra orta halli ve fakir kimselerin de bulunduğunu söylemekte yarar vardır. Hanlarda ikamet edenlerin ekonomik durumlarına dair öngörünün ortaya konmasında yanlarında bulundurdıkları nakdin miktarı ile eşya ve emtianın çeşit ve kıymeti önemli birer göstergedir. Bu değişkenler dikkate alındığında ticaretle uğraşanların nispeten daha varlıklı oldukları sonucuna ulaşmak güç değildir. Bunun yanı sıra 17. yüzyıl sonlarına ait kayıtlarda Rusçuk'a geldiklerinde yanlarında köleleri olanlar da mevcuttur ki bu veri de ekonomik durumun göstergeleri arasındadır. Mustafa Bey bunlardan biri olup Rusçuk'ta İskenderzâde odasında kalırken yanında sonradan azat edeceği iki kölesi bulunuyordu⁶⁹. Yine aslen Sinoplu olup Rusçuk'ta Tuna kaptanı Ali Paşa Hanı'nda ikamet eden Şaban Beşe de Rus asıllı kölesini azat etmiştir⁷⁰. Bunun yanında hanlarda kalıp şehirde mülk edinenler de yok değildir. Örneğin İstanbullu olan Hüseyin Beşe'nin Tutrakan köyü iskelesi karşısında -Tuna Nehri üzerindeki- bir değirmende hissesi vardır⁷¹.

Muhallefat kayıtları incelendiğinde hanlarda kalanların gündelik hayatlarına dair ortak bazı sonuçlar elde edilebilmiştir. Birincisi hanlardaki kimselerin hemen tamamının yanında az ya da çok miktarda nakit para bulunuyordu. Evlerinden uzakta olan bu kimselerin yola çıkarken gerek gündelik

⁶⁹ Mustafa Bey köleleri Süleyman ve Şahin'i azat etmiştir.

⁷⁰ RŞS, nr. 3, vr. 42b; 4, vr. 8a.

⁷¹ RŞS, nr. 4, vr. 1b.

masraflarını karşılamak gerekse yatırımları ve ticari işleri için yanlarında belirli bir miktar nakit bulundurmaları olağan bir durumdur⁷². İkincisi hanlarda kalanların çoğu, günlük kıyafetlerinin yanı sıra aba kumaştan birer yağmurluk veya kebeye sahiptir⁷³. Yine kalitesi değişmekle birlikte kürkün de oldukça yaygın olduğunu söylemek gerekir. Bunda Rusçuk'un iklim şartları ile abanın Rusçuk ve diğer Bulgaristan şehirlerinde imal edilmesinin etkisi söz konusu olmalıdır⁷⁴. Üçüncüsü her birinin yanında mutlaka bir ya da birkaç silah bulunuyordu ki bu silahlar ekseriyetle tüfek, kılıç veya bıçaktır⁷⁵. Yola çıkanların yanlarında silah bulundurmaları güvenlikle alakalı olmalıdır. Zira Osmanlı Devleti tarafından zaman zaman toplatılmasına rağmen silahın ahali arasında rağbet gördüğünü hatırlatmak gerekir.

⁷² Benzer tespitler Edremit hanlarında konaklayanlar için yapılmıştır. Bkz. Serdar Genç, "Edremit Hanları ve Hanların Misafirleri (16-19. YY.)", *History Studies*, 6/4 (2014), s. 54.

⁷³ Kebe; en kalın keçenin adı olup çoban kepenekleri kebeden yapıldı. Çobanların giydiği gocuğa/kepeneğe de kebe denilirdir. Ayrıca yünden örülmüş kalın kilim ve kaba kumaştan yapılmış ceket, palto, aba anlamlarına mevcuttur. Bkz. Reşad Ekrem Koçu, *Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, 1969, s. 152; M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, İstanbul 1993, s. 236; *Derleme Sözlüğü*, VIII, Ankara 1993, s. 2713.

⁷⁴ Yünlü bir kumaş olan aba Filibe, Pazarcık, İslimye, Varna, Samakov, Tırnova, Şumnu ve Rusçuk'ta imal olunmaktadır. 1835'de Rusçuk'ta 34 abacı ve 18 kürkçü dükkânı vardır. Bkz. Nikolay Todorov, "19. Yüzyılın İlk Yarısında Bulgaristan Esnaf Teşkilatında Bazı Karakter Değişimleri", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XXVII/1-2 (1967), s. 1-36; Serdar Genç-Füsün Gülsüm Genç, "a.g.m.", s. 782, 787.

⁷⁵ *RŞS*, nr. 3, vr. 16b, 53, vr. 128b; 12, vr. 20b; 10, vr. 57a; 21, vr. 50a; 36, vr. 20b.

Hanlarda konaklarken vefat eden erkeklerin günlük kıyafetleri arasında; şalvar, don, dolma, dizlik, zıbın, gömlek, kuşak ve bazen de fes ve kalpak yer alırken bunların çoğunun köhne yani eski olarak nitelenmiş olması dikkat çekicidir. Kıyafetlerin kumaşında çuka, bogasi ve aba ağırlıktadır. Bunlar haricinde han odasının tabanına serdikleri kilim ve hasırlar ile uyumak için bir döşek ya da şilte ile yastık, minder ve yorganlar vardır. Ayrıca zaruri ihtiyaçları için el ibriği ve el-yüz kurulamak için peşkir (havlu) kullanırlardı. Durumu nispeten daha iyi olanların ise kahve ibriği ya da cezve ve fincan/ları bulunurdu. Çoğu yolcunun birer binek hayvanı da mevcuttur.

Rusçuk hanlarında ticaret, iş bulmak ve zanaatlarını icra etmek maksadıyla bulunanların gelip geçenlere nazaran daha uzun müddet hanlarda konakladıkları aşikârdır. Bunlar arasında han odalarında hayatları sona erenler yok değildir. Bu noktada hanlarda ölen kimseler için hukuki sürecin nasıl işlediğine dair kısaca değinmek gerekir. Vârisiz olmaları itibarıyla mevta, askeri zümreye mensup değilse Rusçuk voyvodası ve aynı zamanda beytûlmal emini olan kimsenin talebiyle odada bulunan eşya ve emtiası mahkeme tarafından görevlendirilen bir kâtip vasıtasıyla kayda geçirilmektedir. Ardından bu eşya ve emtia çarşıda dellal vasıtasıyla müzayedeye ile satılmaktadır. Elde edilen meblağdan varsa mevtanın borçları, mahkeme harçları ve diğer masraflar düşüldükten sonra kalan meblağ beytûlmal eminine teslim edilmektedir. Eğer mevta askeri zümreye mensupsa bu defa muhatap Rusçuk serdarı olmaktadır. Ancak sonradan ölüm haberinin bir şekilde memleketine ulaşması ile varsa varisleri durumlarını şahitlerle

ispat ettikten sonra mevtanın mirasını alabilmek için hukuki birtakım girişimlerde bulunup mirası beytülmal emininden/serdardan almışlardır⁷⁶. Bunlardan bazıları da muhtemelen ölmeden hemen evvel mirasının varislerine ulaştırılmasını sigortaya almak için vasi-yi muhtar tayin etmiş ve böylece ölümünün ardından terekesi onun vasıtasıyla varislerine ulaştırılmıştır⁷⁷.

Görüldüğü üzere handa aynı odayı paylaştığı oda arkadaşı yahut kapı komşularından başka yakını olmayan bu kişilerin evlerinden uzak bir diyarda ölmesi “miras meselesi” dolayısıyla sicillerde kayda geçirilmiştir. Bu türden kayıtları ilk etapta hukuki sürecin bir parçası olan sıradan bir muhalefat kaydı olarak değerlendirmek mümkün olmasına rağmen bu kayıtların handa ölen kişinin gündelik yaşantısına dair önemli ipuçları sağlayacağı gerçeği göz ardı edilmemelidir. Şöyle ki muhalefat kaydında yer alan eşyalar mevtanın hayatına bir kapı açarken masraf kalemleri arasında yer alan alacakları ve borçları onun ilişki ağının belirlenmesine ve iş hacmine dair birtakım ipuçları verebilir.

Çeşitli nedenlerden ötürü Rusçuk’taki hanların herhangi birinde konaklayan kişilerin ekseriyetle yanında ailesinden ya da akrabasından bir kimse mevcut değildir. Buna dair en güçlü kanıt hanlarda ölenlerin muhalefat kayıtlarının

⁷⁶ Karaferyeli İbrahim, Rusçuk mahkemesine gelip altı gün önce ölen kardeşi Abdal Hasan Beşe’nin vârisiz öldüğü zannıyla kaza serdarı tarafından el konulan mirasını serdardan talep etmiş ve varis olduğunu şahitlerle ispat etmiştir. *RŞS*, nr. 3, vr. 9a.

⁷⁷ *RŞS*, nr. 53, vr. 124b.

görünürde varisi olmadığı notuyla kaydedilmiş olmasıdır. Yani ilk etapta varislerinden herhangi bir kimse yanlarında yoktur. Sicil kayıtları, eğer ki katl yahut yaralama neticesinde meydana gelmemişse hanlarda kalanların ölüm sebeplerine dair ayrıntı vermediğinden çoğunun ecelleriyle öldükleri sonucuna varmak mümkündür. Yine de muhalefat kayıtlarındaki ipuçlarından hastalık sebebiyle vefat edenlere de rastlanmıştır. Rusçuk'ta kimsesiz olmaları itibarıyla hastalıkları sırasında bakımlarını handaki odacılar üstlenmiş olmalıdır. Zira bu sebeple muhalefattan bakıcıların ücreti düşülmüştür⁷⁸.

Çeşitli maksatlarla şehirde bulunan birbirinden farklı memleket ve mesleklere mensup kişilerin yollarının kesiştiği meskenler olmaları itibarıyla buralarda birtakım adli vakaların yaşanması olası görünmektedir. Ayrıca ele alınan dönemde Rusçuk ve civarında, harplerin haricinde ciddi eşkıyalık hadiseleri meydana gelmiş ve bundan kaynaklı asayiş sorunları yaşanmıştır⁷⁹. İşte bu türden sorunlarda nadiren de olsa olay mahalli hanlar olmuştur. 1695 yılında Hacı Musa mahallesinde sakin Mustafa Beşe, Çelebi Efendi Hanı'nda bıçakla yaralanmıştır. Mustafa Beşe'nin

⁷⁸ Rusçuk'ta Çelebi Ağa Hanı'nda vefat eden Bafralı Süleyman'ın hastalığı esnasında hizmetini gören kimselere muhalefatın satışından elde edilen meblağdan 426 para verilmiştir. Yine İstanbullu olup Rusçuk'ta bir anda vefat eden Osman Ağa'nın hastalığı esnasında hizmet edenlere 120 para ödenmiştir. *RŞS*, nr.10, vr. 57a, 65a.

⁷⁹ 18. yüzyılın sonlarında Dağlı eşkıyası ile Niğbolu, Plevne, Rusçuk çevresinde birtakım eşkıyalık olayları meydana gelmiş ve bunlar 19. yüzyılın başlarında da devam etmiştir. Ayrıntı için bkz. Meryem Kaçan Erdoğan vd., *Rusçuk Ayarı Tirsiniklizâde İsmail Ağa ve Dönemi (1796-1806)*, İstanbul 2009.

niçin handa bulunduğuna dair elde bir kanıt olmamakla birlikte handa 10. bölük yoldaşlarından Küçük Hüseyin Beşe tarafından bıçaklandığını beyan etmiştir. Benzer bir vaka 1698 yılında Ohrilizâde Hanı'nda meydana gelmiştir. Hanı mesken tutmuş olan Halil, şehirde yol keserek eşkıyalık yapmaya başlamış ve sonrasında yakalanarak katledilmiştir⁸⁰. 1814 yılı Ocak ayında ise çarşı içerisindeki bir handa kalan Haim, ki bu han şehirde genelde Yahudilerin kaldığı bir han olan Beynircizâde Hanı olmalıdır, çarşıda Deli Mehmed tarafından tüfek kurşunuyla katledilmiştir⁸¹. Görüldüğü üzere üç asra yakın bir sürede doğrudan doğruya han içerisinde mahkemeye yansıyan sadece bir bıçakla yaralama vakası meydana gelmiştir.

Sonuç

Rusçuk hanları ile ilgili şimdiye kadar yapılmış derli toplu bir çalışmanın mevcut bulunmaması bu çalışmayı daha anlamlı hale getirmektedir. Zira bu çalışma hazırlanırken doğrudan doğruya devrin kaynakları olan şer'iyye sicillerinden yararlanılmıştır. Bu yönüyle Rusçuk hanlarının şehirde bulundukları mahaller tespit edilmiş ve diğer Osmanlı şehirlerindeki gibi burada da hanların ağırlıklı olarak şehirlerin ticari sahası olan çarşılar ve civarında konumlandıkları ortaya konulmuştur. Buna karşın Rusçuk'taki hanların sayısını kesin olarak tespit etmek oldukça zordu. Çünkü 17. ve 18. yüzyıllarda şehirdeki hanları toplu olarak gösteren bir kayıt mevcut değildi. Bu durumda Rusçuk'un 17. ve 18. yüzyıllara ait sicillerinde tespit edilen hanlar esas alınmış ve her

⁸⁰ RŞS, nr. 2, vr. 2a; 4, vr. 1a.

⁸¹ RŞS, nr. 12, vr. 118b.

bir yüzyıl için toplam bir rakam elde edilmiştir. Şüphesiz ki sicillere yansımayan hanlar olmalıdır ama hata payı olmakla birlikte elde edilen rakam hanların sayısına dair bir fikir vermektedir. Diğer taraftan 19. yüzyılda şehirdeki hanların sayısı kesin olup 1835'de yedi olan bu sayı 1870'lere gelindiğinde 22'ye ulaşmıştır. Bunda hem şehrin vilayet merkezi olmasının hem de artan ticari kapasitesinin rolü göz önünde bulundurulmalıdır.

Osmanlı coğrafyasındaki hemen her şehirde bulunan hanların gerek mimari tarzları gerekse fonksiyonları itibarıyla birbirine benzerlik gösterdiklerini tahmin etmek güç değildir. Fakat devrin askeri ve siyasi vaziyeti ile şehirlerin kendine özgü şartları ve hanlarda kalanların yaşantıları hanları birbirinden farklı hale getirmiştir. Bu minvalde Rusçuk hanlarının, ticarethane ve misafirhane haricinde askeri kışlak ve hastane olarak kullanılmaları ile benzerlerinden farklı bir yere sahip oldukları tespit edilmiştir. Diğer taraftan hanlarda sakin olanların gündelik hayatlarına ve alışveriş ilişkilerine temas edilerek mekân-insan ilişkilerine dair bazı tespitler yapılmıştır. Nihayetinde bu çalışma ile Rusçuk hanlarının açığa çıkarılması ve bu hanların sosyal tarih içerisindeki yerlerinin ortaya konulması yönünde önemli bir adım atıldığı düşünülmektedir.

Tablo-1: Rusçuk'taki Hanların İsimleri⁸²

17. YY	18. YY.	19. YY.
Ahmed Efendi Hanı	Çelebi Ağa Hanı	Ahmed Ağa Hanı
Ohrili/Ohrilizâde Mehmed Ağa Hanı	Çeşme Hanı	Ahmed Efendi Hanı
Bâkiye Hatun Hanı ⁸³	Eski Sulu Han	Beynircizâde Hanı
Çelebi Efendi Hanı	Hacı Ahmed Hanı	Çelebi Ağa Hanı
Tuna Kaptanı Ali Paşa Hanı	Hacı Beyzâde Abdullah Ağa Hanı	Çeşme/ler Vakfı Hanı
Süleyman Ağa Hanı	İbrahim Ağa Hanı	Emin Ağa Hanı
	Mehmed Ağa Hanı	Hacı Abdülkadir Ağazâde Süleyman Ağa Hanı
	Süleyman Ağa Hanı	Hacı İbrahim Ağa Hanı
	Yapağıcı Mustafa Hanı	Hacı İsmail (Ağa) Hanı
	Deli Voyvodoğlu	Hacı Memiş Ağa Hanı

⁸² Bu hanlar, 17. 18. ve 19. yüzyıllara ait Rusçuk şer'iyye sicillerinde tespit edilen hanlardır.

⁸³ Bâkiye Hatun Rusçuk'ta oldukça varlıklı bir hanım olmalıdır. Çünkü bu handan başka Rusçuk çarşısında şadırvan karşısında da bir kepenk dükkânı bulunduğu tespit edilmiştir. Bkz. RŞS, nr. 3, vr. 16b; 4, vr. 8b.

	Mehmed Ağa Hanı	
		Hânızâde Mehmed Ağa Hanı
		İki Kapılı Han
		Kaltakçızâde Hafız Ağa Hanı
		Kışla Hanı
		Kör Panayot Hanı
		Kürdoğlu Hanı
		Kürkçüler Hanı
		Misketzâde Hanı
		Molla Ali Ağa Hanı
		Osman Ağa Hanı
		Pehlivan Ağa Hanı ⁸⁴
		Silâhdar Ağa Hanı
		Şakir Efendi Hanı
		Yeni Han

⁸⁴ RŞS, nr. 25, vr. 69b, 70b, 121b,

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Bab-ı Defteri Başmuhasebe Defterleri* (D.BŞM.d.), nr. 42217.

BOA, *Ali Emiri I. Abdülhamid*, nr. 20277.

Rusçuk Şer'îye Sicilleri (RŞS), nr. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 51, 52, 53.

Diğer Kaynaklar

Aydın, Mahir, “Ahmed Ârif Hikmet Beyefendi'nin Rumeli Tanzimat Mfettişliğı ve Teftiş Defteri”, *Belleten*, LVI/215 (Nisan 1992), s. 69-166.

Ferlibaş, Bayrak, Meral, “Rusçuk Cami Vakıflarına Örnekler”, *Osmanlı İdaresinde Bir Balkan Şehri Rusçuk*, (Ed. Meral Bayrak Ferlibaş), İstanbul 2011, s. 227-268.

Ferlibaş, Bayrak, Meral-Erdoğan, Kaçan, Meryem, “Rusçuk'ta Osmanlı Vakıfları”, *Osmanlı İdaresinde Bir Balkan Şehri Rusçuk*, (Ed. Meral Bayrak Ferlibaş), İstanbul 2011, s. 169-225.

Erdoğan, Kaçan, Meryem, vd., *Rusçuk Ayanı Tirsiniklizâde İsmail Ağa ve Dönemi (1796-1806)*, Yeditepe Yay., İstanbul 2009.Eyice, Semavi, “Bedesten”, *DİA*, V, İstanbul 1992, s. 302-311.

Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, (Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağı), III. Kitap, YKY, İstanbul 1999.

Genç, Serdar-Genç, Füsün Gülsüm, “Rusçuk Esnaf Teşkilatı (1750-1850), *Turkish Studies*, Vol. 12/3, 2017, s. 773-796.

Gülenaz, Nursel, *Batılılaşma Dönemi İstanbul'unda Hanlar ve Pasajlar*, İstanbul 2011.

Güran, Ceyhan, *Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi*, İstanbul 1976.

Helmuth Von Moltke, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, (Çev. Hayrullah Örs), Remzi Kitabevi, İstanbul 2016.

Kiel, Machiel, "Rusçuk", *DİA*, XXXV, İstanbul 2008, s. 246-250.

Yılmaz, Fikret, “XVI. Yüzyılda Osmanlı Toplumunda Mahremiyetin Sınırlarına Dair”, *Toplum ve Bilim*, Sayı: 83 (2000), s. 92-110.

Tuna Vilâyeti Salnamesi, H. 1285, 1286, 1288, 1289, 1291.

XIX. YÜZYIL ORTALARINDA NİŞ SANCAK MERKEZİNDE EKONOMİ VE MESLEKLER

Economy and Occupations in Towncenter of Sanjak of Niš in the Mid-18th Century

Hasan BABACAN* & Abidin TEMİZER**

Özet

Niş, bugün Sırbistan'ın güney-güneydoğusunda, Morova nehrinin bir kolu olan Nişava'nın kenarındadır. Şehir I. Murat devrinde 1386 yılında Osmanlı yönetimine geçmiştir. Bundan sonra şehre ve civarına Anadolu'dan gelen Türk aileleri yerleşmeye başlamıştır. Şehirde Müslümanlar genellikle nalbantlık, ayakkabıcılık, dokumacılık, eyer yapımı ve deri tabaklama gibi işlerde çalışıyordu. XVI. ve XVII. Yüzyıllarda şehir üçü Müslümanlara (Cami-i Şerif, Mescid-i Çarşı ve Köprübaşı), biri Hristiyanlara ait olmak üzere dört mahalleye ayrılmıştı. İncelediğimiz dönemde ise Cedit, Defterdar, Hünkâr, Varoş ve Yahudi mahallelerinden ibaret olduğu tespit edilmektedir. XVIII. yüzyılda Müslüman Türklere ait 2300, Hristiyan Sırlara ait 700 evin yanı sıra küçük bir Ermeni tüccar grubunun bulunduğu Niş, Balkanlar'ın en önemli şehirlerinden biri haline geldi. Ancak 1837'de ortaya çıkan veba salgını ile başta Müslüman kesim olmak üzere şehir nüfusunun büyük bir kısmı yok oldu. Tahrir kayıtlarının ardından XIX. Yüzyılda Temettuat kayıtlarının tutulmaya başlandığını görüyoruz. Bu çerçevede çalışmamızda Niş'te merkez mahalleler ve merkeze bağlı köyler ve çiftliklerde yaşayan Müslim ve gayrimüslim nüfusun meslekleri, üretim ve hayat tarzları ve ekonomik hayattaki yerleri ele alınacaktır. Bunlar yapılırken Çalışmamıza, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde yer alan ML.VRD.TMT.d koduyla yer alan 1256/57 (1840-41) tarihli Temettuat Defterleri esas teşkil edecektir.

Anahtar Kelimeler: Niş, Temettuat, Osmanlı Devleti, Meslekler, Balkanlar, Nişava

* (Prof. Dr.); Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Tarih Bölümü, Burdur, Türkiye, e-mail: drhasanbabacan@gmail.com

** (Doç. Dr.), Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Tarih Bölümü, Burdur, Türkiye, e-mail: abidintemizer@hotmail.com

Abstract

Niş is today in the south-southeast of Serbia, on the edge of Nišava, a line of Morova river. The city, in the reign of Murad I in 1386, passed to the Ottoman rule. After that, the Turkish families coming from Anatolia started to settle down. In the city, the Muslims usually worked in occupations such as horseshoeing, shoe-making, weaving, saddle-making and leather tanning. In 16th and 17th century, the city was divided into four neighborhoods, three of them belonged to the Muslims (Cami-i Sherif, Masjid-i Baazaar and Kopübaşı) and the one to the Christians. In the period we examined, it is determined that the city consists of Cedid, Defterdar, Hünkar, Varoş and Jewish neighborhoods. In 18th century, Niş became one of the most significant cities of the Balkans, with 2300 houses belonging to the Muslim Turks, 700 houses belonging to the Christian Serbs, as well as a small group of Armenian merchants. However, the plague that took place in 1837 destroyed much of the urban population, especially the Muslim one. We see that after Tahrir records in 19th century, the Temettuat records have begun to be kept in the century. In this framework, in our research it will be examined the occupations of the Muslim and non-Muslim populations living in the central neighborhoods and central villages and farms in Niş, their production and lifestyles and their economic viability. By doing this, the research will be based on Temettuat Records of the years of 1256/57 (1840-41), coded as ML.VRD.TMT.d in the Prime Ministry Ottoman Archive.

Key Words: Niş, Temettuat, the Ottoman Empire, Occupations, the Balkans, Nišava

Giriş

Niş, bugün Sırbistan'ın güney-güneydoğusunda, Morova nehrinin bir kolu olan Nišava'nın kenarındadır. Niş, aynı zamanda, Antik dönemden beri Balkanlar boyunca uzanan kuzey-güney karayolunun biri güneydoğudan Sofya, Filibe ve İstanbul'a, diğeri güneyden Üsküp, Selanik ve Yunanistan'a gidecek şekilde iki kola ayrıldığı yerdir.

Şehrin ilk defa Kelt ve Dardanelliler'e ait eski bir yerleşim alanı üzerinde Naissus adıyla bir Roma kalesi olarak tarih sahnesine çıktığı belirtilir. Roma imparatoru Tiberios tarafından önemli bir merkez haline getirildikten sonra İstanbul'un kurucusu İmparator Konstantin kendisinin de doğduğu yer olan şehri birçok bina ile süsledi. Naissus 441'de Hunlar tarafından yıkıldı.

İmparator Iustinianes, şehri yeniden tahkim ettiyse de 641'de Slavlar Niş'i bu defa tamamen tahrip ettiler. Tarihi Naissus şehri Nisava nehrinin güney kıyısında yer alıyordu. VIII ve IX. yüzyıllarda bugünkü Niş'in yer aldığı bölge ilk Bulgar İmparatorluğu'nun sınırları içinde bulunuyordu. 971'den sonra Bizans'ın hâkimiyetine girdi. XI. Yüzyılda Bizans imparatorları Niş, Semlin (Zemun) ve Belgrad'ı muhkem hale getirdiler.

Osmanlı şehrinin çekirdeğini teşkil edecek olan yeni Niş Kalesi bu defa Nisava nehrinin kuzey (sağ) yakasında kuruldu. Şehir I. Murat devrinde, 1386 yılında Osmanlı yönetimine geçmiştir. Bundan sonra şehre ve civarına Anadolu'dan gelen Türk aileleri yerleşmeye başlamıştır. Şehirde Müslümanlar genellikle nalbantlık, ayakkabıcılık, dokumacılık, eyer yapımı ve deri tabaklama gibi işlerde çalışıyordu. XVI. ve XVII. Yüzyıllarda şehir üçü Müslümanlara (Cami-i Şerif, Mescid-i Çarşı ve Köprübaşı), biri Hristiyanlara ait olmak üzere dört mahalleye ayrılmıştı. İncelediğimiz dönemde ise Cedit, Defterdar, Hünkâr, Varoş ve Yahudi mahallelerinden ibaret olduğu tespit edilmektedir.

Niş, İkinci Viyana kuşatmasının ardından Hristiyan birliğiyle yapılan savaş sonucunda 24 Eylül 1688'de, Margrave Ludwig von Baden'in

birlikleri tarafından ele geçirildi. Fakat Veziriazam Köprülüzade Fazıl Mustafa Paşa'nın karşı saldırısı ile üç hafta süren kuşatmadan sonra 1690'da geri alındı.

XVIII. yüzyılda Müslüman Türklere ait 2300, Hristiyan Sırlara ait 700 evin yanı sıra küçük bir Ermeni tüccar grubunun bulunduğu Niş, Balkanlar'ın en önemli şehirlerinden biri haline geldi. Ancak 1837'de ortaya çıkan veba salgını ile başta Müslüman kesim olmak üzere şehir nüfusunun büyük bir kısmı yok oldu¹.

1864'te çıkarılan Tuna Vilâyeti Nizamnâmesiyle yapılan yeni düzenlemeye göre, Tuna Vilâyeti'ne bağlı yedi sancaktan biri olan Niş, 1869 Temmuzunda yeni kurulan Prizren Vilâyeti'ne bağlanmıştır. 1877 Şubatında ise Niş, yeni kurulan Kosova Vilâyeti'ne dâhil edilmiştir².

Tahrir kayıtlarının ardından XIX. Yüzyılda Temettuat kayıtlarının tutulmaya başlandığını görüyoruz. Bu çerçevede çalışmamızda Niş'te merkez mahalleler ve merkeze bağlı köyler ve çiftliklerde yaşayan Müslim ve gayrimüslim nüfusun meslekleri, üretim ve hayat tarzları ve ekonomik hayattaki yerleri ele alınacaktır. Bunlar yapılırken Çalışmamıza, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde yer alan ML.VRD.TMT.d koduyla yer alan 1256/57 (1840-41) tarihli Temettuat Defterleri esas teşkil edecektir. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde yer alan ML.VRD.TMT.d

¹ Macheil Kiel, "Niş", *TDVİA*, Cilt: 33, İstanbul 2007, s. 147-149.

² Aşkın Koyuncu, "Tuna Vilâyeti'nde Nüfus ve Demografi (1864-1877)", *Turkish Studies*, Volume 9/4 Spring 2014, s. 678-679.

koduyla yer alan 1256/57 (1840-41) tarihli Temettuat Defterleri'ne göre; Niş şehir merkezinde, Cedid (11059), Defterdar (11036), Hünkâr (11082), Varoş'a tabi Kebir Çençad Mahallesi (11133), Kebir Kıptiyân (11153), Papas Gorki (11025), Papas İstanko (11024), Papas Kosto (11038), Sağır Kıptiyân (11142) ve yine Varoş'a tabi Yagodine Mahallesi (11170) bulunmaktaydı.

Bunların yanı sıra Sağır Kıptiyân Mahallesine bağlı Abdülkerim Bey Çiftliği, Papas Kosto Mahallesine bağlı Binali Çiftliği, Papas İstanko Mahallesine bağlı Hasan Bey Çiftliği, Macık Çiftliği, Turna Çiftliği Reayaları, Kiremithane Hanım Çiftliği, İskender Çiftliği, Varoş bitişiğinde Köprülü Çiftliği'nde bulunan Reaya, Varoş'a tabi Yağodine Mahallesinde bulunan Çolak Ahmed Çiftliği, Hacı Ali Çiftliği, Moyu Ağa Çiftliği, Kostadin Çiftliği, Mahmud Paşa Çiftliği gibi çiftlikler de bulunmaktaydı.

A- XIX. Yüzyıl Ortalarında Niş'te Ekonomi

Çalışmamıza esas olan, elimizdeki Temettuat kayıtlarına göre, şehir merkezi ve çiftliklerde yaşayan 675 hanenin 422'sinin cizye vergisine tabi olduğu tespit edilmektedir.

Osmanlı Devleti'nde bilindiği üzere Cizye vergisi öteden beri uygulanmakta ve gayrimüslim nüfusun askere alınmaması karşılığında gelir seviyesine göre, yani iyi orta ve düşük olması durumuna göre belli oranlarda alınmaktaydı. Burada esas cizye miktarının bir dirhem gümüşe denk tutulmasıydı. Ancak Tanzimat döneminde cizye toplayanların masrafının da cizyeye tabi olanlardan alınması sebebiyle ortaya çıkan

usulsüzlükleri ortadan kaldırmak için 1835 yılında bir düzenleme yapılarak, cizye tahsildarlarının da masrafları göz önünde bulundurularak, cizyenin âlâsından 60, evsatından 30 ednasından 15'er kuruş alınmasına karar verilmişti³.

Bu duruma göre Niş'te kayıtlı 422 cizye mükellefinden 14'ü Âlâ, 211'i evsat ve 197'si ise ednâ olarak kaydedilmişlerdir. Bu şehirdeki gayrimüslimlerin gelir seviyelerinin büyük çoğunluğunun orda ve düşük seviyede olduğu anlamını taşımaktaydı. Bunların yanı sıra, sabi, yetim, Alil amelmande, mecnun gibi bazı özel durumu olan 31 hane reisleri de itibara alındığında cizye mükellefi sayısının 453'ü bulunduğu görülür.

Bu duruma göre Kebir Kıptiyân Mahallesi'nde yaşayan hane reisleri, yüksek gelir orta, düşük ve muaflar bakımından bütün örneklerin bulunduğu mahalle olarak öne çıkmaktadır. Papas İstanko ve Papas Kosto Mahallelerinin büyük bir bölümü orta seviyede gelir düzeyine sahiptir.

Tablo 1: Niş'te Cizye Vergisi Dağılımı

Mahalle ve Çiftlik	Hane Sayısı	Âlâ	Evsat	Ednâ	Muaf
Cedid	38		0	0	0
Defterdar	101	0	0	0	0
Hünkâr	82	0	0	0	0
Varoş'a tabi Kebir Çençad Mahallesi	4	0	4	0	0
Kebir Kıptiyân	87	9	27	42	9
Papas Gorki	49	0	0	47	2
Papas İstanko	83	0	62	16	5
Papas Kosto	41	0	40	0	1
Sağır Kıptiyân	63	2	11	43	7
Varoş'a tabi Yagodine Mahallesi	26	3	12	10	4

³ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Yay., Üçüncü Baskı, Cilt: 1, İstanbul 1983, s. 302.

Sağır Kıptiyân Mahallesiine bağlı Abdülkerim Bey Çiftliği	14	0	2	0	0
Papas Kosto Mahallesiine bağlı Binalı Çiftliği	3	0	3	0	0
Papas Kosto Mahallesiine bağlı Emin Ağa Çiftliği	3	0	3	0	0
Papas İstanko Mahallesiine bağlı Hasan Bey Çiftliği	9	0	5	4	0
Macık Çiftliği	4	0	4	0	0
Turna Çiftliği Reayaları	6	0	5	0	1
Kiremithane Hanım Çiftliği	12	0	11	1	0
İskender Çiftliği	13	0	12	1	0
Varoş bitişiğinde KöprülÜ Çiftliği'nde bulunan Reaya	5	0	5	0	0
Varoş'a tabi Yağodine Mahallesiinde bulunan Çolak Ahmed Çiftliği	7	0	1	6	0
Hacı Ali Çiftliği	5	0	0	5	0
Moyu Ağa Çiftliği	3	0	1	1	1
Kostadin Çiftliği	3	0	0	3	0
Mahmud Paşa Çiftliği	11	0	1	9	1
TOPLAM	675	14	256	188	31

Müslüman Hanelerin gelirleri açısından bakıldığında, Cedit Mahallesi adından da anlaşılacağı üzere yeni kurulmuş bir mahalle olması hasebiyle sayımın yapıldığı yıla kadar vergi kaydının olmadığı görülmektedir. Diğer mahallelerden Defterdar ve Hünkâr mahallelerinde, aşağıda meslekler kısmında da görüleceği üzere, devlet memuru durumunda yani vergi vermeyen kesimin çoğunlukla yaşadığı yerler olması hasebiyle vergi miktarlarının düşük olduğu dikkat çekicidir.

Temettuat kayıtlarına göre Niş'te gayrimüslimlerden alınan cizye dışında, Müslüman ve gayrimüslim ahaliden toplam 9823 kuruş vergi alındığı tespit edilmektedir. Bu vergiyi hane başına böldüğümüzde 14,5 kuruş olduğu görülmektedir. Cedit Mahallesi'nin hiç vergi vermediği görülürken, Papas İstanko Mahallesi'nin de 4330 kuruşla en yüksek vergi ödeyen mahalle durumunda olduğu söylenebilir. Bu durumda Papas İstanko

mahallesinde hane başına düşen verginin yaklaşık 52 kuruş olduğunu söyleyebiliriz ki bu da genel ortalamanın iki katı kadardır.

Niş'te hane reislerinin yaptıkları iş ve meslekleri icabı elde ettikleri kazanca baktığımızda; sadece mesleklerinden elde ettikleri gelir olarak 31989 kuruş kaydedildiği tespit edilmektedir. Bu rakamın hane başına ortalaması ise 47,4 kuruş olmaktadır. Aynı şekilde, meslek gelirleri dışında kira, bağ, bahçe ve hayvancılıktan elde edilen gelirlerin toplamı ise 133020 kuruşu bulmaktadır. Bu gelirin hane başına miktarı ise 197 kuruş olarak tespit edilmektedir. Meslek ve diğer gelirlerle birlikte Niş ahalisinin toplam gelirinin 304475 kuruş olduğunu söyleyebiliriz. Bu rakamın hane başı ortalaması ise 453 kuruş olarak tespit edilmektedir.

Tablo 2: Nişte Vergi ve Gelir Dağılımı

Mahalle ve Çiftlik	Hane Sayısı	Vergisi	Meslek Geliri	Diğer	Toplam
Cedit	38	0	4299	2898,5	7197,5
Defterdar	101	1746	12634	28475,5	41109,5
Hünkâr	82	1158	16065	10486	36551
Varoş'a tabi Kebir Çençad Mahallesi	4	134	1000	141	1141
Kebir Kıptiyan	87	2320	22542	10672	33214
Papas Gorki	49	1157	10034	10911	20945
Papas İstanko	83	4330	30770	20681	51451
Papas Kosto	41	2253	18845	12713	31558
Sağır Kıptiyan	63	1154	9308	5116	14424
Varoş'a tabi Yagodine Mahallesi	26	750	10348	9149	19497
Sağır Kıptiyan Mahallesine bağlı Abdülkerim Bey Çiftliği	14	71	1466	-110	1356
Papas Kosto Mahallesine bağlı Binalı Çiftliği	3	148	650	1578	2228
Papas Kosto Mahallesine bağlı Emin Ağa Çiftliği	3	120	700	1897	2597

Papas İstanko Mahallesine bağlı Hasan Bey Çiftliği	9	324	3050	4444	7494
Macık Çiftliği	4	365	3300	3523	6823
Turna Çiftliği Reayaları	6	245	2096	1385	3481
Kiremithane Hanım Çiftliği	12	549	4880	627	5507
İskender Çiftliği	13	319	3000	1435	4435
Varoş bitişiğinde Köprülü Çiftliği'nde bulunan Reaya	5	350	2220	2473	4693
Varoş'a tabi Yağodine Mahallesinde bulunan Çolak Ahmed Çiftliği	7	107	1650	2052	3702
Hacı Ali Çiftliği	5	68	498	633	1131
Moyu Ağa Çiftliği	3	30,5	350	440	790
Kostadin Çiftliği	3	44	450	560	1010
Mahmud Paşa Çiftliği	11	89,5	1300	840	2140
TOPLAM	675	9823	31989	133020	304475
Hane Başı Ortalama		14,5	47,4	197	453

B- XIX. Yüzyıl Ortalarında Niş'te Meslekler ve Meslek Gurupları

1- Niş'te Meslek Gurupları ve Dağılımı

a) Ziraat ve Hayvancılıkla İlgili Meslekler (675/45)

Temettuat kayıtlarına göre Niş'te Ziraat ve Hayvancılık işkolu olarak; Bahçıvan (17), Balıkçı (1), Çoban (2), Erbabı Ziraat (24), Rençber (1) şeklinde meslekler kaydedilmiştir. Bu işkolundaki hane reislerinin sayısı genelin %14'ü kadardır. Bu işkolunda bulunan hanelerin meslek geliri toplamı 10948 kuruş, hane başı ortalamaları ise 243,2 kuruş olarak tespit edilmiştir.

Tablo 3: Niş'te Ziraat ve Hayvancılıkla İlgili Meslekler

Mahalle ve Çiftlik	Hane Sayısı	Bu işkolundaki Hane	Meslek Geliri	Toplam
Cedid	38	5	278	8251,5
Defterdar	101	8	200	8544,5
Hünkâr	82	4	0	3935
Kebir Kıptiyân	87	5	1100	3818
Papas Gorki	49	4	770	2551
Papas İstanko	83	4	2650	5599
Papas Kosto	41	7	4250	6760
Sağır Kıptiyân	63	1	300	820
Varoş'a tabi Yagodine Mahallesi	26	8	1400	3783
TOPLAM	675	45	10948	44062
Hane Başı ortalama		6,60%	243,2	979

b) Küçük Ölçekli Sanayi Esnafı**1- Dokuma İşkolundaki Meslekler (675/38)**

Elimizdeki kayıtlara göre Dokuma işkolunda yer alan mesleklerin Niş'teki kayıtları şu şekilde idi; Boyacı (1), Çulha (2), Hallac (1), İpci (1), Muytab (5), Terzi (15), Terzi Kalfası, Çırağı (12), Urgancı (3). Bu meslek gurubunun meslekleri dolayısıyla gelirlerinin toplamı 8071 kuruş, hane başına düşen ortalama gelir miktarı ise 212,3 kuruş olarak tespit edilmiştir. Niş'te bu işkolunda faaliyet gösteren en fazla hane reisi 10 hane ile Kebir Kıptiyân Mahallesi'nde yaşamaktadır. Yine bu işkolunda faaliyet gösteren hane reislerinin meslek gelirlerinin yanında diğer gelirlerinin toplamı 17029 kuruş, bu işkolundaki hane başına düşen miktar ise 448 kuruş olarak belirtilmiştir.

Tablo 4: Niş'te Dokuma İşkolundaki Meslekler

Mahalle ve Çiftlik	Hane Sayısı	Bu işkolundaki Hane	Meslek Geliri	Toplam
Cedid	38	3	991	1603
Defterdar	101	2	100	1370
Hünkâr	82	1	100	220
Varoş'a tabi Kebir Çençad Mahallesi	4	1	300	471
Kebir Kıptiyân	87	10	2240	2894
Papas Gorki	49	6	1570	6207
Papas İstanko	83	4	1220	1756
Papas Kosto	41	1	450	632
Sağır Kıptiyân	63	6	550	1040
Varoş'a tabi Yagodine Mahallesi	26	3	550	836
Sağır Kıptiyân Mahallesi'ne bağlı Abdülkerim Bey Çiftliği	14	1	0	0
TOPLAM	675	38	8071	17029
Hane Başı ortalama		%5,6	212,3	448

2- Dericilikle İlgili Meslekler (675/20)

Niş Temettuat kayıtlarına göre şehirde Dericilik işkolunda faaliyet gösteren hane reislerinin meslek ve sayılarının, Debbağ (3), Debbağ Kalfası (2), Kavas (1), Papuççu (5), Sarac (4), Saraç Kalfası (1), Sırımcı (1), Yemenici (3) şeklinde olduğu tespit edilmiştir.

Bu meslek gurubunun toplam hane sayısına oranı %2,9 olduğu görülmektedir. Bunların meslekleri dolayısıyla elde ettikleri gelirlerin toplamı 4200 kuruştur. Bu işkolundaki hane reislerine düşen ortalama gelir de 210 kuruş olarak tespit edilmiştir. Diğer gelirleriyle beraber toplam işkolundaki hanelerin geliri 6850 kuruş, hane başı düşen miktar ise 342,5 kuruş olarak görünmektedir. Bu iş kolunda faaliyet gösteren en fazla hane reisi 7 hane ile Cedid Mahallesinde yaşamaktadır.

Tablo 5: Niş'te Dericilikle İlgili Meslekler

Mahalle ve Çiftlik	Hane Sayısı	Bu işkolunda ki Hane	Meslek Geliri	Toplam
Cedid	38	7	1300	1946
Defterdar	101	6	1500	2924
Hünkâr	82	2	150	150
Kebir Kıptiyân	87	4	1100	1650
Papas Gorki	49	0	0	0
Papas Kosto	41	0	0	0
Sağır Kıptiyân	63	1	150	180
Kostadin Çiftliği	3	0	0	0
Mahmud Paşa Çiftliği	11	0	0	0
TOPLAM	675	20	4200	6850
Hane Başı ortalama		%2,9	210	342,5

3- Madeni Eşyalarla ilgili Meslekler (675/8)

Niş Temettuat kayıtlarına göre Madeni Eşya ile ilgili mesleklerle meşgul meslek ve hane reisleri şu şekilde gösterilmiştir: Bileyici (1), Demirci (2), Kalaycı (2), Kazancı (1), Nalbant (1), Lüleci Kalfası (1). Aslında dericilik ve Madeni eşya işkolunda faaliyet gösteren hane reisi sayısı Anadolu'da veya Müslüman nüfusun fazla olduğu yerlerde sayıca çok olması gerekir. Ancak Niş'te bu işkolunun çok az sayıda olduğu tespit edilmiştir.

Bu işkolunun toplam hane sayısına oranı %1,1 olduğu görülmektedir. Bu hane reislerinin meslekleri dolayısıyla gelirleri 1280 kuruş, hane başına düşen ise 160 kuruştur. Diğer gelirleriyle birlikte toplam 2040 kuruş ve hane başı miktar ise 255 kuruştur.

Bu işkolunda faaliyet gösteren 8 hane reisinin 6'sı Kebir Kıptiyân ve Sağır Kıptiyân mahallelerinde yaşamaktadırlar. Bu da zaten az sayıda olan meslek gurubunun Niş Kıptilerinin elinde olduğunu söyleyebiliriz.

Tablo 6: Niş'te Madeni Eşyalarla ilgili Meslekler

Mahalle ve Çiftlik	Hane Sayısı	Bu işkolundak i Hane	Meslek Geliri	Toplam
Cedid	38	0	0	0
Defterdar	101	0	0	0
Hünkâr	82	2	80	320
Kebir Kıptiyân	87	3	550	684
Sağır Kıptiyân	63	3	650	1036
TOPLAM	675	8	1280	2040
Hane Başı ortalama		%1,1	160	255

4- Gıda İşkolundaki Meslekler (675/26)

Temettuat kayıtlarına göre Niş'te Gıda işkolunda faaliyet gösteren meslekler ve sayıları; Aşçı (1), Balıkçı (1), Ekmekçi (4), Kasap (4), Kovancı (1), Simitçi (9), Yemişçi (6) şeklinde belirtilmiştir. Bu işkolunda faaliyet gösteren hane reislerinin genele oranı %3,8 olarak kaydedilmiştir.

Bu işkolunda faaliyet gösteren meslek erbabının meslek gelirleri toplamı 5648 kuruş, hane başına düşen miktar ise 217,3 kuruş olarak tespit edilmektedir. Diğer gelirleriyle birlikte 9814 kuruş, genel ortalama ise 377,4 kuruş olarak kaydedilmiştir. Yine bu işkolunda faaliyet gösteren hane reislerinin en fazla görüldüğü mahalle 7 kişi ile Kebir Kıptiyân Mahallesi olarak tespit edilmektedir.

Tablo 7: Niş'te Gıda İşkolundaki Meslekler

Mahalle ve Çiftlik	Hane Sayısı	Bu işkolundaki Hane	Meslek Geliri	Toplam
Cedid	38	0	0	0
Defterdar	101	4	420	472
Hünkâr	82	5	1140	1434
Varoş'a tabi Kebir Çençad Mahallesi	4	1	200	272
Kebir Kıptiyân	87	7	1888	2396
Papas Gorki	49	0	0	0
Papas İstanko	83	3	100	1702
Papas Kosto	41	1	550	762
Sağır Kıptiyân	63	3	750	1876
Varoş'a tabi Yagodine Mahallesi	26	1	600	900
TOPLAM	675	26	5648	9814
Hane Başı ortalama		%3,8	217,3	377,4

c) Sağlık ve Temizlikle İlgili Meslekler (675/9)

Temettuat kayıtlarına göre Niş'te Sağlık ve Temizlik işkolu diyebileceğimiz meslek gurubunda yer alan hane reisleri, Berber (6), Berber Kalfası (2), Hamamcı (1) olarak tespit edilmektedir. Bunların toplamı dokuz kişidir. Yine en az sayıda olan bir işkoludur. Çoğunluğu da Berber ve Berber kalfası olarak tespit edilmektedir.

Bu işkolunda faaliyet gösteren hane reislerinin genele oranı %1,3 olarak görünmektedir. Bunların meslek gelirleri ise 520 kuruş ve hane başı düşen miktar ise 57,7 kuruş olduğu görünmektedir. Ancak bu işkolunda faaliyet gösteren hane reislerinin meslek dışı gelirlerinin daha fazla olduğu söylenebilir. Meslekleri dışındaki toplam gelirleri 4810 kuruş, hane başı miktar ise 534,4 kuruş olarak tespit edilmektedir. Bu işkolunda faaliyet gösteren hane reislerinin toplamının Müslüman mahallelerde bulunması dikkat çekicidir.

Tablo 8: Niş'te Sağlık ve Temizlikle İlgili Meslekler

Mahalle ve Çiftlik	Hane Sayısı	Bu işkolundaki Hane	Meslek Geliri	TOPLAM
Cedid	38	2	100	200
Defterdar	101	2	0	710
Hünkâr	82	5	420	3900
TOPLAM	675	9	520	4810
Hane Başı ortalama		%1,3	57,7	534,4

d) Ticaretle İlgili Meslekler (675/121)

Niş'te Temettuat kayıtlarına göre hane reislerinden Ticaretle ilgilenen sayısı oldukça yüksektir. Bunlar; Ayak Tüccarı (1), Bakkal (42), Cabacı (18), Çerçi (1), Çömlekçi (19), Duhancı (5), Erbabı Ticaret (11) Eskici (23), Fıçııcı (1), Kuyumcu (1), Kürkü (9), Mumcu (6), Oduncu (1), Tuz Tüccarı (1) şeklinde tespit edilmektedir. Bunların üçe birinin Bakkal olduğu dikkat çekmektedir. Bu işkolunun genele oranı %17,9 olduğu görülmektedir.

Ticaretle uğraşan meslek erbabının mesleki gelirleri 37813 kuruş, hane başı oranı ise 312,5 kuruş olarak tespit edilmektedir. Diğer gelirleriyle birlikte bu gurubun toplam geliri 47732 kuruş, hane başı miktarı ise 394,4 kuruş olduğu görülmektedir.

Diğer bazı işkollarında olduğu gibi bu işkolunda da en yüksek gurubu 31 hane reisi ile Kebir Kıptiyân Mahallesinde yaşayanlar oluşturmaktadır. Bunu 20 hane reisi ile Sağır Kıptiyân Mahallesi takip etmektedir. Bu rakamlara göre Niş'te ticaretle uğraşan hane reislerinin Kıptiyân mahallelerinde toplandıklarını söyleyebiliriz.

Tablo 9: Niş'te Ticaretle İlgili Meslekler

Mahalle ve Çiftlik	Hane Sayısı	Bu işkolundaki Hane	Geliri Meslek	Toplam
Cedid	38	3	200	663
Defterdar	101	7	1757	3071
Hünkâr	82	15	5560	7416
Kebir Kıptiyân	87	31	10990	15479
Papas Gorki	49	11	1976	2499
Papas İstanko	83	14	8230	11197
Papas Kosto	41	2	650	1111
Sağır Kıptiyân	63	20	3930	6152
Varoş'a tabi Yagodine Mahallesi	26	17	4400	0
Sağır Kıptiyân Mahallesiine bağlı Abdülkerim Bey Çiftliği	14	1	120	144
TOPLAM	675	121	37813	47732
Hane Başı ortalama		%17,9	312,5	394,4

e) Nakliyecilikle İlgili Meslekler (675/74)

Bu iş kolunda faaliyet gösteren hane reisleri; Arabacı ve Araba Kiracısı (8), Kiracı (63), Semerci (3), olarak tespit edilmiştir. Bu hane reislerinin toplam nüfusa oranı yaklaşık %11 civarındadır. Bu iş kolunda faaliyet gösteren hane reislerinin en fazla olarak görüldüğü mahalle, 32 hane ile Papas İstanko Mahallesi olduğu tespit edilmektedir. Bu iş kolundaki 74 hanenin meslek gelirleri toplamı, 25143 kuruştur. Hane başı ortalama ise 339,7 kuruş olarak tespit edilmektedir. Diğer gelirleriyle birlikte toplam gelir; 54746 kuruş, hane başı ortalama ise 739,8 kuruş olduğu görülmektedir.

Tablo10: Niş'te Nakliyecilikle İlgili Meslekler

Mahalle ve Çiftlik	Hane Sayısı	Bu işkolunda ki Hane	Meslek Geliri	Toplam
Cedid	38	2	410	745
Defterdar	101	4	350	270
Hünkâr	82	0	0	0
Kebir Kıptiyân	87	3	600	1512
Papas Gorki	49	5	938	2111
Papas İstanko	83	32	14170	30088
Papas Kosto	41	22	7075	16310
Sağır Kıptiyân	63	0	0	0
Varoş'a tabi Yagodine Mahallesi	26	6	1600	3710
TOPLAM	675	74	25143	54746
Hane Başı ortalama		%11	39,7	39,8

f) Hizmet Üreten Meslekler (675/172)

Elimizdeki Temettuat kayıtlarına göre Niş'te hizmet üreten meslek guruplarına baktığımızda; Cabacı (17), Çalgıcı (1) Dellal (Tellal) (1), Ehli sanat (7), Hizmetkâr (77), Irgat (42), Kahveci tâbii (4), Meyhaneci (23) gibi meslek guruplarının varlığını tespit etmekteyiz. Bu iş kolunda faaliyet gösteren hanelerin genele oranı ise %25,4 olduğu görülür. Bu da genel hane reislerinin dörtte biri bu işkolunda faaliyet gösterdiği anlamına gelmektedir. Bunlar içinde de 77 hane reisinin Hizmetkâr olarak yazılmış olması dikkat çekicidir.

Doğal olarak bu meslek gurubu sayıca çok olsa da gelir miktarı olarak diğer meslek guruplarına göre daha az gelire sahiptirler. Meslek geliri olarak, 33124 kuruş kaydedilmiş, hane başı miktarı ise 192,5 kuruş olduğu görülmüştür. Diğer gelirleriyle birlikte bu meslek gurubunun toplam geliri 45704 kuruş olduğu, hane başı düşen gelir ise 265,7 kuruş olduğu görülmektedir.

Bu işkolunda faaliyet gösteren hane reislerinin 47 tanesi Papas İstanko Mahallesi'nde yaşadığı görülmektedir. 83 haneden oluşan bu mahallenin yarıdan fazlasının Hizmet üreten meslekleri yürüttüğü görülmektedir. Bu işkolunda kaydedilmiş mahallelerden 4'er hane ile Cedid ve Papas Kosto mahalleleri de en az kayıt olan mahallelerdir.

Tablo 11: Niş'te Hizmet Üreten Meslekler

Mahalle ve Çiftlik	Hane Sayısı	Bu işkolunda ki Hane	Meslek Geliri	Toplam
Cedid	38	4	420	256
Defterdar	101	17	2000	1240
Hünkâr	82	17	2470	2618
Varoş'a tabi Kebir Çençad Mahallesi	4	0	0	0
Kebir Kıptiyân	87	18	2690	4298
Papas Gorki	49	24	4856	6884
Papas İstanko	83	47	13150	18404
Papas Kosto	41	4	2650	5426
Sağır Kıptiyân	63	14	1600	2231
Varoş'a tabi Yagodine Mahallesi	26	17	2198	3173
Sağır Kıptiyân Mahallesiine bağlı Abdülkerim Bey Çiftliği	14	10	1090	1174
TOPLAM	675	172	33124	45704
Hane Başı ortalama		%25,4	192,5	265,7

g) İnşaatla ilgili Meslekler (675/45)

Niş'te inşaat işkolunda faaliyet gösteren hane reislerinin meslekleri ve sayıları, Doğramacı (2), Dülger (42), Hızarcı (1) şeklinde belirtilmiştir. Bunların toplama oranı %6,6 olduğu görülür. Genel nüfusa oranları oldukça azdır. 45 hane reisinin 42'sinin Dülger olması da dikkat çekicidir. Bu işkolundakilerin 22 hane reisinin Papas İstanko Mahallesi'nde yaşadığı görülmektedir.

İnşaat işkolunda faaliyet gösteren 45 hane reisinin meslek geliri toplamı 14555 kuruş, hane başı miktarı ise 323,4 kuruş olarak tespit edilmiştir. Diğer gelirleriyle birlikte bu işkolundakilerin toplam gelirleri, 18725 kuruş olmakta ve hane başı miktar ise 416 kuruş düşmektedir.

Tablo12: Niş'te İnşaatla ilgili Meslekler

Mahalle ve Çiftlik	Hane Sayısı	Bu işkolundaki Hane	Meslek Geliri	TOPLAM
Cedid	38	0	0	0
Defterdar	101	0	0	0
Hünkâr	82	2	175	0
Varoş'a tabi Kebir Çençad Mahallesi	4	0	0	0
Kebir Kıptiyân	87	1	200	296
Papas Gorki	49	2	450	714
Papas İstanko	83	22	8050	10444
Papas Kosto	41	10	4600	6493
Sağır Kıptiyân	63	8	1080	778
TOPLAM	675	45	14555	18725
Hane Başı ortalama		%6,6	323,4	416,1

h) Kamu Hizmeti Yerine Getiren Meslekler (Görevliler) (675/67)

Temettuat kayıtlarına göre Niş'te Kamu hizmeti gören meslekler şu şekilde tespit edilmektedir: Ashabı Alaka (2), Çavuş (1), Eimmeden (1), İmam (4), Kâtip (6), Kayyum (1), Muhtar (1), Müezzin (1), Müftü (1), Mülazım-ı sani (1), Nasranî (2), Nüfus Nazırı (1), Onbaşı (1), Papaz (5), Sekban (1), Sipahi (4), Sipahi tekaüdü (1), Şeyh (1), Şair (1), Talebe-i Ulum (4), Topçu (14), Topçu Çavuşu (1), Tüfenkçi (1), Yazıcı Çırağı (1), Zaptiye Neferi (2), Zaptiye Süvarisi (3). Dikkat edilirse bunlar şehirde doğrudan halkla iç içe olan ve devleti temsil eden görevlilerdir. Toplam hane reislerinin yaklaşık %10'unu oluşturmaktadırlar. Toplumda

idareci, din görevlisi ve asayiş sağlayan kemseler olarak tespit edilmektedirler.

Bu meslek sahiplerinin Hristiyan din adamları dışında kalan bütün görevlilerin Müslüman hane reislerinden oluştukları görölmektedir. 35 Hane reisiyle, neredeyse yarısından fazlası Defterdar Mahallesinde yaşamaktadırlar.

Bunların meslekleri gereği elde ettikleri gelirleri toplamı 15793 kuruş, bunun hane başı dağılımı ise 235,7 kuruş olduğu görölmektedir. Meslekleri dışındaki gelirleriyle birlikte toplam gelirleri 28141 kuruşu bulmakta, hanelere dağılımı ise 420 kuruşa karşılık gelmektedir.

Tablo 13: Niş'te Kamu Hizmeti Yerine Getiren Meslekler

Mahalle ve Çiftlik	Hane Sayısı	Bu işkolundaki Hane	Meslek Geliri	Toplam
Cedid	38	8	600	630
Defterdar	101	35	6157	17606
Hünkâr	82	16	6440	6151
Varoş'a tabi Kebir Çençad Mahallesi	4	0	0	0
Kebir Kıptiyân	87	3	1600	1388
Papas Gorki	49	2	400	1354
Papas İstanko	83	3	596	1012
Papas Kosto	41	0	0	0
Sağır Kıptiyân	63	0	0	0
TOPLAM	675	67	15793	28141
Hane Başı ortalama		%9,9	235,7	420

i) İşsiz-Güçsüzler ve Diğerleri (675/49)

Niş'te işsiz güçsüz, hane reisi olmayıp yerine eşi veya çocuğu hane reisi kaydedilen, başka yere giden, düşkün, iş göremez vs gibi hane reisleri ve sayıları şu şekilde belirtilmiştir: Alil (1), Alil ve

Dilsiz (1), Alil ve İhtiyar (2), Amelmande (1), Dul Kadın (6), Firari (2), Gezgin (1), Hatun (1), İhtiyar (6), Mecnun (1), Nisa Taifesinden (6), Başka bir yeri gitmiş (1), Sabi (6), Topal (1), Mesleği belirtilmeyen (2), Yetim (11).

Bunlar durumlarından da anlaşılacağı üzere iş göremez oldukları için üretime katılmadıkları için gelirleri de yok denecek kadar azdır. Bu guruptaki hane reislerinin şehir genelinde bulundukları tespit edilmektedir.

Bunlardan bir şekilde, yakınlarının geliri, kira gelirleri gibi mesleki sayılabilecek gelirleri toplamı 948 kuruş, bunların bu guruptaki hanelere dağılımı ise 19,3 kuruş tutmaktadır. Diğer gelirleri ile birlikte toplam gelir 8254 kuruş ve bunun dağılımı ise 168,4 kuruşu bulmaktadır.

Tablo14: Niş'te İşsiz-Güçsüzler ve Diğerleri

Mahalle ve Çiftlik	Hane Sayısı	Bu işkolundaki Hane	Geliri Meslek	TOPLAM
Cedid	38	2	0	1238
Defterdar	101	10	150	2969
Hünkâr	82	11	200	1009
Varoş'a tabi Kebir Çençad Mahallesi	4	0	0	0
Kebir Kıptiyân	87	7	174	1022
Papas Gorki	49	2	0	84
Papas İstanko	83	4	0	1367
Papas Kosto	41	1	170	0
Sağır Kıptiyân	63	6	198	163
Varoş'a tabi Yagodine Mahallesi	26	5	0	402
Sağır Kıptiyân Mahallesi'ne bağlı Abdülkerim Bey Çiftliği	14	1	56	0
TOPLAM	675	49	948	8254
Hane Başı ortalama		%7,2	19,3	168,4

Sonuç

Temettuat kayıtlarına göre Niş'te sayıca en fazla hane reisinin meşgul olduğu meslek %25,4 ile Hizmet sektöründeki meslekler olarak öne çıkmaktadır. En az hane reisi de %1,1 ile Madeni Eşya kolunda faaliyet gösteren hane reisleridir. Geleneksel olarak Osmanlı şehirlerinden Dericilik ve madeni eşya işkolunda faaliyet gösteren insan sayısı fazla olmasına rağmen Niş'te dikkat çekici bir durum olarak %2,9 oranında dericilik ve yüzde bir oranında da madeni eşya işkolunda faaliyet göze çarpmaktadır.

Bir diğer husus da %6,6 oranındaki bir hane reisi ziraatla meşgul olmasına rağmen meslek ve diğer gelirleriyle 979 kuruşluk hane başı düşen gelire sahip olmaları, zirai faaliyetle Niş'te ciddi bir gelir elde edildiğini göstermektedir.

Elimizdeki kayıtlara göre Niş'te hane başı 14,5 kuruş vergi düşmesine rağmen, hane başına il genelinde 197 kuruş meslek geliri, 453 kuruş da toplam gelir elde edildiği tespit edilmektedir.

Bu rakamlar Niş'in öne çıkan yüksek gelir gurubuna ait bir meslek geliri olmaması sebebiyle orta halli bir Osmanlı kasabası olduğunu ortaya koymaktadır.

Tablo 15: Niş'te Meslekler ve Ekonomik Durum

	Toplam Hane	Bu işkolundaki hane ve Yüzdesi	Toplam vergi	İşkolundaki toplam geliri ve hane Başı miktarı	Genel Toplam gelir ve hane başı miktarı
Ziraat ve Hayvancılıkla İlgili Meslekler	675	45	9823	10948	44062
		% 6,60		243,2	979
Dokuma İşkolundaki Meslekler	675	38	9823	8071	17029
		% 5,60		212,3	448
Dericilikle İlgili Meslekler	675	20	9823	4200	6850
		% 2,90		210	342,5
Madeni Eşyalarla ilgili Meslekler	675	8	9823	1280	2040
		% 1,10		160	255
Gıda İşkolundaki Meslekler	675	26	17832	5648	9814
		% 3,80		217,3	377,4
Sağlık ve Temizlikle İlgili Meslekler	675	9	9823	520	4810
		% 1,30		57,7	534,4
Ticaretile İlgili Meslekler	675	121	9823	37813	47732
		% 17,90		312,5	394,4
Nakliyecilikle İlgili Meslekler	675	74	9823	25143	54746
		% 11		339,7	739,8
Hizmet Üreten Meslekler	675	172	9823	33124	45704
		% 25,40		192,5	265,7
İnşaatla ilgili Meslekler	675	45	9823	14555	18725
		% 6,60		323,4	416,1
Kamu Hizmeti Yerine Getiren Meslekler (Görevliler)	675	67	9823	15793	28141
		% 9,90		235,7	420
İşsiz-Güçsüzler ve Diğerleri	675	49	9823	948	8254
		% 7,20		19,3	168,4

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ML.VRD.TMT.d, 11059, ML.VRD.TMT.d, 11036, ML.VRD.TMT.d, 11082, ML.VRD.TMT.d, 11133, ML.VRD.TMT.d, 11153, ML.VRD.TMT.d, 11025, ML.VRD.TMT.d, 11024, ML.VRD.TMT.d, 11038, ML.VRD.TMT.d, 11142, ML.VRD.TMT.d, 11170.

Diğer Eserler

Kiel, Macheil “Niş”, *TDVİA*, Cilt: 33, İstanbul 2007, s. 147-149.

Koyuncu, Aşkın, “Tuna Vilâyeti’nde Nüfus ve Demografi (1864-1877)”, *Turkish Studies*, Volume 9/4 Spring 2014, Ankara, s. 675-737.

XIX. YÜZYIL BAŞLARINDA SEMENDİRE LİVASI TİMAR ve ZEAMETLERİ

Timars and Zeamets of Smederevo Sandjak in The Early 19th Century

Zafer GÖLEN*

Özet

Osmanlı Devleti ile Sırp lar arasındaki 1804’de başlayan çatışmada bölgedeki sipahi ve Yeniçerilerin halka kötü davranması bahane olarak ileri sürülmüştü. Bu iddianın gerçek olup olmadığına dair en önemli kanıtlar Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde bulunmaktadır. Bu arşivde yer alan en önemli kaynaklardan biri de timar yoklama defterleridir. Bu defterlerde bir eyalet, liva, kaza ve köy bağlamında kaç timar olduğu, bunların gelirleri ayrıntılı biçimde yer alır. Defterler sadece ekonomik açıdan değil aynı zamanda idarî olarak da değerlendirilebilir. Bir eyaletin içindeki liva, kaza ve köyler ayrı başlıklar altında kaydedildiğinden bu dağılıma bakarak bölgenin idarî yapısı da ortaya çıkarılabilir. Çalışmada 1889 numaralı Timar Zeamet Ruznamçe Defterindeki kayıtlar değerlendirilecektir. İlgili defterde Semendire Livası’na ait 1022 timar zeamet kaydı vardır. Bu kayıtlar Belgrad, Niş, Pojega, Uziçe, Güğercinlik, Rudnik gibi Semendire Livası’na dahil yerlerde var olan timarları kapsamaktadır. Defterde ilk timar 1109/1697 tarihinde verilmiş iken son kayıt 1249/1833 tarihine aittir. Tebliğde ilgili kayıtlar sayısal dökümler olarak verilecek, grafikler ile konunun aydınlatılması yoluna gidilecek, ortaya çıkan bulgular ayrı ayrı değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: XIX. Yüzyıl, Semendire Livası, sipahi, zaim, Timar, Zeamet, Belgrad, Niş

Abstract

It was proposed that the sipahi and janissary mistreated the public in the conflict area that started in 1804 between the Ottomans and the Serbians. The most important evidence

* (Prof. Dr.); Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Tarih Bölümü, Burdur/ Türkiye, zgolen@gmail.com.

whether this claim is true or not is to be found in the Prime Ministry Ottoman Archives. One of the most important evidence in this archive is the registers of timar check. In these defters one can find in detail how many timars there are in a province, liva and village, and their income. The defters can be evaluated not only economically but also administratively. As the villages and livas are recorded separately, one can also understand the administrative structure of the region. In this study the Registers of Timar Zeamet Ruznamçe in the number of 1889 will be evaluated. In this defter there are 1022 timar, zeamet records belonging to Smederevo liva. These records cover the timars in the Beograd, Nish, Pojega, Uzice, Güğercinlik, Rudnik and also Smederevo Liva. The date of the first timar is 1109/1697 and the last one 1249/1833. The records will be statistically presented in this study, graphichs will be used and the findings will be evaluated.

Keywords: XIX. Century, Smederevo Sandjak, sipahi (cavalryman), zaim, timar, ziamets, Beograd, Nish

Giriş

Timar uygulaması izdüşümü Babil'e kadar götürülebilecek bir uygulamadır¹. Ancak en geniş ve sistematik olarak Osmanlı Devleti'nde hayat bulmuştur. Batılılar için Osmanlı feodalitesinin bir tezahürüydü. Gerçekte ise Osmanlı idarî ve kültürel aygıtının devletin en ücra köşelerine kadar sokulmasıydı. XIX. yüzyıla gelindiğinde taşrada “*Osmanlı*” ibaresi sadece sipahiler için kullanılıyordu. Ruslar gibi bazı ülkelerin temsilcileri sipahilerin yaptıkları uygulamalarla ilgili olarak “*Osmanlılar.... yaptı*” gibi ifadeler

¹ Marc van de Mieroop, *Hammurabi*, çev. Bülent O. Doğan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı İstanbul 2014, s.83-86, 91.

kullanıyor ve hatta bu ifadeleri içeren raporları Bâbîâlî'ye dahi gnderebiliyorlardı².

Osmanlı Devleti'nde geçim veya hizmetlerine ait masrafları karşılamak üzere bir kısım asker ve memurlara, belli bölgelerdeki toprakların vergilerini toplama hakları verilirdi. Vergi gelirleri 20.000 akçeye kadar olan dirliklere timar, bu hakkı uhdesinde tutan kişiye de sipahi denirdi. Timarlar genellikle 1.500 akçe olarak kişiye verilir, daha sonra o kişinin savaşta gösterdiği yararlılıklar veya devlete yaptığı katkı nisbetinde gelirleri 20.000 akçeye kadar ykseltilirdi. Bir sipahinin uhdesinde alabileceği timar geliri kesinlikle 20.000 akçeyi geçemezdi. Sipahi öldüğünde bir tür zam sayılabilecek gelirler devlet tarafından geri alınır, sipahinin oğluna 'kılıç hakkı' denen 1.500 akçelik kısım bırakılırdı. Sipahi her 3.000 akçe için "cebelü" denen bir askeri besleyip, donatmak ve kendisi ile birlikte sefere götürmekle yükümlüydü. Ancak zellikle 1593 Sisak Savaşı sonrası başta Bosna ve serhat eyaletlerinde yaşayan sipahiler, bu savaşta gösterdikleri kahramanlıklar ve savaşta verdikleri ağır zayıat sonrası padişahın bir lütfu olarak timarlarını olduğu gibi çocuklarına intikal hakkı kazandılar. "Ocaklık" adı verilen bu uygulama sonrası birçok sipahi timarlarında kendi mlk gibi yaşamaya başlamış ve böylece "mülk timarlar" ortaya çıkmıştır. Gerek Bosna gerekse Semendire Livası timarlarının büyük çoğunluğu mülk timarları grubuna girmektedir. Bu tip timarların sahipleri sefere bizzat gitmezler veya yerlerine cebelü gndermezlerse timarlarına el konulmaz, sadece bir yıllık geliri devlet tarafından

² B.O.A. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), İ. HR.(İrde Hariciye), nr (numara): 26/1237, Lef:10.

zaptedilirdi. Sahipler ölünce de timarlar bütünüyle erkek evladına verilir. Sipahinin erkek çocuğu yoksa erkek veya kadın diğer mirasçılara intikal ederdi³.

Bir kişiye 20.000 akçeden 99.000 akçeye kadar vergi gelirleri verilmiş topraklara zeamet, toprağı tasarrufunda bulunan kişiye de zaim denirdi. Bu tutarın üzeri kabul edilen has topraklar sadece devlet bürokrasisinin en üst kesimi ve hanedan ailesi tasarrufuna malikti. Zaimler ilk 5.000 akçe üzerindeki her 5.000 akçe gelirleri için sefere bir cebelü göndermek zorundaydı⁴.

Gerek timar gerekse zeametlerin durumunu tespit için sık sık yoklamalar yapılır. Timar ve zeametlere ait kayıtlar Defterhâne’de tutulur ve Ruznamçe adı verilen defterlere kaydolurdu. Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde toplam 2.232 adet Ruznamçe Defteri bulunmakta ve ilgili defterler 1535-1835 yılları arasını kapsamaktadır⁵.

Benzer biçimde Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi’nde de çoğunluğu Osmanlı Devleti’nin Balkan topraklarına ait 39 ruznamçe defteri mevcuttur. Kuyûd-ı Kadîme Arşivi’nde timar ve zeâmetleri ilgilendiren bir başka kıymetli koleksiyon ise timar tevcih beratlarıdır. Bu koleksiyonda mevcut 799 timar tevcih beratının

³ Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye’de Toprak Meselesi*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980, s.805-818.

⁴ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1992, s.229; *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Kataloqları Rehberi*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1995, s.255.

⁵ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s.228-230; *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Kataloqları Arşivi*, s.255-260.

137'si Semendire'ye aittir⁶. Defterlerden *TGK.KK.RUZd.* 7 numaralı Bosna'ya ait defterin tanıtım ve değerlendirilmesi Yılmaz Kurt tarafından yapılmıştır⁷.

Halil İnalıcık'ın öncü çalışmaları sayesinde bugün artık çok iyi bilindiği gibi⁸, Osmanlı Devleti bölgeyi fethettikten sonra eski Sırp asilzedegânını Osmanlı Devlet sisteminin bir parçası yapmak için onları timar sistemi içerisinde istihdam etmiştir. 1467-68'de sancakta 59 Hristiyana (% 64,83) karşılık 32 Müslüman (% 35,16) sipahi vardı⁹. 1476 tarihinde ise bu oran % 48'e inmiştir¹⁰. Hristiyanların timar sistemi içinde istihdam edilmeleri sadece Semendire'ye ait bir uygulama değildi. Tüm bölgede benzer uygulamalar söz konusudur¹¹.

Sırp Despotluğu 1459'da Fatih Sultan Mehmed tarafından fethedilerek Osmanlı topraklarına dahil edilmiştir. Ancak bölgenin

⁶ Sevgi Işık, Songül Kadioğlu, Mehmet Yıldırım, *Kuyûd-ı Kadime Arşiv Kataloğu*, Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı, Ankara 2012, s.402-410, 446-447, 474.

⁷ Yılmaz Kurt, "Saraybosna'nın 1835-1840 Tarihli Tımar Ruznâme Defteri", *INOCTE 2016*, Editörler: Alaattin Aköz, Doğan Yörük, Hüseyin Muşmal, Konya 2016, s.563-576.

⁸ Halil İnalıcık, "Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğuna", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, Eren, 2. baskı İstanbul 1996, s.67-108.

⁹ İnalıcık, *a.g.m.*, s.82; Aleksandar Fotić-Machiel Kiel, "Semendire", *DİA.*, C.V, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s.468.

¹⁰ Ema Miljković, "The Christian Sipahis in the Serbian Lands in the Second Half of the 15th Century", *Belgrade Historical Review*, vol.1, Belgrade 2010, p.112-116.

¹¹ Bosna örneği için bakınız, Hatice Oruç, "Christian Sipahis in the Bosnian Sandjak (15th century)", *Archivum Ottomanicum*, 26, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2009, s.5-16.

tamamının fethi Belgrad'ın 1521'de Kanuni Sultan Süleyman tarafından alınmasıyla sona ermiştir. Fetih tamamlandıktan sonra 1530 senesinde Semendire'nin idarî yapısı tablo 1'deki gibidir. Bu tarihlerde Semendire Livası Rumili Vilâyetine bağlıdır¹².

Tablo 1: Semendire Livası Kaza ve Nahiyeleleri

1-Semendire Kazası a-Semenire Nahiyesi b-Kuçeva Nahiyesi c-Nikodim Nahiyesi d-Jelejnik Nahiyesi e-Lomniçe Nahiyesi f-Pirlep Nahiyesi 2-Belgrad Kazası a-Belgrad Nahiyesi 3-Rudnik Kazası a-Sivricehisar Nahiyesi b-Golubara Nahiyesi c-Morava-i Rudnik Nahi.	4-Pojega Kazası a-Pojega Nahiyesi b-Magliç Nahiyesi c-Uziçe Nahiyesi d-Morova Nahiyesi e-Valyeva nam-ı diğer Zagor Nahiyesi f-Osad Nahiyesi g-Sokol Nahiyesi	5-Braniçeva Kazası a-Resava Nahiyesi b-Ravaniçe Bölgesi b-Topolovnik Nahiyesi Hram Bölgesi c-Omol Nahiyesi d-Kočana Nahiyesi e-Luçiçe Nahiyesi f-Milava Nahiyesi g-Kenar- Âb-ı Tuna Nahiyesi h-İpek Nahiyesi ı-Jabar Nahiyesi j-İjdiril Nahiyesi k-İzvızd Nahiyesi	6-Niş Kazası a-Niş Nahiyesi b-Delboçiçe Nahiyesi c-Medveç Nahiyesi d-Bolyaniçe Nahiyesi e-Leskovce Nahiyesi 7-Zagrlata Kazası tabi-i livası Alacahisar a-Zagrlata Nahiyesi b-Lefçe Nahiyesi 8-Petros Kazası tabi-i livası Alacahisar a-Petros Nahiyesi

¹² Mad 506 Numaralı Semendire Livâsı İcmâl Tahrîr Defteri (937/1530), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 2009, s.4-5; Rumeli Eyaleti (1514-1550), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 2013, s.26-27.

1541’de Budin Eyaleti’nin kurulmasıyla Semendire buraya bağlanmıştır¹³.

Semendire XVII. yüzyıl sonlarında hâlâ Budun Eyaleti’ne bağlı bir sancaktı. Budin’in kaybedilmesinden sonra bir süre müstakil bir sancak olarak idare edilmiştir. 1707-08 tarihinde ise Temeşvar Eyaleti’ne bağlı bir sancak olarak görülmektedir¹⁴. Macaristan kaybedildikten sonra Semendire Sancağı Rumeli Beylerbeyliği’ne bir parçası olmuştur¹⁵.

1717’de Avusturyalıların eline geçen Belgrad 1739’da geri alınmıştır. Osmanlı Devleti Belgrad’ın alınmasının ardından 1741’de mevcut durumu tespit için bir tahrir yaptırmıştır. İlgili tahrir Hatice Oruç tarafından ayrıntılı bir tahlile tabi tutulmuştur. İlgili tahrire göre Semendire Sancağı on sekiz nahiyeden oluşmaktadır. Bu nahiyeler, Jeleznik (Železnik), Belgrad, Havala (Avala), Resava, Pojerefçe (Požarevac) nâm-ı diğer Luçice (Lučica), Omol (Omolj), Poreçe (Poreč), Milava (Mlava), Izvijd (Zvižd), Güğercinlik (Golubac), Hram (Ram) nâm-ı diğer İpek (Pek), Beran, Golubare (Kolubara), Lomniçe (Lomnica), Lefçe (Levač), Lepaniçe

¹³ Divna Djuric-Zamolo, “Belgrad”, *DİA.*, C.V, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s.408; İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete. 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978, s.134, 153, 185.

¹⁴ Orhan Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti’nin İdarî Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Şark Pazarlama, Elazığ 1997, s.48-49, 100-101.

¹⁵ M. Cavid Baysun, “Belgrad”, *İA.*, C.II, MEB, İstanbul 1986, s.484.

(Lepenica), Valyeve (Valjevo), Morava-i Rudnik (Rudnik)'dir¹⁶.

A-Semendire Livası Timar ve Zeametleri

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti 1768-74 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan yenilgi ile çıkmış ve savaş sonrası tüm Balkanlara kargaşa hakim olmuştu. Bunun yanında savaş timar sistemine ilişkin suiistimalleri de ortaya çıkarmıştır. Bunun üzerine I Abdülhamid suiistimallerin önüne geçebilmek için 1 Safer 1191/11 Mart 1777 tarihinde timar ve zeametlerin dağıtımının hangi usullere göre yapılacağına dair bir kanunname yayınlamıştır. Yapılan düzenlemelerin tamamında savaş sırasında yoklamada bulunmayanların timarına el konulması, sipahilerin sancaklarında oturması, sipahilerin sadece İstanbul'dan alınan fermanla izinli sayılmaları halinde görev yerlerinden ayrılabilmeleri, timar ve zeametlerin belli aralıklarla yoklanması usulü getirilmiştir¹⁷. Bu kabilden olmak üzere Bender ve Hotin timar ve

¹⁶ Hatice Oruç, "1741 Tahririne Göre Semendire Sancağı'nın İdarî ve Demografik Yapısı", *Uluslararası Balkan Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, 6-8 Ekim 2016, Çanakkale Bildiriler, C.I, Editör: Aşkın Koyuncu, Çanakkale 18 Mart Üniversitesi Balkan ve Ege Uygulama ve Araştırma Merkezi, Çanakkale 2017, s.157.

¹⁷ B.O.A., *A.DVNS.NŞT.d. (Bab-ı Asaflı Divan-ı Hümayun Sicilleri Tahvil (Nişan) Kalemi Defterleri)*, nr:84, s.10-13; *Nizâm-ı Cedid Kanunları (1791-1800)*, s.2-16; Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, 13 numrolu Matbaa, 2. Baskı İstanbul 1290, s.214-216; Talat Mümtaz Yaman, *Osmanlı İmparatorluğu Mülki İdaresinde Avrupalılaşıma Hakkında "Bir Kalem Tecrübesi"*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1940, s.41-42; Fikret Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*, Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul 2001, s.189-190.

zeametleri gözden geçirilirken, düzenlemelerin Bosna ve Semendire livası timar ve zeametleri gibi yapılması istenmiştir. İlgili Hatt-ı Hümayûn'da bu husus, "*Bender ve Hotin sancaklarında olan zeamet ve timarlar hin-i tahrirlerinde Bosna ve Semendire misüllü hüsn-i rabıtaya bend olunmayub... Beher hal yoklanub na-mevcudları tahkîk ve cümlesi mevcud kılınmak ve Semendire züema ve erbab-ı timarı gibi şurut-ı nizam-ı haseneye rabt olunmak lazime-i halden olub..*" cümleleriyle ifade edilir. Bu ifadelerden de anlaşılacağı gibi merkez Bosna ve Semendire'de uygulanan timar ve zeamet düzenini örnek uygulama olarak göstermiştir¹⁸. Görüldüğü gibi yeni sistemin temelini timar ve zeametlerin tam ve zamanında yoklanması oluşturmaktaydı. I. Abdülhamid dönemi ve daha sonrasında gerçekleştirilen timar ve zeamet reformunun Semendire'de uygulandığı görülmektedir. Zira tablo 6'da görüldüğü gibi en fazla timar ve zeamet 1196/1782 ve 1197/1783 yıllarında dağıtılmıştır. 1782'de 203, 1783'de 197 timar ve zeamet dağıtımı yapılmıştır.

Abdülhamid'in kanunnâmesine dayanılarak 8 Eylül 1792 ve 19 Ağustos 1796'da yeni bir takım düzenlemeler daha yapılmıştır. 1792'de yayınlanan Hatt-ı Hümayûn'dan bir sene sonra mevcud ve na-mevcud sipahileri kontrol için yoklamacılar tayin olunacaktı. Ardından her üç senede bir yoklamalar düzenli olarak yapılacaktı. İlgili emir gereği 1793

¹⁸ B.O.A., *ADVNS.NŞT.d.*, nr:84, s.30-31; *Nizâm-ı Cedîd Kanunları (1791-1800)*, Hazırlayanlar Yunus Koç-Fatih Yeşil, TTK, Ankara 2012, s.49-50; Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılın Sonlarında Timar ve Zeâmetlerin Düzeni Konusunda Alınan Tedbirler ve Sonuçları", *İÜEF. Tarih Dergisi*, S.32, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul Mart 1979, s.231.

Şubat'ında ilk yoklamacılar görev bölgelerine ulaşmıştır. Yoklamacılar ile timar alaybeylerinin kayıtlarının uyuşması gerekiyordu. Eğer bir sipahi görev mahallinde değilse veya sadece yoklama zamanı timarına giderse bu kişilerin durumu derhal İstanbul'a bildirilerek sipahi ve zaimlerin temliklerine el konulacaktı. Timarını terk eden sipahiyi zamanında merkeze bildirmeyen alaybeyi ise cezalandırılacaktı¹⁹.

1889 Timar-Zeamet (Ruznamçe) Defteri'ndeki kayıtlara göre Semendire Livası yoklaması Bosna Livası yoklaması ile birlikte gerçekleştirilmiştir. Defterin 2-255. sayfaları Bosna, 262-433. sayfaları ise Semendire Livası kayıtlarını içermektedir²⁰. Defterde sayının kim tarafından veya hangi tarihte yapıldığına dair bir kayıt yoktur. Her sayfada standart olarak 6 kayıt vardır. Sadece 363-367 ve 433. sayfalarda 5'er kayıt söz konusudur. Kayıtlar tarih, nahiye veya gelir sırasına göre tutulmamıştır. Mesela 292. sayfada Pojega'dan Ömer'in timarı 1249/1832-33 tarihli iken, 293. sayfadaki Valyeva'dan Mustafa veled İbrahim'in timarı 1152/1739-40 tarihli'dir. Bu da defterin sahada değil masa başında hazırlandığı izlenimini uyandırmaktadır. Ya da sahada hazırlanan bir defterin kopyası da olabilir. Ancak büyük ihtimalle alaybeyi kayıtları esas alınarak hazırlanmış bir yoklamadır. Kayıtlarda liva adı, nahiye adı, temliğin türü, sipahi ve zaimin adı, timar ya da zeamet'in bulunduğu köyün adı, geliri ve timar

¹⁹ *Nizâm-ı Cedîd Kanunları (1791-1800)*, s.7-8; Vak'anüvis Halil Nuri Bey, *Nûrî Tarihi*, Hazırlayan Seydi Vakkas Toprak, TTK, Ankara 2015, s.332-333; Özkaya, *a.g.m.*, s.236.

²⁰ B.O.A., DFE.RZ.d. (*Timar-Zeamet (Ruznamçe) Defteri*), nr:1889.

veya zeametın veriliş tarihi yer almaktadır. Bu bilgini haricinde sadece 3 tımar kaydının yanında derkenar olarak çok kısa bilgiler yer alır.

Kayıtların bir çoğunda tımar veya zeamet sahiplerinin kimin oğlu olduğu belirtilirken “*veled*” kelimesi kullanılmıştır. Kafadar’a göre, “*veled*” kelimesinin XVI. yüzyıldan önceki sayımlarda belirgin bir ayırt ediciliğı yoktu. Ancak XVI. yüzyıldan sonra kişinin babasının Müslüman mı yoksa Hristiyan mı olduğunu belirtmek için Müslümanlar için *ibn* ya da *bin* kelimeleri kullanılırken, Hristiyanlar için *veled* kelimesi kullanılmaya başlanmıřtır²¹. Fakat mevcut kayıtlarda böyle bir ayırım söz konusu değıldir. Dolayısıyla ünsiyet belirten ibarelere bakarak tımar ve zeamet sahiplerinin dinsel ya da etnik kökenlerine dair bir yorumda bulunmak oldukça güçtür. İlgili defterde yer alan tımar ve zeamet sahiplerinin 105’i için bin ibaresi kullanılırken, 500’ü için veled kelimesi kullanılmış, 417’si için ise herhangi bir bağı belirten ifade kullanılmamış, sadece adları verilmekle yetinilmiştir. Yine sipahilere ait herhangi bir lakapta yer almamaktadır. Buna mukabil 7 sipahinin adının başında o zamanlar için önemli bir sosyal statü göstergesi sayılabilecek “*hacı*” unvanına rastlanmıştır. 11 sipahinin ise babaları hacıdır. Hacıdan çok daha önemli bir sosyal statü göstergesi olan “*seyyidlik*” ise Peygamber’in torunu Hz. Hüseyin’in soyundan gelenlere verilen ayırıcı bir ifadedir. Seyyidler Peygamber’in soyundan gelmeleri sebebi ile toplumda büyük iltifat ve hürmete mazharlardı. Semendire Livası

²¹ Cemal Kafadar, *Kendine Ait Bir Roma*, Metis Yayınları, İstanbul 2017, s.97.

sipahi ve zaimleri içinde adında seyyid ibaresi geçen 17 sipahi mevcuttur. Ancak bunlardan 8'i esseyid olarak geçerken, 9'u sadece seyyid olarak geçer. Bu 9 kişinin seyyid ibaresini özel ad olarak kullandığını düşünüyoruz.

Tablo 2-3 ve grafik 1-4'de görüldüğü gibi Semendire Livası'nda muhtemelen 1835'de yapılmış olan sayımda toplam 1.022 timar ve zeamet vardır. Bunların 50'si zeamet (% 5), 972'si (% 95) timardır. Timar ve zeametlerin toplam geliri 7.621.186 akçedir. Bu gelirin 6.464.080 (% 85) akçesi timar, 1.157.106 (%15) akçesi ise zeametlerden elde edilmiştir. İlgili defterdeki en eski tarihli timar 1109/1697-98, en yeni timar ise 1249/1833-34 tarihli'dir²². En yüksek gelire sahip üç nahiye Lepaniçe, Valyeva ve Belgrad'dır. Bu üç nahiyeyi Rudnik, Luçiçe ve Niş izler. Diğer nahiyelerin gelirleri 400.000 akçenin altındır. Timar sayısı bakımından ise Valyeva, Lepaniçe ve Rudnik ilk üç sıradadır. Bu üç nahiyeyi Pojega ve Belgrad izler.

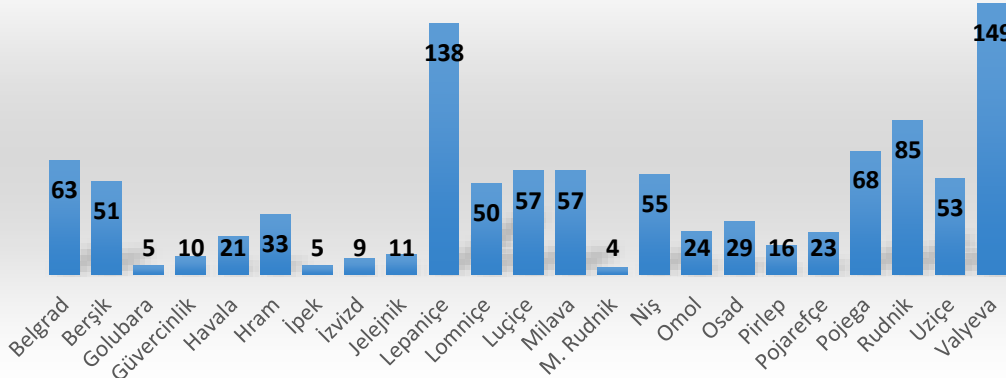
Tablo 2: Semendire Livası Timar ve Zeametleri

Kaza	Timar ve Zeamet Adedi	Toplam Gelir (Akçe)	Timar ve Zeamet İlk Veriliş Tarihi	Timar ve Zeamet Son Veriliş Tarihi
Belgrad	63	631.600	1116/1704-05	1238/1822-23
Berşik	51	351.625	1112/1700-01	1235/1819-20
Bran	1	7.000 s	1229/1813-14	1229/1813-14
Draça	1	7.000	1201/1786-87	1201/1786-87
Duçan	1	20.000	1152/1739-40	1152/1739-40
Golubara	5	35.000	1116/	1229/

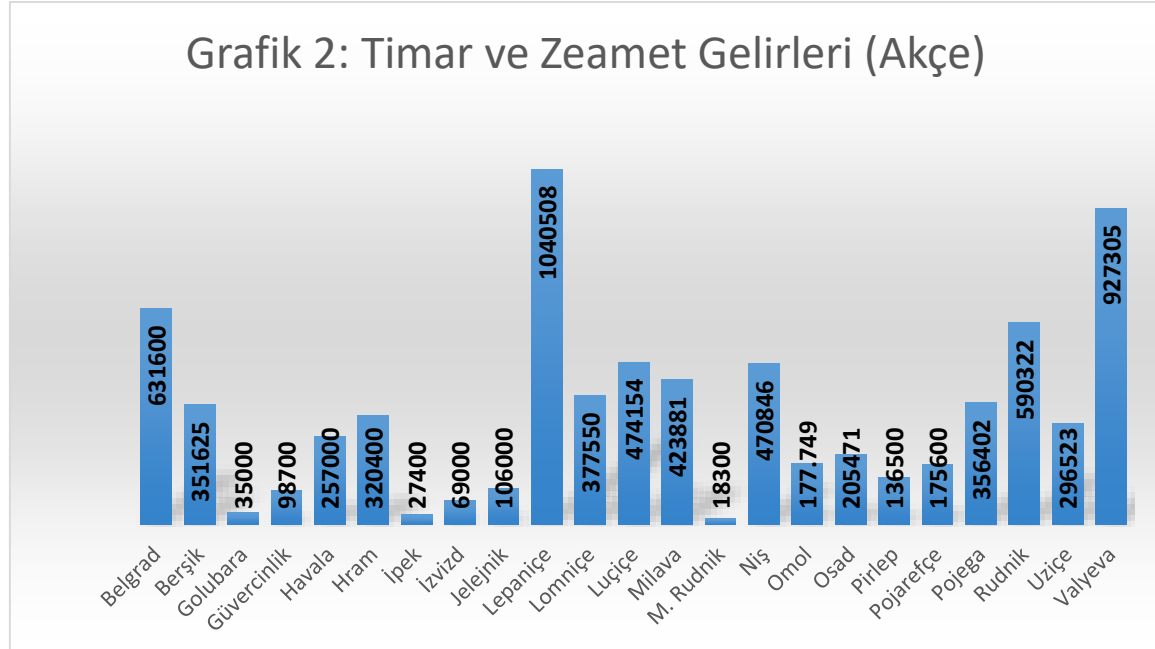
²² Bosna'daki en son timar kaydı 1243/1827-28 tarihli'dir.

			1704-05	1813-14
Gügercinlik	10	98.700	1191/ 1777-78	1233/ 1817-18
Havala	21	257.000	1116/ 1704-05	1239/ 1823-24
Hram	33	320.400	1181/ 1767-68	1232/ 1816-17
İpek	5	27.400	1115/ 1703-04	1152/ 1739-40
İzvızd	10	89.000	1189/ 1775-76	1214/ 1799-1800
Jelejnik	11	106.000	1181/ 1767-68	1239/ 1823-24
Koçan	1	20.000	1152/ 1739-40	1152/ 1739-40
Lepaniçe	138	1.040.508	1117/ 1705-06	1241/ 1825-26
Lomniçe	50	377.550	1123/ 1711-12	1229/ 1813-14
Luçiçe	57	474.154	1117/ 1705-06	1236/ 1820-21
Milava	57	423.881	1117/ 1705-06	1229/ 1813-14
Morava-i Rudnik	4	18.300	1110/ 1698-99	1243/ 1827-28
Niş	55	470.846	1172/ 1758-59	1243/ 1827-28
Omol	24	177.749	1152/ 1739-40	1229/ 1813-14
Osad	29	205.471	1170/ 1756-57	1239/ 1823-24
Pirlep	16	136.500	1113/ 1701-02	1238/ 1822-23
Pojarefçe	23	175.600	1173/ 1759-60	1229/ 1813-14
Pojega	68	356.402	1109/ 1697-98	1239/ 1823-24
Ravniçe	1	5.350	1243/ 1827-28	1243/ 1827-28
Reseva	1	7.000	1229/ 1813-14	1229/ 1813-14
Rudnik	85	590.322	1152/ 1739-40	1240/ 1824-25
Uziçe	53	296.523	1152/ 1739-40	1244/ 1828-29
Valyeva	149	927.305	1112/ 1700-01	1238/ 1822-23
Toplam	1.022	7.621.186	1109/ 1697-98	1244/ 1828-29

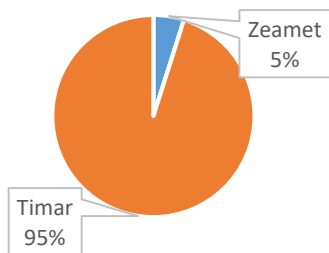
Grafik 1: Kaza ve Nahiyelere Göre Timar ve Zeamet Sayıları

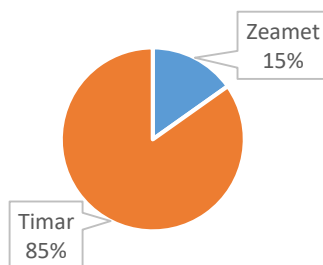
Grafik 2: Timar ve Zeamet Gelirleri (Akçe)

Grafik 3: Semendire Livası Timar ve Zeamet Sayısı

Grafik 4: Semendire Livası Timar ve Zeamet Gelirleri

Tablo 3: Timar ve Zeametlerin Veriliş Tarihleri

Tarihi	Sayısı	Tarihi	Sayısı	Tarihi	Sayısı
1109/ 1697-98	1	1175/ 1761-62	1	1210/ 1795-96	1
1110/ 1698-99	1	1176/ 1762-63	2	1211/ 1796-97	15
1112/ 1700-01	2	1177/ 1763-64	2	1212/ 1797-98	4
1113/ 1701-02	3	1178/ 1764-65	8	1213/ 1798-99	5
1115/ 1703-04	2	1179/ 1765-66	2	1214/ 1799-1800	2
1116/ 1704-05	21	1180/ 1766-67	3	1215/ 1800-01	1
1117/ 1705-06	11	1181/ 1767-68	54	1216/ 1801-02	2
1120/ 1708-09	1	1182/ 1768-69	2	1218/ 1803-04	3
1122/ 1710-11	2	1188/ 1774-75	1	1219/ 1804-05	1
1123/ 1711-12	1	1189/ 1775-76	4	1221/ 1806-07	1
1125/ 1713-14	1	1190/ 1776-77	31	1229/ 1813	51
1126/ 1714-15	1	1191/ 1777-78	15	1230/ 1814	13
1127/ 1715-16	1	1192/ 1778	9	1231/ 1815	5
1128/ 1716-17	2	1193/ 1779	4	1232/ 1816-17	12
1129/ 1713-14	1	1194/ 1780	12	1233/ 1817-18	1
1151/ 1738-39	9	1195/ 1781	37	1234/ 1818-19	2
1152/ 1739-40	84	1196/ 1782	203	1235/ 1819-20	4
1153/ 1740-41	2	1197/ 1783	171	1236/ 1820-21	2
1154/ 1741-42	32	1198/ 1783-84	26	1237/ 1821-22	7
1155/ 1742-43	1	1199/ 1784-85	18	1238/ 1822-23	5
1156/ 1743-44	3	1200/ 1785-86	6	1239/ 1823-24	6
1157/ 1744-45	1	1201/ 1786-87	10	1240/ 1824-25	1

1168/ 1754-55	7	1203/ 1788-89	1	1241/ 1825-26	2
1169/ 1755-56	8	1205/ 1790-91	1	1243/ 1827-28	3
1170/ 1756-57	6	1206/ 1791-92	3	1244/ 1828-29	2
1171/ 1757-58	5	1207/ 1792-93	2	1249/ 1833-34	1
1172/ 1758-59	8	1208/ 1793-94	3		
1173/ 1759-60	18	1209/ 1794-95	3		

1-Zeametler

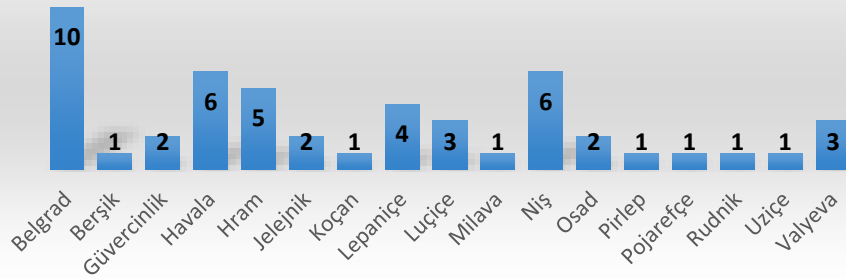
Semendire Livası'nda 50 zeamet vardır. Gelirleri 1.157.106 kuruştur. 1830'larda mevcut zeametlerden en eskisi Pırlep'te bulunan zeamettir. Bu zeamet 1113/1701-02 tarihlidir. En yeni zeametler ise Belgrad, Jelejnik ve Valyeva'da bulunmaktadır. İlgili zeametlerin dağıtım tarihi 1238/1822-23'tür. Zaten bu tarihten sonra da zeamet dağıtımı yapılmamıştır. Tablo 4 ve grafik 5'den anlaşılabileceği gibi en fazla zeamet bulunan yer Belgrad'dır. Belgrad'da devleti temsilen çok sayıda üst düzey görevli bulunması sebebiyle zeametlerin buradaki fazlalığı olağandır. Belgrad'daki zeamet sayısı 10'dur. Belgrad'ı 6'şar zeametle Havala ve Niş takip eder. Daha sonra 5 zeametle Hram, 3'er zeametle Luçiçe ve Valyeva izler. Tablo 4 ve grafik 6'da görüleceği gibi zeametlere ait en yüksek gelir yine Belgrad'a aittir. Tablo 5'de yer aldığı gibi en fazla zeamet dağıtımı yapılan yıl, 8 zeametle 1152/1739-40 senesidir. 1152'yi 6 zeametle 1196/1782 senesi takip eder. Her iki tarihte Osmanlı Devleti için oldukça önemli dönüm noktalarını içerir. 1152/1739-40 senesinde uzun süredir Avusturya'nın elinde bulunan Belgrad geri alınmıştır. Bu bilgidен hareketle devletin Belgrad'ı

Avusturya işgalinden kurtarır kurtarmaz bölgede kendi düzenini kurmak için vakit kaybetmeden harekete geçtiği iddia edilebilir. İkinci olarak 1782 de oldukça önemli bir tarihtir. Çünkü hem Kaynarca Antlaşması sonrasında hem de yeni savaşların arifesinde zeamet ve timar dağıtımları anlamlıdır. Ciddi toprak kayıpları yaşanan Kaynarca Antlaşması sonrasında devletin Balkanlarda yeni bir düzen ve hazırlık çabası içinde olduğu görülür.

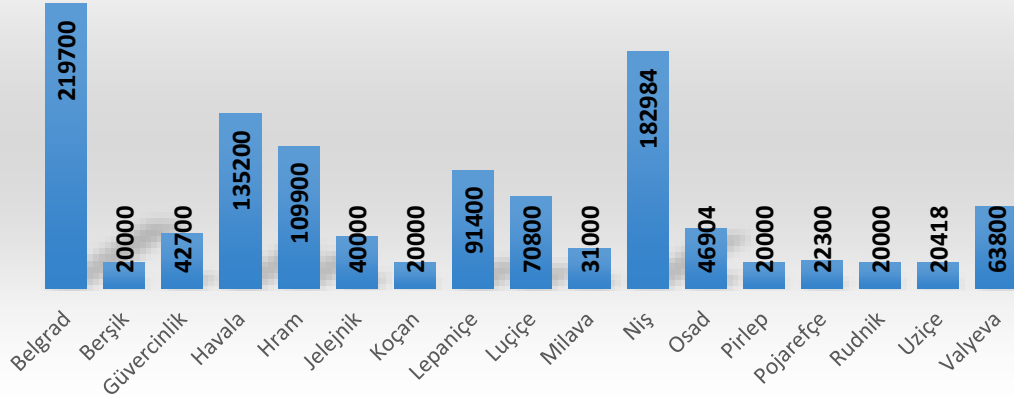
Tablo 4: Semendire Livası Zeametleri

Kaza	Adedi	Toplam Gelir (Akçe)	İlk Veriliş Tarihi	Son Veriliş Tarihi
Belgrad	10	219.700	1123/1711-12	1238/1822-23
Berşik	1	20.000	1229/1813-14	1229/1813-14
G�gercinlik	2	42.700	1201/1786-87	1233/1817-18
Havala	6	135.200	1116/1704-05	1232/1816-17
Hram	5	109.900	1196/1781-82	1229/1813-14
Jelejnik	2	40.000	1237/1821-22	1238/1822-23
Koçan	1	20.000	1152/1739-40	1152/1739-40
Lepaniçe	4	91.400	1152/1739-40	1153/1740-41
Luçiçe	3	70.800	1117/1705-06	1152/1739-40
Milava	1	31.000	1152/1739-40	1152/1739-40
Niş	6	182.984	1197/1782-83	1234/1818-19
Osad	2	46.904	1196/1781-82	1196/1781-82
Pirlep	1	20.000	1113/1701-02	1113/1701-02
Pojarefçe	1	22.300	1229/1813-14	1229/1813-14
Rudnik	1	20.000	1196/1781-82	1196/1781-82
Uzi�e	1	20.418	1196/1781-82	1196/1781-82
Valyeva	3	63.800	1197/1782-83	1238/1822-23
Toplam	50	1.157.106	1113/1701-02	1238/1822-23

Grafik 5: Zeamet Sayıları

Grafik 6: Zeamet Gelirleri (Akçe)

Tablo 5: Zeametlerin Veriliş Tarihleri

Tarihi	Sayı	Tarihi	Sayı	Tarihi	Sayı
1113/ 1701-02	1	1196/ 1782	6	1229/ 1813-14	7
1116/ 1704-05	1	1197/ 1783	4	1230/ 1814	2
1117/ 1705-06	1	1199/ 1784-85	3	1232/ 1816-17	1
1123/ 1711-12	1	1201/ 1786-87	1	1233/ 1817-18	1
1151/ 1738-39	1	1203/ 1788-89	1	1234/ 1818-19	1
1152/ 1739-40	8	1208/ 1793-94	1	1237/ 1821-22	1
1153/ 1740-41	2	1211/ 1796-97	1	1238/ 1822-23	3
1195/ 1781	1	1215/ 1800-01	1		

2-Timarlar

Semendire Livası'nda 972 timar vardır. Gelirleri 6.464.080 kuruştur. 1830'larda mevcut timarların en eskisi Pojega'da bulunan 1109/1697-98 tarihli timardır. En yeni tarihli timar ise Uziçe'de bulunmaktadır. İlgili timar dağıtım tarihi 1244/1828-29'dur. Tablo 6 ve grafik 7'den anlaşılacağı gibi en fazla timar bulunan yer 146 timarla Valyeva'dır. Valyeva'yı 134 timarla Lepaniçe takip eder. Tablo 6 ve grafik 8'de görüleceği gibi en yüksek gelir 949.100 kuruş ile Lepaniçe'den elde edilmektedir. Tablo 7'de yer aldığı gibi en fazla timar dağıtım yapılan yıl, 197 timarla 1196/1782 senesidir. 1196'yı 167 timarla 1197/1783 senesi takip eder. Bu tarihlerde ciddi toprak kayıpları yaşanan Küçük Kaynarca Antlaşması sonrasında devletin Balkanlarda yeni bir düzen çabası içinde olduğu görülür. Yeni dağıtılan timarların kaybedilen topraklardan geriye çekilen sipahiler olması kuşkuyla muhtemeldir.

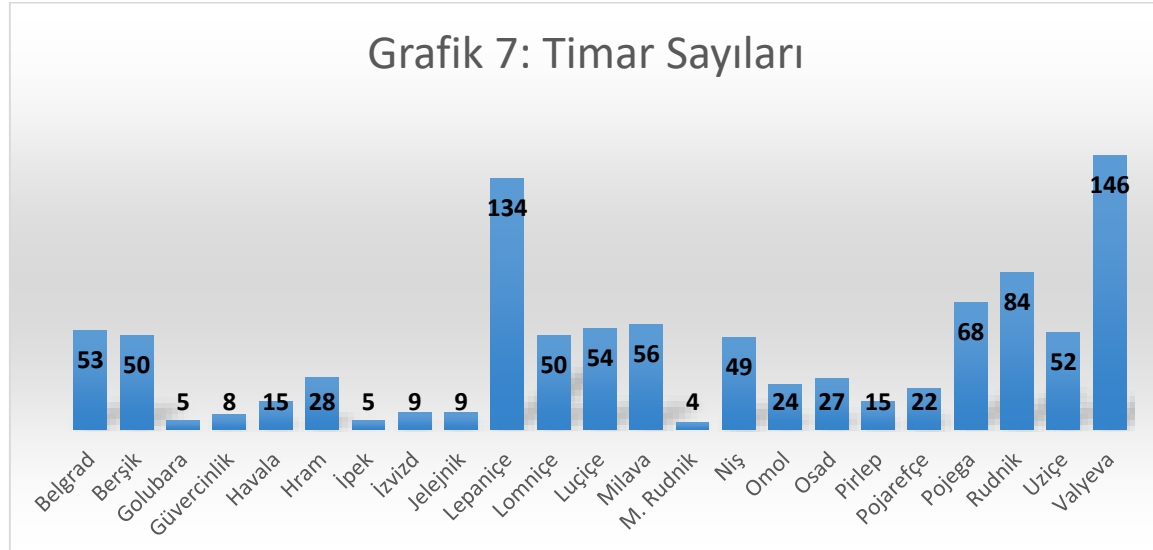
Tablo 6: Semendire Livası Timarları

Kaza	Adedi	Toplam Gelir (Akçe)	İlk Veriliş Tarihi	Son Veriliş Tarihi
Belgrad	53	411.900	1116/ 1704-05	1235/ 1819-20
Berşik	50	331.625	1112/ 1700-01	1235/ 1819-20
Bran	1	7.000	1229/ 1813-14	1229/ 1813-14
Draça	1	7.000	1201/ 1786-87	1201/ 1786-87
Golubara	5	35.000	1116/ 1704-05	1229/ 1813-14
Güğercinlik	8	56.000	1191/ 1777-78	1233/ 1817-18
Havala	15	121.800	1116/ 1704-05	1239/ 1823-24
Hram	28	210.500	1181/ 1767-68	1232/ 1816-17
İpek	5	27.400	1115/ 1703-04	1152/ 1739-40
İzvizd	10	89.000	1189/ 1775-76	1214/ 1799-1800
Jelejnik	9	66.000	1181/ 1767-68	1239/ 1823-24
Lepaniçe	134	949.100	1117/ 1705-06	1241/ 1825-26
Lomniçe	50	377.550	1123/ 1711-12	1229/ 1813-14
Luçiçe	54	403.354	1117/ 1705-06	1236/ 1820-21
Milava	56	392.881	1117/ 1705-06	1229/ 1813-14
Morava-i Rudnik	4	18.300	1110/ 1698-99	1243/ 1827-28
Niş	49	287.862	1172/ 1758-59	1243/ 1827-28
Omol	24	177.749	1152/ 1739-40	1229/ 1813-14
Osad	27	158.567	1170/ 1756-57	1239/ 1823-24
Pirlep	15	116.500	1113/ 1701-02	1238/ 1822-23
Pojarefçe	22	153.300	1173/ 1759-60	1229/ 1813-14

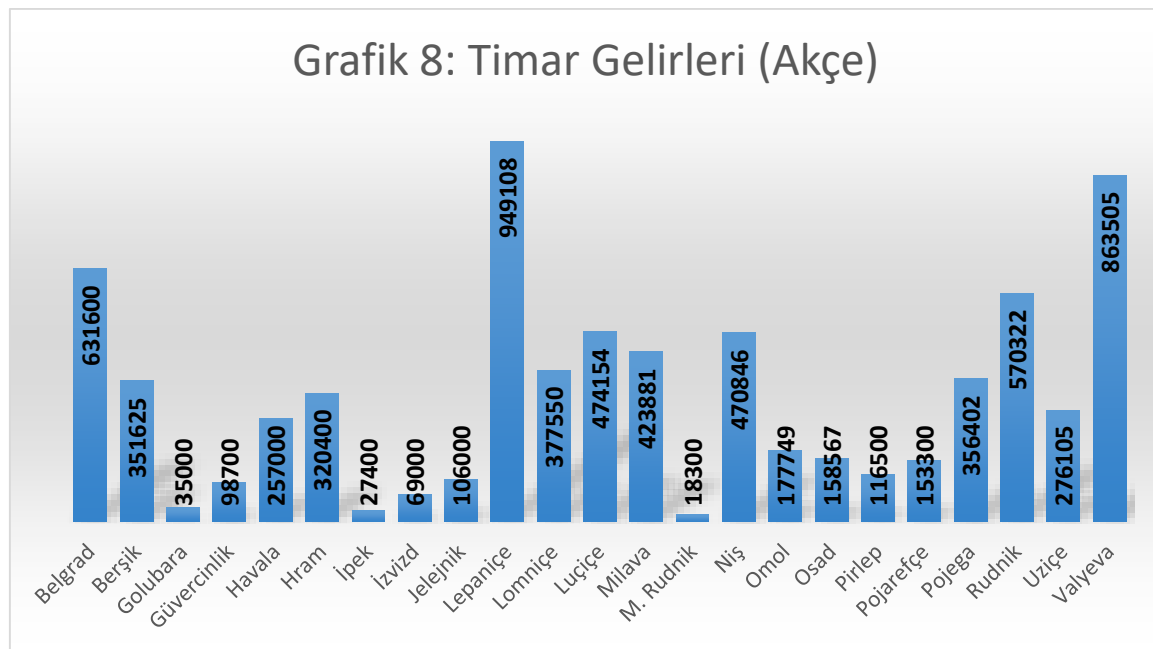
224 | Semendire Livası Timar ve Zeametleri

Pojega	68	356.402	1109/ 1697-98	1239/ 1823-24
Ravniçe	1	5.350	1243/ 1827-28	1243/ 1827-28
Reseva	1	7.000	1229/ 1813-14	1229/ 1813-14
Rudnik	84	570.322	1152/ 1739-40	1240/ 1824-25
Uziçe	52	276.105	1152/ 1739-40	1244/ 1828-29
Valyeva	146	863.505	1112/ 1700-01	1238/ 1822-23
Toplam	972	6.464.080	1109/ 1697-98	1244/ 1828-29

Grafik 7: Timar Sayıları

Grafik 8: Timar Gelirleri (Akçe)

Tablo 7: Tımarların Veriliş Tarihleri

Veriliş Tarihi	Sayısı	Veriliş Tarihi	Sayısı	Veriliş Tarihi	Sayısı
1109/ 1697-98	1	1173/ 1759-60	18	1208/ 1793-94	2
1110/ 1698-99	1	1175/ 1761-62	1	1209/ 1794-95	3
1112/ 1700-01	2	1176/ 1762-63	2	1210/ 1795-96	1
1113/ 1701-02	2	1177/ 1763-64	2	1211/ 1796-97	14
1115/ 1703-04	2	1178/ 1764-65	8	1212/ 1797-98	4
1116/ 1704-05	20	1179/ 1765-66	2	1213/ 1798-99	5
1117/ 1705-06	10	1180/ 1766-67	3	1214/ 1799-1800	2
1120/ 1708-09	1	1181/ 1767-68	54	1216/ 1801-02	2
1122/ 1710-11	2	1182/ 1768-69	2	1218/ 1803-04	3
1123/ 1711-12	1	1188/ 1774-75	1	1219/ 1804-05	1
1125/ 1713-14	1	1189/ 1775-76	4	1221/ 1806-07	1
1126/ 1714-15	1	1190/ 1776-77	31	1229/ 1813	44
1127/ 1715-16	1	1191/ 1777-78	15	1230/ 1814	11
1128/ 1716-17	2	1192/ 1778	9	1231/ 1815	5
1129/ 1713-14	1	1193/ 1779	4	1232/ 1816-17	11
1151/ 1738-39	8	1194/ 1780	12	1234/ 1818-19	1
1152/ 1739-40	76	1195/ 1781	36	1235/ 1819-20	4
1154/ 1741-42	32	1196/ 1782	197	1236/ 1820-21	2
1155/ 1742-43	1	1197/ 1783	167	1237/ 1821-22	6
1156/ 1743-44	3	1198/ 1783-84	26	1238/ 1822-23	2
1157/ 1744-45	1	1199/ 1784-85	15	1239/ 1823-24	6
1168/ 1745-46	7	1200/ 1785-86	6	1240/ 1824-25	1

1754-55		1785-86		1824-25	
1169/ 1755-56	8	1201/ 1786-87	9	1241/ 1825-26	2
1170/ 1756-57	6	1205/ 1790-91	1	1243/ 1827-28	3
1171/ 1757-58	5	1206/ 1791-92	3	1244/ 1828-29	2
1172/ 1758-59	8	1207/ 1792-93	2	1249/ 1833-34	1

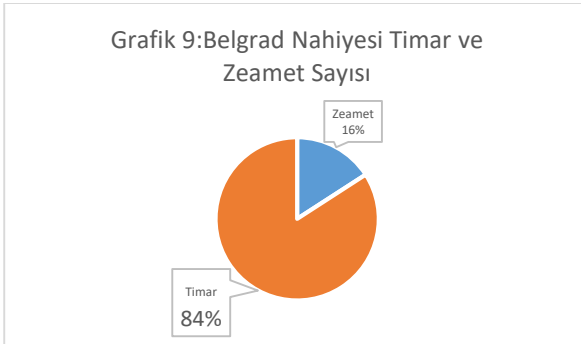
B- Nahiyelere Göre Timar ve Zeametler

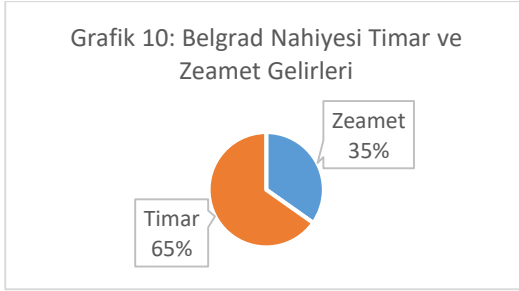
1-Belgrad

Belgrad Nahiyesi'nde 63 timar ve zeamet vardır. Timar ve zeametlerin toplam geliri 631.600 akçedir. Belgrad toplam gelir bakımından üçüncü sırada yer almaktadır. Belgrad'da 1830'larda mevcudiyetini sürdüren timar ve zeametlerin en eskisi 1116/1704-05, en yenisi ise 1238/1822-23 tarihlidir. Mevcut temliklerin 10'u zeamet, 53'ü ise timardır.

Belgrad'daki 10 zeametın toplam geliri 219.700 akçedir. Tüm Semendire Livası'nda en fazla zeamet barındıran yer Belgrad Nahiyesi olmuştur. Zeamet dağıtımında Belgrad 10 zeametle ilk sırada yer almaktadır. En eski, zeamet 1123/1711-12, en yeni zeamet ise 1238/1813-14 tarihlidir. Zaimlerin ortalama geliri 21.970 akçedir. Yani Belgrad zeametleri neredeyse en düşük seviye zeametlerdir. Zeametlerden 7'sinin geliri 20.000, 1'inin 21.300, 1'nin 23.250, Esseyid Mustafa veled-i Mustafa'nın zeameti ise 35.150 akçedir. Son zeamet 1152/1739-40 tarihinde Zaim Osman'a verilmiştir. Kayıтта baba adının verilmemiş olması zeametın ocaklık değil, ilk defa tevcih edildiği izlenimi uyandırmaktadır.

Belgrad'da mevcut 53 timarın toplam geliri 411.900 akçedir. Timar gelirleri bakımından Belgrad, Semendire Livası'nda üçüncü sıradadır. Timarların ortalama geliri 7.772 akçe civarındadır. Bir timarın kılıç hakkı 1.500 akçe olduğuna göre, Belgrad timarlarının 5 kılıç hakkı büyüklüğünde olduğu anlaşılır. Sayım yapıldığı esnada Belgrad'daki en eski timar 1116/1704-05, son timar ise 1235/1819-20 tarihli. Bireysel olarak en düşük gelir 1117/1705-06'da Sipahi Mustafa'ya verilmiş olan timardır. Mustafa'nın geliri 3.000 akçedir ve 53 timar içinde bu gelire sahip tek timardır. En yüksek gelir ise 1152/1739-40'da kendisine timarı tevcih edilmiş olan Ramazan'a aittir. Ramazan'ın geliri 15.000 akçedir. Bunların haricinde 2 timar 4.000, 1 timar 5.000, 3 timar 6.000, 1 timar 6.100, 1 timar 6.300, 27 timar 7.000, 15 timar 10.000, 1 timar ise 11.500 akçe gelire sahiptir. En fazla timar tevcihi yapılan yıl 1229/1813-14'tür. 1229'da 6 timar dağıtımı yapılmış, ikinci sırada 5 timar dağıtımı ile 1181/1767-68 ve 1196/1781-82 yılları gelmektedir. Üçüncü sırada ise 4 timarla 1152/1739-40 yılı gelmektedir.

2-Berşik

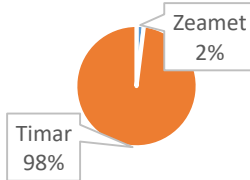
Berşik Nahiyesi'nde 51 timar ve zeamet vardır. Timar ve zeametlerin toplam geliri 351.625 akçedir. Berşik'te 1830'larda mevcudiyetini sürdüren timar ve zeametlerin en eski tarihli 1112/1700-01, en yeni tarihli ise 1235/1819-20 tarihli. Mevcut temliklerin 1'i zeamet, 50'si ise timardır.

Berşik'te varlığı tespit edilen tek zeamet Mahmud veled-i Halid'e aittir. Sirmice Karyesi'ndeki zeametın yıllık geliri 20.000 akçedir. Bu zeamet Halid'e 1229/1813-14 gibi nispeten geç bir tarihte verilmiştir.

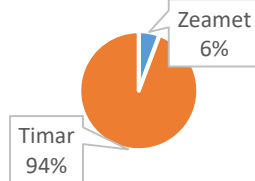
Berşik'te mevcut 50 timarın toplam geliri 331.625 akçedir. Timarların ortalama geliri 6.632 akçe civarındadır. Bu sonuca göre Berşik sipahilerinin ortalama büyüklükte timar sahibi oldukları anlaşılır. Sayım yapıldığı esnada Berşik'teki en eski timar 1112/1700-01, son timar ise 1235/1819-20 tarihli. Bireysel olarak en düşük gelir 1112/1700-01'de verilmiş olan Sipahi Ali'ye ait timardır. Mustafa'nın geliri 3.000 akçedir ve Ali'yi yine 3.000 akçe geliri 1113/1701-02 tarihinde kendisine timar tevcih edilmiş olan

Ahmed ve yine 3.000 akçe timarla başka bir Mustafa izler. Mustafa'nın timarı kendisine 1152/1739-40 senesinde verilmiştir. Berşik'teki timar dağıtımında bir standardizasyon söz konusudur. Zira yukarıdaki üç sipahi haricinde bir sipahinin 3.200, bir sipahinin 5.425 bir sipahinin ise 6.000 akçe geliri mevcuttur. Bunun haricinde kalan 44 sipahinin yıllık geliri 7.000 akçedir. En fazla timar tevcihi yapılan yıl 1197/1783-84'dür. 1197'de 18 timar dağıtımı yapılmıştır. İkinci sırada 6 timar ile 1195/1780-01, üçüncü sırada ise 5 timarla 1196/1781-82 yılı gelmektedir. Anlaşılabacağı gibi Berşik'te mevcut timarların yarından fazlası 1780-84 yılları arasında dağıtılmıştır.

Grafik 11: Berşik Nahiyesi Timar ve Zeamet Sayısı

Grafik 12: Berşik Nahiyesi Timar ve Zeamet Gelirleri

3-Bran

Bran’da sadece tek bir timarın varlığı söz konusudur. Bu timar 1229/1814 yılında Esseyid Elhac Ahmed veled-i Mehmed Emin’e 7.000 akçe karşılığında tevcih edilmiştir.

4-Draça

Draça’da sadece tek bir timarın varlığı söz konusudur. Bu timar 1201/1786-87 yılında Osman veled-i Muhammed’e 7.000 akçe karşılığında tevcih edilmiştir.

5-Golubara

Golubara’da 5 timar mevcuttur ve toplam geliri 35.000 akçedir. Sayım yapıldığı esnada Golubara’daki en eski timar 1116/1704-05, en yeni timar ise 1229/1813-14 tarihlidir. Timarlardan 1’i 4.000, 3’ü 7.000, 1’i 10.000 akçeliktir. 4.000 akçelik timar Olaç Karyesi timarına sahip Mehmed’e aittir. 10.000 akçelik timar ise Osman veled-i Mahmud’a aittir.

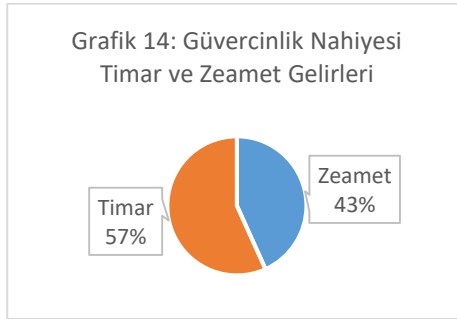
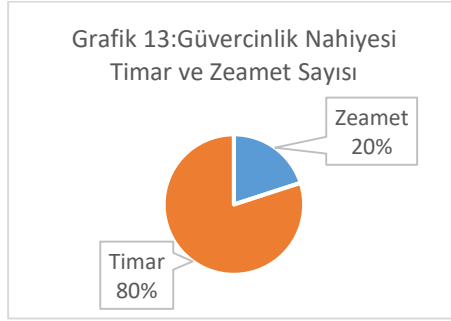
6-Güğercinlik

Güğercinlik Nahiyesi’nde 10 timar ve zeamet vardır. Mevcut dağıtımın 2’si zeamet, 8’i ise timardır. Timar ve zeametlerin toplam geliri 98.700 akçedir. Güğercinlik’de 1830’larda mevcudiyetini sürdüren timar ve zeametlerin en eskisi 1191/1777-78, en yenisi ise 1233/1817-18 tarihlidir.

Güğercinlik’de varlığı tespit edilen zeametler Ali veled-i Mehmed ve Mehmed Rüstem veled-i Ali’ye aittir. Mehmed’e zeameti 1201/1786-87 yılında verilmiş ve yıllık geliri 20.000 akçedir. Ali’ye ise zeameti 1233/1817-18 tarihinde verilmiş

ve yıllık geliri 22.700 akçedir. Her iki zeamette nispeten geç bir tarihte verilmiştir.

Güğercinlik’de mevcut 8 timarın toplam geliri 56.000 akçedir. Güğercinlik timarlarının tamamı 7.000 akçe gelire sahiptir. Sayım yapıldığı esnada Güğercinlik’deki en eski timar 1191/1777-78, en yeni timar ise 1233/1817-18 tarihlidir. Timarlardan 7 tanesi 1191-1199/1777-1784 tarihleri arasında tevcih edilmiş, sonuncu timar ise 1233/1817-18’de verilmiştir.

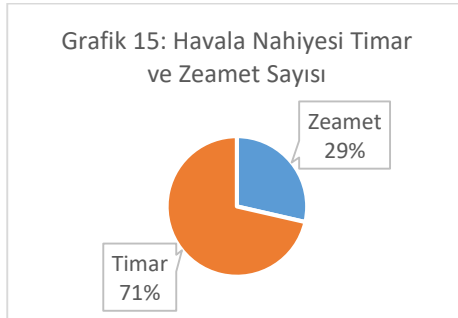
7-Havala

Havala Nahiyesi’nde 21 timar ve zeamet vardır. Mevcut dağıtımın 6’si zeamet, 15’i ise timardır. Timar ve zeametlerin toplam geliri

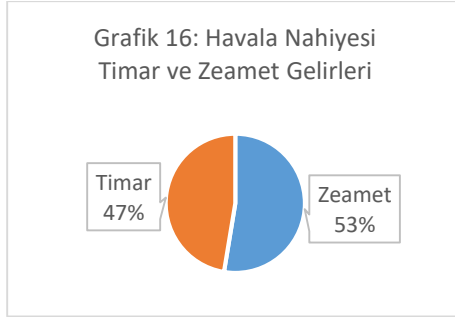
257.000 akçedir. Havala'da 1830'larda mevcudiyetini sürdüren timar ve zeametlerin en eski tevcih tarihi 1116/1704-05, son tevcih tarihi ise 1239/1823-24'tür.

Havala'da varlığı tespit edilen 6 zeametın toplam geliri 135.200 akçedir. Havala, Semendire Livası içinde zeamet gelirleri açısından üçüncü sıradadır. En eski zeamet 1116/1704-05, son verilen zeamet ise 1232/1816-17 tarihli dir. Zeametlerin 3'ü 20.000 akçe, 1'i 21.000, 1'i 23.000, 1'i 31.200 akçe gelire sahiptir. Havala Belgrad'dan sonra Niş'le birlikte bünyesinde en fazla zeamet barındıran ikinci şehirdir.

Havala'da mevcut 15 timarın toplam geliri 121.800 akçedir. Timarlardan biri 3.300, biri 6.500, altısı 7.000, yedisi 10.000 akçe gelire sahiptir. Sayım yapıldığı esnada Havala'daki en eski timar 1116/1704-05, en yeni timar ise 1239/1823-24 tarihli dir. Timarlardan 7 tanesi 1191-1199/1777-1784 tarihleri arasında tevcih edilmiştir. Bu bölgede dağıtımı yapılan son timar ise 1233/1817-18'de verilmiştir.

Grafik 16: Havala Nahiyesi
Timar ve Zeamet Gelirleri

8-Hram

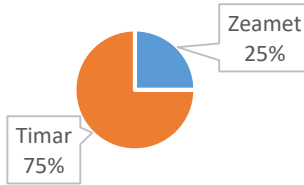
Hram Nahiyesi'nde 33 timar ve zeamet vardır. Mevcut dağıtımın 5'si zeamet, 28'i ise timardır. Timar ve zeametlerin toplam geliri 320.400 akçedir. Hram'da 1830'larda mevcudiyetini sürdüren timar ve zeametlerin en eski tevcih tarihi 1181/1767-68, son verilen timar ve zeamet ise 1232/1816-17 tarihlidir.

Hram'da varlığı tespit edilen 5 zeametın toplam geliri 109.900 akçedir. En eski, zeamet 1196/1781-82, son zeamet ise 1229/1813-14 tarihlidir. Zeametlerin 3'ü 20.000 akçe, 1'i 24.100, 1'i ise 25.800 akçe gelire sahiptir. Hram, bünyesinde en fazla zeamet barındıran üçüncü şehirdir.

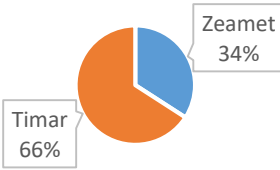
Hram'da mevcut 28 timarın toplam geliri 210.500 akçedir. Timarlardan biri 3.500, 21'i 7.000, altısı 10.000 akçe gelire sahiptir. Sayım yapıldığı esnada Hram'daki en eski timar 1181/1767-68, son verilen timar ise 1232/1816-17 tarihlidir. Timarlardan 1'i 1181/1767-68, 3'ü 1192/1778-79, 1'i 1194/1780-81, 7'si 1196/1781-82, 7'si 1197/1782-83, 1'i 1201/1786-87, 1'i 1208/1793-94, 1'i 1211/1796-97, 4'ü 1229/1813-14, 1'i

1230/1814-15, 1'i ise 1232/1816-17'de tevcih edilmiştir. Görüldüğü gibi diğer birimlere göre Hram'da timar dağıtımı daha ileri tarihlerde gerçekleşmiştir.

Grafik 17: Hram Nahiyesi Timar ve Zeamet Sayısı

Grafik 18: Hram Nahiyesi Timar ve Zeamet Gelirleri

9-İpek

İpek'de 5 timar mevcuttur ve toplam geliri 275.000 akçedir. Sayım yapıldığı esnada İpek'deki en eski timar 1115/1703-04, son timar ise 1252/1739-40 tarihli dir. Timarlardan 2'si 3.000, biri 6.400, 1'i 7.000, 1'i ise 8.000 akçeliktir.

10-İzvizd

İzvizd'de 10 timar mevcuttur ve toplam geliri 89.000 akçedir. Sayım yapıldığı esnada İzvizd'deki en eski timar 1189/1775-76, son timar ise

1214/1799-1800 tarihlidir. Timarlardan 8'si 7.000, 2'si 10.000 akçeliktir.

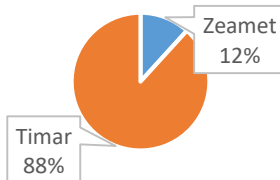
11-Jelejnik

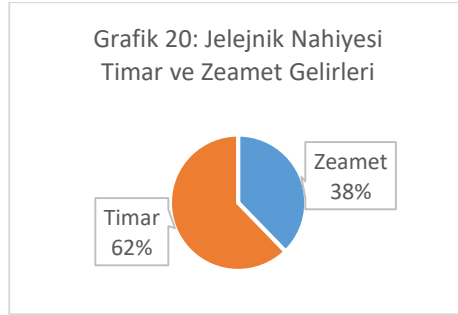
Jelejnik Nahiyesi'nde 11 timar ve zeamet vardır. Mevcut dağıtımın 2'si zeamet, 9'u ise timardır. Timar ve zeametlerin toplam geliri 106.000 akçedir. Jelejnik'de 1830'larda mevcudiyetini sürdüren timar ve zeametlerin en eski tevcih tarihi 1181/1767-68, son verilen timar ve zeamet ise 1239/1823-24 tarihlidir.

Jelejnik'de varlığı tespit edilen 2 zeametın toplam geliri 40.000 akçedir. Zeametlerden biri 1237/1821-22, diğeri ise 1238/1822-23 tarihlidir. Her iki zeametın de yıllık geliri 20.000'şer akçedir.

Jelejnik'de mevcut 15 timarın toplam geliri 66.000 akçedir. Timarlardan 8'i 7.000, 1'i 10.000 akçe gelire sahiptir. Sayım yapıldığı esnada Jelejnik'deki en eski timar 1181/1767-68, son verilen timar ve zeamet ise 1239/1823-24 tarihlidir. Timarlardan 1'i 1181/1767-68, 1'i 1191/1777-78, 1'i 1195/1780, 3'ü 1197/1782, 1201/1786-87, 1'i 1211/1796-97, sonuncu timar ise 1239/1823-24'de tarihlerinde dağıtılmıştır.

Grafik 19: Jelejnik Nahiyesi
Timar ve Zeamet Sayısı

12-Koçan

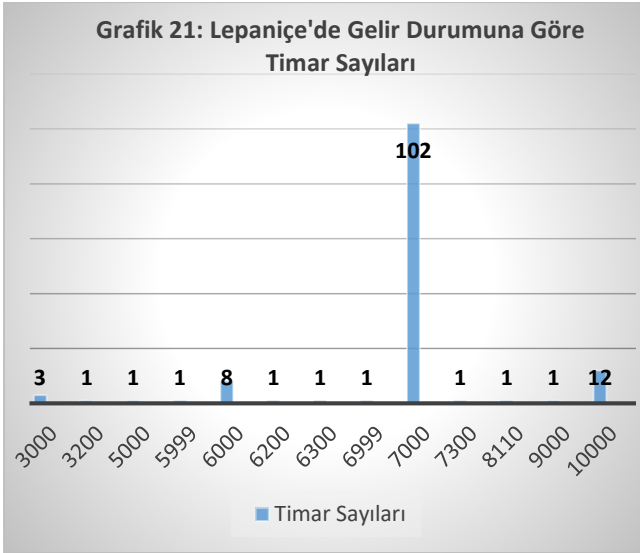
Koçan'da sadece tek bir zeamet varlığı söz konusudur. Bu zeamet 1252/1739-40 tarihinde İbrahim'e 20.000 akçe karşılığında tevcih edilmiştir.

13-Lepaniçe

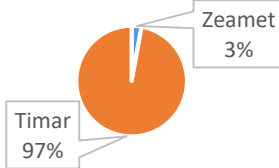
Lepaniçe Nahiyesi'nde 138 timar ve zeamet vardır. Mevcut dağıtımın 4'ü zeamet, 133'ü ise timardır. Timar ve zeametlerin toplam geliri 1.040.508 akçedir. Toplam timar ve zeamet gelirleri açısından ilk sıradayken, timar ve zeamet sayısı bakımından da ikinci sırada yer alır. Lepaniçe'de 1830'larda mevcudiyetini sürdüren timar ve zeametlerin en eski tevcih tarihi 1117/1705-06, sonuncusu ise 1241/1825-26 tarihlidir.

Lepaniçe'de varlığı tespit edilen 4 zeamet toplam geliri 91.400 akçedir. En eski zeamet 1152/1739-40, son zeamet ise 1153/1740-41 tarihlidir. Zeametlerin biri 20.000, biri 23.000, biri 24.000, biri 24.400 akçe gelire sahiptir. Zeametlerin tevcih tarihlerine bakıldığında üçü 1152/1739-40, biri 1153/1740-41 tarihinde dağıtılmıştır.

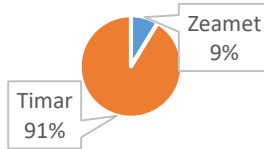
Lepaniçe'de mevcut 133 timarın toplam geliri 949.108 akçedir. Lepaniçe timar gelirleri bakımından Semendire Livası'nda ilk sırada yer alır. Lepaniçe timarlarının gelirleri değişkenlik gösterir, grafik 21'de görüldüğü gibi 102 timar 7.000 akçedir. Sayım yapıldığı esnada Lepaniçe'deki en eski timar 1117/1705-06, son timar ise 1241/1825-26 tarihlidir. Lepaniçe'de en yoğun timar tevcihinin yapıldığı yıllar 20 timarla 1196/1782, 18 timarla 1197/1783 ve 16 timarla 1152/ 1739-40 tarihleridir.

Grafik 22: Lepaniçe Nahiyesi
Timar ve Zeamet Sayısı

Grafik 23: Lepaniçe Nahiyesi
Timar ve Zeamet Gelirleri

14-Lomniçe

Lomniçe Nahiyesi'nde 50 timar vardır. Timarların toplam geliri 377.550 akçedir. Lomniçe'de 1830'larda mevcudiyetini sürdüren timarların en eskisi 1123/1711-12, sonuncusu ise 1229/1813-14 tarihli'dir. Lomniçe'de 3 timar 6.000, 38 timar 7.000, 1 timar 8.100, 7 timar 10.000 akçe gelire sahiptir. 1229/1813-14'da kendisine timar verilmiş olan Süleyman veled-i Abdullah'ın geliri sıradışı bir biçimde 15.450 akçedir.

15-Luçiçe

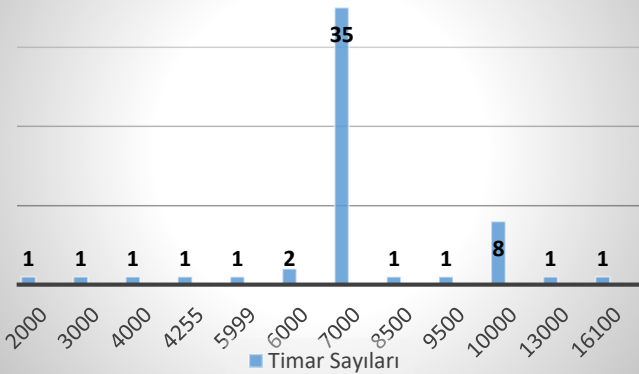
Luçiçe Nahiyesi'nde 57 timar ve zeamet vardır. Mevcut dağıtımın 3'ü zeamet, 54'ü ise timardır. Timar ve zeametlerin toplam geliri 474.154 akçedir. Luçiçe'de 1830'larda mevcudiyetini sürdüren timar ve zeametlerin en

eskisi 1117/1705-06, sonuncusu ise 1236/1820-21 tarihlidir.

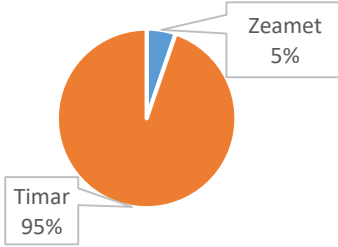
Luçiçe’de varlığı tespit edilen 3 zeametın toplam geliri 70.800 akçedir. Luçiçe’deki ilk zeamet Mehmed’e aittir. Onun zeameti kendisine 1117/1705-06 senesinde verilmiştir ve geliri 28.300 akçedir. Diğer iki zeamet 1152/1739-40 senesinde sahiplerine tevcih edilmiştir. Bunlardan Ahmet’e ait olan zeametın geliri 21.000, Süleyman’a ait olanın geliri ise 21.500 akçe gelire sahiptir.

Luçiçe’de mevcut 54 timarın toplam geliri 403.354 akçedir. Lepaniçe timarlarının gelirleri değişkenlik gösterir, ancak grafik 24’de görüldüğü gibi en yüksek oran 35 timarla 7.000 akçelik gelire sahip timarlardadır. Sayım yapıldığı esnada Luçiçe’deki en eski timar 1117/1705-06, son timar ise 1236/1820-21 tarihlidir. Luçiçe’de en yoğun timar tevcihinin yapıldığı yıl 7 timarla 1152/1739-40 senesidir. Ardından 6’şar dağıtımla 1154/1741-42, 1197/1783 ve 1198/1784 yılları gelir.

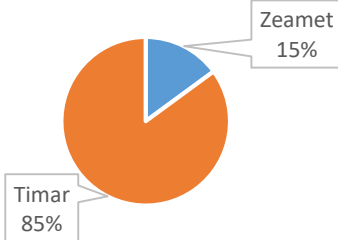
Grafik 24: Luçiçe’de Gelir Durumuna Göre Timar Sayıları

Grafik 25: Luçiçe Nahiyesi
Timar ve Zeamet Sayısı

Grafik 26: Luçiçe Nahiyesi Timar
ve Zeamet Gelirleri

16-Milava

Milava Nahiyesi'nde 57 timar ve zeamet vardır. Mevcut dağıtımın 1'i zeamet, 56'sı ise timardır. Timar ve zeametlerin toplam geliri 423.881 akçedir. Milava'da 1830'larda mevcudiyetini sürdüren timar ve zeametlerin en eskisi 1117/1705-06, sonuncusu ise 1229/1813-14 tarihlidir.

Milava'da varlığı tespit edilen tek zeametın toplam geliri 31.000 akçedir. Bu zeamet Zaim Ahmed'e 1152/1739-40 senesinde tevcih edilmiştir.

Milava'da mevcut 55 timarın toplam geliri 392.881 akçedir. Milava timarlarının gelirleri değişkenlik gösterir. Ancak 42 timar 7.000, 7 timar 10.000 akçe gelire sahiptir. En düşük gelire sahip timar ise sipahi Mustafa'ya sahiptir. Onun timar geliri sadece 2.081 akçedir. Sayım yapıldığı esnada Milava'daki en eski timar 1117/1705-06, son verilen timar ise 1229/1813-14 tarihlidir. Milava'da en yoğun timar tevcihi 1196-97/1782-83 yıllarında gerçekleştirmiştir. İlgili yıllarda 13'er timarın dağıtımı yapılmıştır.

17-Morava-i Rudnik

Morova-i Rudnik Nahiyesi'nde sadece 4 timar vardır. Timarların toplam geliri 18.300 akçedir. Morova-i Rudnik'de 1830'larda mevcudiyetini sürdüren timar ve zeametlerin en eskisi 1110/1698-99, sonuncusu ise 1243/1827-28 tarihlidir. Timarı kendisine 1110/1698-99 verilen Mustafa ve 1243/1827-28'de verilen Süleyman'ın yıllık gelirleri 3.000'er akçedir. Diğer iki timarın tevcih tarihi ise 1152/1739-40 tarihidir. Bu timarlardan Sipahi Hasan'ın geliri 6.000, Sipahi Süleyman'ın geliri ise 6.300 akçedir. Morova-i Rudnik, Semendire Livası içinde en eski ikinci timarın bulunduğu yerdir.

18-Niş

Niş Nahiyesi'nde 55 timar ve zeamet vardır. Mevcut dağıtımın 6'sı zeamet, 49'u ise timardır. Timar ve zeametlerin toplam geliri 470.846 akçedir. Niş'de 1830'larda mevcudiyetini sürdüren timar ve zeametlerin en eskisi 1172/1758-59, sonuncusu ise 1243/1827-28 tarihlidir.

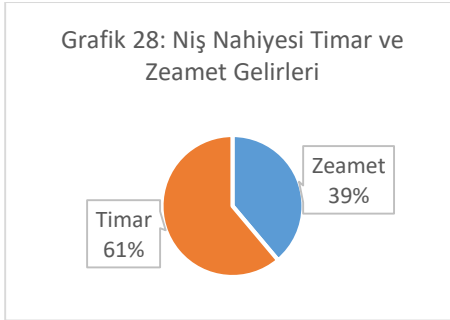
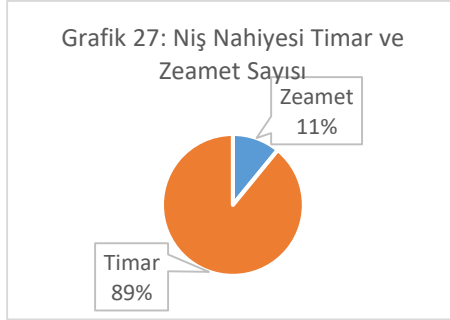
Nişe’de varlığı tespit edilen 6 zeametın toplam geliri 182.984 akçedir. Niş’deki ilk zeametın tevcih tarihi 1197/1782-83, son zeametın tarihi ise 1234/1818-19’dur. Niş zaimleri diğer bölgelerle kıyaslandığında daha yüksek gelire sahiptirler. Bu da onların orta-üst düzey görevliler olduklarına işaret eder. Zeametleri 1229/1813-14’de verilmiş olan Zaimler Süleyman veled-i İsa ve Ahmed veled-i Ali’nin gelirleri 23.250 akçe, 1203/1788-89’de zeamet almaya hak kazanan Ali veled-i Mehmed’in 32.685, 1234/1818-19’da zeamet sahibi olan Abdülkerim’in 33.900 ve 1230/1815’da zeameti kendisine tevcih edilmiş olan İsmail veled-i Elhac Mustafa’nın ise 35.999 akçe geliri mevcuttur. Niş zeamet gelirleri bakımından Semendire Sancağı’nda ikinci sırada bulunmaktadır.

Niş’de mevcut 49 timarın toplam geliri 287.862 akçedir. Lepaniçe timarlarının gelirleri değişkenlik gösterir. En küçük timar sahibi Sipahi Mehmed’in geliri 1.286 akçe iken en yüksek gelire sahip Sipahi Ahmed veled-i Hüseyin’in geliri 16.900 akçedir. Sipahi Mehmed tüm Semendire Livası içinde en düşük gelire sahip altıncı sipahidir. Sayım yapıldığı esnada Niş’deki en eski timar 1172/1758-59, son timar ise 1243/1827-28 tarihlidir. Niş’de timar dağıtım tarihleri muhtelifdir. Ancak en yoğun olarak 1197/1783 yılında dağıtım yapılmıştır. 1783’de 11 timar verilmiştir.

19-Omol

Omol Nahiyesi’nde 24 timar vardır. Timarların toplam geliri 177.749 akçedir. Omol’da 1830’larda mevcudiyetini sürdüren timarların en eskisi 1152/1739-40, sonuncusu ise 1229/1813-14 tarihlidir. Omol’da 1 timar 6.749, 20 timar 7.000, 1

timar 10.000, 1 timar ise 12.000 akçe gelire sahiptir. Omol'da en fazla timar tevcihinin yapıldığı 1196/1781 ve 1197/1782 senelerinde 5'er timar dağıtılmıştır.

20-Osad

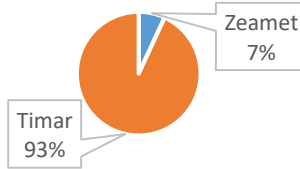
Osad Nahiyesi'nde 29 timar ve zeamet vardır. Mevcut dağıtımın 2'si zeamet, 27'si ise timardır. Timar ve zeametlerin toplam geliri 205.471 akçedir. Niş'de 1830'larda mevcudiyetini sürdüren timar ve zeametlerin en eskisi 1170/1756-57, sonuncusu ise 1239/1823-24 tarihlidir.

Osad'da varlığı tespit edilen 2 zeamet toplam geliri 46.904 akçedir. Osad'daki her iki zeamette 1196/1781 senesinde sahiplerine

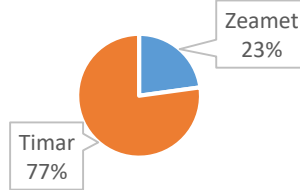
verilmiştir. Zaim Ali'nin 21.337, Zaim İsa'nın ise 25.567 akçe gelirleri mevcuttur.

Osad'da mevcut 27 timarın toplam geliri 158.567 akçedir. Osad timarlarının gelirleri değişkenlik gösterir. En küçük timar sahibi Sipahi İsa'nın geliri 1.750 akçe iken en yüksek gelire sahip Sipahi Osman veled-i Ali'in geliri 16.155 akçedir. Sipahi Mehmed tüm Semendire Livası içinde en düşük gelire sahip onuncu sipahidir. Sayım yapıldığı esnada Osad'daki en eski timar 1170/1756-57, son timar ise 1239/1823-24 tarihlidir. Osad'da timar dağıtım tarihleri muhtelifdir, ancak en yoğun olarak 1196/1782 ve 1197/1783 yıllarında dağıtım yapılmıştır. 1782'de 5, 1783'de 8 timar tevcih edilmiştir.

Grafik 29: Osad Nahiyesi Timar ve Zeamet Sayısı

Grafik 30: Osad Nahiyesi Timar ve Zeamet Gelirleri

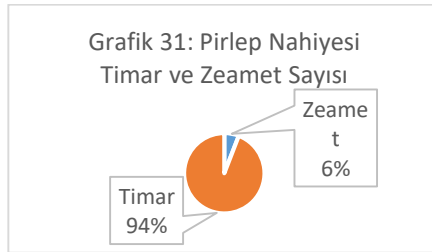

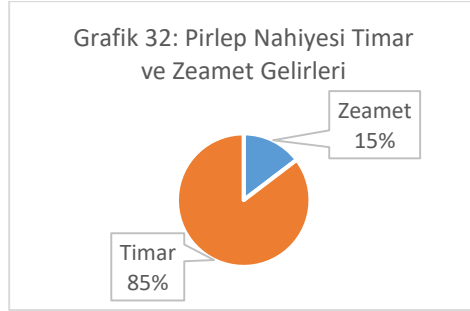
21-Pirlep

Pirlep Nahiyesi'nde 16 timar ve zeamet vardır. Mevcut dağıtımın 1'i zeamet, 15'i ise timardır. Timar ve zeametlerin toplam geliri 136.500 akçedir. Niş'de 1830'larda mevcudiyetini sürdüren timar ve zeametlerin en eskisi 1113/1701-02, sonuncusu ise 1238/1822-23 tarihlidir.

Pirlep'de varlığı tespit edilen tek zeametın yıllık geliri en düşük seviye olan 20.000 akçedir. Bu zeamet 1113/1701-02 tarihinde Zaim Osman'a verilmiştir.

Pirlep'de mevcut 15 timarın toplam geliri 116.500 akçedir. Pirlep timarlarının gelirleri değişkenlik gösterir. En küçük timar sahibi Sipahi İbrahim'in geliri 1.000 akçedir. Onun ardından 8 sipahinin geliri 7.000, 1 sipahinin 9.500, 5 sipahinin ise 10.000 akçedir. Sipahi İbrahim tüm Semendire Livası içinde en düşük gelire sahip 5. sipahidir. Sayım yapıldığı esnada Pirlep'deki en eski timar 1113/1701-02, son timar ise 1238/1822-23 tarihlidir. Pirlep'de timar dağıtım tarihleri muhtelifdir, ancak en yoğun olarak 1196/1782, 1197/1783 ve 1237/1821-22 yıllarında dağıtım yapılmıştır. 1782'de 3, 1783'de 4, 1821-22'de ise yine 3 timar sahiplerine verilmiştir.

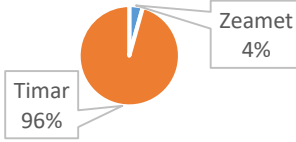
22-Pojarefçe

Pojarefçe Nahiyesi'nde 23 timar ve zeamet vardır. Mevcut dağıtımın 1'i zeamet, 22'i ise timardır. Timar ve zeametlerin toplam geliri 175.600 akçedir. Niş'de 1830'larda mevcudiyetini sürdüren timar ve zeametlerin en eskisi 1173/1759-60, sonuncusu 1229/1813-14 tarihlidir.

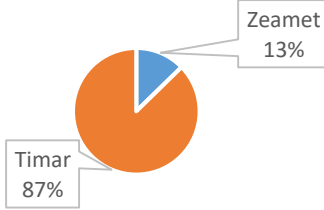
Pojarefçe'de varlığı tespit edilen tek zeametnin yıllık geliri 22.300 akçedir. Bu zeamet 1229/1813-14 tarihinde Zaim Halid veled-i Mahmud'a verilmiştir.

Pojarefçe'de mevcut 22 timarın toplam geliri 153.300 akçedir. Pojarefçe timarlarının ikisi hariç 20'sinin geliri 7.000 akçedir. Kalan iki timardan birinin geliri 3.300, diğerininki 10.000 akçedir. Sayım yapıldığı esnada Pojarefçe'deki en eski timar 1173/1759-60, son timar ise 1229/1813-14 tarihlidir. Pojarefçe'de timar dağıtım tarihleri muhtelifdir, ancak en yoğun olarak 1196/1782 ve 1197/1783 yıllarında dağıtım söz konusudur. 1782'de 8, 1783'de ise 5 timarın dağıtımı yapılmıştır.

Grafik 33: Pojarefçe Nahiyesi
Timar ve Zeamet Sayısı

Grafik 34: Pojarefçe Nahiyesi
Timar ve Zeamet Gelirleri

23-Pojega

Pojega Nahiyesi'nde 68 timar vardır. Timarların toplam geliri 356.402 akçedir. Pojega'da 1830'larda mevcudiyetini sürdüren timarların en eskisi 1109/1697-98, sonuncusu 1239/1823-14 tarihlidir. Pojega timar gelirleri Semendire Livası'ndaki diğer birimlerin timar gelirleriyle kıyaslandığında nispeten düşüktür. Zira 43 timarın geliri 7.000 akçenin altındadır. Tüm Semendire Livası içinde en düşük timar geliri de bu kazadadır. Zira 1196/1781 senesinde kendisine timar tevcih edilen Süleyman'ın geliri sadece 818 akçedir. Buna karşı en yüksek timar gelirine sahip Ahmed veled-i Ali veladan-ı Mustafa aynı timarı "*ber veçhi iştirak*" olarak tasarruflarında bulundurmaktadır. Onların timarının geliri 11.459 akçedir. Sayım yapıldığı esnada Pojega'daki en eski timar 1109/1697-98, son

timar ise 1239/1823-14 tarihlidir. Semendire Livası içinde tevcih edilen en eski timar da Pojega'dadır. Pojega'da timar dağıtım tarihleri muhtelifdir, ancak en yoğun olarak 1196/1782 ve 1197/1783 yıllarında dağıtım yapılmıştır. 1782'de 13, 1783'de ise 22 timarın dağıtıldığı görülür.

24-Ravniçe

Ravniçe'de sadece tek bir timarın varlığı söz konusudur. Bu timar 1243/1827-28 gibi oldukça geç bir tarihte Adem veled-i Ömer'e 5.350 akçe karşılığında tevcih edilmiştir.

25-Resava

Resava'da sadece tek bir timar vardır. Bu timar da Ahmed veled-i Elhac İbrahim'e 1229/1813-14 senesinde 7.000 akçe bedelle verilmiştir.

26-Rudnik

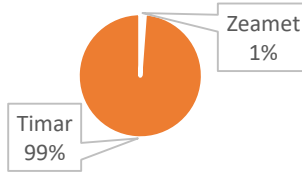
Rudnik Nahiyesi'nde 85 timar ve zeamet vardır. Mevcut dağıtımın 1'i zeamet, 84'ü ise timardır. Timar ve zeametlerin toplam geliri 590.322 akçedir. Rudnik timar ve zeamet sayısı bakımından Semendire Livası'nda üçüncü sıradadır. Rudnik'de 1830'larda mevcudiyetini sürdüren timar ve zeametlerin en eskisi 1152/1739-40, sonuncusu 1240/1824-25 tarihlidir.

Rudnik'de varlığı tespit edilen tek zeametnin yıllık geliri 20.000 akçedir. Bu zeamet 1196/1781 senesinde Zaim Ali veled-i Mustafa'ya verilmiştir.

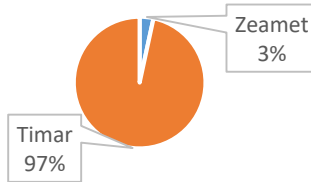
Rudnik'de mevcut 84 timarın toplam geliri 570.322 akçedir. Rudnik timar sayısı bakımından Semendire Livası'nda üçüncü sıradadır. Rudnik sipahilerinin 8'inin dirliği 7.000 akçenin altında

gelire sahiptir. 71 timarın geliri ise 7.000 akçedir. Kalan 5 timarın 1'i 7.750, 1'i 8.000, 2'si 10.000, 1'i ise 10.500 akçeliktir. Sayım yapıldığı esnada Rudnik'deki eski timar 1152/1739-40, son timar ise 1240/1824-25 tarihli dir. Rudnik'de timar dağıtım tarihleri muhtelif tir, ancak en yoğun olarak 1152/1739-40, 1781/1767-68, 1190/1776, 1195-97/1781-83 yılları arasında dağıtım yapılmıştır. 1739-40'da 6, 1767-68'de 8, 1776'da 5, 1781'de 6, 1782'de 19, 1783'de ise 17 timar verilmiştir.

Grafik 35: Rudnik Nahiyesi Timar ve Zeamet Sayısı

Grafik 36: Rudnik Nahiyesi Timar ve Zeamet Gelirleri

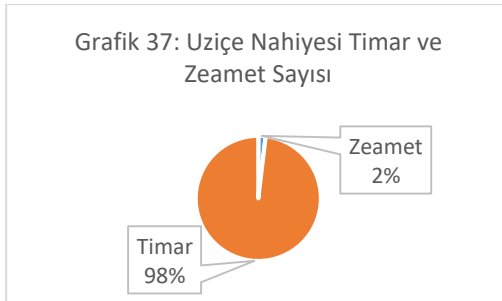
27-Uziçe

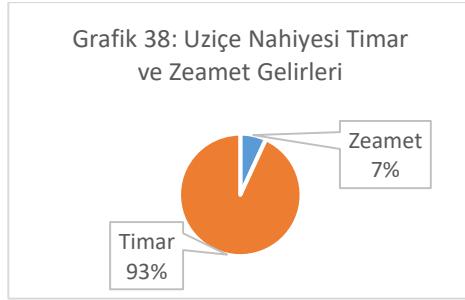
Uziçe Nahiyesi'nde 53 timar ve zeamet vardır. Mevcut dağıtımın 1'i zeamet, 52'si ise timardır. Timar ve zeametlerin toplam geliri 296.523 akçedir. Uziçe'de 1830'larda

mevcudiyetini sürdüren timar ve zeametlerin en eskisi 1152/1739-40, sonuncusu 1244/1828-29 tarihlidir.

Uziçe’de varlığı tespit edilen tek zeametın yıllık geliri 20.418 akçedir. Bu zeamet 1196/1781 senesinde Zaim Hasan’a verilmiştir.

Uziçe’de mevcut 52 timarın toplam geliri 276.105 akçedir. Uziçe sipahilerinin 8’i 7.000 akçenin altında gelire sahiptir. 71 timarın geliri ise 7.000 akçedir. Uziçe’de 1237/1821’de verilen 3 timarın yıllık geliri sadece 833 akçedir. Bu üç timar Pojega’daki 818 akçelik timardan sonra Semendire Livası içinde en düşük gelire sahip timarlardır. Uziçe timarlarının genelde düşük gelirli oldukları anlaşılmaktadır. Zira 38 timarın geliri 7.000 akçenin altındadır. 7 timar 7.289-9.250 akçe arasında, 7 timar ise 10.000 ilâ 12.738 akçelik timarlardır. Sayım yapıldığı esnada Uziçe’deki en eski timar 1152/1739-40, son timar ise 1244/1828-29 tarihlidir. Uziçe’deki timar dağıtım tarihleri muhtelifdir, ancak en yoğun olarak 1196-97/1782-83 yılları arasında dağıtım yapılmıştır. 1782’de 25, 1783’de ise 10 timarın dağıtımı söz konusudur.

28-Valyeva

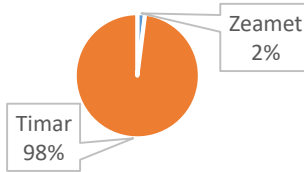
Valyeva Nahiyesi'nde 149 timar ve zeamet vardır. Valyeva timar ve zeamet gelirleri bakımından Semendire Livası'nda ikinci sıradadır. Mevcut dağıtımın 3'i zeamet, 146'sı ise timardır. Timar ve zeametlerin toplam geliri 927.305 akçedir. Valyeva'da 1830'larda mevcudiyetini sürdüren timar ve zeametlerin en eskisi 1112/1700-01, sonuncusu ise 1238/1822-23 tarihlidir.

Valyeva'da varlığı tespit edilen üç zeametnin yıllık geliri 63.800 akçedir. Bu zeametlerden Zaim İbrahim veled-i Osman'ın zeameti 1197/1780 senesinde kendisine verilmiştir ve geliri 20.000 akçedir. Zaim Hasan veled-i Salih 1211/1796-97 senesinde zeametini almaya hak kazanmıştır ve geliri 20.000 akçedir. Son zeamet ise Ahmed veled-i Mehmed'e aittir. O zeametini 1238/1822-23 senesinde almaya hak kazanmıştır. Geliri 23.800 akçedir.

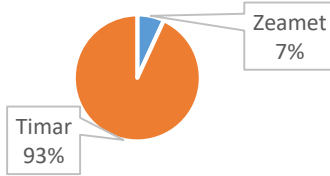
Valyeva'da mevcut 146 timarın toplam geliri 863.505 akçedir. Valyeva, Semendire Livası içinde en fazla timar gelirine sahip ikinci yerdir. Valyeva sipahilerinin 54'nün geliri 7.000 akçenin altındadır. 86 timarın geliri ise 7.000 akçedir. Kalan 6 timarın gelirleri ise 7.700 ilâ 9.150 akçe arasında

değişmektedir. Sayım yapıldığı esnada Valyeva'daki en eski timar 1112/1700-01, son timar ise 1238/1822-23 tarihli dir. Valyeva'da timar dağıtım tarihleri muhtelif tir, ancak yoğun olarak 1196/1782 senesinde timar tevcihinin yapıldığı anlaşılmaktadır. 1782'de ise 51 timarın dağıtımı yapılmıştır. Timar dağıtımının en yoğun yapıldığı ikinci yıl 1152/1739-40 senesidir. 1152/1739-40 senesinde ise 25 sipahi timar almaya hak kazanmıştır.

Grafik 39: Valyeva Nahiyesi Timar ve Zeamet Sayısı

Grafik 40: Valyeva Nahiyesi Timar ve Zeamet Gelirleri

Sonuç

Bilindiği gibi Osmanlı idaresinin kırsaldaki temsilcisi ve düzenin koruyucusu sipahilerdir. Bir yerde timar düzeninin uygulanması o bölgede Osmanlı idaresinin açık uygulandığı anlamı taşırdı. Bu yönüyle Semendire'de timar uygulaması açıkça

bölgedeki Osmanlı hakimiyetinin göstergesidir. Değerlendirmeye tabi tutulan 1889 nolu defteri önemli kılan husus ise Sırp İsyanları sonrasında zeamet ve timarların durumunu tespite yardımcı olmasıdır. Bilindiği gibi Sırlar isyanının en önemli sebeplerinden biri olarak sipahilerin kendilerine yaptığı baskıyı göstermişlerdir. Buna karşı Osmanlı Devleti’de gerek isyan gerekse isyan sonrasında sipahilerin hak ve hukukunu sonuna kadar korumuştur. Ancak isyanın en şiddetli dönemi olan 1804-1812 devresinde zemat ve timar dağıtımı neredeyse durma noktasına gelmiştir. Bu tarihlerde hiç zeamet dağıtımı yapılmamışken, sadece 5 timar dağıtılmıştır. Buna karşı isyanın sona erdiği 1813 tarihinde zeamet ve timar dağıtımında bir patlama yaşanmıştır. 1813’te 44 timar 7 zeamet, 1814’te ise 11 timar 2 zeamet dağıtılmıştır. 1813-1834 tarihleri arasında ise 101’i timar 16’sı zeamet olmak üzere toplam 117 timar ve zeamet dağıtımı yapılmıştır. Timar ve zeametlerin dağıtımın devamı, Sırlara verilen tüm imtiyazlara rağmen Osmanlı idare ve hakimiyetinin bölgede kesintisiz devam ettiğinin göstergesidir.

Timar ve zeamet ruznamçe defterlerinin en önemli özelliği sayımın yapıldığı tarihteki mevcut durumu içermesidir. Dolayısıyla herhangi bir genellemeye imkân vermemektedir. Mesela 1130 nolu defterde adları mevcut olan Semendire’li sipahiler²³ 1889 nolu defterde mevcut değildir. Büyük ihtimalle eski defterde yer alan kişiler timarlarını 1830’larda koruyamamışlardır. Bu yüzden hangi defterin değerlendirilmesi yapılıyorsa o değerlendirmenin o defteri veya tarihi kapsadığı

²³ B.O.A., *DFE.RZ.d*, nr:1130, s.67-70.

mutlaka vurgulanmalıdır. Buna göre Semendire Livası'nda muhtemelen 1835'lerde yapılmış sayımda toplam 1.022 timar ve zeamet vardır. Bunların 50'si zeamet (% 5), 972'si (% 95) timardır. Timar ve zeametlerin toplam geliri 7.621.186 akçedir. Bu gelirin 6.464.080 (% 85) akçesi timarlardan, 1.157.106 (%15) akçesi zeametlerden elde edilmektedir. İlgili defterde en eski tarihli timar 1109/1697-98, en yeni tarihli kayıt ise 1249/1833-34 tarihlidir. En yüksek gelire sahip üç nahiye Lepaniçe, Valyeva ve Belgrad'dır. Bu üç nahiyeyi Rudnik, Luçiçe ve Niş izler. Diğer nahiyelerin gelirleri 400.000 akçenin altındır. Timar sayısı bakımından ise Valyeva, Lepaniçe ve Rudnik ilk üç sıradadır. Bu üç nahiyeden sonra Pojega ve Belgrad gelir.

Kaynakça

Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, 13 numrolu Matbaa, 2. Baskı İstanbul 1290.

B.O.A., *DFE.RZ.d*, nr:1130, 1889.

B.O.A., *A.DVNS.NŞT.d*, nr:84.

B.O.A., *İ. HR.*, nr: 26/1237, Lef:10.

Barkan, Ömer Lütfi; *Türkiye'de Toprak Meselesi*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1992.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Katalogları Rehberi, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1995.

Baysun, M. Cavid; “Belgrad”, *İA.*, C.II, MEB, İstanbul 1986, s.475-485.

Djuric-Zamolo, Divna; “Belgrad”, *DİA.*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s.407-409.

Fotić, Aleksandar – Kiel, Machiel, “Semendire”, *DİA.*, C.V, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s.467-470.

Işık, Sevgi-Kadıoğlu, Songül-Yıldırım, Mehmet; *Kuyûd-ı Kadîme Arşiv Kataloğu*, Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı, Ankara 2012.

İnalcık, Halil; “Stefan Duşan’dan Osmanlı İmparatorluğuna”, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, Eren, 2. baskı İstanbul 1996, s.67-108.

Kafadar, Cemal; *Kendine Ait Bir Roma*, Metis Yayınları, İstanbul 2017.

Kılıç, Orhan; *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti’nin İdarî Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Şark Pazarlama, Elazığ 1997.

Kunt, İ. Metin; *Sancaktan Eyalete. 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978.

Kurt, Yılmaz; “Saraybosna’nın 1835-1840 Tarihli Tımar Ruznâmçe Defteri”, *INOCTE 2016*, Editörler: Alaattin Aköz, Doğan Yörük, Hüseyin Muşmal, Konya 2016, s.563-576.

Mad 506 Numaralı Semendire Livâsı İcmâl Tahrîr Defteri (937/1530), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 2009.

Miljković, Ema; “The Christian Sipahis in the Serbian Lands in the Second Half of the 15th Century”, *Belgrade Historical Review*, vol.1, Belgrade 2010, pp.103-119.

Mieroop, Marc van de; *Hammurabi*, çev. Bülent O. Doğan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı İstanbul 2014.

Nizâm-ı Cedîd Kanunları (1791-1800), Hazırlayanlar Yunus Koç-Fatih Yeşil, TTK, Ankara 2012.

Oruç, Hatice; “Christian Sipahis in the Bosnian Sandjak (15th century)”, *Archivum Ottomanicum*, 26, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2009, s.5-16.

_____; “1741 Tahririne Göre Semendire Sancağı’nın İdarî ve Demografik Yapısı”, *Uluslararası Balkan Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, 6-8 Ekim 2016, *Çanakkale Bildiriler*, C.I, Editör: Aşkın Koyuncu, Çanakkale 18 Mart Üniversitesi Balkan ve Ege Uygulama ve Araştırma Merkezi, Çanakkale 2017, s.154-175.

Özkaya, Yücel; “XVIII. Yüzyılın Sonlarında Timar ve Zeâmetlerin Düzeni Konusunda Alınan Tedbirler ve Sonuçları”, *İÜEF. Tarih Dergisi*, S.32, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul Mart 1979, s.219-254.

Rumeli Eyaleti (1514-1550), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 2013.

Sarıcaoğlu, Fikret; *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*, Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul 2001.

Vak‘anüvis Halil Nuri Bey, *Nûrî Tarihi*, Hazırlayan Seydi Vakkas Toprak, TTK, Ankara 2015.

Yaman, Talat Mümtaz; *Osmanlı İmparatorluğu Mülkî İdaresinde Avrupalılaşıma Hakkında “Bir Kalem Tecrübesi”*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1940.

XIX. YÜZYILDA PRİZREN'DE DEBBAĞLAR

Tanners At Prizren in the 19th Century

Yücel YİĞİT*

Özet

Prizren, Anadolu şehir tarzının, üretim ilişkilerinin ve etnik yapısının Balkanlar'daki yansımasıdır. Dolayısıyla debbağların hem üretim tarzı hem de folklorik inanışlar bakımından Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki salaş bir modeli olduğu gayet aşikârdır. Çalışmanın temel amacı: XIX. Yüzyılda debbağların Prizren'de çalışma yöntemleri ile zanaat dallanmalarındaki yeri ve değişim sürecini ortaya koymaktır. Ayrıca adet ve inanış bakımından Anadolu'daki meslektaşlarıyla benzeşen ve ayrışan noktaları da irdelenmiştir. Prizren coğrafyası, hayvan yetiştirmeye gayet elverişli olduğu için her türden deri bol miktarda mevcuttur. Bu bolluk sonucu Prizren debbağları, her zaman zanaat büyüklüğü açısından ilk beş sırada yer almıştır. Büyükbaş hayvan derisinden ziyade küçükbaş hayvan derisi daha fazla işlenmiştir. Meşakkatli bir süreçten sonra deriler, ham veya mamul tarzda Adriyatik limanları üzerinden ihraç edilmiştir. Debbağların folklorik inanışları büyük ölçüde Anadolu'ya öykünme tarzında olmuştur. Çalışmada kullanılan belgeler, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı ile Kosova Arşivlerinde elde edilmiştir. Yine ikinci dereceden bazı kaynaklar da kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Balkanlar, Prizren, Tabakhane, Debbağ

Abstract

Prizren is the reflection of Anatolian city style, production relations and ethnicity in the Balkans. So it is very clear that the tanners are a model of the Ottoman Empire in the Balkans, both in terms of production style and folkloric beliefs. The main purpose of the study is to reveal the working method, process of change and the place of tanners among craft branches at Prizren in the 19th century. In addition, similar and dissimilar points with respect to their colleagues in

* (Doç. Dr.); Polis Akademisi, Ankara, Türkiye

Anatolia in terms of their traditions and beliefs were examined. Since Prizren geography is very suitable for animal breeding, Prizren has plenty of skin in every species. Thanks to this abundance, Prizren tanners have always been in the first five ranks in terms of craft size. Bovine animal skin was more processed than small cattle animal skin. After a toilsome process, leathers were exported through the Adriatic ports in raw or finished form. Tanners' folkloric beliefs have been largely in the style of emulating Anatolia. Documents used in the study were obtained from Ottoman and Kosovo Archives of Prime Ministry General Directorate of State Archives. Some sources have also been used in the second period. In addition, some secondary sources have also been used.

Key Words: Ottoman State, Balkans, Prizren, Tannery, Tanner

Giriş

XIX. Yüzyılda Prizren ekonomisinin büyümesine bağlı olarak civardaki köylüler, kırsal alanlardan kopup akın akın şehre göç etmeye başladılar. Tarımsal üretimi bir kenara bırakan bu aktif nüfus, Prizren’de iş gücünü akabinde de zanaatkârların sayısını artırmıştır. Yaşananlar henüz seri bir imalat yapamayan zanaatkârların çeşitliliğine katkı sağlamıştır. Avrupa’da Sanayi İnkılabının gerçekleştiği bu yüzyılda, Prizren’de yün, deri, ipek, bıçakçılık ve tüfekçilik gibi zanaatlar ön plana çıkmıştır.¹ Nüfusun artması, ulaşımın genişlemesiyle şehirdeki üretici grup, artık üretim tarzlarını çağa ayak uydurarak pazar ve büyük tüccarların taleplerine göre

¹Andrija Lainoviç, “Prizrenski Paşaluk Polovinom XIX. Veka na Osnovu İzveštaja Francuskih Konzula u Skadru (*İşkodra Fransız Konsolos Raporlarına Göre XIX. Yüzyılın Ortalarında Prizren Paşalığı*)”, (Çeviren: Fetnan Derviş), Priştine 1974, Sayı: III, s. 3.

ayarlamışlardır. Şüphesiz üretimdeki hızlı dönüşüme rağmen el emeğine, bilek gücüne dayanan geleneksel zanaatkârlar, var olmak amacıyla ayak diremişlerdir.

Prizren florasının çeşitliliği ve zenginliği bölgedeki faunanın bolluğuna sebep olmuştur. Dolayısıyla iklim koşulları ile doğal bitki örtüsünün elverişliliği küçük ve büyükbaş hayvan sayısını artırmıştır. Buna ilaveten debbağların asli ihtiyaçlarından olan su temini de şehrin ortasından geçen Bistriça Nehri aracılığıyla giderilmiştir. Tüm bu koşullar, şehirde tabakhanelerin varlığını ortaya çıkarmıştır. Nitekim zanaat dalları arasında debbağların sayısı Prizren’de mühim bir düzeyde olmuştur.

Bu çalışmanın temel amacı, Prizren’de debbağların yaptıkları işin en önemli özelliklerini ve eğilimlerini tartışmaktır. Ayrıca tabakhanelerdeki çalışma yöntemleri ile onların folklorik inanışları da incelenmiştir. Bu süreçte debbağların, yaptığı işlerin düzenlenmesiyle ilgili sorunlar da konumuz içerisinde yer almıştır. Çalışmanın kronolojik çerçevesini XIX. Yüzyıl oluşturmuştur. Çalışmada kullanılan belgeler, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı ve Kosova Arşivlerinde elde edilmiştir. Yine ikinci dereceden bazı kaynaklar da kullanılmıştır.

1- XIX. Yüzyıla Kadar Prizren Zanaatkârlarına Genel Bir Bakış

XV. ve XVI. Yüzyıllardan itibaren Prizren’de farklı türden zanaatkârların iş gördüğü zengin bir esnaf örgütlenmesi mevcuttur. Her ne

kadar limanı olmasa da bazı yazarlar şehre "*Balkanlar'ın Dubrovnik'i*" unvanını vermişlerdir. 1455 tarihinde Fatih Sultan Mehmet zamanında Osmanlı hakimiyetine giren bölgede siyasi istikrar sağlandıktan sonra zanaatkar sayısı, çarşı ve pazar adedi de hız kesmeden büyümesini devam ettirmiştir. Zira bu tespiti Suzi Çelebi ve Kukli Mehmet Bey Vakfiyelerinde görebiliriz.² Bu vakfiyeleri dikkate aldığımızda Prizren’de, XVI. Yüzyılda farklı türden 117 dükkân olduğu aşikardır. Nitekim Prizren, civar sancaklara göre üretim tarzı ve zenginliğiyle her zaman ön planda olmuştur.

Tablo 1: Kukli Mehmet Bey Vakfiyesinde Yer Alan Zanaatkâr Grupları³

SN	ZANAATKÂR GRUBU	DÜKKÂN S.	SN	ZANAATKÂR GRUBU	DÜKKÂN S.
1	Terzi	27	18	Çizmeciler	4
2	Şayakçı	23	19	Saraçlar	3
3	Tabakçılar	19	20	Tellaklar	3
4	Ayakkabıcılar	17	21	Borazancılar	3
5	Faytoncular	17	22	Sabuncular	3
6	Nalbantlar	12	23	Aşçılar	3

² Ayrıntılı bilgi için bkz. T.C. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, *590 Nolu Defter, Sayfa No: 198, Sıra No: 179*.

³ Enver Dukagjini, "Türk-Osmanlı Devrinde Dukacinde (Metohiyada) Şehir Yerleşim Yerleri ve Zanaatlar", *Çevren*, Priştine 1976, Sayı: XII, s.43-45; T.C. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, *590 Nolu Defter, Sayfa No: 198, Sıra No: 179*.

7	<i>Kasaplar</i>	14	24	<i>Keçeci</i>	2
8	<i>İpekçiler</i>	16	25	<i>Helvacı</i>	2
9	<i>Fırıncılar</i>	6	26	<i>Balıkçı</i>	6
10	<i>Dülgerler</i>	5	27	<i>Çarıklı</i>	2
11	<i>Kilitçiler</i>	5	28	<i>Kazancı</i>	1
12	<i>Semerciler</i>	4	29	<i>Değirmenci</i>	1
13	<i>Kuyumcular</i>	5	30	<i>Otacı</i>	1
14	<i>Kürkçüler</i>	5	31	<i>Kılıççı</i>	1
15	<i>Berberler</i>	5	32	<i>Demirci</i>	1
16	<i>Pabuççular</i>	4	33	<i>Cezveci</i>	
17	<i>Sandalcılar</i>	4	TOPLAM 241		

Tablo 1. incelendiğinde Prizren’de hemen hemen her alanda zanaatkârların çeşitliliği söz konusudur. Metalden deriye, dokumadan hizmet üretimine kadar geniş bir üretim dairesinde hizmet üretmişlerdir. *Tablo 1.*’deki ilk dörtte yer alan zanaatkarların isimlerini daha dikkatle inceleyecek olursak terzi, şayakçı, tabakçı ve ayakkabıcıların sayıca en fazla dükkana sahip oldukları görülmektedir. Dolayısıyla bu mesleklerin doğrudan veya dolaylı olarak hayvancılıkla ilgili olduğu ortadadır. Nitekim 19 dükkanla tabakçılar üçüncü sırada yer almaktadır. Şayet bu sayıya ayakkabıcı, kürkçü, çizmecici ve saraçları da eklersek deri sektörünün ne kadar yaygın ve zengin olduğu gözler önüne serilmektedir.

Arnavut yazar Bedrush Shehu, *1838 Yılında J. Müler’in Kosova İle İlgili Bir Raporu* isimli makalesinde Prizren’de XVI. Yüzyılda 300 dükkân varken XVII. Yüzyılda bu rakamın 1.650’ye kadar

yükseldiğini ifade etmektedir.⁴ Bu bilgi diğer kaynaklarla mukayese edildiğinde gayet yerinde ve doğru gözükmektedir. Zira sadece *Tablo 1.*’de 1538’de Kukli Mehmet Bey’in sahip olduğu 117 dükkân sayısı XVIII. Yüzyılın ortalarına doğru 124 adet artarak toplamda 241’e çıkmıştır. Yine bu sürecin en müşahhas izlerini Evrenesoğlu Ahmet Bey Vakfına bağlı 80 dükkândan da tespit edebiliriz.⁵ Şüphesiz ticaretin zenginleşmesine bağlı olarak sürekli yeni dükkanlar açılmıştır. Ayrıca dönemin şartlarını yansıtmaları bakımından Şemsettin Sami de *Kâmûsü’l A’lâm* adlı eserinde XIX. Yüzyılda Prizren’de bin dükkânın varlığından söz etmektedir.⁶

XVI. Yüzyılda zanaatkâr olanların dini dağılımına baktığımız da Müslümanların bariz üstünlüğü vardır. Sadece ayakkabıcılık, kuyumculuk, demircilik, pabuççuluk gibi meslekler ortaktır. Diğer zanaatlar Müslümanların tekelindeydi. Şehirde bulunan 246 zanaatkârdan 227’si Müslüman, sadece 19’u Hristiyan’dır.⁷ Aslında bu dini dağılım sonraki

⁴ Bedrush Shehu, “Një Raport J.Mylerit Për Kosovën Në Vitin 1838 (1838 Yılında J. Mülér’in Kosova İle İlgili Bir Raporu)”, *Kosova*, Çeviren: Fetnan Derviş, Prishtine 1976, Sayı: V, s. 73.

⁵ Hasan Kaleşi- İsmail Redžepi, “Kukli Beg i Njegove Zadužbine (Prizrenli Kukli Bey ve Vakıfları)”, *Prilozi za Orjentalnu Filologiju*, Çeviren: Fetnan Derviş, Sarayevu 1960, Sayı: VIII-IX, s.168 ; Michel Kiel, “Prizren”, *The Encyclopedia of Islam*, Leiden 1995, C. VIII, s. 338.

⁶ Şemsettin Sami, “Prizren-Prizren Sancağı”, *Kamûsü’l A’lâm*, C.II, İstanbul 1899, s.1496.

⁷ Yücel Yiğit, *Tanzimat’tan II. Meşrutiyet’e Prizren*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2009, s.142.

yüzyılların panoraması hakkında da bizlere birtakım işaretler vermektedir. Zamanla debbağlar, kuyumcular ve tüfekçiler maharetleriyle diğer zanaatkarlar arasında sıyrılarak ön plana çıkmışlardır.

Tablo 2. XIX. Yüzyılda Prizren’de Faaliyet Gösteren Zanaatkârlar ve Dükkân Sayıları⁸

Zanaatkâr Grubu	Dükkân S.	%	Zanaatkâr Grubu	Dükkân S.	%
1- Aşçı	11	1	22-Kiremitçi	27	2,47
2- Avrupa Ürünleri Satan Dükkân	65	5,95	23-Müzayedeci	4	0,36
3- Ayakkabıcı	9	0,82	24-Mumcu	15	1,37
4- Bakkal	40	3,66	25-Nalbant	16	1,46
5- Berber	37	3,39	26-Namlu ve Horoz yağı	53	4,85
6- Beşikçi	8	0,73	Atölyesi	13	1,19
7- Bıçakçı	7	0,64	27-Oduncu	11	1
8- Boyamacı	15	1,37	28-Rumeli Kıyafetleri	17	1,55
9- Çelik Ürün Atölyesi	11	1	Satıcısı	4	0,36
10-Çiçekçi	3	0,27	29-Pabuççu	11	1
11-Debbağ	43	3,94	30-Pamuk Örtücüsü	4	0,36
12-Demirci	37	3,39	31-Pastahaneci	65	5,95
13-Eczacı	3	0,27	32-Saatçi	13	1,19
14-Filigran	47	4,30	33-Şarap ve Rakı	2	0,18
15-Fırıncı	45	4,12	Dükkânı	89	8,15
16-Hancı	9	0,82	34-Semerci	27	2,47
17-Kahveci	1	0,09	35-Tenekeci	159	14,5
18-Kahvehane	37	3,39	36-Terzi	20	1,83
19-Kalaycı	16	1,46	37-Tuğlacı	2	0,18
20-Kasap	13	1,19	38-Tüfekçi	7	0,64
21-Kazaz	7	0,64	39-Tütün		
			40-Yazıcı		
			41-Yün Deri		
Toplam				1091	100

⁸ Zija Shkodra, “Çështje Të Tregut Shqiptar Gjatë Periudhës Së Rilindjes Kombëtare (Milli Uyanış Dönemi Boyunca Arnavutlarda Ticaret Meselesi)”, *Studime Historike (Tarih Araştırmaları)*, Çeviren: Fetnan Derviş, Tiran 1978, Sayı: II, s. 55-56.

XIX. Yüzyılda Prizren’de faaliyet gösteren zanaatkâr gruplarını ve dükkân sayısını incelediğimiz *Tablo 2.’de* debbağ, filigrancı, terzi ve tüfekçi esnafları sayısal olarak dikkat çekmektedir. 159 dükkân ile tüfekçiler, % 14,5 payla birinci sırada yer almaktadırlar. Dolayısıyla XIX. Yüzyılda Prizren zanaatkârları ve çarşılarının metal alana kaydığını söyleyebiliriz. Onları 89 dükkân ve % 8,15’lik payla terziler takip etmektedir. 43 tabakhaneyle debbağlar da % 3,94 oranına sahiptir. Deri sektörüyle yakından ilgisi olan ayakkabı ve papuşçu esnafı da bu zümreye dahil edersek bu dönemde % 6’lık oranla 69 dükkân faaliyet göstermektedir. Dolayısıyla deri sektörü ilk beş içerisindeki yerini korumaktadır. Osmanlı-Avusturya Savaşları, etnik temelli isyanlar ve seri imalata geçilmesi gibi zanaatkarlar açısından olumsuz gelişmelere rağmen Prizren, XIX. Yüzyılın ikinci yarısına kadar Balkanların en önemli zanaat ve ticaret merkezlerinden biri olmaya devam etmiştir.

2- Prizren’de Debbağlık

Yukarıdaki bölümde bahsedildiği üzere Prizren’de, Kukli Mehmet Bey ile Evrenesoğlu Ahmet Bey Vakfiyeleri ile *Kâmûsü’l A’lâm* ve konuyla ilgili araştırmalarda bulunan Arnavut yazarların verdiği bilgilere göre debbağlık en önemli zanaatlardan biridir. Zira meslek dağılımında her zaman ilk üç sırada yer almıştır. Mamul deriler XVI. Yüzyıldan itibaren Dubrovnikli tacirler vasıtasıyla Venediklilere satılmıştır.⁹ Bu ihracat sonraki yüzyıllarda da

⁹ Selami Pulaha, “Krahinat Verilindore Të Sanxhakut Të Dukagjinit-Hasi Dhe Popullsia E Tyre Në Gjysmën E Dytë Të

devam etmiştir. Nitekim XIX. Yüzyılda Prizrenli debbağların yaptığı 40.000 kıyye olan 5.000 deste sahtiyan ile 6.000 kıyye olan 1.000 deste meşin Avusturya-Macaristan’a ihraç edilmiştir.¹⁰

Debbağlar büyükbaş hayvan derisinden ziyade küçükbaş hayvan derisini işlemekte daha bir mahirleşmişlerdir. Tabakhanelerde meşin ismi verilen koyun ve kuzu derileri ile keçi ve oğlak derisinden meydana gelen sahtiyan en çok işlenen deri türüydü.¹¹

Fotoğraf 1: Tabakhane Mahallesi, Raif Virmiça Özel Koleksiyonundan

Shekullit XVI (XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Dukagin-Has Sancağının Kuzeydoğu Bölgeleri ve Bu Bölgelerdeki Nüfus)”, *Gjurmime Albanologjike, Seria E Shkencave Historike (Albanoloji Araştırmaları, Tarih Bilimleri Serisi)*, Çeviren: Fetnan Derviş, Priştine 1974, C. II, s. 17; Fetnan Derviş, *XVIII.-XIX. Yüzyıllarda Prizren: Siyasi ve Sosyo-Ekonomik Tarihi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007, s. 72-73.

¹⁰ *Sâlnâme-i Vilayet-i Kosova*, Def’a 7: Üsküp 1314 (Hicrî), 1896 (Milâdî), Üsküp: Kosova Vilayet Matbaası, s. 759.

¹¹ Kadri Halimi, “Tabački Zanat (Prizren’de Tabakçılık Zanaatı)”, *Glanai Muzeja Kosova i Metohije (Kosova ve Metohiya Müzesinin Sesi)*, Çeviren: Fetnan Derviş, Priştine 1956, Sayı: I, s. 101.

Osmanlı şehir tipinde aynı zanaatı icra eden gruplar aynı çarşıda veya sokakta bir plan çerçevesinde yerleşmişlerdir. Ancak hem meşakkatli olması hem de hijyenik olmaması nedeniyle tabakhaneler genellikle bu çarşı ve pazarların dışında, meskûn mahallerin uzağında bulunurlardı. Prizren’de diğer meslek erbabı, genellikle çarşı merkezinde bulunurken; debbağlar yukarıdaki sebepten dolayı merkeze uzak ve şehrin batı tarafında kalan Aşağı ve Yukarı Tabahane Mahallesinde işlerini yürütmüşlerdir.¹²

Fotoğraf 2: Debbağ Usta- Kalfa ve Çırakları, Raif Virmiça Özel Koleksiyonundan

Tarımsal üretimde tütüncülük, zanaatlar arasında da en zor iş debbağlıktır. Dolayısıyla gayet zor ve getirisi düşük olması hasebiyle Gayrimüslimler bu zanaata ilgi göstermemişlerdir. Sektör Türkler ve Arnavutlar tekeline kalmıştır.

¹² Esat Haskuka, Bridge, Street Market, Mosque, and Arasta Quarter, Prizren 1999, s.187.

Derinin kullanımının uzun bir süre alması ve yapını olgunlaştırması bakımından diğer zanaatlar arasında yeri ve saygınlığı ayrıdır. Bir çok ahi teşkilatının reisinin mesleğinin debbağ olması da bundan ileri gelmektedir.¹³

Alanlarında uzmanlaşan Prizren Sancağındaki debbağ ustalarının, 27 Eylül 1868’de terzi ve kunduracılarla mesleklerinde istihdam edilmek üzere başkentte gönderilmesi talep edilmiştir.¹⁴ Ancak usta alış-veriş süreci bir süre sonra tersine dönmüştür. Zira eski usulle zanaatlarını icra eden Prizrenli debbağlar, yeni usul tarzlarını öğrenmek için 28 Eylül 1912’de İstanbul’dan debbağ ustaları talep etmişlerdir. Bunun üzerine Beykoz Debbağhanesindeki ustalardan biri olan Eğinli İstavri, Prizren’e gönderilmiştir.¹⁵ Neticede deri sektörü Osmanlı idaresi boyunca önemini kaybetmeden XX. Yüzyıla kadar varlığını devam ettirmiştir.

Tıpkı diğer zanaat gruplarında olduğu gibi debbağların da kendilerine has bir lonca teşkilatları vardı. Debbağlar tarafından görevini kötüye kullanmadığı takdirde süresiz olarak seçilen “Çaya veya Ustabaşı” ismi verilen debbağ ustası, loncanın en başındaki kişiydi. Onların genellikle yöneticilik özellikleri ön plana çıkmıştır. Ustabaşı görevlerini, sorumluluğu altında kişiler aracılığıyla

¹³ K. Halimi, *a.g.m.*, s. 71-112.

¹⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadaret Mektubi Kalemî Mühimme Kalemî Evrakı (A. MKT. MHM.)*, Dosya No:418, Gömlek No:45, Tarih: 9 Cemâziyelâhir 1285 (27 Eylül 1868).

¹⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezareti İdare Evrakı (DH.İD.)*, Dosya No: 108/1, Gömlek No:39, Tarih: 16 Şevval 1330 (28 Eylül 1912).

yerine getirirdi. Debbağlar arasındaki anlaşmazlıklarda hakem rolünü üstlenir, tarafları dinledikten sonra nihai kararını verirdi. Bu bazen para cezası bazen tabakhanenin kapatılması bazen çalışan sayısının azaltılması bazen de meslekten çıkarılma gibi kararlardır. Lakin falaka gibi bedensel bir ceza türü Prizren’de tercih edilmezdi. Cezası kesinleşen debbağın yakası bizzat ustabaşı tarafından kesilir ve meslektaşların durumdan haberdar olabilmesi için çarşı-pazar dolaştırılırdı.

Fotoğraf 3: Tabakhanenin 2004 Yılına Ait Bir Görünümü, Raif Virmiça Özel Koleksiyonundan

Kuşkusuz ustabaşının varlığı standartı ve disiplini sağlamaya yöneliktir. Yoksa meslek adabı içerisinde iyice pişmiş Prizrenli debbağlar arasında kavga neredeyse görülmemiştir. Dolayısıyla ne sosyal ne milli ne de dini konularda hiçbir sorun yaşamayan debbağlar homojen bir zanaatkar sınıfı olarak karşımıza çıkmıştır. Buna mukabil Saraybosna’da debbağlar arasında müthiş sosyal ayırım mevcuttur.¹⁶

¹⁶ Y. Yiğit, *a.g.t.*, s. 207.

Kendi aralarında sandık emininin sorumluluğunda bir yardımlaşma sandığı vardı. Sandığın gelirleri: aidat ve bağışlardan müteşekildir. İhtiyaç sahibi debbağlar sandıktan istifade edebilirlerdi. İşleri kötü giden bir debbağ en fazla üç defa sandıktan yardım alabilirdi. Şayet işleri hala toparlayamazsa yardımdan vaz geçilirdi. Ustabaşı ve sandık emini, diğer meslektaşlarına bu hususta hesap vermek zorundaydı.

Tabak ustaları ağırlıklı olarak kar payı esasına göre yanlarında kalfa çalıştırıyorlardı. Zira masraflar ve ustanın el emeği alındıktan sonra kâr payı, iş ortakları arasında paylaştırılıyordu. Prizren tabakları arasında 1/2, 1/3, 1/4 oranında, kuruluş aşamasında ortaya konulan sermayeye bağlı kar dağıtım sistemine “avane” denilmektedir. Herkes ortaya koyduğu para oranında pay alırdı. Arzu ettiğinde hissesini satabilirdi.

Fotoğraf 4: Tabakhane, Raif Virmiça Özel Koleksiyonundan

3- Debbağların Adet ve İnanışları

Debbağların adet ve inanışlarının tarihi bir fizibilitesi yoktur. Ancak tarihi süreç içerisinde

şekillenmiştir. Zanaatın ortaya çıkışıyla ilgili efsane şu şekildedir:

“Efsaneye göre tabakçılık Arabistan’da ortaya çıkmıştır. Daha sonradan debbağların piri kabul edilecek olan Şeyh Mahmut (Ehi Uran Mahmut), bir gün yoldan geçerken bir köpek leşi görür. O sırada komşusu leşe tükürür. Bunun üzerine Şeyh Mahmut, leşin derisini işleyerek deriden bir çeşit sofraya altı bezi yapmıştır. Daha sonra leşe tüküren kişi, bir gün Şeyh Mahmut’un evine yemekli misafir olur. Misafir deriden mamul sofraya altı bezini çok beğenir; nerden aldığını ve neden yapıldığını sorar. Şeyh bir süre önce tükürdüğü leşten cevabını verir. Böylece misafir tiksiniyen bir hayvan leşinden çok güzel derinin yapılabileceğini anlayarak daha önce yaptığından pişman olur.”¹⁷

Başta Saraybosna olmak üzere birçok Balkan şehirlerinde olduğu gibi Prizren debbağları da Ramazan ayının son gününde ikindiden sonra bir araya gelerek pirleri Şeyh Mahmut’a dua ederlerdi. Şeyh Mahmut zanaatın kurucusuydu ancak debbağlar reel düzeyde Kırşehir’de XIII. ve XIV. Yüzyıllarda yaşamış olan, 1332’de vefat eden, kendisi de bir debbağ olan Ahi Evran’a bağlıydılar. Prizren’de yerel ağızla ona Ahibaba veya Ahubaba denilirdi. Zira Ahi Evran bütün debbağların koruyucusu kabul edilirdi. Birçok

¹⁷ Y. Yiğit, *a.g.t.*, s. 210.

zanaattan farklı olarak debbağların mesleklerinin kuralları yazılı haldedir. Ahi Evran tarafından yazıldığına inanılan bu kurallar çerçevesinde tabakhaneler idare edilirdi. Debbağlar buna “pirname veya seçere” derlerdi.

Bazı dönemlerde Kırşehir’deki şeyh veya onun görevlendirdiği vekiller, debbağları denetlerdi. Resmi düzeyde bu denetim görevi Osmanlı sultanları tarafından onlara bir fermanla verilmiştir. Ahibabanın Prizren’de devamlı bir vekili yoktur. İcap ettiğinde Konya’dan gelirdi. Şüphesiz karşılama ve uğurlama törenleri bir merasime tabiydi. Farklı kuşağıyla ustabaşı ve debbağlardan ayrılan Ahibaba, daha çok tabaklar loncasını denetler, sorun varsa gidermeye çalışırdı. Ustabaşı ile debbağlar arasında aracıydı. Ancak lüzum görürse ustabaşını değiştirme yetkisi vardı. Yine meslek zümresine kabul edilecek kalfalar ile kalfalığa terfi edecek çırağların sınavlarına eşlik ederdi. Erbap haline gelen kalfalar ile bir üst aşamaya geçen çırağlar için tören düzenlenirdi.

Her zanaat da olduğu gibi debbağlar da besmeleyle işe başlarlardı. Dışardan biri tabakhaneye geldiğinde kolay gelsin manasında Prizren Türkçesiyle “İşkola (işkolay)” diye hitap ederek bir nevi selam verirdi. Zaten debbağlık zanaatıyla ilgili birçok kelime Türkçedir. Zira Türkler, debbağlığı Kosova ve Prizren’e taşımışlardır. Debbağlar dini vecibelere uygun olarak Cuma günleri çalışmazdı. Nazardan korunması için tabakhanelerin çoğunda duvara koç, oğlak veya boğa boynuzu asarlardı. Debbağların meslektaşlarından birinin vefat etmesi halinde cenazeye katılmaları adettendi. Defin

töreninden sonra tekrar işlerinin başına dönerlerdi.¹⁸

Fotoğraf 5: *Tabakhane Mahallesi’nin 2004 Yılına Ait Bir Görünümü, Yücel Yiğit Özel Koleksiyonundan*

Prizren’de bir tabakhane devredilecekse rüçhan hakkı dükkân komşusunundur. Sabah ezanından önce tabakhane açılır neredeyse kesintisiz bir şekilde akşam ezanına kadar devam ederdi. Debbağlar sıkı bir dayanışma içerisinde birbirlerine yardımcı olurlardı. Ustalar yanında çalışanların her türlü davranışından sorumludur. Usta çalışanlarının sabah ve öğle yemeğini vermek zorundadır. Özellikle öğle yemekleri ustanın evinden getirilirdi. Ayrıca oruç zamanı ustanın, kalfa ve çıraklarına ekstradan harçlık vermesi adettendir.

Halk arasında yaygın bir inanışa göre debbağların kazandığı paraya haram bulaşmamıştır. Zira onlar hiçbir zaman tabakhaneden ölmüş bir hayvanın derisini içeriye sokmazlardı. Bu onların meslek adaplarının gereği helal değildir. Debbağların bu özelliğini bilen halk, hac ibadetini yerine getirmek için kutsal topraklara

¹⁸ Y. Yiğit, *a.g.t.*, s. 211.

gitmeden önce ellerindeki parayı debbağlarınkiyle değiştirirlerdi. Böylece haram bulaşmayan bir parayla hac farızasını yerine getirmeye çalışırlardı.

Tabakhanede katı diyebileceğimiz bir hiyerarşi mevcuttur. Dolayısıyla çırak ve kalfalar, mecbur kalmadıkça ustalarıyla oturmazlardı. Herkes kendi dengiyle oturup kalkardı. Yine ustanın yanında küfürlü konuşulmaz ve sigara içilmezdi. Evlerde, sokaklarda olduğu gibi tabakhanede de ustanın önünden geçilmez ve arka tarafından geçilmesi tercih edilirdi.

Sonuç

İnsanoğlunun en asli ihtiyaçlarından biri de giyinmedir. Dolayısıyla bu zaruri ihtiyacın giderilmesi için gündelik yaşamda deri yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Orta Çağdan XIX. Yüzyıla kadar tabakhanelerde ham deriyi mamul hale getiren Prizrenli debbağlar, üretilen ürünleri insanların beğenisine sunmuşlardır. Şüphesiz zanaatın gelişmesinde Prizren coğrafyasının etkisi büyüktür. Bu etkiye bağlı olarak flora ve faunanın zenginliği ile çeşitliliği deri sektörünün bir hayli gelişmesine sebep olmuştur. Ayrıca tabakhanelerin vazgeçilmezi olan su ihtiyacı da Bistriça Nehrinden tedarik edilmiştir. Prizren'in fiziki bileşenleri içerisinde tabakhaneler merkezden uzakta şehrin güneybatısında konumlanmışlardır. Bu yerleşim planının temelinde hijyenik unsur ön plandadır. Zira tabakhanelerden etrafa pis ve kötü kokular yayıldığı için hem insanları rahatsız etmemek hem de salgın hastalıklara engel olabilmek amacıyla böyle bir tedbir alınmıştır. Ayrıca bu yerleşim planı neticesinde tabakhanelerin bulunduğu yerlere isim olmuştur.

Nitekim tabakhanelerin bulunduğu mahallere Prizren Türkçesiyle “Aşağı ve Yukarı Tabahane” isimleri konmuştur.

Suzi Çelebi, Kukli Mehmet Bey ve Evrenesoğlu Ahmet Bey Vakfiyelerinden anlaşılacağı üzere Prizren, çarşı, pazar ve dükkânlarıyla öteden beri önemli bir üretim merkezidir. Bu hususiyetinden dolayı civar sancaklara göre dikkatleri üzerine çekmiştir. Şehirde her türden zanaatkâr bolca bulunmaktadır. Ancak bunların arasında tüfekçiler, debbağlar, bıçakçılar, kazazlar ve filigrancılar en çok bilinenleridir. Özellikle tüfekçiler nam salmışlardır. Debbağlar da onlardan geri kalmamışlardır. Onlar, koyun ve keçi derisinden imal edilen meşin ve sahtiyan yapımında iyice ustalaşmışlardır. Buna mukabil büyükbaş hayvan derisini daha az işlenmektedir. Debbağlar sadece şehrin ihtiyacını gidermiyorlardı. Dubrovnikli tacirler bazen ham bazen de işlenmiş derileri alarak Venedik’te pazarlamışlardır.

Prizren’de birçok meslek XIX. Yüzyılda can çekişirken veya tamamen ortadan kalkarken tabakhaneler, ihtiyaca binaen pozitif bir değişim süreci yaşamışlardır. Şartlar ne olursa olsun hangi yüzyılda olursa olsun Prizren’de tabakhanelerin adeti, debbağların sayısı hep üst sıralarda olmuştur. Debbağlıkla yakından ilintili ayakkabıcıları, pabuççuları ve saraçları da deri sektörüne dahil edersek bu zanaat şüphesiz tüfekçilerle başa baş yarışabilecek seviyededir. Hatta zanaatlarında geri kalmamak ve yeni deri yapım usullerini öğrenebilmek amacıyla İstanbul’dan debbağ ustası talep etmişlerdir. Prizren debbağlarının bu ricasını

kırmayan Osmanlı yöneticileri, Beykoz Debbağhanesinden Eğinli İstavriyi Prizren'e göndermişlerdir. Zira eski usulle deri işleyen Prizrenli debbağların, ayakta kalabilmeleri için çağın üretim tarzına uygun şekilde deriyi işlemeleri icap etmekteydi.

Diğer zanaatlarda olduğu gibi debbağların da kendilerine mahsus bir takım adet ve inanışları vardır. Zanaatlarını Şeyh Mahmut kurmuş olsa da onların asıl pirleri Kırşehir'deki Ahi Evran'dır. Onun halifeleri vasıtasıyla Prizren'deki debbağlar denetlenir, hakemlik rolü üstlenilir ve çalışanlar arasındaki dikey hareketlilik sınavına nezaret edilirdi. Kararlar bağlayıcıdır, suüstimali tespit edilen debbağlar loncasının ustabaşını dahi görevinden azl edebilirdi. Yerel düzeyde anlaşmazlıkları ise ustabaşı çözmeye memurdur. Tabakhanede zanaatın inceliklerinin öğretilmesi ve disiplinin sağlanması tamamen debbağın sorumluluğundadır.

Tabakhanede çalışmak oldukça ağır ve güçtür. Çünkü deri, kullanım aşamasına gelinceye kadar onlarca kez elden geçerek imal edilmektedir. Bundan dolayı Prizren'de onların kârlarının helal olduğuna inanılırdı. Nitekim haram bulaşmadığı inancıyla para takasının onlar aracılığıyla yapılması arzu edilmiştir. Netice itibarıyla birçok hususta olduğu gibi Prizren, Osmanlı dil, folklor, tarih, edebiyat, mimari, din vs. mirasını üretim tarzında da devam ettirmiştir. Bilhassa tabakhanelerde. Zira zanaatla ilgili kelime ve kavramların Türkçe olması bunun en bariz ispatıdır.

Kaynakça

1-Arşiv Kaynakları ve Salnameler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Dahiliye Nezareti İdare Evrakı (DH.ID.), Dosya No: 108/1, Gömlek No:39, Tarih: 16 Şevval 1330 (28 Eylül 1912).

Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi Evrakı (A. MKT. MHM.), Dosya No:418, Gömlek No:45, Tarih: 9 Cemâziyelâhir 1285 (27 Eylül 1868).

Sâlnâme-i Vilayet-i Kosova, Def’a 7: Üsküp 1314 (Hicrî), 1896 (Milâdî), Üsküp: Kosova Vilayet Matbaası.

2-Yayınlanmış Eserler

Derviş, Fetnan, *XVIII.-XIX. Yüzyıllarda Prizren: Siyasi ve Sosyo-Ekonomik Tarihi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007.

Dukagjini, Enver, “Türk-Osmanlı Devrinde Dukacinde (Metohiyada) Şehir Yerleşim Yerleri ve Zanaatlar”, *Çevren*, Priştine 1976, Sayı: XII, 37-46.

Halimi, Kadri, “Tabački Zanat (Prizren’de Tabakçılık Zanaatı)”, *Glanai Muzeja Kosova i Metohije (Kosova ve Metohiya Müzesinin Sesi)*, Çeviren: Fetnan Derviş, Priştine 1956, Sayı: I, 71-116.

Haskuka, Esat, *Bridge, Street Market, Mosque, and Arasta Quarter*, Prizren 1999.

Kaleşi, Hasan-İsmail Redžepi, “Kukli Beg i Njegove Zadužbine (Prizrenli Kukli Bey ve

Vakıfları)", *Prilozi za Orjentalnu Filologiju*, Çeviren: Fetnan Derviş, Sarayevo 1960, Sayı: VIII-IX, 143-168.

Kiel, Michel, "Prizren", *The Encyclopedia of Islam*, Leiden 1995, C. VIII., s 337-341.

Lainoviç, Andrija, "Prizrenski Paşaluk Polovinom XIX. Veka na Osnovu İzveštaja Francuskih Konzula u Skadru (*İşkodra Fransız Konsolos Raporlarına Göre XIX. Yüzyılın Ortalarında Prizren Paşalığı*)", Çeviren: Fetnan Derviş, Kosova 1974, Sayı: III, 3-7.

Pulaha, Selami, "Krahinat Verilindore Të Sanxhakut Të Dukagjinit-Hasi Dhe Popullsia E Tyre Në Gjysmën E Dytë Të Shekullit XVI (XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Dukagin-Has Sancağının Kuzeydoğu Bölgeleri ve Bu Bölgelerdeki Nüfus)", *Gjurmime Albanologjike, Seria E Shkencave Historike (Albanoloji Araştırmaları, Tarih Bilimleri Serisi)*, Çeviren: Fetnan Derviş, Priştine 1974, C. II, 185-336.

Shehu, Bedrush, "Një Raport J.Mylerit Për Kosovën Në Vitin 1838 (1838 Yılında J. Müller'in Kosova İle İlgili Bir Raporu)", *Kosova*, Çeviren: Fetnan Derviş, Priştine 1976, Sayı: V, 49-96.

Shkodra, Zija, "Çështje Të Tregut Shqiptar Gjatë Periudhës Së Rilindjes Kombëtare (Milli Uyanış Dönemi Boyunca Arnavutlarda Ticaret Meselesi)", *Studime Historike (Tarih Araştırmaları)*, Çeviren: Fetnan Derviş, Tiran 1978, Sayı: II, 83-110.

Şemsettin Sami, "Prizren-Prizren Sancağı", *Kamusü'l A'lâm*, C.II, İstanbul 1899.

T.C. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 590 *Nolu Defter, Sayfa No: 198, Sıra No: 179.*

Yiğit, Yücel, *Tanzimat’tan II. Meşrutiyet’e Prizren*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2009.

OSMANLI ARŞİV BELGELERİ İŞİĞINDA XIX. VE XX. YÜZYILDA BALKANLAR'DA ÇEKİRGE FELAKETİ

Grasshoppers Disaster in the Balkans on the 19th and 20th Centuries in the Light of the Archive Documents

Kerim SARIÇELİK*

Özet

Balkan coğrafyasında XIX. yüzyıl ile XX. yüzyıl başlarında görülen çekirge istilaları tarımsal alanları tahrip etti ve ülke tarımına büyük zararlar verdi. Sürüler halinde uçkun şeklinde gelen çekirgeler bir bölgenin ürünlerini bitirdikten sonra başka yerlere göç etmekte ve tohumlarını bırakarak felaketi devamlı hâle getirmekteydiler. Devlet bu tehlike ile mücadele etmek için çeşitli tedbirler almıştır. Bölge ahalisi çekirge imha işinde görevlendirilmiş, çıkarılan yönetmeliklerle mücadelenin yöntemleri belirlenmiştir.

Arşiv belgelerinden öğrenildiğine göre 1847 yılında Silistre bölgesi, 1850 yılında Tırhala Sancağı çekirgelerin istilasına uğradı. 1863 yılında Selanik'in Kelmeriye Nahiyesi'nde ortaya çıkan çekirgeler kısa zamanda tüm Selanik Vilayeti'ne yayıldı. Ertesi yıl Gelibolu'da ve 1865/1866 yıllarında Üsküp, İştîp, Kumanova ve Tırhala'da tarım bölgelerini tahrip ettiler. Alınan tedbirlerle etkisini yitiren çekirgelerin bölgede yeniden görülmesi yüzyılın sonlarına doğrudur. 1888 yılında başlayan 1895/1896 ile 1899/1900 yıllarında zirve noktasına ulaşan çekirge istilalarında Selanik, Yanya ve Kosova vilayetleri etkilenmişti. Son olarak 1909 ve 1911 yılları arasında Yanya ve Manastır vilayetleri dehşetli bir çekirge istilasına uğramış bölgedeki tarımsal alanlar büyük zararlar görmüştür.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Balkanlar, tarım, çekirge.

* Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya, Türkiye

Abstract

Grasshopper invasions seen in the beginning of 19th and 20th centuries in the Balkans geography destroyed the agricultural areas and caused great losses for the agriculture of the country. Grasshopper herds which came by flying had migrate other places after finishing the products of an area and then made the disaster continuous by laying their eggs. The government had taken some various measurements to fight this threat. People of the area had been commissioned for the grasshopper and methods of dealing with the issued regulations were determined.

As learned from the archival documents, Silistra area in 1847 and Sanjak of Trikala in 1850 had suffered grasshopper invasions. In 1863, grasshoppers appeared in Kelmeriye subdistrict of Thessaloniki spread to the whole province in a short time. In the following year in Gallipoli and in the years of 1865/1866 in Skopje, Stip, Kumanovo and Trikala they destroyed the agricultural areas. Due to the measures taken, it is until the end of the century of the grasshoppers seen again in the area. In the grasshoppers invasions which started in 1888 and reached their peak between the years of 1895/1896 and 1899/1900, Thessaloniki, Yanya and Kosovo provinces had been affected. Finally, between 1909 and 1911 Yanya and Bitola provinces had suffered a direful grasshopper invasion and agricultural areas in the area had been greatly damaged.

Key Words: Ottoman State, Balkans, Agriculture, Grasshopper.

Giriş

Osmanlı Devleti XIX. ve XX. yüzyıllarda bir taraftan içine düştüğü siyasî, ekonomik ve sosyal krizlerle baş etmeye çalışırken diğer taraftan yaşanan geniş ölçekli doğal afetlerle yüzleşmek zorunda kalmıştı.¹ Ülkenin birçok yerinde görülen

¹ Osmanlı Devleti'nde yaşanan deprem, sel ve kuraklık gibi doğal afetlerle ilgili editörlüğünü Elizabeth Zachariadou'nun

depremler, seller, salgın hastalıklar ve yangınlar ile birlikte tarımsal üretime darbe vuran kuraklık ve çekirge istilaları mevcut krizleri besleyen, derinleştiren bir etkiye sahip olmuştur. Gerçekten de Osmanlı coğrafyasında yaşanan çekirge afetleri, o bölgelerde tarımsal üretimin düşmesine/yok olmasına neden olmuş, felaket senelerinde ziraatçılardan vergiler tahsil edilememiştir. Üstelik çekirge istilaları bölgesel ve genel kıtlık olaylarının da önemli müsebbiplerinden birisi olmuştur.²

Osmanlı topraklarının neredeyse tamamında etkisini hissettiren çekirge istilaları zaman zaman büyük felaketler hâline gelmiş ve Osmanlı yönetimini ziyadesiyle meşgul etmişti. 1829 yılında Musul Vilayeti’ni istila eden çekirgelerin etkisi yedi yıl sürmüştü. 1858 ve 1859 yıllarında da bu bölgede şiddetli tahribat yapmışlardı.³ Arap coğrafyasını 1865, 1878, 1890 ve 1902 yıllarında çekirge sürüleri kasıp kavurmuştu. Bu nedenle bu devirler halk tarafından çekirge seneleri olarak isimlendirilmişti. Fakat bölgede en dehşetli istila 1915 yılında olmuştu. Önce Filistin’de görülen ve iki yıl boyunca Hicaz, Mısır, Suriye, Irak, Antakya, Adana ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da etkisini gösteren

yaptığı şu kitaba başvurulmalıdır; *Osmanlı İmparatorluğu’nda Doğal Afetler*, Tarif Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001.

² Mehmet Yavuz Erler, *Osmanlı Devleti’nde Kuraklık ve Kıtlık Olayları (1800-1880)*, İstanbul 2010, s. 89; Mehmet Yavuz Erler, “XIX. Yüzyıldaki Bazı Doğal Afetler ve Osmanlı Yönetimi”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 763-764.

³ Ali Rıza Gönüllü, “Konya Vilayeti’nde Meydana Gelen Çekirge İstilaları (1866-1917)”, *Tarihin Peşinde*, S.8, (2012), s. 3.

çekirgeler ekili/dikili alanları mahvetmişlerdi.⁴ Anadolu’da bundan evvel de bu tür istilalar görülmüştü. 1802 yılında çekirgelerin Adana Vilayeti’ne geldikleri ve bölgede kıtlığa neden oldukları bilinmektedir. 1826 yılında Beyşehir, 1828 yılında Bergama ve 1847 yılında Erzurum çekirgelerden nasibini almıştı.⁵ 1851 ve 1858 yıllarında Denizli’de, 1844 ve 1899 yıllarında Isparta’da, 1866’da Burdur’da, 1881 yılında Konya’da çekirge felaketi yaşanmış, 1870 yılında Antalya’yı istila eden çekirge sürüleri on yıl boyunca faaliyetlerini sürdürmüşlerdi. Birinci Dünya Savaşı yıllarında da Konya Vilayeti çekirge istilalarıyla uğraşmak zorunda kalmıştı.⁶ Öte yandan Batı Anadolu’da 1847 yılından itibaren yer yer görülen çekirgeler 1853 yılına kadar Aydın, Manisa, Karesi, Biga ve Karahisar-ı Sahip sancaklarında oldukça etkili olmuşlardı. İzmir, Manisa ve Menteşe sancaklarının pek çok kaza ve nahiyesi de 1910-1916 yılları arasında çekirge istilasına uğramıştır.⁷

Balkanlar çekirge sürülerinin beslenmesine ve tedbir alınmadığı vakit çoğalarak yayılmasına uygun bir coğrafya ve iklime sahipti. Hal böyle olunca bu coğrafyanın çeşitli devirlerde çekirge istilalarına uğradığı görülmektedir. Bu çalışmada Osmanlı arşiv kayıtlarının izin verdiği ölçüde XIX

⁴ Mehmet Ali Yıldırım, “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti’nin Beşinci Düşmanı: Çekirgeler” *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, Vol. 13 (4), 2014, s. 1020-1022.

⁵ M. Y. Erler, “XIX. Yüzyıldaki Bazı Doğal Afetler...”, s. 763.

⁶ A. R. Gönüllü, *a.g.m.*, s. 4, 6, 7, 11, 13, 18, 19.

⁷ Ertan Gökmen, “Batı Anadolu’da Çekirge Felâketi (1850-1915)”, *Belleten*, LXXIV/269, (Nisan 2010), s. 129-134.

ve XX. yüzyıllarda Balkan coğrafyasında görülen çekirge istilaları ve bunlara karşı alınan tedbirler üzerine durulacaktır. Ayrıca Balkanlar'da çekirgelerin tarım alanlarına ne tür zararlar verdiği araştırılarak bu böceklere karşı yapılan mücadelenin yöntem ve esaslarının nelerden ibaret olduğu ortaya konulacaktır. Çalışmanın bir diğer amacı mücadelede yaşanan aksaklıkların belirlenmesi ve sonraki dönemlerde bu problemlerin çözülüp çözülmediğinin tespit edilmesi olacaktır.

I. Balkanlar'da Çekirge İstilaları

Balkanlar'da XIX. yüzyılda resmî belgelere aksedecek kadar ciddi ilk çekirge istilasası 1847 yılında gerçekleşti. 28 Temmuz 1847 tarihli bir belgeye göre Bulgaristan'ın kuzeyinde Silistre'de ortaya çıkan çekirge sürülerine karşı bazı tedbirler alınmış ve istila savuşturulmuştu.⁸ Bölgeyi terk ettikleri anlaşılan çekirgeler bir süre sonra Silistre'nin güneyinde Tırnova Kazası köylerinde görüldü. Yetkililerin çabasıyla çekirgelerin itlafına başlanarak bu bela def edildi. Bu iş için harcanan 23.500 kuruş para da Tırnova Muhassıllığı'nın 1849 yılı vergisine ilaveten ahaliye tevzi edilmiştir.⁹

Aynı senelerde bir başka çekirge istilasası Yunanistan'ın ortasında yer alan Tırhala Sancağı'nda görüldü. Tırhala'nın Yenişehir ve Galos kazalarında etkili olan sürüler tarım alanlarını tahrip etti. Çekirgelerin toplanması ve imha edilmesi için Yenişehir'de 81.000 kuruş, Galos'da

⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Mektubi Kalemî Evrakı (A. MKT), Dosya No: 91, Gömlek No: 58, 14 Şaban 1263.

⁹ BOA, İrade Dahiliye Evrakı (İ. DH), 194/10976, 23 Cemaziyülevvel 1265 (16 Nisan 1849).

ise 86.176 kuruş harcandı.¹⁰ Sarf edilen paranın yüksekliğı istilanın şiddetini göstermektedir. Osmanlı hükümeti 1847 yılı vergisinden ödenen bu paraların yarısının hazineden karşılanmasını diğerk yarısının ise ziraat vergisine ilave edilerek halk tarafından ödenmesini uygun görmüştür¹¹.

Silistre ve Tırnova bölgesiyle Tırhala Sancağı'nın çekirge istilasına uğramasının hemen ardından Ezine Kazası, Bozcaada, Midilli ve Biga Sancağı'nda da çekirgenin zuhur ettiğı görölmektedir. 30 Mayıs 1851 tarihli bir belgede birkaç seneden beri Ezine Kazası'na müstevli olan çekirgelerin adalara da sıçradığı belirtilerek sadece çekirgenin itlaf edilerek bırakılmaması tohumlarının da ciddiyetle toplattırılması istenmiştir.¹²

Balkanlar 1861-1866 yılları arasında çok daha şiddetli ve kapsamlı çekirge istilalarına uğradı. Vidin Eyaleti'nde 1861 yılı yazında ortaya çıkan çekirge sürüleri önce Rahova Kazası'na bağılı Lokoviç, Konyar, Galova ve İstavriçe köylerindeki tarım alanlarına musallat olarak ekili mısırların dörtte birini telef ettiler. Sonrasında Plevne yönüne ilerleyerek kazanın yedi köyünde etkili oldular. Bu köylerdeki kokoroz (mısır) ve erzen (iri darı) tarlalarını tümüyle yok ettiler. Yeniden geri dönen çekirgeler Rahova'da Lokoviç, İsmail Pınar, Galiçe, Lenme ve Korsofça köylerindeki arazilere yayıldı.

¹⁰ BOA, Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Deva'ir Evrakı (A. MKT. NZD), 6/15, 12 Cemaziyülevvel 1266 (26 Mart 1850).

¹¹ BOA, İrade Meclis-i Vala Evrakı (İ. MVL), 393/17115, 8 Ramazan 1273 (2 Mayıs 1857).

¹² BOA, Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı (A. MKT. MHM), 33/3, 29 Receb 1267 (30 Mayıs 1851).

Bu istiladan Niğbolu Kazası da nasibini aldı.¹³ Aynı dönemde bölgenin güneyinde Filibe’de ve kuzeyinde Babadağ cihetlerinde çekirge sürüleri görülmeye başlandı. Filibe’nin Pazarcık Kazası’na hasat mevsiminin hemen ardından gelen ve tohum bırakan çekirgelerle mücadeleye girildi. Fakat bu çalışmaların yeterli olmadığı anlaşıyor. Nitekim 1862 yılı ilkbaharında toplanamayan yumurtalardan çıkan yavruların büyümeye başladıkları görüldü. Pazarcık Kazası Müdürü bir yazısında ekili araziler içinde bulunduklarından dolayı bunları toplama imkânı bulunmadığı ve duadan başka bir tedbir almanın mümkün olmadığı üzerinde duruyordu. Ancak Filibe Mutasarrıflığı çekirgelerin kanatlanarak başka bölgelere sıçramasının büyük bir tehlike yaratacağı gerekçesiyle bir an önce gerekli tedbirlerin alınmasını ısrarla istemiştir.¹⁴ Öte yandan 1861 yılında Babadağ Kazası köyleri de şiddetli bir istilaya uğramıştı. Köylerdeki mahsulât külliyyen telef olmuş ahali vergilerini ödeyemeyecek duruma düşmüştü.¹⁵

Selanik havalisinde çekirge sürüleri 1863 yılı ilkbaharında görülmeye başlandı. Kesendire Kazası köyleri ile Kelemeriye Nahiyesi’ne müstevli olan çekirgelerin tohum bırakmadan imha edilmesi için tedbirler alınmaya çalışıldı.¹⁶ Ancak mahallince yapılan işlerin fayda vermediği anlaşıyor. Öyle ki

¹³ BOA, Meclis-i Vala Evrakı (MVL), 935/28, Muharrem 1278 (Temmuz/Ağustos 1861).

¹⁴ BOA, MVL, 950/24, 19 Zilkade 1278 (18 Mayıs 1862).

¹⁵ BOA, MVL, 994/39.

¹⁶ BOA, A. MKT. MHM, 266/90, 5 Muharrem 1280 (22 Haziran 1863); A. MKT. MHM, 273/103, 7 Rebiyülevvel 1280 (22 Ağustos 1863); A. MKT. MHM, 275/5, 17 Rebiyülevvel 1280 (1 Eylül 1863).

1864 yılında bölgenin büyük bir kısmı çekirge sürülerinin istilasına uğramış bulunmaktaydı. Yönetim bu sefer işi sıkı tutmakta kararlıydı. Öncelikle bu zararlı böceklerin görüldüğü yerlerde *mütevelli-i erkan, eshâb-ı alaka ve muhtarândan* teşkil edilen komisyonlar kuruldu. Buralara yeteri kadar memur gönderilerek mücadele başlatıldı. Kaza müdürleri köy köy dolaşarak çalışmalara nezaret etmekteydi. Nerede bir çekirge sürüsüne rastlansa halk oraya üşüştürülerek böcekler toplattırılmakta, kanatlanıp uçmalarına ve mahsulâta zarar vermelerine meydan verilmemekteydi.¹⁷ Bu şekilde yürütülen çalışmalar neticesinde 470 bin okka çekirge toplattırılıp imha edilmiş ve bu işler için 759.600 kuruş harcanmıştı.¹⁸ Gerçekten de yapılan mücadelenin başarılı olduğu görülmektedir. 1865 yılı yazında birkaç yer dışında bölgede çekirge istilasından bahsedilmemektedir. Sadece Drama ve Siroz havalisinde çekirge zuhur ettiği haberi alınmış, Siroz Kaymakamı tedbir alması için bizzat çekirge görülen mahalle gönderilmiş, Drama'da da on gün zarfında 31 bin okka çekirge itlaf edilmiştir.¹⁹

Selanik'te yapılan çalışmalarla 1865 yılı itibarıyla felaketin önünün alındığı görülmektedir. Fakat aynı yılın yaz aylarında vilayete komşu Üsküp, İştib, Kumanova, Radoviç ve Tikveş kazalarında şiddetli bir çekirge istilasının başlaması Selanik'i yeni bir tehditle yüz yüze bırakmıştı. Şayet oralarda gerekli tedbirler alınmazsa kısa süre sonra

¹⁷ BOA, A. MKT. MHM, 334/94, 11 Muharrem 1282 (6 Haziran 1865).

¹⁸ BOA, İ.MVL, 526/23612, 6 Ramazan 1281 (2 Şubat 1865).

¹⁹ BOA, A. MKT. MHM, 334/94, 11 Muharrem 1282 (6 Haziran 1865).

çekirge sürülerinin vilayete geleceği muhakkaktı. Gerçekten de Üsküp bölgesinde 1864 yılında görülmeye başlanan çekirgelere karşı ciddi bir mücadele yapılmadığından 1865 yılı ilkbaharında çoğalmaya başlamışlar, Manastır'a bağlı Tikveş ve Köprülü kazalarından sel gibi akıp gelenlerle birleşerek Üsküp, İştib ve Kumanova sahasını istila etmişlerdi. Üsküp Valiliği derhal kazalara haber göndererek memleket ileri gelenlerinden ve eshâb-ı alakadan mürekkep bir cemiyet kurma çalışmalarına başladı. Cemiyet üyelerinden bazıları kol reisi yapılarak ve emirlerine yeteri kadar görevli verilerek çekirge olan bölgelere gönderildiler. Böylelikle bölge ahalisinin de katılımı ile çekirge itlafına girişildi. Öncelikle çekirge istilasına maruz kalan yerlerin birer haritası çıkarıldı. Her ne kadar bu haritalar yardımıyla çekirge bulunan alanların büyük bir çoğunluğu temizlenmişse bile hasat mevsimi olduğundan çekirgelerin taze otların ve ekinlerin içine girdiği ve bunların tamamen imha edilmesinin imkânı bulunamadığı görüldü. Bunun üzerine 1866 yılı ilkbaharında daha etkili çalışmalar yapmak için hazırlıkların yapılması ve halkın bu konuda bilinçlendirilmesi yolunda mülhakata emirler gönderilmiştir.²⁰

Öte yandan daha önceki senelerde de çekirge felaketi yaşamış olan Yanya Eyaleti'ne bağlı Tırhala Sancağı'nı 1864 yılında yeni bir istila dalgası vurdu. Çekirgeler tarım alanlarında büyük zararlar meydana getirdi. Belgelerden anlaşıldığına göre gerek çekirgelerin tahribatı gerekse o sene yağan şiddetli yağmurların oluşturduğu sel nedeniyle sancağın aşar gelirleri inanılmaz derecede

²⁰ BOA, MVL, 1016/112, 15 Safer 1282 (10 Temmuz 1865).

düşmüştü. Gerçekten de Tırhala Sancağı aşarının önceki senelerde 9.053.500 kuruş bedeli olduğu hâlde H. 1281/M 1864/1865 yılı müzayedesinde 4.053.500 kuruş, duhân öşrü ise 353.000 kuruş iken ancak 112.000 kuruş teklif alabilmişti.²¹ Hâl böyle olunca 1865 yılı ilkbaharından itibaren şiddetli bir şekilde çekirge itlafına başlandı. Meclis-i Umumi çalışmaları hızlandıracağı düşüncesiyle çekirgelerin kuru ot ile yakılarak itlaf edilmesine karar verdi. Bu mücadele yöntemi halkın tepkisini çektiği için pek uygulanmayan bir metot olmasına rağmen başarılı sonuçları olduğu görülmektedir.²² Nitekim ertesi yıl nisan ayı başlarında sancakta sadece Yenice Nahiyesi civarında kırılık alanlarda çekirge görüldü. Halk güven içinde tarlalarını ekmiş bulunmaktaydı.²³ Ancak bir süre sonra mülhakattan çekirge haberleri gelmeye başlayınca derhal bir çekirge komisyonu kuruldu ve bu kurul kararıyla kişi başına 15 kıyye çekirge toplama zorunluluğu getirildi. Köylere ve çiftliklere memurlar gönderilerek bu durum ahaliye ilan edildi. Halkın az zamanda mükellef oldukları miktarda çekirgeyi memurlara teslim ettiği görülmektedir. Tüm bunlara rağmen çekirgenin tamamıyla arkasının alınamadığı tespit edilince ahaliden daha fazla toplaması istenmiş ve neticede eyalet genelinde 1.189.836 kıyye çekirge toplanarak imha edilmiştir.²⁴

²¹ BOA, MVL, 1031/122, 15 Safer 1282 (10 Temmuz 1865).

²² BOA, MVL, 1014/24, lef 2, 25 Zilhicce 1281/21 Mayıs 1865; BOA, A. MKT. MHM, 333/21, 2 Muharrem 1282 (28 Mayıs 1865).

²³ BOA, MVL, 1014/24, lef 1, 16 Zilkade 1282 (12 Nisan 1866).

²⁴ BOA, A. MKT. MHM, 357/62, 7 Muharrem 1283 (22 Mayıs 1866).

Çekirge istilasına uğrayan bir başka bölge Gelibolu idi. 1864 yılı yazına doğru sekiz on kadar büyük çekirge sürüsü Gelibolu vadilerine doluşmuş ve ekili alanları tahrip etmeye başlamışlardı. Biga Mutasarrıfının verdiği bilgiye göre 42 mevkide görülen çekirgeler için Gelibolu ve köyleri dışında Bolayır ve Evreşe'den de ahali toplanmış ve üç gün boyunca çalıştırılmışlardı. Bizzat Mutasarrıfın da katıldığı bu çalışmalar yeterli gelmeyince eli ayağı tutan bütün sancak ahalisi işe davet edilmiş ve nihayet 21 Haziran 1864 tarihi itibarıyla bölgede çekirge eseri bırakılmamıştır.²⁵

Balkanlar'da 1861-1866 yılları arası çekirge istilalarının yoğun yaşandığı ve bu böceklerle mücadelede yeni yöntemlerin kullanıldığı bir dönem olmuştur. Sancaklarda kurulan çekirge komisyonları marifetiyle ahalinin topyekûn işe koşulması başarıyı artırmış ve çekirgenin önü alınmıştır. Nitekim bu coğrafyada uzun süre ciddi çekirge istilalarından söz edilmez. Osmanlı arşiv belgelerinin suskunluğu 1889 yılında bozulacaktır. 7 Temmuz 1889 yılına ait bir belgeye göre Kosova Vilayeti'ne bağlı Piriştine Kazası'nın altı köyünde çekirge görülmüştü. Vilayet bunların uçmalarına meydan verilmeden imha edilmeleri için köylere memurlar göndermek suretiyle gerekli tedbirleri almaya çalıştı.²⁶ İstilanın küçük bir alanla sınırlı kalması ve başka yerlerin bundan etkilenmemiş olması mücadelenin başarılı olduğunu göstermektedir. Balkanlar'da 1892 ve 1893 yıllarında gücünü toplayan çekirgelerin yer yer

²⁵ BOA, A. MKT. MHM, 304/56, 16 Muharrem 1281 (21 Haziran 1864).

²⁶ BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı (DH. MKT), 1636/35, 9 Zilkade 1306.

ortaya çıktıklarına dair bazı belgeler de bulunmaktadır. Mesela 2 Haziran 1892 tarihinde Selanik'in Köprülü Kazası'nda,²⁷ 10 Ağustos 1892'de Çatalca'nın Elbasan, Çakıl ve Yenice köylerinde²⁸ ve 16 Mayıs 1893'de Kosova Vilayeti'nin bazı mahallerinde²⁹ çekirge faaliyetleri gözlemlenmişti. Bu bölgelerdeki çekirgelerin de zararlarının sınırlı kaldığı ve uçkun hâline gelmeden imha edildikleri anlaşılmaktadır.

Hemen belirtmek gerekir ki bu başarıların sağlanmasında 1 Şubat 1881 tarihinde çıkarılan *Çekirge ve Tohumunun Cem ve İtlaflı Hakkındaki Talimat* ın katkıları olduğu muhakkaktır. Yedi maddeden oluşan talimat, tecrübeler ışığında çekirge istilaları ile etkin bir şekilde mücadelenin nasıl yapılacağını açıklamakta, bu işte çalıştırılacak olan hükümet memurlarının ve halkın görev tanımlarını yapmaktaydı. Talimat öncelikle çekirge zuhur eden mahallerdeki muhtar ve ihtiyar heyetlerini bu hadiseyi derhal üst merciine bildirmekten mesul tutmaktaydı. Haber silsile halinde yetkililere ulaştırılacak ve vakit kaybedilmeksizin mücadeleye başlanacaktı. Afetin olduğu bölgeden iki saate kadar uzak olan mahallerdeki eli ayağı tutan ahaliye çekirge toplama ve imha işlerinde ücretsiz çalışma yükümlülüğü getirilmekteydi. Müdür ve kaymakamlar, halkı toplayarak hükümetin ilan edeceği kaide uyarınca işlerin yapılmasına nezaret edeceklerdi. Talimat ayrıca asıl mücadelenin çekirge tohumlarının

²⁷ BOA, Yıldız Perakende Evrakı (Y. PRK. UM), 24/101, 6 Zilhicce 1309.

²⁸ BOA, DH. MKT, 1985/97, 16 Muharrem 1310.

²⁹ BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), 201/15059, 29 Şevval 1310.

tamamen toplattırılarak imha edilmesi şeklinde olacağını, bunda başarı sağlanamazsa yumurtadan çıkan çekirgenin uçkun hâline gelmeden telef edilmesi gerektiğini net biçimde vurgulamaktaydı.³⁰ 12 Ekim 1892 tarihinde talimata eklenen sekizinci madde ile de çekirge tohumunun itlafı için köylere gönderilecek memurların ve ahaliden seçilecek komisyon üyelerinin yevmiye ve harcırahlarıyla lüzumu durumunda satın alınacak bez ve kireç masraflarının bölgenin ziraat vergisinin menafi sandıkları için ayrılan kısmı karşılık tutularak Ziraat Bankası şubelerince ödenmesi kararı alınmıştır.³¹ Böylelikle çekirge istilaları önceden haber alınabilecek, bölgenin en büyük mülkî amiri gözetiminde memurlar ve mükellefler işe koşularak istilanın yayılması önlenebilecekti.

Oysa çekirge zuhur eden yerlerdeki mükellef ahalinin topyekûn mücadeleye katılması her zaman mümkün olamayabiliyordu. Mesela Selanik'te 1896 yılı ilkbaharında başta Kelemeriye ve İpanos olmak üzere sekiz on bölgede ortaya çıkan çekirgelerin imhası için mükellefler iş başına çağırılmışlardı. Bir hafta boyunca mücadele edilmesine rağmen çekirgenin önü alınamamıştı. Bunun üzerine Selanik Valisi, Sadarete gönderdiği bir yazıda mükelleflerin sayısının yeterli gelmediğini, mevcut çalışanların da fakir oldukları gerekçesiyle artık ücretsiz çalışmak istemediklerini belirterek ücreti mukabilinde amele tutmak için birkaç bin lira gönderilmesini talep etmişti.³² Fakat istek Şûrâ-yı Devlet'in, bölge ahalisinden 15 yaşından 60 yaşına

³⁰ A. R. Gönüllü, *a.g.m.*, s. 36-38.

³¹ *Düstur*, Tertib I, C. 6, Devlet Matbaası Yayını, Ankara 1939, s. 1282.

³² BOA, BEO, 784/58766, 28 Zilkade 1313 (11 Mayıs 1896).

kadar eli ayağı tutan her erkeğin çekirge toplamakla mükellef olduğu, Ziraat Nezareti'nin sadece satın alınacak bez, kireç ve gaz bedeli ile muvazzaf ve muvazzaf olmayan görevli memurların yevmiye ve harcırah paralarını karşılayabileceği yolundaki hükmü gereğince reddedilmişti.³³ Bununla birlikte Ziraat Nezareti'nin, vilayetlerin çekirge mücadelesinde gerekli malzemeleri satın almak ve memur masraflarını ödemek için talep ettikleri paraları da göndermekten yer yer imtina ettiğİ görölmektedir. Nitekim Selanik'le aynı dönemde çekirge felaketi yaşayan Yanya Vilayeti'nin masraflar için acilen talep ettiğİ 8.000 kuruş yerine sadece 2.500 kuruş gönderilmişti.³⁴ Yanya'da Tepedelen, Pogon ve Konice kazalarını istila eden çekirgeler bölgeye yayılma eğilimi gösterdiğinden vilayet, mütebaki kalan 5.500 kuruşun dahi yetmeyeceğini ve meblağın 10.000 kuruşa çıkarılarak bir an önce havale edilmesini istemişti.³⁵ Gerçekten de çekirgeler Yanya'da Ergiri ve Zagoz (?) civarına da sıçramış bulunmaktaydı. Bu durumda bile Ziraat Nezareti ancak Ergiri ve Zagoz için 2.000 kuruş, Tepedelen, Pogon ve Konice için de ek 500'er kuruş göndermiştir.³⁶

Çekirge istilalarının meydana geldiğİ mahallerde yeterli nüfusun olmaması ya da mevcut ahalinin kendi işleri ile meşgul olmasından dolayı mücadeleye katılmaktaki isteksizlikleri yöneticileri

³³ BOA, BEO, 786/58909, 18 Zilhicce 1313 (31 Mayıs 1896); BOA, Şûrâ-yı Devlet Evrakı (ŞD), 522/46, 7 Muharrem 1314 (18 Haziran 1896); BOA, 848/63573, 21 Rebiyülevvel 1314 (17 Eylül 1896).

³⁴ BOA, BEO, 782/58640, 6 Zilhicce 1313 (19 Mayıs 1896).

³⁵ BOA, BEO, 783/58675, 8 Zilhicce 1313 (21 Mayıs 1896).

³⁶ BOA, BEO, 786/58905, 18 Zilhicce 1313 (31 Mayıs 1896).

zor durumda bırakabilmekteydi. Hâl böyle olunca ücretli amele çalıştırılması makul bir seçenek gibi durmaktaydı. 1900 yılı Mart ayı itibariyle Selanik'te Kelemeriye Nahiyesi köylerinde çekirge zuhuru haberi alınınca vilayet ücretli amele tutmak istemişti. Bunun için şehir ve köy ahalisinden nakden tahsil edilip yerine konulmak şartıyla 150.000 kuruşun Ziraat Nezareti bütçesi karşılık tutularak Ziraat Bankası şubesinden alınarak kullanılması için izin talep edilmişti. Ziraat Nezareti vilayetin bu tasarısının nizama uygun olduğunu ve böylelikle maksadın hâsıl olacağını kabul etmekle birlikte nezaret bütçesinde ülkede zuhur edecek çekirgelerin itlaflı için senelik sadece 85.400 kuruş ayrıldığını belirterek istenen 150.000 kuruşun bu yolla kullanılmasına imkân olmadığını vilayete bildirmişti. Nezaret bu paranın ancak Ticaret ve Nafia Nezareti'nin oluru ile Ziraat Bankası'ndan borçlanmak suretiyle alınabileceğini vurgulamıştı. Bu sefer de Ticaret ve Nafia Nezareti ziraat için çeşitli kalemlerde birçok ödeme yapılması nedeniyle Ziraat Bankası'nın istenen meblağı verecek gücü olmadığını gerekçe göstererek talebi reddetmişti.³⁷ Tüm bu yazışmalar devam ederken çekirgeler bölgede yayılmaya devam etmekteydi. Vilayet nihayet Mayıs ayı başında belediye sandığından 20.000 kuruş alarak çalışmalara başlayabilmişti.³⁸ Aynı zamanda çekirge mücadelesine katılmayan mükelleflerden kişi

³⁷ BOA, BEO, 1475/110604, lef 2, 25 Zilkade 1317 (26 Mart 1900); BOA, BEO, 1464/109735, 28 Zilkade 1317 (29 Mart 1900); BOA, BEO, 1475/110604, lef 3, 20 Zilhicce 1317 (21 Nisan 1900).

³⁸ BOA, BEO, 1488/111586, 19 Muharrem 1318 (19 Mayıs 1900).

başına sekiz kuruş tahsiline de başlanmış bulunmaktaydı. O günün şartlarında bu paraların toplanması uzun zaman alacağından ve bu süre zarfında çekirgelerin uçkun hâle gelerek geniş alanlara sirayet edeceklerinden vilayet 150.000 kuruşu bir kez daha ısrarla talep etmiştir.³⁹ Ne var ki bir kere daha uzun yazışmalara neden olan bu mesele nihayet Ticaret ve Nafia Nezareti'nin bazı şartlarının kabul edilmesiyle çözülebilmiş ve 3 Temmuz 1900 tarihinde Selanik Vilayeti'ne parayı kullanma imkânı verilmiştir.⁴⁰ Yani mart ayından temmuz ayına değin süren resmî yazışmalarla çekirge mücadelesinde çok önemli olan bir zaman kaybedilmiştir.

Balkanlar'da incelenen döneme ait son çekirge istilaları 1909 ve 1911 yıllarında gerçekleşmişti. 1909 yılında Selanik'e bağlı Yenice Kazası'nda çekirgelerin ortaya çıktığına dair bir haber geçmesi üzerine gerekli tedbirler hızla alınmıştı. Yenice Kaymakamı, çekirgelerin sadece Kömence Nahiyesi'nin Certarika Köyü havalisinde bulunduğunu ve usulü dairesinde yapılan çalışmalarla bunların yayılmadan imha edildiklerini bildirmiştir.⁴¹ Birkaç ay sonra Yanya Vilayeti'nin bazı köylerinde zuhur eden çekirgeler de kısa sürede toplanarak telef edilmiştir. Bu iş için vilayetin talep ettiği 10.330 kuruşun vakit kaybedilmeksizin

³⁹ BOA, BEO, 1502/112618, lef 2, 4 Safer 1318 (3 Haziran 1900).

⁴⁰ BOA, BEO, 1505/112844, 20 Safer 1318 (19 Haziran 1900); BOA, BEO, 1511/113320, 2 Rebiyülevvel 1318 (30 Haziran 1900); BOA, BEO, 1513/113419, 5 Rebiyülevvel 1318 (3 Temmuz 1900).

⁴¹ BOA, Rumeli Müfettişliği Selanik Evrakı (TFR. I. SL), 208/20768, 14 Rebiyülahir 1327 (5 Mayıs 1909).

mahallerin mal sandıklarından karşılandığı ve felaketin yayılmadan önünün alındığı görülmektedir.⁴² Gerçekten de hükümetin karşılaşılan durumlardan gerekli dersleri çıkardığı ve vilayetlerden gelen yardım isteklerini geri çevirmediği anlaşıyor. 1911 yılında Manastır Vilayeti'nde Alasonya Kazası'nı kâmilten ve Serfice Kazası'nı da kısmen istila eden çekirgelerin imhası için vilayetin talep ettiği 1.000 lira gibi yüksek bir meblağı bile kısa sürede göndermiş olması bunu doğrulamaktadır.⁴³ Böylece çekirgelerin geniş alanlara yayılmasının önüne geçilerek verecekleri zararlar en aza indirilmiştir.

II. Balkanlar'da Çekirge İle Mücadele Yöntemleri

Balkanlar'da çekirge istilaları sırasında bu böceklerle mücadele için çeşitli yöntemler kullanılmıştı. Modern usullerin bilinmediği ve kimyasal ilaçların kullanılmadığı bu dönemde bölge halkının topyekûn çekirge toplama ve imha faaliyetlerine katılımının sağlanması mücadelenin esasını oluşturmaktaydı. Hareket hâlinde olan çekirge sürülerinin tamamen imha edilmeleri neredeyse imkânsız olduğundan bu böceklerin yumurtada iken ya da larva halinde henüz kanatlanmamış hâldeyken toplanarak telef edilmeleri gerekmekteydi. Bu da birkaç aylık bir zaman demekti. Zaman kısıtlı olduğundan mümkün olduğu kadar çok insan seferber edilmeliydi. Bu başarıldığı takdirde mücadelede önemli bir merhale

⁴² BOA, DH. MKT, 2885/34, 29 Cemaziyülahır 1327 (18 Temmuz 1909).

⁴³ BOA, BEO, 3901/292528, 1ef 2, 3 Cemaziyülahır 1329 (1 Haziran 1911).

alınmış oluyordu. Oysa çeşitli nedenlerden dolayı bu zannedildiği kadar kolay bir iş değildi. Bir kere 1866 yılında çıkan irade-i seniyyeye kadar çekirge toplama işi bir yükümlülük değildi.⁴⁴ Yerel yönetimler çekirge imha işini parayla ya da gönüllülük esasına göre yaptırmaktaydılar. Nitekim 1865 yılında Selanik'te toplanan 470 bin okka çekirgeye 759.600 kuruş gibi muazzam bir para sarf edilmişti. Buna karşın 1866 yılında Tırhala'da kişi başına 15 kıyye çekirge toplama zorunluluğu getirilerek toplamda 1.189.836 kıyye kadar çekirge ücretsiz toplanarak imha edilebilmiştir.

Öte yandan 1 Şubat 1881 tarihinde çıkarılan Çekirge ve Tohumunun Cem ve İtlaı Hakkındaki Talimat ile çekirge toplama yükümlülüğü biraz daha genişletilerek çekirge zuhur eden yerlere iki saat mesafeye kadar olan mahaller ahalisine de çalışma zorunluluğu getirilmiştir. Ancak mükellef olsalar bile bu ameliyeye alışık olmadıkları ya da kendi ziraat işleri olduğu gerekçesiyle katılmak istemeyenler bulunduğu da bir gerçektir. Bu durumda bu kişilerden belirli bir miktar para alınarak yerlerine ücretli amele tutulduğu görülmektedir. Tabii bu paraların toplanması ve amele bulunması işi epey zaman alacağından yerel yönetimler devlet merkezinden para talep etmişlerdi. Bürokrasinin yavaşlığı nedeniyle bu paraların gönderilmesinin aksadığı ve mücadelenin geciktiği de olmuştur. Kaldı ki bazı bölgelerde yerleşik nüfusun azlığı da ücretli amele ihtiyacını ortaya çıkarmıştı. Buralarda yerel yönetimler başka

⁴⁴ BOA, A. MKT. MHM, 357/62, 7 Muharrem 1283 (22 Mayıs 1866).

yerlerden getirdikleri kişileri ücreti mukabilinde çekirge mücadelesinde kullanmışlardır.

Halkın çekirge toplama işinde isteksizliğinin bir nedeni de bunun günah olduğu hususundaki düşünceleriydi. Selanik Valisi bir yazısında 1864 yılında ahali arasında çekirgeleri öldürmenin günah olduğu fikrinin yerleşmiş bulunduğunu bu itikadın batıl olduğunu anlatılınca kadar epey zahmet çekildiğini belirtmekteydi.⁴⁵ Aynı anlayış Üsküp bölgesinde de hâkim durumdaydı. Hatta Bulgar tebaanın taassupları o derece idi ki bırakın itlaf çalışmalarına katılmayı köylerinde zuhur eden çekirgeleri bile yetkililere bildirmekten imtina etmekteydiler.⁴⁶

Bütün bu zorlukların üstesinden gelindikten sonra ahali çekirgenin yayıldığı bölgelere gönderilmekteydi. Uçkun hâlinde bulunan çekirgeler için yapılacak çok fazla bir şey yoktu. Fakat bunlar başka yerlere giderlerken *yüksük* adı verilen yumurta kapsüllerini toprağa gömdüklerinden bir müddet sonra yeni nesil ortaya çıkmakta ve felaket devamlı hâle gelmekteydi. Bu yüzden yumurtaların yerlerinin belirlenmesi ve toplanarak imha edilmelerine gayret edilmekteydi. Bunlarla mücadele yeterli gelmez ise yumurtadan çıkan ve henüz uçuş yeteneği bulunmayan *sürfe* tabir edilen yavrular dal parçaları, süpürge gibi basit aletlerle vurularak telef edilmeye çalışılmaktaydı. Sürfeleri imha etmenin bir diğer yöntemi hareket yönlerine göre hendekler açmak ve bunun önüne bez germek suretiyle bir engel oluşturmak ve

⁴⁵ BOA, A. MKT. MHM, 334/94, 11 Muharrem 1282 (6 Haziran 1865).

⁴⁶ BOA, MVL, 1016/112, 15 Safer 1282 (10 Temmuz 1865).

çekirgeleri hendeğe doğru sürmekten ibaretti. Hendeğe dolan çekirgelerin üstü toprakla ya da kireçle kapatılarak telef edilmekteydi. Anadolu'nun bazı yerlerinde bez yerine çinko levhalarda kullanılmıştı.⁴⁷ Fakat incelenen dönemde bu tür levhaların Balkanlar'da kullanıldığına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Uygulanan bir diğer yöntem de çarşaf usulüydü. Çarşaf lar dikey gerilerek hendeklerin önünde engel teşkil etmekte kullanıldığı gibi ortasına dikilen bir torba aracılığıyla işlevsel hâle getirilerek yatay da kullanılmışlardı.⁴⁸ Belgelerde ayrıntı verilmesi de bu usulün uygulandığı görülmektedir.⁴⁹ Bu yöntemler dışında bir de çekirgelerin yakılarak imha edilmesi usulü vardır. Tepkiler nedeniyle pek tercih edilmeyen bu usul yer yer uygulanmıştır.⁵⁰ Mesela 1865 yılında Tırhala'da baş gösteren çekirge istilasının vahameti karşısında Meclis-i Umumi, mücadelede kolaylık sağlayacağı gerekçesiyle çekirgelerin kuru ot ile itlafını kabul etmiştir.⁵¹ Bunun yanında özellikle 1881 yılında çekirge talimatnamesinin yayınlanmasından sonra yakma ameliyesinde gaz yağının sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. Birçok belgede çekirge mücadelesi sırasında kullanmak için satın alınması öngörülen malzemeler içinde gaz yağının bulunuyor olması bunu doğrulamaktadır.

⁴⁷ E. Gökmen, *a.g.m.*, s. 156.

⁴⁸ M. A. Yıldırım, *a.g.m.*, s. 1029.

⁴⁹ Çarşaf usulünün uygulandığına dair bir belge; BOA, MVL, 1016/112, 15 Safer 1282 (10 Temmuz 1865).

⁵⁰ Batı Anadolu'da Saruhan ve Tire'de bu yöntemin tepkilere neden olduğu görülmektedir. E. Gökmen, *a.g.m.*, s. 163.

⁵¹ BOA, MVL, 1014/24, lef 2, 25 Zilhicce 1281/21 Mayıs 1865.

Öte yandan çekirge mücadelesinde kullanılan ilginç bir yöntem de çekirgelerin düşmanı olan sığırcık kuşlarının kullanılması usulüdür. Sığırcık, leylek, karga ve serçe gibi kuşların çekirgeleri yediği bilinmektedir. Fakat sığırcıkların çekirge istilasına uğrayan bölgelerde toplanarak mücadeleye başlamaları, inanişâ göre kutsal kabul edilen bir suyun o yere getirilmesiyle mümkün olabiliyordu. Çekirge suyu ya da sığırcık suyu denilen bu su, İran ve Anadolu’da bazı mahallerde bulunmaktaydı. Tarih boyunca bu ritüelin uygulandığına dair birçok örnek vardır.⁵² Balkanlar’da da bu mücadele yöntemine başvurulduğunu gösteren bazı belgeler bulunmaktadır. Nitekim 1847 yılında Silistre havalisinde ortaya çıkan çekirgelerin tarım alanlarına zarar vermeye başlaması üzerine üreticilerin istekleri doğrultusunda masrafları da bölge ahalisi tarafından karşılanmak şartıyla dört nefer çekirge şeyhinin gönderildiği görülmektedir.⁵³ Tırhala’da 1865 yılında başlayan çekirge istilasında bu yöntem kullanılmış *tesirât-ı maneviyesi mücerreb olan mâ’-i mübârekin celbine kazalardan birer salih adam intihâb ve irsâl* kılınarak kutsal su getirilmişti. Bundan bazı faydalar sağlanmış olacak ki ertesi sene Yenice ve Baba nahiyelerinde çekirgeler görülünce geri götürülen suyun tekrar getirilmesi gündeme gelmiştir.⁵⁴ Aynı tarihlerde Çatalca, Ermiye ve Yenişehir cihetlerinde çekirge

⁵² Bu konuda bakınız, Abdülkerim Erdoğan, *Şeyh Ali Semerkandî ve Sığırcık Suyu*, Reyhan Yayınları, Ankara 2010; Alpaslan Demir, “Osmanlı Devleti’nde Haşerelere Karşı Bir Önlem: Çekirge Suyu”, *Erdem*, S. 67, (Aralık 2104), s. 33-45.

⁵³ BOA, A. MKT, 91/58, 14 Şaban 1263 (28 Temmuz 1847).

⁵⁴ BOA, MVL, 1014/24, lef 3, 17 Zilkade 1282/3 Nisan 1866).

zukur etmesi üzerine Çatalca ve Ermiye kazaları ahalisi çekirge suyunun celbi için Çatalca Müftüsü ile saygın diğeri bir kişiyi göndermişlerdi. Bunu haber alan Yenişehirliiler de bu iş için ittifakla Kırklar Şeyhi'ni seçerek adı belirtilmeyen bu mahalle yollamışlardır.⁵⁵ Hükümet de ahalinin bu tür isteklerini yerinde bularak yardımcı olmaktan geri durmamıştır. 16 Mayıs 1893 tarihli bir belgeye göre Kosova Vilayeti'nde çekirge istilas baş gösterince bu bölgeye gitmek isteyen sığırcık şeyhlerinden Hacı Ali Efendi ve iki arkadaşının idare-i mahsusa vapuruyla bölgeye en yakın iskeleye meccanen götürülmesi ilgililere bildirilmiştir.⁵⁶

Sonuç

Osmanlı Devletinin Balkan toprakları XIX. ve XX. yüzyıllarda bazen bölgeyi çok şiddetli bir şekilde etkileyen çekirge istilalarına uğramıştır. Bulgaristan coğrafyasında 1847 yılında Silistre ve Tırnova'yi, 1861-1862 yıllarında Vidin, Plevne, Niğbolu ve Filibe'yi dolduran çekirge sürüleri tarım alanlarına büyük zararlar vermiştir. Bu istilalar o kadar şiddetli olmuştur ki çekirgeler bölgenin kuzeyinde bulunan ve nispeten daha soğuk bir iklime sahip olan Babadağ'da bile etkilerini hissettirerek tüm mahsulâtı yok etmişlerdir.

Balkanlar'da bu afetin yaşandığı bir başka bölge Yanya Vilayeti olmuştur. Yanya'ya bağlı Tırhala Sancağı 1847-1850 ve 1864-1865 yılları arasında, Tepedelen, Pogon ve Konice kazaları ise 1896 yılında bu böceklerin işgaline uğramıştır.

⁵⁵ BOA, MVL, 1019/73, 29 Şaban 1282 (17 Ocak 1866).

⁵⁶ BOA, BEO, 201/15059, 29 Şevval 1310.

Vilayetin bazı mahallerinde 1909 yılında görülen sürüler ise alınan tedbirler sayesinde kısa sürede imha edilmiştir.

Kosova Vilayeti'nin verimli tarım alanları olan Üsküp, İştîp ve Kumanova 1865-1866 yıllarında, Priştine 1889'da bu felaketle yüzleşmiştir. Bununla birlikte çekirgelerin en kapsamlı ve kalıcı etkileri Selanik Vilayetinde görülmüştür. Tikveş ve Köprülü kazalarında 1863-1865 yılları arasında ortaya çıkan ve Üsküp bölgesini de etkileyen istiladan ayrı olarak Kesendire Kazası'nın Kelemeriye Nahiyesi adeta çekirge yatağı hâline gelmiştir. Burası 1896 ve 1900 yıllarında da istilaya uğramış ve yerel nüfusun yetersizliği nedeniyle başka bölgelerden ücretli amele getirilmek suretiyle bu zararlılarla mücadele edilebilmiştir. Ayrıca vilayette 1892'de Köprülü Kazası'nda ve 1909 yılında Yenice bölgesinde çekirgeler görülmüş ve hükümetin desteği ile bu bela def edilmiştir. Selanik'e komşu olan Manastır Vilayeti'nde XIX. yüzyıl için belgelere yansıyan bir felaketten söz edilemese de bu coğrafyanın son istilasını burada meydana gelmiştir. Vilayetin Alasonya ve Serfice bölgelerini 1911 yılında istila eden çekirgelerin yayılma fırsatı bulamadan telef edildikleri görülmektedir.

Öte yandan Balkanlar'da çekirge faaliyetlerinin arttığı dönemlerde gerek Filibe ve Selanik yoluyla batıdan gerekse adalar üzerinden güneyden gelen çekirge sürülerinin Trakya bölgesinde yer yer etkili oldukları görülmektedir. Biga Sancağını 1850-1851 ile 1864 yıllarında, Çatalca köylerini 1892 yılında istila eden çekirgeler bu bölgelerden gelmişlerdir.

Tüm bu çekirge istilalarının yaşandığı dönemlerde istilanın şiddetine ve alınan tedbirlerin niteliğine göre tarımsal ürünler çeşitli boyutlarda zarara uğramıştır. Kimi zaman bir bölgenin tarım ürünleri toptan yok olur ve üretici vergilerini ödeyemez hâle gelirken bazı zamanlarda da küçük zararlarla afetler atlatılabilmektedir. Ancak önemle belirtmek gerekir ki devletin ilerleyen yıllarda konuya daha çok önem vererek ihtiyaç duyulan paraları yerel yönetimlere aktarması, mümkün olduğu kadar bürokrasiyi azaltması yapılan mücadelelerin daha başarılı hâle gelmesini sağlamıştır. Kaldı ki gerek mükellefiyet sisteminin kabul edilerek daha çok kimsenin çekirge itlafında görevlendirilmesi gerekse ahalinin bilinçlendirilmesi suretiyle zamanında ve etkin yöntemler kullanılmış olması çekirgelerin önünün alınmasını sağlamıştır.

Bibliyografya

I. Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Sadaret Mektubi Kalemî Evrakı (A. MKT): 91/58.

Sadaret Mektubi Mühimme Kalemî Evrakı (A. MKT. MHM): 33/3; 266/90, 275/5; 304/56; 334/94; 357/62.

Sadaret Mektubi Kalemî Nezaret ve Deva'ir Evrakı (A. MKT. NZD): 6/15.

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO): 201/15059; 782/58640; 783/58675; 784/58766; 786/58905; 786/58909; 1464/109735; 1475/110604;

1488/111586; 1502/112618; 1505/115844;
1511/113320; 1513/113419; 3901/292528.

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı
(DH. MKT): 1636/35; 1985/97; 2885/34.

İrade Dahiliye Evrakı (İ. DH): 194/10976.

İrade Meclis-i Vala Evrakı (İ. MVL):
393/17115, 526/23612.

Meclis-i Vala Evrakı (MVL): 935/28,
950/24; 994/39; 1014/24; 1016/112; 1031/122.

Yıldız Perakende Evrakı (Y. PRK. UM):
24/101.

II. Diğer Kaynaklar

Düstur, Tertib I, C. 6, Devlet Matbaası
Yayımları, Ankara 1939, s. 1282.

Demir, Alpaslan, “Osmanlı Devleti’nde
Haşerelere Karşı Bir Önlem: Çekirge Suyu”,
Erdem, S. 67, (Aralık 2104), s. 33-45.

Erdoğan, Abdülkerim, *Şeyh Ali Semerkandî
ve Sığircık Suyu*, Reyhan Yayınları, Ankara 2010

Erler, Mehmet Yavuz, *Osmanlı Devleti’nde
Kuraklık ve Kıtlik Olayları (1800-1880)*, İstanbul
2010.

Erler, Mehmet Yavuz, “XIX. Yüzyıldaki
Bazı Doğal Afetler ve Osmanlı Yönetimi”, *Türkler
Ansiklopedisi*, C. 13, Yeni Türkiye Yayınları,
Ankara 2002, s. 762-770.

Gökmen, Ertan, “Batı Anadolu’da Çekirge
Felâketi (1850-1915)”, *Belleten*, LXXIV/269,
(Nisan 2010), s. 127-180.

Gönüllü, Ali Rıza, “Konya Vilayeti’nde Meydana Gelen Çekirge İstilaları (1866-1917)”, *Tarihin Peşinde*, S.8, (2012), s. 1-41.

Yıldırım, Mehmet Ali, “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti’nin Beşinci Düşmanı: Çekirgeler” *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, Vol. 13 (4), 2014, s. 1017-1042.

Zachariadou, Elizabeth(Editör), *Osmanlı İmparatorluğu’nda Doğal Afetler*, Tarif Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001

19. YÜZYIL SONLARINDA EDİRNE SANCAĞI'NDA TİCARET VE SANAYİ

Trade and Industry in the Sanjak of Edirne in the Late 19th Century

Haluk KAYICI*

Özet

Osmanlılar tarafından fethedildikten sonra Edirne ve civarı, başkent olmasının da etkisiyle sosyal ve ekonomik açıdan önemli bir konuma yükselmiş, bu özelliği de asırlar boyunca devam etmiştir. Bölgenin ekonomik hareketliliği 18. yüzyılın ikinci yarısından sonra gerilemeye başlarken, 19. yüzyıl boyunca yaşanan askerî, sosyal ve siyasî gelişmelerden dolayı bu gerileme artarak devam etmiş, öncelikle geleneksel sanatlar ve bunların ticareti neredeyse yok olmaya yüz tutmuştur. 19. yüzyılın sonlarında Edirne Vilayeti'nin merkez sancağı konumunda bulunan Edirne Sancağı'nda, üretim faaliyetleri oldukça azalırken, bölge Avrupa ürünlerinin açık pazarı haline gelmiş, ayakta durmaya çalışan ticaret ve sanayi alanındaki ağırlık ise gayrimüslimlerin eline geçmiştir. Bu çalışmamızda, söz konusu dönemde sancak genelinde geleneksel üretim yöntemleri ile elde edilen ve ticareti yapılan ürünler, üretim yapan imalathaneler ve fabrikalar, ticaret mekânları olan çarşılar, bedestenler, hanlar, pazar yerleri, kapanlar ve panayırılar ile ticaret ve sanayi alanındaki diğer faaliyetler arşiv belgeleri, sâlnâmeler, dönemin ve günümüzün neşredilmiş eserlerine göre incelenerek, değerlendirilmesi yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Edirne Sancağı, Ticaret, Sanayi, 19. Yüzyıl

Abstract

Due to the influence of being a capital city, Edirne and its neighbour have risen to an important social and economic position after being conquered by the Ottomans, also this characteristic of the city has continued for centuries. While the economic activities of the region began to decline after the second half of the 18th century, this decline continued to increase due to the military, social and political developments

* (Öğr. Gör.), Trakya Üniversitesi, Edirne, Türkiye

experienced during the 19th century, traditional arts, primarily, and the trade of these arts have almost disappeared. The region has become the open market of European products, trade and industry have been dominated by non-Muslims, while the production activities in Edirne Sanjak, which is located in the center of Edirne province, had been decreasing fairly in the late 19th century. In this study, the products obtained by conventional production methods and traded throughout the sanjak in the mentioned period, workshops and factories manufacturing, bazaars which have spaces for trade, covered bazaars, inns, markets, and fairs, the other activities in the field of trade and industry, archive documents, yearbooks will be evaluated according to the published works of that period and today.

Key Words: Sanjak of Edirne, Trade, Industry, Nineteenth Century

Giriş

Ticaret, günlük periyodik gereksinimlerimizden, ömürlük gereksinimelerimize kadar olan her türlü eşya ve malın satılması-satın alınmasıdır.¹ Osmanlı ekonomik ve sosyal yapısının diğer unsurları gibi ticaret ve örgütlenmesi de devletin kendisinden önce mevcut olan diğer devletlerden alınan miras üzerine kurulmuş olup, alınan bu miras, dönemlerin şartlarına göre geliştirilmiştir. Genel olarak Osmanlı iktisadî yapısı, ziraat ve ziraî mahsul alışverişi ile oluşan yoğun bir ticarî faaliyet üzerine kurulmuştur.² Bununla birlikte tüm piyasaların kurulması ve işlemesi devletin bilgisi dâhilinde olmuştur. Bu durumun olmasındaki temel etken vergi gelirleridir.

¹ Orhan Göçer, *Şehirlerde Ticaret Alanları*, İTÜ, İstanbul 1984,s.1.

² Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK, Ankara 1994, s. 57.

Seyyar satıcılık ve tekelci eğilimler hep yasaklanmıştır.³

İç ticaretin toptan kısmı şehirlerde bulunan açık pazar ve hanlarda yapılırken, açık pazarlarda canlı hayvan, ot ve saman gibi maddelerin ticareti yapılmış, ot, saman, odun gibi malların satıldığı pazarlar, satıldığı malın ismi ile tanınmıştır. Hanlar, kapalı toptan ticaret merkezleriydi. Bunların her biri tek cins eşya ticaretine mahsustu. Un kapanı, sebze hanı, ipek hanı, pamuk hanı gibi.⁴ Üç çeşit özgün pazar tipi vardı: Bedesten, çarşı ve pazar. Bedesten ve çarşılar daha çok üstleri kapalı mekânlar olup özellikle bedestenlerdeki dükkânlarda ipek ve kıymetli kumaşlar satılıyordu.⁵ Açık alışveriş merkezleri pazar yerleriydi. Bunlar haftalık ve mevsimlik pazarlardı. Bu pazarlar hacimli olduğu kadar, kârı az olan ve sürekli tüketim malları için kuruluyordu. Haftalık pazarlar, yerel üreticilerin ürünlerini pazarladığı merkezlerdi. Mevsimlik pazarlar, panayır niteliğinde olup ülke genelinde malını pazarlamak isteyenlere hitap ediyordu.⁶

15. ve 16. yüzyıllarda gelişmiş bir durumda olan iç ve dış ticaret, 18. yüzyıl ile birlikte gerilemiştir. Özellikle iç ticaretin gerilemesinde,

³ Suraiya Faroqhi-Bruce McGowan-Donald Quataert-Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi -Cilt 2, 1600-1914*, 2. Basım, Eren, İstanbul 2006, s. 841-844.

⁴ Rıfat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, İş Bankası, Ankara 1988, s. 4.

⁵ Raphaella Lewis, *Osmanlıda Gündelik Yaşam*, Alter, Ankara 2009, s. 70.

⁶ Halime Doğru, *XVIII. Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü*, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir 1995, s. 227.

temel ihtiyaç maddelerinin narha tâbi tutulması, tekel usulünün kabul edilmesi, ulaşım vasıtaları ile yolların yetersizliği, güvenliğin azalması, iç gümrüklerin kaldırılmaması gibi sebepler sayılabilir.⁷ Bunların yanı sıra bu yüzyılla birlikte siyasî bütünlüğü korumak, iç isyanları bastırmak için büyük mâlî fedakârlıklar yapılmış, bilgisizlik ve teknik olarak geriliğin, ihmalin çıkmaza soktuğu ülke ekonomisi ile iç ve dış ticaret zarar görmüştür. Devletin kuruluşundan sonra Avrupa devletlerine tanınmış olan ticarî kolaylıklar (Kapitülasyon), 19. yüzyıla kadar onların yararına olan değişikliklerle, yerli üretim ve ticaretin sönmesine de sebep olmuştur.⁸ II. Mahmud döneminden sonra yabancı devletlerle yapılan ticaret anlaşmaları ile Osmanlı coğrafyası yabancı malların istilâsına uğramış, ticaretin gayrimüslim ve yabancı tüccarların bünyesine geçmesi ile birlikte dış ticarete çöküş yaşanmıştır. 19. yüzyılda Osmanlı coğrafyası üzerinde ticaret yeniden gelişmeye başlarken, bu gelişme daha çok yabancıların lehine olmuştur. Bu

⁷ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi-İslahat Fermanı Devri (1856-1861)-*, 5. Baskı, TTK, C. VI, Ankara 1995, s. 250; Mustafa Akdağ’a göre; 16. yüzyılın ortalarına kadar, dünyadaki benzerlerine göre ileri sayılabilecek Osmanlı sanayisinin, Avrupa’daki gelişmelere ayak uyduramayarak ve rekabete girilemeyerek, sönmeye doğru yönelmesi bu dönemlerde başlamıştır. Bunun bilinen birinci nedeni ise Türk pazarlarında yerli sanayinin ihtiyacı olan hammaddeleri, Avrupalı zengin alıcıların, fazla fiyat vermekten çekinmeyerek toplamalarıdır. Bkz.: Mustafa Akdağ, *Türkiye’nin İktisadî ve İçtimâî Tarihi*, YKY, İstanbul 2010, s. 425.

⁸ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, 2. Baskı, TTK, Ankara 1997, s. 111.

şartlarda Müslüman tüccarlar, dış ticarete girememiş, iç ticarete de gerilemiştir.⁹

Osmanlı iç ticaret ve sanayi kesimleri esnaf birlikleri halinde teşkilatlanmıştır.¹⁰ Yani Osmanlı esnafı aynı zamanda döneminin sanayicisiydi. Hammaddeyi üreticiden ya da toptancıdan alıp, işledikten sonra satıyordu. Büyük ölçüde insan gücüne dayanan Osmanlı sanayisi genellikle iç pazar ihtiyacını karşılamıştır. Ordu ve saray için çalışan fabrikalar istisna edilecek olursa, sanayi kuruluşları çoğunlukla 30-40 işçinin çalıştığı küçük işletmelerdir.¹¹

Devlet, fetih esası üzerine kurulduğundan önceliği savunma ve savaş için gerekli olan

⁹ Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, s. 259-260; Başka bir ifadeye göre; *Osmanlı ticaretindeki devlet kontrolü 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması'yla kısmen kaldırıldı. Serbest ticaret esaslarına göre hazırlanan bu anlaşmayla ülkemiz açık bir pazar haline getirildi. Avrupa'nın ucuz ve kaliteli ürünleri Osmanlı pazarlarında yerli mallarla rekabete girerek onun iç pazar alanını daralttı. Diğer taraftan Avrupa'nın gelişen sanayi ve çoğalan nüfusu hammadde ve besin ürünlerine olan ihtiyacı artırınca, Osmanlı İmparatorluğu dış pazarlara açıldı. Ne var ki üretim iç ve dış pazar ihtiyacını karşılamayınca yerli sanayi hammadde bulmak gibi önemli bir sorunla karşı karşıya kaldı. Yani 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması Osmanlı sanayinin çöküşünü daha da hızlandırdı. Bkz.: Rıfat Önsoy, *a.g.e.*, s. 5; Ancak Mehmet Genç, 1838 tarihli Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması için genel görüşün aksine farklı bir yorum getirmektedir. Belirttiğine göre; anlam vermek oldukça güçte olsa, antlaşmada Osmanlı az olan pazarlık gücünü ithalatı değil de ihracatı sınırlandırmak ve vergilendirmek için kullanmıştır. Bkz.: Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, 5. Basım, Ötüken, İstanbul 2007, s. 56-57.*

¹⁰ Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, Gözden Geçirilmiş 7. Baskı, Dergâh, İstanbul 2005, s. 320.

¹¹ Rıfat Önsoy, *a.g.e.*, s. 7.

malzemeler üzerineydi. Madeni para, barut, askerî teçhizat, ordu ve saray için yiyecek gibi stratejik üretim alanlarında ihracata izin verilmemiştir.¹² Özellikle deri işlemeciliği, ipekli, yünlü ve pamuklu dokumacılık, maden işleri ve silah yapımı gibi sanayi dalları gelişmişti. 19. yüzyıla kadar Osmanlı sanayisi ülke ihtiyaçlarını karşılayacak seviyeyeydi. Ancak Avrupa’da sanayi alanında yaşanan gelişmeler sonucu seri üretim mamulleri ülkeye bol miktarda girmeye başladı. Bunun sonrasında daha çok el emeği olan yerli mamullerin rekabet imkânı ortadan kalktı. Hatta esnaf birliklerinin de bu olay sonunu getirdi.¹³

Edirne

Türkiye’nin Avrupa’ya açılan kapısı olan Edirne, uzun tarihi boyunca bu özelliğini yani doğu-batı ticaret yolları üzerindeki stratejik konumunu korumuştur. Bulunduğu coğrafi konum, Edirne ticaretinin aktif durumunu göstermesi bakımından önemlidir.

Osmanlılardan önce de konumu gereği önemli olan Edirne, Bizans’ın Selanik’ten sonra Balkan yarımadasında ikinci merkeziydi. Şehir

¹² Suraiya Faroqhi-Bruce McGowan-Donald Quataert-Şevket Pamuk, *a.g.e.*, s. 841-844.

¹³ Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, s. 236-250; Belirtilen sanayi dallarından başka; *Osmanlı Devleti’nde lonca sistemi içerisinde ipekçilik, halıcılık, dericilik, ağaç işlemeciliği, çinicilik, bakırcılık, demircilik, terzilik, kunduracılık ve kuyumculuk çok gelişmişti. Ayrıca Osmanlı Devleti’nde ilk sanayileşme tıpkı Avrupa’da olduğu gibi denizcilik ve tekstil sanayisinde başladı denilebilir. 1453 yılında İstanbul’un fethiyle başlayan tersane, liman ve top döküm teknolojisindeki üstünlük bunun en bariz misalidir. Bkz.: Mustafa Bozdemir, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Endüstriyel Mirasımız, İTO, İstanbul 2011.*

ününü ticaret merkezi olmasına borçluydu.¹⁴ Osmanlıların Edirne'yi fethinden sonra şehir merkezi ve bölge başkent olma vesilesiyle sosyal ve ekonomik açıdan daha da önemli bir konuma yükselmiş, padişahların Edirne'de yaşamaya başlamaları ve Rumeli yönüne yapılan fetihler için askerî bir üs olması şehrin önemini arttırmıştır.

Osmanlı'nın Avrupa topraklarındaki ticaret yolları, İstanbul ve Gelibolu'dan başlayarak Edirne'de birleşirken, bu karayoluna gerek ticareti canlandırmak, gerekse harp malzemelerinin taşınmasını sağlamak amacıyla 1875'te tamamlanan demiryolu eklenmiştir. Bu yol üzerinde bulunan kent, ayrıca Meriç Nehri ve Enez limanı ile Karadeniz aracılığıyla da Rusya ve kuzeye yönelen ticaret hattının da üzerinde yer alıyordu. Ayrıca İstanbul ile doğrudan ticaret ilişkisi içinde oluşu ticarî hareketliliği sağlamıştır. Enez limanına gemi ile gelen mallar Meriç Nehri üzerinden Edirne'ye ulaşıyordu. Nehrin kuruduğu veya ulaşım elverişsiz hale geldiği mevsimlerde mallar karayolu ile Edirne'ye taşınırdı. Şehrin, Enez dışında denize açılabilirdiği diğer limanlar Tekirdağ ve Gelibolu limanlarıydı.¹⁵

Edirne'nin dış alımları için önemli bir konumu olan Enez limanı, 16. yüzyılda kullanılmaya başlanmıştı. Bu dönemde, Meriç Köprüsü yakınında İskelebaşında bulunan gümrüklere, Lefke adlı 1.000 kile kapasiteli küçük

¹⁴ Halime Doğru, *a.g.e.*, s. 11.

¹⁵ Murat Koraltürk, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Edirne'de Ticaret ve Sanayi-Sermayenin Etnik Kompozisyonu-*"Edirne:Serhattaki Payitaht*, YKY, Haz: Emin Nedret İşli-M. Sabri Koz, İstanbul 1998, s. 295, 299.

gemilerle mal taşınırdı. Sakız ve diğer adalar ile Ege bölgesi ve İzmir’in narenciye ürünleri ve Mısır’dan gelen değişik ürünler Enez yoluyla Edirne’ye ulaşırdı. Filibe’den gelen pirinç ise, Edirne’ye sallarla gönderiliyordu.¹⁶ Yine Filibe’den kereste ve Pazarcık’tan da kereste ile pirinç Meriç Nehri üzerinden Edirne’ye taşınıyordu.¹⁷

II. Murad’ın padişahlığı döneminde:

Edirne tam manasıyla bir hükümet merkezi olduğu gibi, pek ticaretgâh bir şehir de olmuştu. O zaman burada en güzel kilimler, en göz alıcı halılar, “velense” denilen yün battaniyeler, “boğası” denilen minder örtüleri, “beledi” denilen nakışlı pamuk kumaşlar, çarşafklar, iç çamaşırları dokunurdu. En güzel savaş avadanlıkları, dünyanın en güzel mis sabunları, en güzel şekerlemeleri burada yapılır; hele Türklerin Edirne ve dolayında yetiştirdikleri güllerden çıkarıp sattıkları gülyağları ve gülsuları bütün pazarlarda aranırdı. Venedik, Dobrovnik ve Ceneviz tüccarları her gün buradan kervanlarla mal kaldırırlar; kervansaraylarında ise Hint ve İran tacirleri getirdikleri mallarını

¹⁶ Aziz Tekdemir, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Meriç Nehri’nde Vapur İşletme İmtiyazı”, *Osmanlı Devletinde Nehirler ve Göller I*, Not Yayınları, Haz: Şakir Batmaz-Özen Tok, Kayseri 2015, s. 643-648; Edirne, *Yurt Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1982, s. 2378.

¹⁷ Sâlnâme-i Vilâyet-i Edirne (Bundan sonra; SVE)-1287 Hicrî, s. 166.

*satarlardı. O zaman daha İstanbul elde olmadığı için bu kervanlar Gelibolu'ya giderler ve oradan gemilere yüklenerek Avrupa'ya Mısır'a, Suriye'ye götürülür idi.*¹⁸

16. yüzyıla ait bir incelemeye göre Edirne'ye dış ticaret yoluyla daha çok mamul mallar gelmiştir. Doğu ülkelerinden Edirne'ye mal veren ülkeler arasında İran ve Hindistan bulunuyordu. Bu iki ülkeden alınan mal miktarı ve mallardaki çeşit zenginliği tüm Avrupa ülkelerine eşit vaziyetteydi.¹⁹

Yine o dönemlerde Edirne'de dokumacılık dışında dışarıya mal veren üretim kolları arasında giyim sanayi, toprak sanayi, silah sanayi, demircilik, dericilik, kuyumculuk ve kumaş boyama sanayi belirtilebilir.²⁰ Aynı dönemlerde Edirne'de saraçlık, basmacılık, mensucat boyacılığı, gülyağcılık, sabunculuk, nakliye arabaları ve taht-ı revân imalathaneleri oldukça gelişmişti. Ciltçilik de ileri gelen sanatlar arasında bulunurken, Edirne Kabı denilen bir tür ciltleme usulü çok meşhurdur.²¹ Üretimleri ile ticaretin içerisinde yer alan diğer meslekler içerisinde; ipekçilik, haffaflık, lüleçilik,

¹⁸ Osman Nuri Peremeci, *Edirne Tarihi*, Edirne ve Yöresi Eski Eserleri Sevenler Kurumu, İstanbul 1939, s. 14.

¹⁹ Alpay Bizbirlik, "Osmanlı Devleti'nde Ticaret ve Üretime Dair Değerlendirilebilir Bir Kaynak: "Tereke Defterleri" ve Edirne Tereke Defterleri Üzerine Bir Deneme", *Türkler*, C. 10, Ankara 2002, s. 732.

²⁰ Bahattin Keleş, "XV. ve XVI. Yüzyılda Edirne'nin İktisadi ve Ticari Hayatı", *1. Edirne Kültür Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Edirne Valiliği, Edirne 2003, s. 398.

²¹ M. Tayyib Gökbilgin, "Edirne", *İslam Ansiklopedisi*, C. 4, Eskişehir 1997, s. 124.

kolancılık, havluculuk, mürekkepçilik, sepetçilik, debbâğlık, keçecilik, mutfaklık, iğnecilik, üsküfçülük, oymacılık, marangozluk, kutuculuk, oyuncakçılık, çilingirlik, demircilik, bakırcılık, kovacılık, nakılcılık, şekerçilik, helvacılık, mumculuk, camcılık ve aynacılık belirtilebilir.²² Bahsedilen bu meslekler ile birlikte Edirne’de ustaları tarafından sürdürülen 169 farkı meslek kolunun varlığı da tespit edilmiştir.²³

1573’te Edirne’yi ziyaret eden Philippe du Fresne-Canaye, şehirde derileri çok güzel boyayan, eyer, dizgin gibi koşum takımlarını yapan pek çok ustanın yanı sıra Türkiye’nin en iyi saraçlarının da burada olduğunu belirtmiştir.²⁴ 16. yüzyılda Edirne, boyahaneleri ile de ünlüydü. Şehirde uygulanan boya tekniği o kadar ün kazanmış ki, 18. yüzyılda pamuklu sanayi işi yapan Fransız ve Hollandalılar bu tekniği çalmak için uzun süre uğraşmışlar ve sonunda Edirne’den getirilen Rum ustalardan bu sırrı öğrenmişler.²⁵ Yine aynı yüzyılda batılı tüccarlar çeşitli cins kumaşları Edirne’ye getirirken, buradan ipek, manda derisi, bal mumu ve yün alıyorlardı. Çoğunluğunu Fransız ve Venediklilerin satın aldıkları yün Edirne’ye Enez veya Marmara Ereğlisi’nden, ipek ise Tırnova’dan geliyordu. Şehirde ayrıca canlı bir tahıl alışverişi de yapılırken,

²² Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 316.

²³ Halime Doğru, *a.g.e.*, s. 141; Edirne şehir merkezinde tespit edilen esnaf zümresinin ayrıntılı listesi için bkz.: Bahattin Keleş, *a.g.m.*, s. 402-403.

²⁴ Philippe du Fresne-Canaye, *Fresne-Canaye Seyahatnamesi 1573*, Kitap Yayınevi, Çev: Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2009, s. 46.

²⁵ Halime Doğru, *a.g.e.*, s. 155.

Edirne hububat ve diğer ziraî mahsullerin pazarı olma özelliğini 19. yüzyılda da korumuştur.²⁶

Genellikle şehirlerdeki ticaretin canlı bir şekilde devam ettiğinin en önemli göstergesi çarşı ve pazarların hareketli olmasıdır. Edirne’de 16. yüzyılda kurulduğu bilinen pazar yerleri; Ağaç pazarı, At pazarı, Dane pazarı ve Bit (Bat) pazarıdır.²⁷ Şehirde ayrıca haftanın belli günlerinde sokak aralarında pazar yerleri kurulurdu. Buralarda genellikle yiyecek maddeleri satılıyordu.²⁸ Edirne’yi ziyaret edenlerden Lady Montagu’da 17 Mayıs 1717 tarihli mektubunda Edirne’nin çarşı ve dükkânlarından övgü ile bahsetmiştir.²⁹

Edirne’nin ticaret ve sanayi gelişimi ve gerilemesi, Osmanlı Devleti ile paralellik göstermiştir. Edirne’de ticaret 18. yüzyılın ikinci yarısından sonra siyasî ve sosyal hayata da bağlı olarak gerilemeye başlamıştır. Şehirde 1746 ve 1752 yaşanan depremlerin de şehrin ticaretine olumsuz etkisi olduğu muhakkaktır. 1828-1829 Osmanlı Rus savaşından sonra Edirne’nin işgali ve bundan iki yıl sonra çıkan veba hastalığı Edirne’yi harap ederken, Tanzimat devrinde bu gerileme artarak devam etmiştir. Bu dönemde Osmanlı Devleti gibi Edirne’de Avrupa fabrikalarının pazarı olmuştu. Bunun sonucunda geleneksel sanatlar ve bunların ticareti neredeyse yok olmuştur. Ayakta

²⁶ M. Tayyib Gökbilgin, “Edirne”, Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 10, İstanbul 1994, s. 429.

²⁷ Bahattin Keleş, *a.g.m.*, s. 400.

²⁸ Raphaela Lewis, *a.g.e.*, s. 73.

²⁹ Lady Montagu, *Doğu Mektupları*, Ark Kitapları, Çev: Murat Aykaç Erginöz, İstanbul 2004, s. 71-72.

durmaya çalışan ticaret ve sanayi ise gayrimüslimlerin eline geçmiştir.³⁰

1835 yılında İngiliz konsolosluk görevlisinin dönemin İngiltere Başbakanı Palmerston’a yazdığı mektuptan da Edirne’de üretimin gerilemeye başladığı, şehrin dış alımlarından açıkça tespit edilebilir. Dışalım malı dokuma ürünlerinin çoğu İngiltere’den, muslin ve ipekli kumaşlarla yünlü mallar ise Almanya’dan, iyi cins basmalar İsviçre’den geliyordu. Perakende satışlarda Osmanlı hükümeti tekelindeki kahve dışında, dışalima gümrük uygulanmıyordu.³¹ Özellikle dokuma ve diğer tekstil ürünlerinin çok miktarda üretilip iç ve dış piyasalara satıldığı Edirne, bu özelliğini kaybetmeye başlamış, aynı Osmanlı genelinde olduğu gibi Avrupa’nın açık pazarı olmuştur.

A. Edirne Sancağı’nda Ticaret ve Sanayi

1864 Vilayet Nizamnamesi ile kurulan beş sancaklı Edirne Vilayetinin merkezi olan Edirne Sancağı genelinde ekonomik faaliyetler öncelikle tarım ve hayvancılığa dayalıdır. Ahali geleneksel yöntemlerle özellikle gıda ve giyim ürünleri üretirken, esnaf tarafından üretim ve pazarlama yapan işletmeler ise küçük tiptedir. Sayısal olarak az da olsa fabrikaların varlığı belirtilebilir. Bu dönemde yaşanan 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı

³⁰ Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 317.

³¹ Edirne, *Yurt...*, s. 2378-2379; 1861’e ait bir kayıta göre Edirne’nin Tekirdağ, Enez ve İstanbul limanlarından ihraç ettiği başlıca mallar arasında ise yapağı, işlenmiş yün, ham ipek, kuru koza, ipekböceği tohumu, mısır, yulaf, balmumu, sığır derisi, manda derisi ve gülyağı gelmektedir. Bkz.: Edirne, *Yurt...*, s. 2379.

ve sonrasında yaşanan işgal, Edirne ve civarının sosyal ve ekonomik hayatını olumsuz yönde etkilemiştir.

Edirne’de 1874’te Bulgar Lisesi’nin kurulmasında da öncülük etmiş olan Petko Slaveykov’dan aktarıldığına göre; şehrin ticaretinin neredeyse tamamı Rum ve Yahudilerin elindedir. Ulaşım araçlarının eksikliğinden kaynaklanan sıkıntılara karşı, dışarıya yüksek miktarda yün, pamuk, ipek, şarap, peynir, palamut, çeşitli sebze ve gülyağı ihraç edilmektedir. İthal edilenler ise pamuk kumaşlar, demir ürünleri, çuha ve bakkaliyedir. Sanayi, Osmanlı’nın öteki yerlerinde olduğu gibi daha başlangıç evresinde olsa da, adı geçenin belirttiğine göre, Edirne’de güzel halılar dokunuyor, gülyağı da bu şehrin önemli ürünleri arasında yer alıyordu.³²

Öte yandan Edirne Sancağı’nda ticaretin önemli unsurlarından olan han, kervansaray, bedesten, çarşı, panayır ve pazar yerleri de bulunuyordu. Daha önce belirtildiği gibi ticaret yollarının kesiştiği bölge olan Edirne, bu özelliğini 19. yüzyılda da korumuş, ayrıca açılan Rumeli Demiryolu da ticaretin gelişimine katkı sağlamıştır. Askerî bölge olması ve bu askerlerin iâşesi ticarî canlılığın önemli etkenleri arasında sayılabilir. Bunların yanı sıra sancak genelinde hemen hemen her alanda ticaret yapılmasına da izin verilmiştir³³.

³² Hüseyin Mevsim, *Bulgar Gözüyle Edirne*, Kitap, İstanbul 2012, s. 32.

³³ BOA., MV., 45/4, 5 ZA. 1306 (3 Temmuz 1889).

1. Geleneksel Üretim ile Elde Edilen ve Ticareti Yapılan Ürünler

Tarımsal ve hayvansal faaliyetler sonucu elde edilen ürünler Osmanlı genelinde olduğu gibi Edirne Sancağı’nda da ekonomik canlılığı ayakta tutuyordu. Edirne ve civarında çoğunlukla tarımsal nitelikli hammaddelerin işlendiği imalathaneler bulunuyordu. Her türlü hububat, ipekböceği, pamuk, tütün ve üzüm yörede çokça üretildiğinden ve bu ürünlerin işlenerek yeni mamuller elde edilmesinden yörede tarıma dayalı ekonomi gelişmiştir. Hayvancılık ile elde edilen ürünler de tıpkı tarım gibi önemli bir ekonomik faaliyet sağlarken, yöreye özgü giyecek ve yiyeceklerin büyük bir miktarını halk öncelikle kendi tüketimi için üretiyor, geri kalan kısmını ise satıyordu.³⁴

“Beledî” olarak adlandırılan, yapımında ipek ve pamuğun kullanıldığı nakışlı kumaş, günümüzde bilinmese de 19. yüzyılın sonlarında halk tarafından üretilip, pazarlanıyordu. Bununla birlikte yapağıdan elde edilmiş iplikten “Feracelik”, çeşitli şayak, çorap ve “Kaliçe”ler de Edirne’de imal ediliyordu. Edirne’nin üretilen ve satışı yapılan meşhur

³⁴ Osmanlı sanayi üretimini piyasaya dönük olan ve olmayan olarak ikiye ayırmak mümkündür. Klasik dönemde kırsal alanda yaşayan nüfus giyim eşyaları, tarım aletleri gibi ihtiyaçlarını büyük ölçüde kendi üretimleriyle karşılamaktaydı. Özellikle yün ve pamuk köylü kadınlar tarafından önce iplik ve daha sonra hemen her köy evinde bulunan el tezgâhlarında kumaş haline getiriliyordu. XIX. yüzyıl boyunca ülke nüfusunun % 80’inin kırsal alanlarda yaşadığı kabul edilirse, mesela dokuma üretiminin çok büyük bir bölümünün kırsal alanlarda gerçekleştirildiği buna karşılık şehirlerde esnaf tarafından yapılan üretimin çok düşük hacimli olduğu ortaya çıkmaktadır. Bkz.: Ahmet Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 244.

yiyecekleri ise “Deva-i Misk”, “Edirne Helvası”, “Kaşar Peyniri” ile “Sığır Dili Pastırması”dır.³⁵ Kaşar peynirinin yanı sıra “Basma” olarak adlandırılan peynirin de üretimi fazla miktarda olup, peynir ve hayvansal yağların alım-satımı da yerel ticarete önemli bir seviyede idi.³⁶

Ayrıca “Misk Sabunları” da makbul olup, belirtilen ürünlerin bir haylisi Eflak-Boğdan ile Avrupa’ya satılıyordu.³⁷ Geleneksel üretimi yapılan diğer dokuma ürünleri; yapaktan üretilen aba ile pamuktan alacalar, çarşaf ve gömleklik kalın ve ince beyaz bezlerden ve ekseri kırmızı, bazen siyah ve mavi boyalı yapaktan dokunmuş kuşaklardır.³⁸

Nahiyelerden Üsküdar genelinde şayak ile birlikte Hristiyan kadınlar yorgan olarak kullanılan “Çerge” imal ediyorlardı. Çöke nahiyesinin birçok köyünde de kendi ihtiyaçlarını gidermek üzere elbise, döşeme yatak, örtülük güzel şayak ve dayanıklı pamuk bezler ile “Pala” denilen yaygılar dokunuyordu.³⁹

Kazalarda da durum belirtilenlerden pek farklı değildir. Halk temeli tarım ve hayvancılığa dayanan faaliyetleri sonucunda yöreye özgü farklı ürünler elde ederek, öncelikle kendi ihtiyaçlarını

³⁵ SVE-H. 1291, s. 156-157.

³⁶ Ahmed Cemal, *Coğrafya-i Osmanî*, Mekteb-i Harbiye Matbaası, İstanbul 1316, s. 31; SVE-H. 1288, s. 180; SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 31; SVE-H. 1310, s. 167; SVE-H. 1319, s. 908.

³⁷ SVE-H. 1291, s. 156-157.

³⁸ Safvet Geylangil, *Resimli ve Haritalı Coğrafya-i Osmanî*, 2. Sene, 3. Baskı, Selanik Matbaası, İstanbul 1331, s. 18-19; SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 32; SVE-H. 1310, s. 167.

³⁹ SVE-1319 Malî Senesi, s. 966, 969-970.

gidermiş ve fazlasını satarak para kazanmaya çalışmıştır.

Cisr-i Mustafapaşa kazasında, Müslüman ve Hristiyan kadınlar tarafından yünden mamul şayaklar, yün ve ipekten elbiselik kumaşlar, el havluları, pamuk ipliğinden iç giyim ve gömlekler için gayet dayanıklı bezler imal ediliyordu. Ayrıca önemli miktarda hasır imalatı gerçekleşirken, bu hasırlar başta Edirne ve Rumeli-i Şarki olmak üzere diğer kazalara ihraç edilirdi.⁴⁰

Kırcaali’nin söylemeye değer sanayi ve mamulünün olmadığı kayıtlarda açıkça belirtilmiştir. Sadece kazanın Yaşlı ve Şahinler köylerinde kaşık imalatı ve satışı yapılırken, yine her köyde çorap örülüp, adi bez dokunuyordu. Yamaç mahallesinde ise adi değirmenlerde kullanılmak üzere yılda 20-30 kadar değirmen taşı imal edilirdi.⁴¹

Dimetoka’da geleneksel olarak üretimi yapılan ve meşhur olan ürünler, topraktan bardak, çanak, çömlek ve zıvanalı cep çakısıdır. Bu kaza genelinde de kadınlar çorap örüyor, şayak, aba ve sair bez dokuyorlardı.⁴²

Uzunköprü ve köylerinde de *aba* ve *şayak* gibi şeyler *mensûc* ve *imal* olunur.⁴³ Kazanın peyniri de meşhur olup, kaza dışına yılda ortalama 25.000 kıyye (Yaklaşık 32 ton) peynir ihraç ediliyordu.⁴⁴

⁴⁰ SVE-H. 1310, s. 307.

⁴¹ SVE-H. 1310, s. 327; SVE-1319 Malî Senesi, s. 981.

⁴² SVE-H. 1310, s. 345, 347; SVE-1319 Malî Senesi, s. 998.

⁴³ SVE-H. 1310, s. 366.

⁴⁴ SVE-1319 Malî Senesi, s. 993.

Ortaköy’de bazı köyler ile kasaba merkezinde şarap üretimi ve ticareti yapılmaktaydı. Sancak genelinde olduğu gibi şayak, pamuk bezler ve çerge gibi ürünler imal ediliyorsa da kaza dışına ihraç edilmeyip, kaza genelinde ticareti yapılmaktadır.⁴⁵ Havsa kazası sancak genelinde şarap üretimi ile meşhurdur. Üretilen şaraplar, Avrupa başta olmak üzere Edirne ve sair mahallere ihraç ediliyordu. Bu kaza genelinde de halk kendi ihtiyacına yetecek seviyede dokumacılık yapmakta ve çeşitli giyim eşyaları üretmektedir.⁴⁶

Özellikle Edirne Sancağı genelindeki köylerde, dışarıdan gelen dokuma ürünlerini kullanan pek azdır. Genelde ahali geleneklerine sadık kalmış, boya ve biçimleri kendileri tarafından geliştirilmiş yerli dokumadan yapılmış ürünleri giymeyi tercih ediyordu. Bu özgün giyimlerinden ötürü halk birbirinin hangi kazanın köyünden olduğunu anlayabiliyordu.⁴⁷

2. Küçük İşletmeler ve İmalathaneler

Osmanlı üretim sisteminde küçük ve müstakil işletme tipi esastır. Tarımsal üretimden başka küçük üreticiliğin ikinci yönü ise küçük sanayidir.⁴⁸ 19. yüzyılın başlarına kadar mamul mallarda ülke kendi tüketimini kendi üretimiyle karşılamıştır. Bu durumda küçük üreticilerin, büyük bir canlılık içinde olmasalar bile bir çöküş içerisinde

⁴⁵ SVE-H. 1310, s. 383; SVE-1319 Malî Senesi, s. 986.

⁴⁶ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 223; SVE-H. 1310, s. 401, 405; SVE-1317 Malî Senesi, s. 396; SVE-1319 Malî Senesi, s. 1006.

⁴⁷ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 32.

⁴⁸ Ahmet Tabakoğlu, “Osmanlı İktisadî Yapısının Ana Hatları”, *Yeni Türkiye (Osmanlı Özel Sayısı II)*, S. 32, Ankara 2000, s. 12.

olmadıkları belirtilebilir. Sanayi devrimi ürünlerinin rekabeti karşısında zanaatlara dayanan üretim faaliyetleri bazı alanlarda direnebilmiş, pek çok üretim alanında ise yıkılmıştır. Ulaşım ağının öncelikli ilerlediği bölgeler ithal mallarından ilk olarak etkilenmiştir.⁴⁹ Ulaşım ağı gelişmiş olan ve her dönem Avrupa ile diğer bölgelere göre daha erken bağlantısı bulunan Edirne ve civarında küçük esnaf ve sanayici de ithal mamullerden fazlasıyla etkilenmiş olmalıdır.

Tarım dışı üretim faaliyetleri ile kentlerde imalathaneler çevresinde örgütlenen zanaatlar, basit el aletlerine dayalı geleneksel teknolojiyi kullanmışlardı.⁵⁰ Edirne merkez kazasında 1874’te geleneksel tarzda üretim yapan kârhane miktarı, biri sabun, yedisi bükücü (İplik), ikisi ipçi, dördü çömlekçi olmak üzere toplam 14’tür.⁵¹ Kaza genelinde küçük imalathane veya atölye diyebileceğimiz altı buzhane, bir tahmishane, yirmi bir yağhane, bir kutucular (Ambalaj) ocağı, altı mumhane, yirmi kiremithane, bir lüleci fırını ile otuz iki debbâğhane vardı. Faaliyet gösteren mezbaha miktarı on olup, dördü sal değirmeni olmak üzere toplam doksan iki değirmen⁵² bulunuyordu. En önemli temel besin maddesi olan

⁴⁹ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi*, 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 224.

⁵⁰ Gös. yer.

⁵¹ SVE-H. 1291, s. 133.

⁵² Özellikle Meriç Nehrinin ikişer üçer taş değirmeni çalıştırmaya kâfi su kuvveti olduğundan üzerine birçok değirmen inşa edilmiş olup, Edirne ve civarının un ihtiyacının çoğunluğu Meriç Nehri üzerinde mevcut değirmenlerden karşılanmıştır. Ayrıca değişik yerlerde birer ikişer taşlı dere değirmenleri de bulunuyordu. Bkz.: SVE-H. 1303, s. 266; SVE-H. 1304, s. 270; SVE-H. 1305, s. 274.

ekmeği üreten fırın sayısı ise 107'dir.⁵³ Halkın bir araya gelerek sohbet ettiği, eğlendiği yirmi sekiz kahvehane ve yetmiş dokuz meyhane ile ayrıca 385 mağaza ile çoğunluğu bedesten, han ve kapalı çarşılar içerisinde yer alan muhtelif dükkânlar da Edirne kazasında ticarî hayat içerisinde yer alıyordu.⁵⁴ Ayrıca kaza genelinde biri tuz ve otuz ikisi zahire için olmak üzere toplam otuz üç anbar bulunuyordu.⁵⁵

Aynı dönem içerisinde sancağın kazaları olan Dimetoka, Kırklareli, Cısır-i Mustafapaşa (Çirmen

⁵³ SVE-H. 1292, s. 129; Osmanlı'da fırınlar sıkı bir biçimde denetlenirdi. Ekmekçilik nizamnamesinde fırınlar için "fırıncılar ekmeği çığ, kara, ekşi ve eksik işlemeyeler", "elekleri sık olup ekmekler kepekli olmaya" gibi yükümlülükler getirilmiştir. Nizamnameye göre una, hamura toz, toprak, çöp düşmeyecek, hamurganlık ve tezgâhlar temiz tutulacaktı. Fırıncıların çamaşırı, eli ayağı temiz olacaktı. Edirne'deki fırıncıların da temiz ortamda hizmet vermesini sağlamak için, ekmekçi ve fırın esnafının ekmekçilik nizamnamesinde belirtilen hıfzıssıhha ait kurallara uygunluğunun tetkiki ile gereğinin yapılması istenmiştir. Bkz.: Düstur, "Ekmekçilik Hakkında Nizamnamedir (12 Temmuz 1870)", Tertip 1, C. 2, s. 528-534; BOA., DH. MKT., 2398/75, 18 CA. 1318 (3 Eylül 1900); BOA., DH. MKT., 2415/68, 22 C. 1318 (17 Ekim 1900); BOA., İ. DH., 1387/48, 12 C. 1319 (26 Eylül 1901); BOA., BEO., 1726/129432, 16 C. 1319 (30 Eylül 1901).

⁵⁴ SVE-H. 1293, s. 123; Şehirlerde alışverişin ve ticaretin sabit ve kapalı bir mekânda yapıldığı en küçük birim dükkânlardır. Dükkân; içinde alışveriş başta olmak üzere çeşitli ticaret faaliyetlerinin yapıldığı, kapısı doğrudan çarşıya, caddeye veya sokağa açılan ve içinde perakende satış veya küçük imalat işleri yapılan yerdir. Osmanlı çarşısında ki dükkânlarda, kimi zaman her şey iç içedir. Üretim, depolama, teşhir ve satış, aynı mekânda yapılmaktadır. Dükkânlarda vitrin yoktur. Ürünlerin teşhiri basit ve sade bir biçimde yapılmaktadır. Bkz.: Ahmet Yaşar, "Çarşı: Osmanlı Şehrinde Hayatın Aktığı Yer", *İGIAD Bülten*, S. 21, İstanbul 2010, s. 6.

⁵⁵ SVE-1293 Mali Senesi, s. 158-159.

ile) Babaeski, Uzunköprü, Havsa, Pınarhisar, Kızılağaç, Ferencik-Makri’de mevcut olan işletmeler tablo 1’de gösterildiği gibidir.⁵⁶

Tablo 1. Edirne Sancağı Kazalarında 1873-1874 Yıllarında Mevcut Olan İşletme Miktarları.

İşletmeler	Edirne Sancağı'nın Kazaları								
	Dimetoka	Kırklareli	Çirmen ile Cısr-i Mustafapaşa	Babaeski	Uzunköprü	Havsa	Pınarhisar	Kızılağaç ⁵⁷	Ferecik- Makri ⁵⁸
Çömlekçi Kârhanesi	6	5	4	-	-	-	-	-	8
Mumhane	2	2	-	1	-	-	-	-	-
Debbâğhane	10	15	-	-	-	-	-	-	10
Yağhane	9	8	3	1	7	-	-	-	20
Meyhane	13	-	-	-	4	-	1	-	8
Fırın	21	37	9	9	6	2	5	-	27
Mağaza	3	44	6	-	4	-	-	-	-
Değirmen	4	10	-	8	2	2	8	-	50
Muhtelif Dükkân	23 7	73 1	25 1	99	10 1	18	65	3	-
Zahire Anbarı	-	6	-	3	1	-	1	-	-
Selhhane	-	3	1	-	-	-	-	-	-
Buzhane	-	2	-	-	-	-	-	-	-
İçki Mağazası	-	10	-	-	6	-	-	-	-
Kahvehane	-	21	10	-	9	1	8	1	-

⁵⁶ SVE-H. 1291, s. 134-137; SVE-H. 1292, s. 130-133.

⁵⁷ Kızılağaç kazasının merkezi olan Hasanbeğli Köyüne ait bilgilerdir.

⁵⁸ Verilen kayıtların, Ferencik kazasıyla, Makri nahiyesine ait tüm köylere ait olduğu belirtilmiştir.

Tuz Anbarı	-	-	-	-	1	-	-	-	-
Bezirhane	-	-	-	-	10	-	1	-	-
Boyahane	-	-	-	-	2	-	-	-	-
Kiremithane	-	-	-	-	-	-	1	-	-

1884 yılının Edirne’si hakkında malumat veren dönemin bir dergisine göre şehirde mevcut ticarî işletmeler şunlardır;

....32 zahire anbarı, 1 bal ve 1 un kaparı, 1 bedesten, 5 buzthane, 32 debbâğthane, 15 eczahane, 4 nişastahane, 13 müskirât ve 1 reji duhân fabrikası, 25 meykede, 11 hotel, 60 han, 110 fırın, 432 mağaza, 5 ateş, 88 bâr-gîr ve 7 sal değirmeni, 3.132 muhtelif dükkân ve 2 kâr-gîr çarşı, 23 gazino ve 125 kahvehane....⁵⁹.

Savaş ve işgalin olumsuz sonuçlarından yaklaşık 15 yıl sonra Edirne şehri ile sancak genelinde ekonomik hayatın yeniden canlanmış olduğu belirtilebilir. Edirne kazasında 1893 yılına ait kayıtlara göre üretim ve ticaret yapan işletmeler; 3.870 muhtelif dükkân, 280 fırın, 134 değirmen, 6 kârthane, 2 tütün anbarı, 1 gazthane, 20 civarında taş, kiremit ve tuğla ocağıdır.⁶⁰ Edirne şehir merkezinde

⁵⁹ “Edirne Hakkında Malumat”, *Şule-i Maarif*, Cüz’-2, Edirne 1302, s. 31.

⁶⁰ Bunlardan başka otel, gazino, mağaza, kahvehane, yağthane, anbar, debbâğhanelerin miktarları kayıtlarda tüm Edirne Vilayeti geneli için belirtildiğinden bunların ne miktarının Edirne kazası içerisinde olduğu tespit edilememiştir. Bkz.: SVE-H. 1310, s. 164; Belirtilen toplam içerisinde, Üsküdar nahiyesinde 57 dükkân ve mağaza, 31 değirmen ile 1 kireç ocağı ve 1’de kiremithane, Çöke’de 36 dükkân ve mağaza, 17 değirmen, Ada nahiyesinde ise 191 dükkân, 2 fırın, 21

Hamidiye Mektebi ve bazı hanelerde üretim yapan “Dest-gâh”lar da vardı⁶¹. Edirne Hamidiye Mektebi’nin sanayi şubesinde dokunan kumaşların on yıl gümrük resminden muaf tutulması gündeme gelerek talep edilmiş, ancak daha önce Manastır’da yaşanan suiistimalden dolayı bunun uygun olmayacağına karar verilmiştir⁶². Bunlardan başka Yorgi Sarandı’nın sahibi olduğu bir mensucat atölyesi de Tüfenkçiler içinde 1893’te açılmıştır. 4 personeli bulunan bu işletmede bir ayda 400 metre fanila imal ediliyordu.⁶³

1893 kayıtlarında kazalarda varlığını gördüğümüz dükkân ve mağaza miktarlarına göre öncelikle Cısr-i Mustafapaşa’nın diğerlerine oranla ticaret hayatı daha gelişmiştir. Dükkân ve mağaza miktarlarına göre bu kazayı sırasıyla Dimetoka, Ortaköy, Uzunköprü, Havsa ve Kırcaali takip

değirmen mevcuttur. Ada nahiyesinde olduğu belirtilen değirmenlerden, sekiz tanesi Bosnaköy’de dokuzu ise diğer mahallerde bulunan sal, dört adet değirmen ise dere değirmenidir. Yirminci yüzyılın ilk yıllarında Üsküdar ve Ada nahiyesinde işletme miktarları artmış, Çöke’de ise fazla bir değişiklik yaşanmamıştır. Üsküdar’ın ticarî hayatına katılan yeni işletmeler ile dükkân ve mağaza miktarı 70, değirmen miktarı 33, kireç ocağı miktarı 5 ve kiremithane miktarı da 4’e yükselmiştir. Diğer nahiyelere göre daha gelişmiş olan ve özellikle günümüzün Karaağaç mahallesinin bu gelişmişlikte büyük payının bulunduğu Ada nahiyesinin, 1902 yılında ki durumu önceki yıllara göre bir hayli ileri seviyededir. Son defa neşredilen sâlnâme kayıtlarına göre nahiye genelinde 200 dükkân, 12 fırın, 15 değirmen ve 4 gazino-hotel bulunuyordu. Bkz.: SVE-H. 1310, s. 291-292, 294-295; SVE-1317 Malî Senesi, s. 357; SVE-1319 Malî Senesi, s. 972.

⁶¹ SVE-H. 1310, s. 287.

⁶² BOA., DH. MKT., 1464/84, 3 RA. 1305 (19 Kasım 1887); BOA., DH. MKT., 1515/29, 13 L. 1305 (23 Haziran 1888).

⁶³ SVE-H. 1310, s. 287.

ediyordu. Tüm kazalarda işletme, imalathane olarak dükkân ve mağazaların yanı sıra fırın ve değirmen vardı. Her kazada olmasa da diğer işletme ve imalathaneler ise kahvehaneler, zahire anbarları, çanak-çömlek ocakları, tuğla-kiremit ocakları, kereste ocakları, taş ocakları ve yağhanelerdir (Bkz. Tablo 2).

Tablo 2. 1893 yılına ait kayıtlara göre Edirne Sancağı'nın Kazalarında Mevcut Olan İşletme Miktarları⁶⁴

İşletmeler	Kazalar					
	Cisr-i Mustafâpaşa ⁶⁵	Kırcaali ⁶⁶	Dimetoka ⁶⁷	Uzunköprü ⁶⁸	Ortaköy ⁶⁹	Havsa ⁷⁰

⁶⁴ SVE-H. 1310, s. 308, 323, 346, 367, 384, 400.

⁶⁵ Cisr-i Mustafâpaşa'da 1893'te durum böyle iken, 1903 kayıtlarına göre kazada 536 dükkân, 2 otel, 89 değirmen, 12 fırın, 1 selhane, 30 kahvehane, 55 meyhane, 1 kiremithane, 2 çanak-çömlek imalathanesi ve 3 taş ocağı bulunuyordu. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 976-977.

⁶⁶ Kırcaali kaza merkezinde 1903'te bulunan işletmeler: 60 dükkân, 10 mağaza, 16 değirmen, 11 fırın. Kazanın köylerinde ise 90 dükkân, 15 mağaza, 139 değirmen varlığından bahsedilmiştir. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 980-981.

⁶⁷ 1903'te Dimetoka kazası genelinde kayıtlarda belirtildiğine göre 1 gazhane, 1 selhane, 441 dükkân ve mağaza, 17 fırın, 71 değirmen bulunuyordu. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 997.

⁶⁸ Uzunköprü'de 1903 senesinde 84 değirmen, 16 mağaza, 3 kiremithane, 3 çanak ve çömlek kârhanesi, 1 selhane, 4 debbâğhane, 14 fırın, 30 kahvehane, 50 meyhane vardı. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 992.

⁶⁹ Ortaköy'de 1 selhane, 2 debbâğhane, 205 değirmen, 50 dükkân ve mağaza, 3 kiremithane, 13 fırın, 30 kahvehane 1903'te hizmet veriyordu. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 986.

⁷⁰ Havsa kazası genelinde 1903'te ticari hayat içerisinde; 131 dükkân, 6 fırın, 21 değirmen varlığı kayıtlarda belirtilmiştir. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 1004.

Dükkân ve Mağaza	624	165	431	338	358 ⁷¹	171
Fırın	24	11	17	13	11	6
Değirmen	85	168	64	108	210	19
Kahvehane	3	-	-	-	-	-
Zahire Anbarı	2	-	-	-	-	-
Çanak-Çömlek Ocağı	2	6	-	-	1	-
Tuğla Ocağı	2	-	8 ⁷²	-	1	-
Kereste Ocağı	2	-	-	-	-	-
Taş Ocağı	1	1	-	-	-	-
Yağhane	-	-	-	1	-	-

1893’de Edirne şehir merkezi ile kazalarında varlığı belirtilen işletmeler, on yıl sonra da aynı seviyelerde kalmıştır. Ancak 1903’te kazalar içerisinde dükkân olarak belirtilen işletmelerin miktarlarını incelediğimizde Dimetoka kazasında az miktarda bir artış yaşanırken diğer kazalarda azalmalar olmuştur. Diğer işletme ve imalathanelerin de on yıl öncesine göre aynı seviyelerde olduğunu belirtebiliriz.⁷³

3. Fabrikalar

Şehirde Rus işgalinden önce iki urba, üç içki, bir şehriye (Makarna) ve dört nişasta fabrikası vardı.⁷⁴ İşgalden sonra yukarıda belirtilen veya bunların haricinde yeni olarak açılan fabrika sayısı ise sadece dördtür.⁷⁵ Bu dört fabrikadan birisi Reji İdaresine ait olan tütün fabrikasıydı. Bunun da alet ve makineleri 1887’de sökülerek başka bir yere

⁷¹ Belirtilen bu toplam içerisinde kahvehane miktarları da dâhildir.

⁷² Belirtilen bu toplam içerisinde tuğla ocaklarının yanı sıra kiremit ocakları da bulunmaktadır.

⁷³ SVE-1319 Malî Senesi, s. 909, 976, 980, 986, 992, 997, 1004.

⁷⁴ SVE-H. 1291, s. 133; SVE-H. 1292, s. 129; SVE-H. 1293, s. 123; SVE-1293 Malî Senesi, s. 159.

⁷⁵ SVE-H. 1302, s. 253; SVE-H. 1303, s. 261.

nakledilmiş geriye sadece binası kalmıştır.⁷⁶ 1892’de ise şehirde sadece un ve ipek kozası işleyen fabrikalar üretim yaparken, önceki kayıtlarda belirtilen urba, içki, şehriye ve nişasta fabrikalarının mevcudiyeti bulunmamaktadır.

Altı adet fabrika bulunan Edirne’de, özellikle çalışan sayısı yönünden dikkat çekenler Karaağaç’ta bulunan ve ipek kozası işleyen iki adet fabrikadır. Mösyö Rişar’ın sahibi olduğu, kira ödemek suretiyle Avram Papo Efendi’nin işlettiği bu fabrikada on erkek ve yüz kadın çalışan sayesinde bir yılda 6.000 Kg koza imal ediliyordu.⁷⁷ İpek fabrikası olarak belirtilen bir diğer fabrikada yine Karaağaçtaydı. Aleksandır Hacı Kır Yazı’nın kiralamak suretiyle işlettiği bu fabrikada on erkek ve yüz on kadın çalışırken, yıllık üretimi 8.000 Kg kozadır. Bu iki fabrikanın yıllık üretimlerinin parasal karşılığı ise 588.000 Frank’tır.⁷⁸

Fabrika olarak belirtilmişse de çalışan sayısı ile taşlı mekanizmalarından sebep daha çok buharlı değirmen tarzında olduğunu gördüğümüz şehrin değişik bölgelerindeki un fabrikası miktarı dörtttür. Ahmet ve Yakup Efendi’nin işlettiği Süleymaniye Küçükpazarındaki un fabrikasının buhar makinesi yüz beygir gücündeydi. Yedi taş ve iki silindir mevcutlu bu fabrikanın, öğüteceği un miktarı ile kıymeti, henüz yeni açıldığından dolayı tam olarak bilinmiyordu. İki köprü arasında bulunan ve Fındıklıyan Leon Efendi’nin sahibi olduğu buharlı un fabrikası beş taşlı ve buhar makinesi yirmi yedi

⁷⁶ SVE-H. 1304, s. 266; SVE-H. 1305, s. 270.

⁷⁷ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 182.

⁷⁸ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 181-182.

beygir gücündeydi. Yılda 84.000 kile⁷⁹ zahire öğütülen fabrikada, sadece yedi erkek çalışıyordu. Demirtaş’da iş olmamasından dolayı üretime ara verilen Katibyan Mıgırdıç Efendinin sahip olduğu beş taş ve yirmi beygir gücünde buhar makinesi bulunan un fabrikası, sürekli işlemesi halinde yaklaşık 84.000 kile zahire öğütüyordu. Faal üretim yaptığı dönemlerde çalışan personel sayısı ise on ikidir. Yıllık zahire öğütme kapasitesi 85.600 kile ve çalışan sayısı yirmi kişi olan bir diğer buharlı un fabrikası Karaağaç Caddesinde Durfani ve Bonapace Efendiler tarafından işletiliyordu. Otuz beş beygir gücünde buhar makinesi olan fabrika yedi taşlıdır.⁸⁰

Fındıklıyan Leon Efendi, sahibi olduğu buharlı un fabrikasını kurmak istediğinde, fabrika için Avrupa’dan gelecek alet ve edevatın gümrük vergisinden muaf tutulmasını talep etmiş, bu talebi uygun görülerek ithal edilen alet ve edevat gümrük vergisinden muaf tutulmuştur⁸¹. Aynı şekilde Müslüman ve gayrimüslim farkı gözetilmeden Ahmet ve Yakup Efendi’nin kurduğu Süleymaniye Küçükpazarındaki un fabrikası da gümrük vergisinden muaf tutulmuştur⁸². Osmanlı tebaasından olmayan girişimciler ise yapacakları işlerde Osmanlı tebaasından birisi ile ortak olması durumunda işletmecilik yapabilirken, ilk kuruluş aşamasında da devletin sağladığı muafiyetten faydalanıyorlardı. Karaağaç’ta tebaadan Manolaki Efendi ile Avusturya vatandaşı Maks Rozental’ın

⁷⁹ Hubûbât ölçөгüdür. Çeşitli türleri vardı ve miktarları birbirinden farklıydı. Standart kile=20 okka=25,659 kg.

⁸⁰ SVE-H. 1310, s. 287.

⁸¹ BOA., İ. MMS., 105/4518, 10 ZA. 1306 (8 Temmuz 1889).

⁸² BOA., İ. MMS., 124/5351, 27 S. 1309 (2 Ekim 1891).

kurduğu buz fabrikası bu duruma örnek teşkil etmiştir⁸³.

Şehirde yukarıda belirttiğimiz ipek kozası işleyen iki ve un üreten dört fabrika devamlılığını sağlayarak 20. yüzyıl başlarında da varlığını korumuştur. Bunlardan başka yeni hizmete giren diğer fabrikada ise buz üretiliyordu.⁸⁴

Kazalarda ise sadece Dimetoka'da arâk, Uzunköprü'de ise un üreten fabrikalar bulunurken, Dimetoka'da rakı üreten fabrika miktarı üçtür.⁸⁵ Uzunköprü'de köprüye girişte bulunan un fabrikası Yanko Yako Efendi'nin olup makine gücü on iki beygirdi. Salarlı köyünde sekiz beygir gücünde buhar makinesi olan un fabrikası Rauf Paşa'nındır.⁸⁶

4. Çarşılar

Osmanlı'da devleti idare edenler; sadece kışla, kale, medrese ve câmiler inşa ettirmemiş, ekonomik hayatı geliştirmek ve yönetmek adına; kervansaraylar, hanlar, bedestenler, arastalar ve çarşılar yaptırmıştır. Bunların ilk uygulama yerleri ise Bursa ve Edirne'dir. Daha sonra İstanbul ve diğer bölgelere yayılmıştır.⁸⁷

⁸³ BOA., İ. RSM., 16/38, 17 Ş. 1320 (19 Kasım 1902).

⁸⁴ SVE-1319 Malî Senesi, s. 909.

⁸⁵ SVE-H. 1310, s. 346-347; Dimetoka'da mevcudu 3 olan fabrikalar 1902 senesinde de aynı miktarda kalmıştır. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 997.

⁸⁶ SVE-H. 1310, s. 367, 370; 1902'de Uzunköprü'de sadece bir un fabrikası vardır. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 992.

⁸⁷ Hüseyin Öztürk, *Tarihin ve Medeniyetin Beşiği Çarşılar*, İTO, İstanbul 2011, s. 13.

a. Alipaşa Çarşısı

Bu çarşı günümüzde olduğu gibi o yıllarda da şehrin büyük bir ticaret merkeziydi. Çarşayı, Kanuni Sultan Süleyman döneminin vezir-i azamı Cedid Ali Paşa Babaeski’de yaptırdığı kendi adını taşıyan câmisine sürekli gelir sağlamak amacıyla 1569’da yaptırmıştı.⁸⁸ O dönem 216 dükkânı olan kargir yapılı çarşı, altı kapılı olup, uzunluğu dört yüz hatvedir. Çarşı içinde çoğunlukla ecnebilerin başta mensucat olmak üzere diğer mamulleri satılıyordu.⁸⁹

1717 yılında Alipaşa çarşısını gezen Lady Montagu, çarşıda her çeşit malın satıldığı bakımlı ve temiz 365 dükkân olduğunu belirtirken,⁹⁰ 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrası yaşanan Rus işgali esnasında çarşayı gezen Annie Brassey, Alipaşa çarşısını, şark çarşılarının en ünlüsü olarak adlandırmıştır. Brassey’in aktardığına göre sıra sıra küçük dükkânlardan oluşan çarşıda o dönem ticaret yapan dükkânların sahiplerinden başka halılar ve işlemeli şallar satan İranlı tüccarlar, halı, perde ve dantel satan Balkanlı tüccarlar ve hemen her yerden mallarını satmaya gelen diğer tüccarlarda vardı. Ayrıca Fransız mücevherleri ve saatlerini satan birkaç dükkânın varlığından da bahsetmiştir.⁹¹

⁸⁸ Oktay Aslanapa, *Edirne Osmanlı Devri Âbideleri*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınlarından Sanat Tarihi Enstitüsü: 6, İstanbul 1949, s. 135.

⁸⁹ SVE-H. 1303, s. 265-266; SVE-H. 1304, s. 270; SVE-H. 1305, s. 274; SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 162; SVE-H. 1310, s. 276; SVE-1317 Malî Senesi, s. 327; SVE-1319 Malî Senesi, s. 931.

⁹⁰ Lady Montagu, *a.g.e.*, s. 71-72.

⁹¹ Annie Brassey, *Sunshine and Storm in The East*, Henry Holt and Company, New York 1880, s. 358.

b. Haffaflar (Arasta) Çarşısı

Bu çarşıya aynı zamanda Büyük Arasta denilmektedir. Selimiye Câmii için Yemiş Kapanı ile beraber Sultan III. Murad Han tarafından üstü kemerli ve kargir olarak yaptırılmıştır. İki yüz elli beş metre uzunluğunda olan çarşıda dört kapı olup yetmiş üç kemerde 124 dükkân vardı. Üstü kurşundan yapılan Arasta Çarşısı'nın, H. 1291 (1874/1875) yılında kurşunları satılarak, üste kiremit konulmuş ve kurşunların satılmasından elde edilen gelir ile çarşı onarılmıştır.⁹² Bu onarıma rağmen 1885 yılında çarşıdaki dükkânların yaklaşık üçte biri faal olup bunlarda da ayakkabıcı esnafı bulunuyordu. Geriye kalan miktardaki dükkânlar ise harap olduğu için Reji İdaresi tarafından tütün deposu olarak kullanılmıştır.⁹³

5. Bedestenler

Sancakta Edirne kazasından başka bir dönem Edirne Sancağı'nın kazası olan Ferecik'te iki adet bedesten vardı.⁹⁴

Edirne şehrinde iki adet bedesten vardı. Bunlardan Çelebi Sultan Mehmet Han tarafından kargir ve kubbeli olarak yaptırılan ve Eski Câmîye vakfedilen bedesten günümüzde de varlığını korumaktadır. Sultan II. Murad'ın yaptırıp, Dar-ül Hadis Câmii için vakfettiği bedestenin belirtildiğine göre binası mevcut olmamakla birlikte sâlnâmelere göre o dönem bedestenin bulunduğu mevki dahi

⁹² SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 163; SVE-H. 1310, s. 276; SVE-1317 Malî Senesi, s. 326; SVE-1319 Malî Senesi, s. 930-931.

⁹³ SVE-H. 1303, s. 266; SVE-H. 1304, s. 270; SVE-H. 1305, s. 274.

⁹⁴ SVE-1293 Malî Senesi, s. 158.

bilinmemektedir.⁹⁵ Ancak bu eski bedestenin şimdiki İstanbul yolunun ağzında, kale duvarına yakın bir yerde olduğu belirtilmiştir.⁹⁶

Günümüzde varlığını devam ettiren on dokuz kubbeli ve dört kapılı bedesten, 1417/1418 tarihleri arasında yaptırılmıştır.⁹⁷ Burayı ziyaret eden Lady Montagu, bedesteni ayaklar üzerine kurulmuş bir borsa olarak tanımlarken, içerisinde atları koşturmak için gerekli tüm malzemelerin yanı sıra altın ve kıymetli taşların da ticaretinin yapıldığını belirtmiştir.⁹⁸

6. Hanlar

Günümüzde han, şehir içinde konaklama ve ticaret amacıyla inşa edilen yapılar için kullanılan bir kelimedir. Hanlar mal yapımı ve ticaret işlerinin de birlikte görüldüğü yerlerdi ve isimlerini de burada üretilen mallardan alıyorlardı. Şehirler arasındaki yollarda yaptırılan ve kuruluşları bakımından çeşitli ihtiyaçları karşılayacak şekilde olanlara ise kervansaray denilmektedir.⁹⁹

Edirne’de büyük ve küçük olarak altmıştan fazla han vardı.¹⁰⁰ Şehirdeki hanlar içerisinde en

⁹⁵ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 164; SVE-H. 1310, s. 277; SVE-1317 Malî Senesi, s. 327; SVE-1319 Malî Senesi, s. 931.

⁹⁶ Mustafa Cezar, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, Mimar Sinan Üniversitesi, İstanbul 1985, s. 62.

⁹⁷ Hüseyin Öztürk, *a.g.e.*, s. 71.

⁹⁸ Lady Montagu, *a.g.e.*, s. 72.

⁹⁹ Şebnem Akalın, “Kervansaray”, Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 25, Ankara 2002, s. 299.

¹⁰⁰ SVE-H. 1291, s. 133; SVE-H. 1292, s. 129; SVE-H. 1293, s. 123; SVE-1293 Malî Senesi, s. 159; SVE-H. 1302, s. 253; SVE-H. 1303, s. 264; SVE-H. 1304, s. 256; SVE-H. 1305, s.

büyük ve şöhretli olanı, Rüstem Paşa Hanı'dır.¹⁰¹ Bunun karşısında bulunduğu belirtilen büyük han ise yaptıranın adı ile anılan Mustafapaşa Hanı'ydı. Kurşunlu Han ise Sultan II. Murad tarafından yaptırılmış ve bu hanın gelirini Uzunköprü'de yaptırdığı câmiye vakfetmişti. Halilpaşa Hanı olarak bilinen han ise Fatih Sultan Mehmed'in padişahlığı döneminde vefat eden Halil Paşa tarafından yaptırılmıştır. Bunun hemen bitişiğinde ise Çöblüce Hanı bulunuyordu. Bat pazarındaki hanı yaptıran ise Yıldırım Bayezid'in ümerasından Koyun Musa'dır. Taş Han ise Mehmed Paşa Sarayı denilen yerde, hamama bitişiktir. Yediylağzında bulunan ve Dikici esnafının bulunduğu hanı yaptıran Ekmekçizade Ahmed Paşa'dır. Ekmekçizade Ahmed Paşa'nın kethüdası Kızılbaş Hasan Ağa'da H. 1020 (1611/1612) tarihinde zindan yakınlarında bir han yaptırmıştır. Şehirde varlığı belirtilen diğer hanlar ise Saraçhane'de Hacı Alemüddin, Lari Câmi yakınında Kürkçüler, Bostancılar çarşısında diğer Kürkçüler, Bat pazarında İki Kapılı, Halebî Câmiine bitişik Esir ve İstanbul caddesindeki Ayşekadın hanlarıdır. Mezd Bey ve Katır hanlarının ise mevkileri belirtilmemiştir.¹⁰²

Yukarıda belirtilen Ayşekadın Hanı, Ekmekçizade Ahmed Paşa tarafından H. 1018 (1609/1610) yaptırılmış ve Sultan I. Ahmed'e

260; SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 164; SVE-H. 1310, s. 277; SVE-1317 Malî Senesi, s. 327; SVE-1319 Malî Senesi, s. 931.

¹⁰¹ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 164 ; SVE-H. 1310, s. 277 ; SVE-1317 Malî Senesi, s. 327 ; SVE-1319 Malî Senesi, s. 932.

¹⁰² SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 164-168; SVE-H. 1310, s. 277-278; SVE-1317 Malî Senesi, s. 327-328; SVE-1319 Malî Senesi, s. 931-933.

hediye edilmiştir.¹⁰³ Bir hayli müddet boş kalan hanın, H. 1270 (1853/1854) yılında üzerindeki kurşunlar sökülerek İstanbul’a gönderilmiş ve yerine kiremit konulmuştur. Ayşekadın hanının, dört büyük ahır, çeşitli odaları, iki şadırvanı ile birlikte, cadde üzerinde kargir dükkânları ve iki ahırın arasında üzerinde mükemmel bir kemeri olan büyük bir havuzu vardır. R. 1296 Teşrîn-i sâni (Kasım-Aralık 1880) içinde iki ahır ve iki koğuşu tamir edilerek Süvari 8. Alaya tahsis edilen hanı, 1892 yılı kayıtlarına göre nakliye taburu kullanmaktadır.¹⁰⁴ Daha sonra hana üç koğuş ve dört zabıt odası ilave edilerek topçu Cebel taburları buraya taşınmıştır.¹⁰⁵

Ancak bahsedilen bu hanlar içerisinde varlıklarını ve han olma özelliklerini devam ettirebilenler sadece Rüstem Paşa, Mustafa Paşa ve Taş Han’dır. Geri kalanlar içerisinde bir kısmı harap olmuş, bir kısmı ise yapısal değişikliklere uğramıştır.¹⁰⁶

Şehir merkezinde hanların durumu bu şekildeyken, nahiyelerden Üsküdar’ın genelinde dört han, Ada nahiyesi genelinde ise beş han bulunuyordu. Günümüzün Karaağaç’ının da bağlı olduğu Ada nahiyesinde han miktarı sonraki yıllarda yirmiye yükselmiştir.¹⁰⁷ Bunun ana nedeni

¹⁰³ Ahmet Vefa Çobanoğlu, “Ekmekçizâde Ahmed Paşa Kervansarayı”, Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 10, Ankara 1994, s. 546; Oktay Aslanapa, *a.g.e.*, s. 134; Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 89-90.

¹⁰⁴ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 166.

¹⁰⁵ SVE-H. 1310, s. 278.

¹⁰⁶ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 168; SVE-H. 1310, s. 278; SVE-1317 Malî Senesi, s. 328; SVE-1319 Malî Senesi, s. 932.

¹⁰⁷ SVE-H. 1310, s. 291, 294; SVE-1319 Malî Senesi, s. 972.

demiryolu olmalıdır. Demiryolunun gelişi ile ekonomik ve sosyal yaşam Karaağaç'ta oldukça gelişmiştir.

1876'da Edirne Sancağı'nın o dönemki kazalarından; Babaeski'de on iki, Havsa'da sekiz, Pınarhisar'da altı, Ferencik'te on iki, Kırklareli'de yirmi bir, Uzunköprü'de üç, Cısr-i Mustafapaşa'da on bir ve Dimetoka'da sekiz han varken, Kızılağaç'ta ise han bulunmuyordu.¹⁰⁸

Rus savaşı ve işgalinden önce kazalardaki hanların miktarı böyleyken, savaştan yaklaşık on beş yıl sonra dönemin kazalarından Cısr-i Mustafapaşa'da yirmi, Kırcaali'de on bir, Dimetoka'da altı, Uzunköprü'de dört, Ortaköy'de beş ve Havsa'da yedi han faaliyet gösteriyordu. Havsa'da bulunan hanlardan birisi Sokollu Mehmed Paşa vakfına aittir. Buna göre özellikle Cısr-i Mustafapaşa'nın genelinde han miktarlarındaki artışa göre ticaretin o dönem kaza genelinde hareketli olduğunu belirtebiliriz.¹⁰⁹

7. Pazar Yerleri

Pazartesi günleri Edirne şehir merkezinde kurulan günlük pazar, Edirne kazalarından Dimetoka'da salı, Kırklareli'de salı ve çarşamba, Cısr-i Mustafapaşa'da perşembe, Uzunköprü'de

¹⁰⁸ SVE-H. 1293, s. 123; SVE-1293 Malî Senesi, s. 159.

¹⁰⁹ SVE-H. 1310, s. 308, 323, 346, 367, 384, 400; 1902'de ise Cısr-i Mustafapaşa'da 14, Kırcaali'de 6, Dimetoka'da 6, Ortaköy'de 6 ve Havsa'da 8 han vardır. Uzunköprü için han miktarı belirtilmemiştir. Bkz.: SVE-1319 Malî Senesi, s. 976, 980, 986, 997, 1004.

cuma¹¹⁰ ve Pınarhisar’da pazar günleri kuruluyordu.¹¹¹

Kazalar içerisinde özellikle Dimetoka ve Uzunköprü merkezinde kurulan pazarlar büyük ölçekli diyebileceğimiz haftalık pazarlardır. Her iki pazara kazanın köyleri ile birlikte diğer kazalardan da alışveriş için bir hayli katılım vardı.¹¹² Kırcaali kazasında her hafta cuma günleri kurulan pazarda, bölge halkının ürettiği çeşitli eşya ile buğday, mısır, çavdar ve diğer hububat ürünleri ve hayvan alım-satımı da yapılmaktadır. Kazanın Yenipazar köyünde de her hafta perşembe günleri pazar kuruluyordu.¹¹³ Ortaköy’de “Hafta Pazarı” namıyla her cumartesi günü pazar olurken, bez ve kumaş ürünleri, ayakkabı gibi eşya ile meyve, sebze ve hububat ürünlerinin alım-satımı gerçekleşiyordu. Bu kazanın Akçahızır ve Mahmudlu köylerinde haftalık pazarların kurulma günü cumadır.¹¹⁴

Edirne Sancağı genelinde nahiye merkezleri veya büyük köylerden; Edirne’nin Manastır nahiyesine bağlı Kavaklı köyünde cumartesi, Pınarhisar’a bağlı Yenice köyünde pazartesi, Dimetoka’ya bağlı köylerden Sofulu’da perşembe, Alacaorta’da cumartesi, Akçahisar, Mahmudlu Cemaati ve Koşukavak’ta cuma ve Cısr-i

¹¹⁰ SVE-H. 1287, s. 130; SVE-H. 1288, s. 132.

¹¹¹ SVE-H. 1290, s. 141; Kurulan pazarların listeleri hakkında ayrıca bkz: SVE-H. 1291, s. 114; SVE-H. 1292 s. 112-113; SVE-H. 1293, s. 106-107; SVE-1293 Mali Senesi, s. 150.

¹¹² SVE-H. 1310, s. 349, 370.

¹¹³ SVE-H. 1310, s. 330.

¹¹⁴ SVE-H. 1310, s. 387; SVE-1319 Mali Senesi, s. 987.

Mustafapaşa'nın Selbükten nahiyesinde cumartesi günleri haftalık pazarlar açılıyordu.¹¹⁵

8. Kapanlar

Kapanlar, Osmanlı merkezi yönetiminin başta İstanbul olmak üzere büyük ticaret pazarlarına sahip önemli kentlerde oluşturduğu toptancı halleri, mal çardakları ve borsalardır. Kapan, Arapça *kabban* (Büyük kantar) sözcüğünden Türkçeleşmiştir.¹¹⁶

Edirne'ye gelen yiyecek ve ihtiyaç maddelerinin, uzman incelemesi, ölçüm, fiyatlandırma ve dağıtım işlerinin yapıldığı kapanlardan birisi *Eski Kapan* adı ile de bilinen *Bal*, diğeri ise *Un* kapanıdır.¹¹⁷ Sancak genelinde Edirne'den başka diğer yerlerde ise kapan bulunmuyordu.¹¹⁸ Şehir merkezinde bu kapanlardan başka daha önceleri Sultan III. Murad tarafından Sultan II. Selim'in evkafına (Selimiye Câmii) gelir olması amacıyla günümüzde ki Arasta Çarşısı ile birlikte yapılan birde *Yemiş* (Meyve) kapanının varlığı belirtilmiştir.¹¹⁹

Peremeci, *Yemiş Kapanı*'nın Eski Câmî'den Selimiye'ye çıkarken *Yediyol Ağzı*'nda solda büyük bir yapı olduğunu ve o dönem dahi kapan binasının sadece yola bakan alt kemerlerinin kaldığını belirtmiştir. Kapan binası iki katlı olup ortasında

¹¹⁵ SVE-H. 1290, s. 141; SVE-H. 1291, s. 114-115; SVE-H. 1292, s. 112-113; SVE-H. 1293, s. 106-107; SVE-1293 Mali Senesi, s. 150.

¹¹⁶ Mustafa Bozdemir, *a.g.e.*, s. 56.

¹¹⁷ SVE-H. 1291, s. 133; SVE-H. 1292, s. 129; SVE-H. 1310, s. 278.

¹¹⁸ SVE-H. 1293, s. 122; SVE-1293 Mali Senesi, s. 158.

¹¹⁹ SVE-H. 1310, s. 276-277; SVE-1319 Mali Senesi, s. 930.

meydan varmış. Ayrıca bu kapanın III. Murad tarafından değil, II. Ahmed’in saltanatında H. 1018/1609 yılında yapıldığını Kütüphaneler Umum Müdürü Hasan Fehmi’den aldığı bir vesikaya dayanarak vurgulamaktadır. Balkapanı’nın ise Yemişkapanı’nın yanında olduğunu ve bunun III. Murad’ın eseri olabileceğini belirten yazar, un kapanının ise günümüzdeki Atatürk heykelinin arkasında kısmen *Dârül-eytâm* çarşısının bulunduğu yerde olduğunu ve 1746 yangını ile 1752 depreminde zarar gören bu kapanın sonradan kaldırıldığını belirtmiştir.¹²⁰

9. Panayırlar

Osmanlı panayırları, yılda bir veya birkaç defa belirli zamanlarda, bir hafta ile bir ay süresince açık kalan, oldukça geniş bir bölgenin gereksinimlerini karşılamak üzere yerli ve yabancı tüccarın malını pazarladığı büyük ve küçük ölçekli fuar alanlarıdır. Klasik devir Osmanlı panayırları daha çok Rumeli’de toplanıyordu.¹²¹ Edirne ve civarında da uzun mesafeli ticaret ürünlerinin, yani yabancı kürk, ipekli ve yünlü kumaşlar, madeni eşya, sömürge malları, pamuk ipliğinin alınıp satıldığı çok sayıda panayır kuruluyordu.¹²²

Sancak genelinde kurulan panayırlardan en dikkat çekici olan Pehlivan panayıridir. Kurulan bu panayırdaki güreş tutma geleneği günümüzde de Kırkpınar güreşleri olarak varlığını devam ettirmektedir. Daha çok Dimetoka genelinde kurulduğunu gördüğümüz panayırlar, her yıl belirli

¹²⁰ Osman Nuri Peremeci, *a.g.e.*, s. 90-92.

¹²¹ Ömer Şen, *Osmanlı Panayırları (18.-19. Yüzyıl)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 9.

¹²² Murat Koraltürk, *a.g.m*, s. 295.

gün ve zaman aralıklarında sancağın diğer kazalarında da açılmıştır.¹²³ Panayırların diğer önemli bir özelliği de hayvan alım-satımlarının yapılması sonucunda elde edilen vergi gelirleridir. Vergi kaybını önlemek adına Dahiliye Nezareti de, Edirne ve civarında, pazar ve panayırlar dışında mahalle aralarında, meralarda köylerde pazar ve panayırlara getirilmeden alım-satım yapılmamasını, hayvan alım-satımının pazar ve panayırlarda yapılarak, verginin buralarda satılan hayvanlardan alınması gerektiğini Edirne Vilayetine bildirmiştir.¹²⁴

a. Kırkpınar (Pehlivan) Panayırı

Edirne'nin güneybatısında, Arda Nehri yakınında, Kırkpınar denilen yerde her yıl 2 Mayıs'ta (Rumî takvime göre nisanın yirminci günü) açılan bu panayırda, aynı zamanda Tuna Vilayeti ve Rumeli'nin diğer bölgelerinden gelen pehlivanlar güreş tutuyordu. Özellikle hayvan alım-satımının da gerçekleştirildiği bu panayır, 6 Mayıs'ta (*Rûz-i Hızır*)'da bitiyordu. Kırkpınar panayırında gerçekleşen alım-satım miktarı ise 20.000 kuruş civarındaydı.¹²⁵

¹²³ Edirne Sancağı ile birlikte tüm Edirne Vilayeti genelinde açıldığı belirtilen panayırların açıldığı yer ve açılış-kapanış tarihleri için bkz.: SVE-1312 Mali Senesi, (Ek sayfa).

¹²⁴ BOA., DH. MKT., 2353/95, 2 S. 1318 (1 Haziran 1900)

¹²⁵ SVE-H. 1287, s. 131; SVE-H. 1288, s. 133; SVE-H. 1289, s. 138; SVE-H. 1290, s. 138; SVE-H. 1291, s. 113; SVE-H. 1292, s. 111; SVE-H. 1293, s. 105; SVE-1293 Mali Senesi, s. 152; SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 182; SVE-H. 1310, s. 386; SVE-H. 1319, s. 987.

b. Dimetoka Panayırları

Dimetoka, Edirne Sancağı genelinde en çok panayırın kurulduğu kazadır. Kırkpınar panayırı da Ortaköy kazası kurulana kadar Dimetoka kazası sınırları içerisinde Kırkpınar köyünde açılmıştır. Dimetoka kazasının merkezinde “Paskalya panayırı” adıyla her yıl paskalyadan birkaç gün önce açılarak bir hafta kadar süren panayırda çeşitli emtianın yanı sıra hayvan alım-satımı da yapılmıyordu. Bu panayıra diğer bölgelerden gelenler başta olmak üzere katılım oldukça fazlaydı.¹²⁶

Kaza merkezindeki bu büyük panayırdan başka Sofulu köyünde her yıl 22 Mayıs’ta hayvan panayırı açılırken, Dimetoka kazasının köylerinden Derbendkebîr’de 14 Mayıs’ta, Kayacık’ta 1 Haziran’da, Hacıali’de 1 Ağustos’ta, Kocayayla’da 3 ve bazı yıllarda 5 Ağustos’ta, Elmalıyayla’da 22 ve bazı yıllarda 27 Ağustos’ta, Derbendsagır’de 3 Ağustos’ta, Koşukavak’ta 20 Ekim’de, Seyidli’de 14 Nisan’da panayırlar açılıyordu.¹²⁷

c. Ortaköy Panayırları

Yukarıda belirttiğimiz Kırkpınar (Pehlivan) panayırı idarî birim olarak kaza olduktan sonra Ortaköy kazası sınırları içerisinde düzenlenmiştir. Ortaköy kazasında *Kayacıkbaba Panayırı* bazen 31 Mayıs ve bazen de 1 Haziran’da açılarak bir gün,

¹²⁶ SVE-H. 1287, s. 131; SVE-H. 1288, s. 133; SVE-H. 1289, s. s. 138; SVE-H. 1290, s. 138; SVE-H. 1291, s. 113; SVE-H. 1292, s. 111; SVE-H. 1293, s. 105; SVE-1293 Malî Senesi, s. 152; SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 183; SVE-H. 1310, s. 349.

¹²⁷ SVE-H. 1287, s. 131; SVE-H. 1288, s. 133; SVE-H. 1289, s. 138; SVE-H. 1290, s. 138; SVE-H. 1291, s. 113; SVE-H. 1292, s. 111; SVE-H. 1293, s. 105; SVE-1293 Malî Senesi, s. 152.

Akçaalan köyü civarında kurulan *Elmalıyayla Panayırı* ise 31 Ağustos'ta açılarak üç gün sürüyordu. Ilıca köyü civarında farklı yıllardaki kayıtlara göre genelde Eylül ayının ilk haftası olmak üzere 3, 4 ve 8 Eylül'de açılmış olduğunu gördüğümüz *Manastır Panayırı* ise iki gün süresince devam ediyordu. Panayırların açık olduğu süre içerisinde tahminen Kayacıkbaşı'da 10.000 ile 15.000, Manastır panayırında 5.000 ile 6.000 ve Elmalıyayla'da 120.000 kuruşluk alım-satım gerçekleşmektedir.¹²⁸

ç. Uzunköprü Panayırı

Uzunköprü panayırı, Dimetoka ile birlikte kazalar içerisinde kayıtlarda kurulduğu belirtilen ilk panayırlardandır. İlk olarak 7 Nisan'da açıldığı belirtilen panayır, bazı yıllarda 29 Mart'ta, 1893 ve 1903 kayıtlarına göre de paskalyadan 12 gün önce açılmaktadır.¹²⁹ Önceleri üç gün açık kaldığını gördüğümüz panayırda, 1903 yılında belirtildiğine göre beş gün boyunca çeşitli emtia ve üç gün ise hayvan alım-satımı yapılırken, katılım oldukça fazladır.¹³⁰

¹²⁸ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 183; SVE-H. 1310, s. 386; SVE-1319 Mali Senesi, s. 987.

¹²⁹ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 183.

¹³⁰ SVE-H. 1287, s. 131; SVE-H. 1288, s. 133; SVE-H. 1289, s. 138; SVE-H. 1290, s. 138; SVE-H. 1291, s. 113; SVE-H. 1292, s. 111; SVE-H. 1293, s. 105; SVE-1293 Mali Senesi, s. 152; SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 183; SVE-H. 1310, s. 370; SVE-1317 Mali Senesi, s. 383; SVE-1319 Mali Senesi, s. 993.

d. Cısr-i Mustafapaşa Panayırı

Kazanın Gebran Mahallesi’nde eylül ayının ilk günlerinde başlayıp son günlerine kadar¹³¹ süren *Uzuncaabad Panayırı* açılıyordu. İlk olarak 1890’da açılan panayır 1891 yılında da açılmış, bir hayli yerli yabancı tüccar panayıra iştirak etmiştir. Ancak 1892 yılında bölgede hastalık sebebiyle karantina uygulamasına geçilince panayır açılmamıştır.¹³² Sonra ki yıllara ait kayıtlarda da Uzuncaabad panayırı hakkında bilgi verilmemiştir.

e. Kırcaali Panayırı

Kırcaali kasabasında eylül ayının sonlarında kurularak üç ile yedi gün arasında açık kalan hayvan panayırına, tüccar ve halktan geniş bir katılım oluyordu. Panayırın açık kaldığı sürede oluşan alım-satım işlemlerinin parasal karşılığı yaklaşık 160.000 kuruştur.¹³³

f. Kırklareli ve Pınarhisar Panayırları

Bir dönem Edirne Sancağı’na ait kaza olan Kırklareli’de, merkez kazada ağustos ayının ortalarına doğru *Manifatura Panayırı* ve Kırklareli civarında Köprübaşı’nda yine ağustos ortalarında bir hayvan panayırı ile Yenice köyünde paskalyadan üç gün önce bir panayır açılıyordu. Sancağın Kırklareli gibi bir dönem kazası olan Pınarhisar’da ki panayır paskalyadan üç gün önce açılırken

¹³¹ Rumî takvime göre 1 Eylül, miladi takvime göre 13 Eylül’dür. Buna göre Panayır 13 Eylül-13 Ekim arasında faaliyet gösteriyordu.

¹³² SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 183; SVE-H. 1310, s. 311.

¹³³ SVE-H. 1309, II. Bölüm, s. 183; SVE-H. 1310, s. 330; SVE-1317 Malî Senesi, s. 372; SVE-1319 Malî Senesi, s. 981.

paskalyadan bir gün önce açıldığı belirtilen bir diğer panayır da Üsküp panayıdır.¹³⁴

Sonuç

Osmanlı ticareti ve sanayisinin gelişimini öncelikle iki farklı döneme ayırabiliriz. Birincisi, ticaret ve sanayide geleneksel üretim tarzının yaşandığı dönem, ikincisi ise sanayi devrimi ve yabancıların yararına gelişen ticarî anlaşmaların tesiriyle geleneksel ticaret ve sanayinin gerilediği 19. yüzyıl ve sonrası dönemdir. Edirne Sancağı stratejik olduğu kadar ekonomik bakımdan da önemli bir bölgedir. Osmanlı Devleti genelinde olduğu gibi dönemin Edirne Sancağı'nda da ekonomik yapı, tarımsal ürünlerin alım-satımı ile oluşan ticarî faaliyetler üzerine kuruluydu. Ticaret yapılan alanın oldukça fazla olduğu sancak genelinde han, çarşı ve pazar yerlerinin sayısı oldukça fazladır. Bunların yanı sıra sancak genelinde uluslararası ticaretin gerçekleştiği panayırlar, Osmanlı Devleti genelinde olmadığı kadar fazla sayıda açılmaktadır. Ahali, genelde geleneksel yöntemler ile elde ettikleri yiyecek ve giyecekleri kendileri için üretirken, fazlasının satışını yapmaktadır. Bu geleneksel ürünlerden bazıları halen varlığını korurken, bazıları ise günümüzde unutulmuştur. Ticaretin gerçekleştiği diğer bir eksen ise bölgede üretilmeyen ürünlerin alım-satımıdır. Sanayisi pek gelişmemiş olan Edirne Sancağı'nda büyük kapasiteli üretim işletmelerinin sayısı oldukça azdır. 93 Harbinden sonra küçük işletmelerin sayısı da oldukça azalmış

¹³⁴ SVE-H. 1290, s. 138; SVE-H. 1291, s. 113; SVE-H. 1292, s. 111; SVE-H. 1293, s. 105; SVE-1293 Malî Senesi, s. 152.

ve dönemin önemli üretim sektörleri neredeyse yok olma seviyesine gelmiştir. Sancak toprakları çok çeşitli ürünün elde edilmesine müsaittir. Halkın önemli bir diğer ekonomik faaliyeti de hayvancılıktır. Ancak bu ekonomik faaliyet alanı da yaşanan savaş, işgal ve göçler ile gerilemiştir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)*

Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV)

Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemî (DH.
MKT)

İrade-Dahiliye (İ. DH)

Babıali Evrak Odası Evrakı (BEO)

İrade-Meclis-i Mahsus (İ. MMS)

İrade-Rüsumat (İ. RSM)

Sâlnâmeler

Sâlnâme-i Vilâyet-i Edirne (SVE)

SVE-1287 Hicrî.

SVE-1288 Hicrî.

SVE-1289 Hicrî.

SVE-1290 Hicrî.

SVE-1291 Hicrî.

* Belge numaraları metin içerisindeki dipnotlarda verilmiştir.

SVE-1292 Hicrî.

SVE-1293 Hicrî.

SVE-1293 Mâlî.

SVE-1302 Hicrî.

SVE-1303 Hicrî.

SVE-1304 Hicrî.

SVE-1305 Hicrî.

SVE-1309 Hicrî.

SVE-1310 Hicrî.

SVE-1317 Mâlî.

SVE-1319 Mâlî.

Kaynak Eserler ve İncelemeler

Ahmed Cemal, *Coğrafya-i Osmanî*, Mekteb-i Harbiye Matbaası, İstanbul 1316.

Akalın, Şebnem, “Kervansaray”, *DİA*, C. 25, Ankara 2002.

Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi*, YKY, İstanbul 2010.

Annie Brassey, *Sunshine and Storm in The East*, Henry Holt and Company, New York 1880.

Bizbirlik, Alpay, “Osmanlı Devleti'nde Ticaret ve Üretime Dair Değerlendirilebilir Bir Kaynak: “Tereke Defterleri” ve Edirne Tereke Defterleri Üzerine Bir Deneme”, *Türkler*, C. 10, Ankara 2002.

Bozdemir, Mustafa, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Endüstriyel Mirasımız*, İTO, İstanbul 2011.

Cezar, Mustafa, *Tipik Yapıları ile Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, Mimar Sinan Üniversitesi, İstanbul 1985.

Çadircı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, 2. Baskı, TTK, Ankara 1997.

Çobanoğlu, Ahmet Vefa, “Ekmekçizâde Ahmed Paşa Kervansarayı”, *DİA*, C. 10, Ankara 1994.

Doğru, Halime, *XVIII. Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü*, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir 1995.

Düstur, *Ekmekçilik Hakkında Nizamnamedir (12 Temmuz 1870)*, Tertip 1, C. 2, Matbaa-i Amire, İstanbul 1289.

Edirne, *Yurt Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1982.

Edirne Hakkında Malumat, *Şûle-i Maârif*, Cüz’-2, Edirne 1302/1886.

Eldem, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK, Ankara 1994.

Faroqhi, Suraiya, McGowan, Bruce, Quataert, Donald, Pamuk, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi-2, 1600-1914*, 2. Basım, Eren, İstanbul 2006.

Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, 5. Basım, Ötüken, İstanbul 2007.

Geylangil, Safvet, *Resimli ve Haritalı Coğrafya-i Osmanî*, 2. Sene, 3. Baskı, Selanik Matbaası, İstanbul 1331.

Göçer, Orhan, *Şehirlerde Ticaret Alanları*, İTÜ, İstanbul 1984.

Gökbilgin, M. Tayyib, “Edirne”, *DİA*, C. 10, İstanbul 1994.

Gökbilgin, M. Tayyib, “Edirne”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 4, Eskişehir 1997.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi-İslahat Fermanı Devri (1856-1861)-*, 5. Baskı, TTK, C. VI, Ankara 1995.

Keleş, Bahattin, “XV. ve XVI. Yüzyılda Edirne’nin İktisadi ve Ticari Hayatı”, *1. Edirne Kültür Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Edirne Valiliği, Edirne 2003.

Koraltürk, Murat, “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Edirne’de Ticaret ve Sanayi-Sermayenin Etnik Kompozisyonu”, *Edirne:Serhattaki Payitaht*, YKY, Haz: Emin Nedret İşli-M. Sabri Koz, İstanbul 1998.

Lady Montagu, *Doğu Mektupları*, Ark Kitapları, Çev: Murat Aykaç Erginöz, İstanbul 2004.

Lewis, Raphaella, *Osmanlıda Gündelik Yaşam*, Alter, Ankara 2009.

Mevsim, Hüseyin, *Bulgar Gözüyle Edirne*, Kitap, İstanbul 2012.

Önsoy, Rıfat, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, İş Bankası, Ankara 1988.

Öztürk, Hüseyin, *Tarihin ve Medeniyetin Beşiği Çarşılar*, İTO, İstanbul 2011.

Pamuk, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi*, 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.

Peremeci, Osman Nuri, *Edirne Tarihi*, Edirne ve Yöresi Eski Eserleri Sevenler Kurumu, İstanbul 1939.

Philippe du Fresne-Canaye, *Fresne-Canaye Seyahatnamesi 1573*, Kitap Yayınevi, Çev: Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2009.

Şen, Ömer, *Osmanlı Panayırları (18.-19. Yüzyıl)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1996.

Tabakoğlu, Ahmet, “Osmanlı İktisadi Yapısının Ana Hatları”, *Yeni Türkiye (Osmanlı Özel Sayısı II)*, S. 32, Ankara 2000.

Tabakoğlu, Ahmet, *Türk İktisat Tarihi*, Gözden Geçirilmiş 7. Baskı, Dergâh, İstanbul 2005.

Tekdemir, Aziz, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Meriç Nehri’nde Vapur İşletme İmtiyazı”, *Osmanlı Devletinde Nehirler ve Göller 1*, Not Yayınları, Haz: Şakir Batmaz-Özen Tok, Kayseri 2015.

Yaşar, Ahmet, “Çarşı: Osmanlı Şehrinde Hayatın Aktığı Yer”, *İGLAD Bülten*, S. 21, İstanbul 2010.

OSMANLI DEVLETİ'NİN SON DÖNEMLERİNDE SELANİK-MİTROVİÇE- ZİBEFÇE DEMİRYOLU HATTI BOYUNCA İŞLETİLEN MADENLER

Quarries Operated in Late Period of Ottoman Empire Along with Thessalonica-Mitrovica- Zibefçe Railway Line

İbrahim YILMAZÇELİK* & Sevim ERDEM**

Özet

Yakınçağlarda bölgelerarası ticaretin önemli bir değişme gösterdiği bilinmektedir. Avrupa'da hızla gelişen endüstrinin talebi sonucu, tarımsal ürünlerin dış ticarete kayması; mal akımı ilişkilerinde ve yönünde önemli bir değişime sebep olmuştur. Bu işleyiş, kendi sistemini de birlikte getirmiştir. XIX. yüzyıl sonunda yeni bir ulaşım teknolojisinin ürünü olan demiryolunun, Osmanlı'ya girişi bu şartlarda gerçekleşmiştir.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde, Selanik Şehri, Rumeli kıtasında İstanbul'dan sonra gelen en mühim ticaret merkez idi. Bu özelliği kazandıran en önemli unsur ise şehrin üç demiryolu hattının birleşme noktası olmasıydı. Bu durum ticaret hacmini bir hayli artırmış olup, bu üç hattan biri de Selanik-Mitroviçe-Zibefçe hattıydı.

Selanik-Mitroviçe-Zibefçe hattının yapımına 1872 yılında başlanmış olup, Viyana merkezli bir hattı. Hattın toplam uzunluğu 450 km'dir. Selanik-Sırbistan hududuna kadar uzanan kısmı, Avrupa demiryolu hatlarıyla birleşmekte ve uzunluğu 350 kilometreyi bulmaktaydı. Demiryolu hattının Üsküp'ten ayrılıp, Mitroviçe'ye kadar uzanan kısmı ise 120 kilometreydi. Bu hat toplamda 29 istasyondan geçmekteydi. Bunlardan bazıları Selanik, Gümülce, Gevgil, Ustrumca, Köprülü, Üsküp, Komanov, Zibefçe, Priştine ve Mitroviçe hatlarıdır.

* (Prof. Dr.); Fırat Üniversitesi, Tarih Bölümü, Elazığ, Türkiye

** (Yrd. Doç. Dr.); Bitlis Eren Üniversitesi, Tarih Bölümü, Bitlis, Türkiye

356 | Selanik-Mitroviçe - Zibefçe Demiryolu Hattı Boyunca İşletilen Madenler

Bu çalışmada, bu hat boyunca işletmeye açılan ve açılması planlanan madenlere ve maden yataklarına yer verilmiştir. Ayrıca bu madenlerle ilgili olarak ortaya çıkan çeşitli meseleler de ele alınmış olup, çalışma harita ve çizimlerle de desteklenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Selanik, Mitroviçe, Zibefçe, Demiryolu, Maden, Osmanlı Devleti

Abstract

It is known that the characteristics of intra-regional trade showed significant changes in recent history. Shifting of agricultural products into foreign trade as a result of fast developing industry in Europe, caused important changes in the volume and direction of goods trade. operation brought about its own system. The introduction of railways, a product of new transportation technology, to Ottoman territory took place under these conditions at the end of 19th century.

Province of Thessalonica was the most important commercial center in Rumelia after Istanbul. The most important factor in creating this situation was the fact that city was at the intersection of three important railway lines. As a result, trade volume in the region increased considerably. Thessalonica-Mitrovice-Zibefçe line was one of these 3 railway lines.

The construction of Thessalonica-Mitrovice-Zibefçe railway was started in 1872. Its central connection was with Vienna. Total length of the line was 450 km. The part extending until Serbian border was 350 km long and it was connected to European railway lines. The part of the railway line from Skopje until Mitrovice was 120 km long. There were 29 stations in total along this line. Thessalonica, Gümülce, Gevgeli, Strumice, Köprülü, Skopje, Komanova, Zibepçe, Pristina and Mitrovice were among these stations.

In this study, quarries and mineral deposits that were in operation or planned to be operated along this railway are evaluated. Several issues related to these quarries are discussed. The study is supported with maps and drawings.

Key words: Thessalonica, Mitrovice, Zibefçe, Railways, Quarry, Mineral Deposits, Ottoman Empire

Giriş

Batıya açılma; sadece Osmanlı Devleti'nin ihtiyacının bir sonucu olarak ortaya çıkmamıştır. Osmanlı yöneticilerinin, Avrupa kültürüne duyduğu ilgi ile Lale Devri'nde somut örneklerini vermeye başlayan Batıya yöneliş; başta Fransa olmak üzere merkantilist Avrupa ülkelerinin genişleyen üretim ve ticaret hacminin gerek duyduğu, yeni pazarlar bulmak amacıyla Doğu'ya yönelmesiyle de karşılık bulmuştur. Bölgelerarası ticaret önemli bir değişme göstermiş, tarımsal ürünlerin Avrupa'da hızla gelişen endüstrinin talebi sonucu, dış ticarete kayması mal akımı ilişkilerinde ve yönünde de önemli bir değişime sebep olmuştur. Bu işleyiş kendi sistemini de birlikte getirmiş; XIX. yüzyıl sonunda yeni bir ulaşım teknolojisinin ürünü olan demiryolunun, Osmanlı Devleti'ne girişi bu şartlarda gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti'nde, Tanzimat'tan beri özellikle bayındırlık alanında büyük bir gayret ve ilerleme görülmekteydi. Bu ilerleme, Meşrutiyet döneminde de artarak devam etmiştir. Ancak bu ilerlemeye sekte vuran önemli unsurlar da bulunmaktaydı. Devlet bütçesinin yetersiz oluşu, bu gelişimi engelleyen en önemli unsurdu. Belli harcamalardan kesinti yapılmakla birlikte, Avrupa'nın kara ve deniz alanındaki gelişmelerini takip etmek, devlet bütçesinin içerisinde bulunduğu bu malî durumla imkânsız gibiydi. 1877 yılına ait bir belgeden, bu durumu açık olarak tespit etmek mümkündür. Osmanlı Devleti'nde demiryolları ile ilgili çalışmaların; Rus harbi dolayısıyla Avrupa kısmında yapılamadığı,

Asya kısmındaki Osmanlı toprakları için ise plan bile yapılamadığı kaydedilmiştir¹.

Devlet bütçesinin yetersiz olduğu göz önüne alınarak; Osmanlı tebaasının refah düzeyinin, saadatinin ve memleketin nasıl geliştirilebileceği sorularına cevap aramak gerekmekteydi. Bu dönemdeki en önemli meselelerden biri de ulaşım ve buna bağlı olarak nakliyenin oldukça güç şartlarda yapılabilmesiydi. Ulaşım maliyeti oldukça yüksek olup, bir malın üretilen noktadan iskeleye gelinceye kadar fiyatı 3-5 kat artmaktaydı. Oysa nakliyeye verilecek hız ile köylünün elinde daha fazla kazanç kalacak, icarı ve ziraatı daha da geliştirecekti. Halkın elinde bulunan servet, yıllık olarak biraz daha artacak, belki de bu artış 3-4 misli kıymetinde olacaktı. Nakliyenin sağlayacağı fayda, sadece bununla da sınırlı kalmayacak; Demiryolu, geçtiği güzergâhtaki arazinin kıymetini de artıracaktı. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa sermayesi kendisine mahallî kullanım alanları aramakta ve ülkemize nafia alanında yapılacak yeni tesisler için, Batılı birçok sermayedar, imtiyaz talebinde bulunmaktaydı.

Sanayi İnkılâbına geçişle birlikte hammadde ve pazar arayışına giren emperyalist devletler, XIX yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı Devleti'nden demiryolu imtiyazı alabilmek için uğraş vermişlerdir. Bu devletler farklı gereksinimler ile demiryolu imtiyazı alma gayreti

¹ “...Memâlik-i Mahrûsâ'da şömendiferler tahdîd edilse de bu husûsâtın Memâlik-i Avrupa kısmında icrası Rus Muharebesi neticesi olarak husûle gelememiş ve el-yevm Asya-yı Osmânî için dahi bir muntazam plan görülememiştir...” Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.). *Yıldız Esas Evrakı (Y. EE.)* 12/33, Miladi 1877.

içine girmiş olmakla beraber; Osmanlı topraklarında bulunan zengin petrol yataklarını içine alacak şekilde nüfuz alanlarını genişletmeye çalışmışlardır. İngiltere ve Fransa gibi devletlere, XX. yüzyılın başında Chester Projesi ile Amerika da dâhil olmuştur. Bu dönemde, çok sayıda devlet gibi Amerika da kendi imal ettiklerini korumak amacıyla, Gümrük Kararnamesi'ni ilan etmiş, dışarıdan kendi ürettiği mal türünde olan ürünlerin girişine engel olmuştur. Bu da Avrupa'nın, Osmanlı Devleti'ne olan ihtiyacını fazlasıyla artırmıştır. Osmanlı Devleti bu durumdan istifade etmiş ve ülkenin bayındırlaşmasına imkân sağlamıştır.

Osmanlı idarecilerine göre; *sermayedarlar ülkemizde yer bulamadıkları takdirde, Afrika ve Asya ülkelerine müracaat fikrine düşeceklerdi ve dolayısıyla bu fırsatı kaçırmamak gerekiyordu*². Ancak şu gerçek de göz ardı edilmemeliydi. Osmanlı Devleti'nin bu sermayeye yani Avrupa sermayesine ihtiyacı olmasının yanı sıra, Avrupa için de Osmanlı Devleti oldukça önemliydi³.

İmtiyaz sırasındaki *Teminat Sistemi* devlet bütçesi için önemli bir açık oluşturmakla birlikte başka çare de görünmemekteydi⁴. Demiryolu ve

² Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Y. EE. 12/39, H. 22 Rebiü'l-evvel 1308/24 Teşrin-i evvel 1306 (5 Kasım 1890).

³ BOA. Yıldız Tasnifi Perakende Ticaret Nafia Nezareti Maruzatı (Y. PRK. TNF.) 2/18, H. 12 Şevval 1305 (22 Haziran 1888).

⁴ Osmanlı devletin sözleşme yaptığı demiryolu inşa ve işletmesi kumpanyalarının istihkaklarının kilometre garantisi üzerinden gelirlerinin ödenmesi işi, Düyun-u Umumiye idaresince yerine getirilmekteydi. Kilometre teminatına haiz hatlar: Selanik-İstanbul, Selanik-Manastır, İzmir-Kasaba ve uzantısı, Anadolu Demiryolu hattıdır. Teminatsız hatlar ise:

tramvay gibi vesaire taşımacılık imtiyazlarında, teminat akçesi taahhüdü, Devlet hazinesine büyük bir yük olmakla birlikte, bu taahhüdün çok da olumsuz sonuçlar doğurmadığı görülecektir. Zira devletin sözü, hattın tamamlanmasından sonra başlamakta idi. Ancak ilk senelerde hat iyi çalışmayıp halkın kullanım alışkanlığı kazanmasına kadar, devlet açık vermektedir. Fakat kısa süre sonra görülmüştür ki, demiryolları sayesinde aşar geliri artış göstermiştir. Dolayısıyla daha çok üretilecek, daha fazla vergi verilecek ve bu artış sürekli olarak devam edecekti. Belki de devlet için hiçbir gelir sağlamadığı yerden bile hâsılat alınarak, bütçeye katkı sağlanmış olunacaktı. Böylece devlet ilk başlarda fedakârlıkta bulunmuş olsa bile, zaman içerisinde bu açık kapatılacaktı. Devletin demiryolları konusundaki en büyük fedakârlığından biri de 1878'te kumpanyaları, kurulum aşamalarında, dâhili ve gümrük vergisinden muaf tuttuğuna dair kanun yayınlamasıdır⁵. Ancak, devlet daha sonraki yıllarda çıkardığı kanun ve nizamlarla bu muafiyetlere sınırlamalar getirmiştir⁶.

Zamanla kilometre teminatının yerini başka bir muafiyetler almıştır. Samsun'dan Sivas'a kadar inşa edilecek demiryolu imtiyazını alan Mösyö Döparşink, yeni bir teminat türü ortaya atmıştır. Buna göre bölge, aşar vergisinin fazlasının yarısına (%50) ortak olmuştur. Devlet buradan yarı miktarda aşar vergisi dahi elde edemezken; imtiyaz sahibi

İzmir-Aydın ve uzantısı, Mersin-Adana, Yafa-Kudüs, Mudanya-Bursa ve Beyrut-Şam-Havran hatlarıdır.

⁵ BOA. *Ticaret Defteri* (T.) 2302, 15 Şubat 1293 (27 Şubat 1878), s. 96.

⁶ BOA. T. 2302, 11 Eylül 1313 (23 Eylül 1897), s. 95.

bir an evvel kar elde etmek için, yolu tamamlayacak ve aşar vergisi ne kadar fazla olursa imtiyaz sahibinin eline de o kadar miktarda kazanç geçecekti. Demiryolları, Osmanlı tebaasının ve hazinesinin menfaatine hizmet eden ortak mal durumundaydı. Bu sebeple demiryolların sağlayacağı menfaati göz önüne alarak, devlet halkına yeni bir vergi koymaktan geri durmamıştır. İmtiyaz projelerinin birçoğunda çeşitli muafiyetler ve haklar talebinde bulunanlar olmaktadır. Bazen devlet, teminat olarak güzergâhlarda bulunan maden, taş ocakları ve ormandan istifade hakkını da taahhüt olarak vermektedir⁷. Bazen de 40-60-100 kilometrelik alandaki arazinin kullanımına izin verebilmektedir. Arazi kullanımları sırasında mukavelenamelerde, bu arazinin hangi amaçla kullanılacağı açıkça belirtilmektedir⁸. Devletlerarasındaki rekabet, bu dönemde demiryolu hatlarına da yansımıştır. İmtiyaz sahibi Devletler, sık sık kendi hakları dâhiline yakın yerlerde, bir başka devlete aynı nitelikte veya farklı nitelikte hakların verilmesine engel olmaya çalışmışlardır⁹.

I. Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı topraklarında en fazla yabancı sermaye yatırımı demiryolları sektörüne yapılmıştır. Oldukça karlı bir yatırım olan demiryolu imtiyazı ile Batılı devletler, ülkede bulunan ucuz hammadde kaynaklarından istifade etmişler, demiryollarının yapımından sonra yatırım yaptıkları bölgenin ihtiyacına göre hammadde ve gıda maddelerinin

⁷ BOA. Y. EE. 12/39, H. 22 Rebiü'l-evvel 1308/24 Teşrin-evvel 1306 (5 Kasım 1890).

⁸ BOA. Y. PRK. TNF. 6/73, (Tarihsiz).

⁹ BOA. Y. PRK. TNF. 6/73, (Tarihsiz).

üretimini artırarak, ihracat yapma imkânını bulmuşlardır. Osmanlı Devleti'nin topraklarında demiryolu yapmak için ilk girişimi başlatan İngiltere olup, 1850'lerden itibaren Batı Anadolu'da etkinliğini artırmıştı. 1890'lı yılların başından itibaren de Fransa'nın, Suriye ve Filistin'de etkinliğini arttığı görülmektedir. Yine aynı dönemde İzmit-Ankara ve Eskişehir-Konya ile XX. yüzyılın başında Bağdat Demiryolu yapımının başlaması ile birlikte bu devletlerin arasına Almanya'da katılmıştır. XX. yüzyılın başında ise Chester Projesi ile Amerika da bu devletlere dâhil olmuştur¹⁰.

Osmanlı Devleti bu dönemde imtiyaz vermeden herhangi bir yatırım yapabilecek durumda değildi¹¹. XIX. yüzyıl her açıdan Osmanlı Devleti için oldukça zor bir dönem olmuştur. Tanzimat sonrası yapılan yenilik hareketleri, devletin içerisinde bulunduğu zor duruma çare olmamış, siyasî ve askerî şartların her açıdan oldukça zor olduğu bir dönemde 31 Ağustos 1876'da, Sultan Murat tahtan indirilmiş ve yerine kardeşi II. Abdülhamid geçirilmişti.

¹⁰ Sevilay Özer, "Chester Projesi'nin Hâkimiyet-i Milliye Gazetesine Yansıması", *History Studies Ortadoğu Özel Sayısı / Middle East Special Issue*, 2010,s.288-289. Ayrıca bkz. Bülent Bilmez Can, *Demiryolundan Petrole. Chester Projesi (1908-1923)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000,s.112-114.

¹¹ Osmanlı Devleti gerek Anadolu'da ve gerekse Balkanlar'da yaptırdığı veya yaptırmayı düşündüğü demiryolları için yüklenicilere bir kısım imtiyazlar vermek zorunda kalmıştır. İmtiyaz; **"İtibari bir hak olarak"**, bir işi veya görevi başkalarına yaptırmak üzere, resmî veya özel izinle bir kişiye veya kuruluşa, belirli süreler, sınırlar ve nizamlar dâhilinde tahsis edilen haklardır.

II. Abdülhamid de Sultan Abdülmecid'in oğlu olup, 21 Eylül 1842 tarihinde doğmuş, 31 Ağustos 1876 tarihinde tahta geçmiş ve 27 Nisan 1909 tarihinde tahtan indirilmiştir. Tahtan indirildikten çok sonra 10 Şubat 1918 tarihinde vefat etmiştir. Tahta bulunduğu 33 yıllık süre içerisinde Osmanlı Devleti, Mısır'daki İngiliz işgalinden (1882) Trablusgarp'ın İtalya'ya teslim olduğu 1912 yılına kadar, Batının sömürgeci fetih siyasetinden uzak kalmayı başarmıştır. Fakat bu durum, Avrupalıların ticarî ayrıcalıklarını kullanarak, Osmanlı topraklarında kendi malî, ekonomik ve hatta kültürel hâkimiyetlerini kurmalarını engelleyememiştir.

Malî alandaki en önemli gelişme, dış borçların 280 milyon Türk lirasından 116 milyona düşürülmesi için, Kasım 1881'de çıkarılan *Muharrem kararnamesi* ile Osmanlı gelirlerinin bir kısmının uluslararası kurum niteliğindeki *Kamu Borçları İdaresi*'ne (*Düyun-u Umumiye*) devredilmesidir. Bu dönemde iktisadî sahada dünya kapitalizmi, Osmanlının kanını emekte olup; borçlanmadan dolayı bir taraftan bankalar, demiryolları, maden işletmeleri, gaz ve su işletmelerinden vergi alamamakta, ancak diğer taraftan da çeşitli sebeplerden dolayı devlet ithalata gümrük vergisi koyamamaktaydı. Bu durumda gelirler Osmanlı hazinesine gitmemekte, Londra, Berlin, Paris ve Viyana kasalarında toplanmaktaydı¹².

Osmanlı'yı imtiyaz vermeye sürükleyen sebepler sadece bunlar da değildi. Memleketin

¹² Jean Paul Garnier, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu, II. Abdülhamid'ten Mustafa Kemal'e*, Türkçesi: Zeki Çelikkol, Remzi Kitabevi, İstanbul-2007, s. 65.

zenginleşmesini ve kalkınmasını temin etmek, mevcut kaynakları değerlendirmek, boş ve atıl kalmamalarını da temin etmek gerekiyordu. Bu dönemde mevcut olan kaynakları, devletin kendi imkânlarıyla değerlendirmesi güç olduğundan, bunu sermaye sahibi şahıslara veya şirketlere yaptırmak ve elde ettikleri gelirden pay almak daha makul görülmekteydi. Böylece imtiyaz tanımak suretiyle, ülkeye yabancı sermaye akışı olacağından, Avrupa devletleri yaptıkları yatırım sebebiyle Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunmasını kendi çıkarları için de uygun görecektir¹³.

Meşrutiyet dönemi Osmanlı bürokrasisinin ilerici takımı da borçlanmadan yanaydı. Rusya gibi bir düşman karşısında, Batı ile ilişkileri sıkılaştırmak gereğini ve Avrupa'nın kaderini Osmanlının kaderi ile düşümlmek için, Avrupa'nın bu coğrafyaya sermaye bağlamasının kaçınılmaz olduğunu düşünmekteydiler¹⁴. Bürokratların borçlanma düşüncesine, II. Abdülhamid kendi devrinde karşı çıkmıştır. Abdülhamid, “*Devlet masraflarının istikraz akdiyle kapatılması kötü olan durumu daha da şiddetlendirir ve hükümet içinde hükümet olan Düyun-u Umumiyye'nin tüm gelirlere el atmasına sebep olur*” şeklinde düşünmekteydi¹⁵.

Ancak Avrupa sermayesi bu dönemde, Osmanlı Devleti'nde demiryolları, elektrik,

¹³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, TTK. Yay., Cilt VII, Ankara-2001, s. 269.

¹⁴ Stafanos Yerasimos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, Cilt 2, Çeviren: Babür Kuzucu, İstanbul-2002, s. 370

¹⁵ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara-2000, s. 50.

tramvay, su, liman ve rıhtım, sanayi, ticaret, madenler, banka ve sigorta yatırımlarında önemli bir paya sahip olmuştu. Böylece Osmanlı Devleti hem kazanmış, hem de kazandırarak borçlarını ödenmeye çalışmıştır. Uzun zamandır imtiyazların verildiğini ve iyi sonuçlar alınmadığını düşünen, II. Abdülhamid meselenin mukavele şartlarından mı, yoksa ehil olmayan insanlara verilmesinden mi kaynaklandığını tam olarak bilmemekte, ancak daha önce verilen imtiyazlardan devletin pek kazançlı çıkmadığını ifade etmekteydi¹⁶.

Osmanlı Devleti'nde yabancı sermayenin yatırım alanlarına yönelmesi, ancak devletin vereceği izin ve güvenceye bağlıydı¹⁷. Şehirlerde ve kasabalarda meydana getirilecek imtiyaz teşebbüsleri; fayda ve zararı ilk olarak belediye sınırlarını etkilediğinden, imtiyaz verme konusunda yerel yönetimlerin alacakları tavır önemliydi. Bazı durumlar da ise imtiyaz tâlipleri Ticaret ve Nafia Nezareti'ne mi, yoksa ilgili Belediyeye mi başvurmak gerektiği konusunda tereddütler yaşamaktaydı. Bünyesinde Fen Heyeti bulundurmayan Taşra Belediye Daireleri, nafia hakkında gerekli tetkikatı ve muameleyi uygulama, değerlendirme hakkına sahip olup; müteşebbisler tarafından yapılacak başvurularda, müracaatlar ilk olarak Belediye İdareleri'nce değerlendirilmekteydi. Belediyeler hazırladıkları tezkereleri, Ticaret ve Nafia Nezareti'ne

¹⁶ BOA. Y. EE. 4/31, E. Tas. Nu:9-72/2008, H. 1305 Cemaziye'l-ahir 8 (21 Şubat 1888).

¹⁷ Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tedkik*, Ankara-1970, s. 96. Ayrıca bkz. Necla Geyikdağı, *Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye 1854-1914*, Hil Yayın, İstanbul-2008, s. 17-56.

gönderirlerdi. Söz konusu imtiyaz için başka taliplerin olup olmayacağı durumu da göz önüne alınarak, dönemin devlet gazetesine ilan verilir ve böylece tüm Osmanlı tebaasına duyurulmuş olurdu. Bu uygulamalardan sonra yeni taliplerle birlikte değerlendirilmeye başlanırdı¹⁸.

Devlet imtiyaz verirken, arz-talep doğrultusunda hareket etmekteydi. Kuş uçmaz kervan geçmez yerler için yapılan başvurular değerlendirmeye alınmamaktaydı. İnsanların olmadığı, yük ve nakil işlerinin gerçekleşmediği bir yerde otomobil işletme, demiryolu, tramvay inşa etmenin mantıklı bir yönü yoktu. Zaman, emek ve sermaye kaybından öte bir durum değildi. Rumeli demiryolu hattının yapımı sırasında, demiryolu hattının asıl geçirilmesi gereken yerlerden geçirilmeyip; lüzumsuz mevkillerden geçirilmiş olmasından dolayı, 93 Harbi sırasında bu hattan istenildiği kadar istifade edilememiştir¹⁹.

İmtiyaz sürelerinin uzatılması veya reddi, yapılan başvurunun niteliğine göre değişmekteydi. İmtiyazlarda, ruhsat ve izinler nizamnameye uygun olarak verilmekteydi²⁰. İmtiyaz başvuru şartlarında

¹⁸ BOA. M. V. Dosya No: 128, H. 1327 Cemaziye'l-evvel 20 (9 Haziran 1909).

¹⁹ BOA. M. V. Dosya No: 110, H. 1322 Receb 8 (18 Eylül 1904).

²⁰ "...Müsâ'ade-i resmiye ve ruhsât-ı resmiye edenlerin ifâ etmeleri lâzım gelen şartları ve merâsimleri uyguladıktan sonra nizâmnamenin üçüncü maddesine göre "...sahib-i istid'ânınmüsâ'ade-i imtiyâziyyedenneş'et eden şerâ'it ve taahhüdâtın tamamen icrâsına servet ve iktidârı bir sûret-i kâfiyyede emniyet bahs olmadığı halde istidânâmesiylemutasavvır olan teşebbüsün icrâsına girişecek ve kudret-i maliyeleri şerâ'it-i imtiyâziyyedenterettüb eden taahhüdâtın tamamen ifasına zaman kâfi olacak olan

aranan bir özellik de malî açıdan yeterlilikti. Başvuru yapan kişinin, yapacağı işin kapasitesine göre malî bir güce sahip olması gerekmektedir. Bu malî destek, bireysel veya şirketler aracılığıyla olabilirdi. Nafia Meclisi'ne başvurmadan önce, bu durum göz önüne alınmaktaydı. Çünkü devlet yapılan her başvuruyu gözden geçirmekte, malî teminata dayanarak, imtiyaz vermektedir. İmtiyaz onaylandıktan sonra, malî durumdaki oluşan eksiklik karşısında, devlet yeniden ihaleye çıkmaktaydı²¹. İmtiyaz başvurularında, devlet ilk başvuru esnasında, teminat bedelini de istemekteydi. Yapılan her başvuruda bu bedel istenmekte olup, kişi daha sonra bu başvurusundan vazgeçse dahi geri ödemesi yapılmazdı. Ödenen teminat miktarına devlet tarafından el konulurdu. Ancak bu duruma gelinmemesi için oldukça çaba sarf edilir, gerektiğinde teşebbüsün sağlayacağı fayda ve zarar göz önüne alınarak, teminat bedelinin ödemesi yapılmadan da çalışmalara başlanabilirdi²². Ticaret ve Nafia Nezaretlerinin imtiyaz başvurularında öncelik verdiği konulardan biri de haritalardı. Haritalar sunulmadan hiçbir talep değerlendirmeye alınmamaktaydı. Ancak bazı istisnai durumlarda beklemeler olmaktaydı. Haritaların bir nüshası Nafia Nezareti'nde saklanırken, bir nüshası da imtiyaz sahibine verilirdi. Haritaları zamanında hazırlanmayanların

sermayadarân taraflarında pulunda ve muntazam bir kıt'a vekâlet-nâme dahi takdim etmesi lâzım geleceği...". BOA. T. NFM. 721/60, H. 1305 Rebiü'l-ahir 26 (11 Ocak 1888).

²¹ BOA. T. NFM. 721/62, H. 1305 Cemaziye'l-evvel 3 (17 Ocak 1888).

²² BOA. Y. PRK. TNF. 3/69, H. 1310 (1892/1893).

imtiyazlarının feshedildiği durumlar da olmaktadır²³.

Bu dönemde alınan imtiyazlarla, Osmanlı Devleti coğrafyasında, batılı devletlerce hâkim nüfuz sahası oluşturulmaya çalışılmıştır. İmtiyaz istenirken dikkat edilenler arasında; aynı iş için ikinci bir imtiyaz hakkının tanınmasına engel olunmaya çalışılmıştır. Bunu mukavelename ve şartnamelerde görmek mümkündür. Devlet bazen bu kuralı uygulamak zorunda kalmış olmakla birlikte, bu durum her zaman için geçerli olmamıştır²⁴. Bazı kaynaklarda, Sultan II. Abdülhamid devrinde verilen imtiyazlarda, Almanya'nın payının fazla olduğu ifade edilmektedir. Ancak İngiltere ve Fransa tebaasının bu dönemde de ağırlığını koruduğunu söylemek mümkündür²⁵. Zira bu dönemde İzmir'in havagazı ve elektrikle aydınlatması imtiyazı İngiltere elinde bulunduğu gibi, Beyrut Suyu imtiyazı ve daha pek çok imtiyaz da Fransa'nın denetiminde bulunmaktaydı. Yine bu dönemde, Yabancı devletler Osmanlı sınırlarında yatırım yapan kendi uyruklarından olan kişilerin başvurularını, devlet

²³ BOA. Y. PRK. TNF. 3/69, H. 1310 (1892/1893).

²⁴ Bursa-Çekirge Tramvay Hattının Mukavelenamesinin 21. maddesinde "...Hattın iki tarafında birer kilometre mesâfede taraf-ı hükümet-i seniyyeden ahireten tramvay inşâ'sı için ruhsât verilmeyeceğinin ve işbu imtiyaz taleb olunân tramvay hatlarının temdidî hususlarında hakk-ı rüchânımız olacağının tasrîh ile..." BOA. T. NFM. 722/33, H. 1310 Safer 15 (8 Eylül 1892).

²⁵ Ertan GÖKMEN, " II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Maden İmtiyazları (1878-1899)", *DEVİR-İ HAMİD Sultan II. Abdülhamid*, Hazırlayanlar: Mehmet Metin Hülâgu, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Cilt 2, Kayseri 2011, s.47.

olarak desteklemiş ve sahip çıkmışlardır. Sefaretler bu konuda oldukça tesirli olmuştur. Padişahın kendileri lehine karar alması için, nezaret düzeyinde çaba harcamışlardır²⁶.

Bu dönemde demiryolları güzergâhlarda işletilen madenler konusuna geçmeden önce söz konusu bu güzergâhlar hakkında kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır.

I. İstanbul-Selanik ve Diğer Demiryolu Güzergâhları

Osmanlı Devletinde, Balkanlar'da yabancı sermaye tarafından inşa edilen ve bu sebeple de bu ülkelerin kontrolü altında bulunan başlıca demiryolu hatları şunlardır:

Fransız kontrolü altında Selanik-Dedeağaç-İstanbul: 320 mil

Alman kontrolü altında Selanik-Manastır: 136 mil

Avusturya kontrolü altında İstanbul-Bulgar sınırı: 230 mil

Kuleli-Burgaz-Dedeağaç: 90 mil

Selanik-Mitrowitza (Mitroviçe): 225 mil

Sırp sınırı üz. Üsküb'den Zeyfbeck'e (Zibefçe): 52 mil

Osmanlı Devleti'nde inşa edilen demiryollarını, bütünü incelendiği zaman bunları, iki sınıfa ayırmak mümkündür. Bunlardan birincisi, stratejik sebeplerden dolayı yapılan ve sermayesi Osmanlı Devleti tarafından karşılanan demiryolları; ikincisi ise özel teşebbüs tarafından

²⁶ BOA. Y. PRK. TNF. 5/3, H. 1314 Şevval 27 (31 Mart 1897).

ticari amaçlarla yapılan ve sermayesi de onlar tarafından karşılanan demiryollarıdır²⁷.

Balkanlara yapılan demiryollarının büyük bir kısmını ikinci sınıfa sokmak mümkündür. Bu dönemde Selanik şehri her açıdan çok büyük bir önem kazanmış olup; İstanbul'dan Selanik ve Manastıra gidecek olan bir kişinin gideceği demiryolu hatları ekteki haritada verilmiştir (Bu hatları gösterir harita bkz. **EK: I**).

1430 yılında Osmanlı hâkimiyetine geçen Selanik, 1912 yılına kadar yaklaşık 482 yıl Osmanlı idaresinde kalmıştır. Önemli bir geçiş noktasında olan bu şehir, zamanla Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki en önemli limanı olmuştur. Ege Denizi'ne bakan Selanik limanı, Akdeniz'den Karadeniz'e giden ve ticaret yapan uluslararası gemilerin güzergâhları üzerinde bulunduğundan, gemiler Selanik'e uğramadan geçmemekteydi. Süveyş kanalının açılışı ile Selanik kenti İngiliz malları için en kısa yolu oluşturmaya başlamış olup, demiryollarının yapılması ile birlikte ticarî olarak da büyük bir önem kazanmıştı²⁸ (bkz. **EK: II**).

XIX. yüzyılda birçok Osmanlı şehrinde olduğu gibi Selanik limanı da iç bölgelerle olan bağlantısını deve kervanlarıyla sağlamaktaydı. Bu durum iç bölgelerin en yakın merkezlere ulaşımını bile oldukça güç bir hale getirmekteydi. Zira 1881

²⁷ M. Metin Hülâgü, “ Sultan II. Abdülhamid Dönemi Demiryolu Politikası”, *DEVİR-İ HAMİD Sultan II. Abdülhamid*, Hazırlayanlar: Mehmet Metin HÜLAGU, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Cilt 3, Kayseri 2011, s.140-141.

²⁸ Özlem Yıldız, “20. Yüzyıl Başlarında Selanik Limanında Deniz Ticareti”, *ÇTTAD*, XII/24, (2012/Bahar), s.27.

yılına gelinceye kadar, Selanik ve diğer illerde, inşa edilmiş hiçbir köprü ve şose yolu bulunmamaktaydı. Ancak hemen bir yıl sonra bölgede toplam 536 köprü ve 158 kilometrelik karayolu inşa edilmiştir²⁹. Selanik Şehri, Yunanistan'ın bağımsız olmasıyla, Sultan II. Abdülhamid döneminde, bir hudut mıntıkası haline gelmiştir. Devlet bu şehri kontrol altında tutmak için bu şehirdeki ulaşım ve alt yapı hizmetlerine büyük bir önem vermiş, her yönden gelişmiş ve gelişmeye açık bir Osmanlı vilayeti yapmaya çalışmıştır. Bu dönemde neredeyse bayındırlık alanında, başkent İstanbul'da atılan her yeni adım burada da uygulanmıştır. Kapitalizme açılma sürecinde görülen ekonomik ve sosyal değişimden Balkanların en önemli liman kenti olan Selanik Şehri de etkilenmiştir³⁰.

Ancak Avrupa ülkelerinde artık devir, demiryolu devriydi. Selanik'in iç bölgelerle bağlantısını sağlamak için demiryoluna da ihtiyaç bulunmaktaydı. Bu amaçla **Selanik- Mitroviçe** arasında 1871-1874 arasında ilk demiryolu hattı inşa edilmiştir. Bu hat 1888'de **Üsküp yoluyla Sırbistan ağına** bağlanmıştır. Böylece Selanik'in Avrupa'yla bağlantısı kurulmuştur. Deutsche Bank'ın verdiği sermayeyle 1891-1894 arasında Selanik'ten Batı Makedonya'nın en büyük kenti olan **Manastır'a dek uzanan ikinci bir hattın**

²⁹ Selahattin Bayram, *Osmanlı Döneminde Selanik Limanı (1869-1912)*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2009,s.21.

³⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Selahattin Bayram, *Osmanlı Döneminde Selanik Limanı (1869-1912)*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2009. Ayrıca, Sultan Hamid dönemi başlarında Selanik şehrinin konumu için (Bakınız **EK: IV**).

inşası tamamlanmıştır. 1893-1896 arasında inşa edilen üçüncü bir hat da **Selanik-Dedeağaç yolundan İstanbul'a** bağlanmıştır. Demiryolları, Makedonya ekonomisinin gelişimine oldukça tesir etmiş, bununla birlikte bu üç hattın varış noktası olan Selanik, en hızlı ve en fazla gelişime uğrayan şehir olmuştur. Bu demiryolları Kavala hariç, diğer ikinci derecedeki limanları önemsizleştirmiş ve ticareti Selanik limanına yöneltmiştir³¹.

Bu dönemde bölgede bulunan başlıca demiryolları güzergâhları aşağıda verilmiştir. Bu demiryolları hakkında daha önceden yayınlanmış pek çok eser bulunmaktadır³². Aşağıda bu güzergâhlar verilirken, bu eserlerde yer alan bilgilerin yanı sıra konu ile ilgili olup, bu eserlerde kullanılmayan bir kısım belgelere de yer verilmiştir.

a. Rumeli Demiryolları Güzergahları

Rumeli Demiryolları, askerî ve siyasî ihtiyaçlar göz önünde bulundurarak³³, İstanbul ve Balkanlar ile Avrupa arasında irtibatı sağlayacağı düşünülen büyük teşebbüstür³⁴.

³¹ Özlem Yıldız, *II. Meşrutiyet'ten I. Dünya Savaşı'na Osmanlı Devleti'nde Deniz Ticareti (1908- 1914)*, DEÜ. Atatürk ilkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir, 2012, ss.104-105.

³² Mesela bu çalışmalar içerisinde ilk sırada, Vahdettin Engin, *Rumeli Demiryolları*, Eren Yayınları, İstanbul,1993, eser sayılabilir.

³³ Gül Tokay, *Makedonya Sorunu, Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908)*, Afa Yayıncılık, İstanbul-1995, s. 87. Rumeli Demiryolu hatları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Vahdettin Engin, *Rumeli Demiryolları*, İstanbul,1993,

³⁴ Bulgaristan'ın 5 Ekim 1908'de bağımsızlığını ilan etmesiyle Osmanlı Devleti istemeyerek de olsa Bulgaristan'ın bağımsızlığını tanımıştır. Bulgaristan, Doğu Rumeli

Rumeli Demiryolu hatlarının bir kısmının Bulgaristan tarafında kalmasından dolayı devlet bu kısımların inşası sırasında kumpanyaya gümrük muafiyeti tanımıştı³⁵. Devlet bu hatların bir kısmının elden çıkmasından dolayı, 1874 ile 1878 yılları arasına ait, muaf tutulan gümrük mallarının bedelini, Bulgaristan'dan talep etmiştir. Bu bedel 10.000 Frank kadardı³⁶.

Rumeli Demiryolları Kampanyası'ndan ayrı olarak bu bölgede Şark Demiryolları Kampanyası da faaliyet göstermekteydi. Şark Demiryollarında yapılacak askerî nakliyattan alınacak ücret 1/3 oranında olacak³⁷ ve Şark Demiryolu hatlarının gelir kaynağı ise devletin borcuna karşılık olarak, Düyun-u Umumiye teşkilatına bırakılacaktı³⁸. 1889

Demiryolları için 5.000.000 İngiliz Lirası ödeyecekti. Bulgaristan bu borcu ödeyecek durumda olmadığını belirterek, Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya karşı olan borcuna karşılık gösterilmiştir. Böylece Osmanlı Devleti, Şark-ı Rumeli Vilayetindeki demiryollarını da kaybetmiştir. Alpay Kabacalı, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e İmparatorluk ve Nesnel Tarihin Prizmasında Abdülhamid*, Creative Yayıncılık, İstanbul-2005, s. 195.

³⁵ Rumeli Şömendiferleri Kampanyası'nın İdare Meclisi Reisi Baron De Hirsch'e, I. Rütbeden Osmanlı Nişanı, bizzat Sultan II. Abdülhamid tarafından verilmiştir. BOA. T. 2303, H. 6 Şevval 1303 (8 Temmuz 1886). Yine Sultan II. Abdülhamid döneminde; Demiryolları Müdürü iken daha sonra Rumeli Demiryolları Merkez Komiserliğine atanan Margosyan Efendi'nin maaşı i 2500 kuruştan 3000 kuruşa çıkartılmıştır. BOA. T. 2303, H. 26 Nisan 1304 (8 Mayıs 1888).

³⁶ BOA. T. 172, H. 25 Temmuz 1314 (6 Ağustos 1898).

³⁷ BOA. T. 172, H. 28 Mayıs 1314 (9 Haziran 1898).

³⁸ "...Şark Demiryolları hâsılatı hâsılat-ı mezkûre Kırkmilyon Frank istikrârı karşuluğuna olmasına mebni dâ'iresinden alınan bütçe mücebinece vaz edilmiştir..." BOA. Y. E. E. 302, *Muvâzene-i Umûmiye-i Maliye*, 1315, H. 1316 Za. 4 (6 Mart 1899).

tarihinde Yanbolu mevkiinde nakliye kapasitesinin artmasından dolayı, yeni bir depo inşasına başlanılmış ve yapılacak masraf cetveli Şark Demiryolları Kumpanyası tarafından Demiryolları İdaresine gönderilmişti³⁹. Yine 1889 tarihinde Şark demiryolları hatlarına bir yenisi eklenerek, Der-Saadet'ten, Yedikule'ye doğru yeni bir hat için çalışmalara başlanılmıştır. Hattın sınırlarını gösterir harita Demiryolları İdaresi Fen Müşavirliğine sunulmuştu⁴⁰.

Sultan II. Abdülhamid saltanatını daha ilk yıllarında, Avrupa topraklarında bulunan demiryolu hatlarını bir kısmının kontrolünü kaybetmiştir. 93 Harbi sırasında Romanya'nın bağımsızlığını ilan etmesi ile bu yöndeki demiryolu hatlarına yeni Romanya devleti el koymuş ve Rus askerlerinin nakline izin vermişlerdir. Bu durum Osmanlı ordusunun çok sayıda düşmanla mücadele etmesini gerektirmiştir⁴¹.

Rumeli Demiryolları Kampanyası'nın 1887 tarihinde, kendi cetvellerinde yeni bir nakliye tarifesi uygulandığı tespit edilmiş; uygulanan tarifenin derhal kaldırılarak, imzalanan mukavelename çerçevesinde hareket edilmesi konusunda kumpanya uyarılmıştır⁴². Yine bu dönemde Rumeli Demiryolu Kumpanyası şartnamelerinde, birtakım değişiklikler yapılmıştır. Kumpanyanın şartnamesinde yer alan 27. Madde,

³⁹ BOA. T. 172, 9 Temmuz 1314 (21 Temmuz 1898).

⁴⁰ BOA. T. 172, 28 Temmuz 1314 (9 Ağustos 1898).

⁴¹ Ziya Kazıcı, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi ve Osmanlı Devleti*, Kayıhan Yay., İstanbul 2009. s. 91

⁴² BOA. T. NFM. 721/19, H. 1304 Cemaziye'l-evvel 17 (11 Şubat 1887).

devlet ile kumpanya arasında tartışma konusu olmuştur. Bu maddeye göre “...*Kumpanyanın müddet-i imtiyaziyyesi zarfında arazi ve sermaye varidatı üzerine bir gûnâ vergi tarh olunmayacağı...*” kayıt altına alınmıştı. Bu madde vergilendirme sırasında, taraflar açısından farklı yorumlanmıştı. Kumpanya bu maddeyi satın aldığı arazi üzerinde gelir getirici her ne yaparsa, vergiden muaf tutulacağı şeklinde yorumlarken; devlet ise bu muafiyeti sadece kazanç getirici nitelikte olmayan ve demiryolları için zorunlu olan binalar için emlak vergisi almayacağına dair olarak yorumlamıştır. Kumpanya elindeki araziler üzerine inşa ettiği yapıları, kiraya vermiş ve kazanç elde etmiştir. Bu sebeple yapılan müzakere sonucu, Hukuk Müşavirliğinin son kararı ile emlak vergisine tabi olduklarını kabul etmişlerdir⁴³.

Osmanlı Devleti’ne ait Avrupa Demiryolları’nın (Rumeli Demiryolları) Sofya ve Niş’ten geçerek, Avusturya demiryolu hatları ile birleştirilmesine Viyana’da yapılan Kongre’de karar verilmişse de daha sonra bu güzergâhtan vazgeçilerek, hattın Sırbistan’dan geçirilmeyip, Balkanlar’dan Zıştovi’ye ulaştırılması ve imtiyazının da Mösyö Döter ve Döşerek’e verilmesi istenmişti⁴⁴. Rumeli Demiryolları Kumpanyası şartnamelere uygun olarak; hatlar boyunca yer alan köprü, su yolu, menfez ve diğer yapıların bakım ve onarımından da sorumluydu. Kuleli Bergos-Uzunköprü arasındaki köprüler ile

⁴³ BOA. T. NFM. 718/34, 8 Mart 99/H. 15 Rebiül-evvel 1300 (24 Ocak 1883).

⁴⁴ BOA. Y. PRK. TNF. 1/16, H. 1298 Rebiü’l-evvel 18 (18 Şubat 1881).

Meriç Köprülerinin bakımı Şirket tarafından yapılmaktaydı⁴⁵.

b. Selanik-Manastır Hattı

Deutsche Bank'ın verdiği sermayeyle 1891-1894 arasında Selanik'ten Batı Makedonya'nın en büyük kenti olan Manastır'a dek uzanan hattın inşası tamamlanmıştır. Bu dönemde, Manastır, gayet büyük ormanlık alanları bünyesinde barındırmaktaydı. Ancak yolun olmayışı, nakliyatın yetersizliği buralardan devletin yeterince faydalanmasına engel teşkil etmekteydi. Oysa Üsküp ile Manastır arasındaki Zebuna ormanlarından elde edilecek malzeme, iskele ve pazarlara ulaştırılması halinde devlet hazinesinin kazancı büyük olacaktı⁴⁶.

Selanik'ten başlayıp Kareferye ve Vodine mevkilerinden geçerek, Manastır'a kadar demiryolu inşa etme imtiyazını; Stutgrad'da Virens Bank Direktörü olan ve Berlin'deki Deutsche Bank hissedarları adına hareket eden Mösyö Alfred Kaula almıştır. İmtiyaz süresi ise 99 yıl olarak belirlenmiştir. Demiryolların, devletin gelişimine olan katkısından dolayı, hattın Manastır'dan Avlonya'ya ve yine Manastır'dan Drac'a kadar uzanan bir şekilde inşa edilmesinin gerekli gördüğü, mukavelenamede ifade edilmiştir. Bu arada Osmanlı Devleti, bu hata ilave hatları, bir başkasına da yaptırmak isterse; anlaşmaya göre Mösyö Kaula ve şirketi buna müdahale

⁴⁵ BOA. Y. PRK. TNF. 3/54, H. 1310 Şaban 8 (25 Şubat 1893).

⁴⁶ Orman ve Meadin Mecmuası, R.1 Temmuz 1300/13 Temmuz 1884, s.24,25.

edemeyecekti⁴⁷. İmtiyazı alan Mösyö Kaula, şirket kurulması için gerekli hazırlıkları tamamlayarak, Selanik-Manastır Osmanlı Demiryolu Şirket Dâhili Nizamnamesi'ni, Meclis'e sunmuştur. Yapılan düzenlemelerle şirketin kuruluşu kesinleşmiştir⁴⁸. Selanik-Manastır demiryolunun I. kısmı olan Selanik-Varankoba hattı tamamlanarak faal hale getirilmiştir. Ancak bütün hatlarda olduğu gibi, bu hattın da halkın hizmetine sunulmadan önce, oluşturulan Fen Komisyonu aracılığıyla tahkik edilmesi gerekmektedir. Bu amaçla Demiryolu Müdürü Hayri Bey başkanlığında Manastır Demiryolu Komiseri Margosyan, Ser-Müfettiş Serviçen, Komiser Muavini İrfan, Kâtip olarak da Haydar ve Diran Efendilerden oluşan komisyon olumlu rapor sunmuştur⁴⁹. Varankoba-Manastır hattının da inşasıyla hat tamamen bitirilmiştir⁵⁰. Bu arada, Manastır Vilayeti 1889 tarihinde, bu hatlardan ayrı olarak; kendi sancakları arasında ulaşımı sağlamak amacıyla ayrıca, Köprülü-Pirlepe arasında da bir hat inşası için bir teşebbüs de bulunmuştur⁵¹.

c. Selanik-İstanbul İltisak Güzergahı

Selanik bölgesinin karayoluyla doğrudan doğruya İstanbul'a bağlanması; içerisinde

⁴⁷ BOA. *İmtiyaz Defteri* 2, H. 11 Receb 306 (13 Mart 1889), s. 152-153. BOA. T. 171, Temmuz 306 (Temmuz-Ağustos 1890), s. 6.

⁴⁸ BOA. T. 188, 9/1306, 1 Kanun-u Sani 306/H. 2 Cemaziyel-ahir 308 (14 Aralık 1890).

⁴⁹ BOA. Y. PRK. TNF. 4/8, H. 1 Şaban 1311 (7 Şubat 1894).

⁵⁰ *Umur-u Nafia ve Ziraat Mecmuası*, H. 1 Muharrem 1312 (5 Temmuz 1894), s. 4.

⁵¹ BOA. T. 171, Kanun-u evvel 304 (Aralık-Ocak 1888/1889), s. 6.

bulunulan mevcut hadiselerden dolayı; hükümet açısından oldukça önemliydi. Zira Selanik vilayetinde çok sayıda Müslüman yaşadığı gibi askerî açıdan da ayrı bir öneme sahipti⁵². İstanbul-Selanik hattı 520 kilometre uzunluğunda olup; takriben 4 yıl içerisinde tamamlanması hedeflenmekteydi. Ancak hattın yapımı 1,5 yıl içerisinde bitirilmiştir⁵³. Hatlardaki yolcu, eşya ve diğer nakliyenin yoğun olması, katar sayısını artırmasına sebep olmuş, haftada 2 gün işleyen sürat katarları, zamanla 3 güne çıkarılmıştır⁵⁴.

Selanik-İstanbul iltisak hattının yapımında imzalanan mukavelenamenin 8. maddesine göre; inşaatın yapımı sırasında lazım olacak alet, edevat, demir, kömür ve diğer inşaat malzemeleri gümrük vergisinden muaf tutulmuş olup; bu durum Rüsumat Dairesi ve Fen Heyeti'ne de bildirilmişti⁵⁵. Selanik-İstanbul iltisak hattı inşası, birkaç kısımdan oluşmaktaydı. İlk tamamlanan kısım, Selanik-Karaisalu-Doyran hattıdır. Burasının tamamlanmasıyla, oluşturulan Fen Komisyonu, hattın işletilmesine izin vermiştir. Aynı yıl içerisinde Selanik-Kesendire hattı da tamamlanmıştır. I. kısmın faaliyete geçmesinden bir süre sonra, II. kısım olan Doyran-Hacıbeğlik güzergâhı için işletme izni istenilmiştir. Üst üste gelen bu başarılı işler halk arasında ve devlet yönetiminde büyük bir sevinçle karşılanmış, her iki

⁵² BOA. Y. PRK. TNF. 5/41, H. 1315 M. 22 (23 Haziran 1897).

⁵³ BOA. Y. PRK. TNF. 4/50, H. 1314 M. 1 (12 Haziran 1896).

⁵⁴ BOA. T. 172, 4 Mayıs 1314 (16 Mayıs 1898).

⁵⁵ BOA. T. 2302, 6 Nisan 1321 (18 Nisan 1885), s. 97. *Umur-u Nafia ve Ziraat Mecmuası*, H. 15 Zilhicce 1320 (15 Mart 1903), s. 2049.

hat da aynı yıl faal duruma geçmiştir. Aynı hızla devam eden Şirket idarecileri, III. Kısım olan Hacıbeğlik-Siroz mevkiin de inşasını bitirmişlerdir⁵⁶. Oluşturulan Fen Komisyonu bu hat için de onay vermiştir⁵⁷. Komisyonların teftiş ücretleri Şirket tarafından ödenmekteydi⁵⁸. Böylece 4 yıl olarak belirlenmesine rağmen, hattın yapım süresi 1. 5 yıl kadar kısa bir zamanda gerçekleştirilmiştir.

Bu hattın inşası, daha sonra gerçekleşen Osmanlı-Yunan Harbi'nin⁵⁹ başarıyla

⁵⁶ *Umur-u Nafia ve Ziraat Mecmuası*, H. 1 Muharrem 1312 (5 Temmuz 1894), s. 4. *Umur-u Nafia ve Ziraat Mecmuası*, H. 1 Cemaziye'l-evvel 1312 (31 Ekim 1894), s. 130. *Umur-u Nafia ve Ziraat Mecmuası*, H. 1 Receb 1312 (29 Aralık 1894), s. 243. *Umur-u Nafia ve Ziraat Mecmuası*, H. 15 Ramazan 1312 (12 Mart 1895), s. 318-319. BOA. T. 173, H. 23 Safer 314/22 Temmuz 312 (3 Ağustos 1896), s. 184.

⁵⁷ "...III. Kısım-ı mezkûr alel-usûlmu'âyenesi için Temüryollar Müdüri saadetli Hayri Beğ Efendi hazretlerinin riyâseti altında olarak Fen Müşaviri Mösyö Galan ve hatt-ı mezkûr Komiseri Erkan-ı Harbiye Kaim-makamlarından 'izzetli Enver Beğ ile Heyet-i Fenniye Müfettişlerinden 'izzetli Serviçen ve Komiser Muavini Ali Efendi ve Heyet-i mezkûre Ressâmlarından Şükrü Efendi'den mürekkeb bir komisyon teşkiliyle Umur-u kitâbetine Muhasebe kalemi hulefâsından Amir Efendi ile Tercüme kalemi hulefâsından Rahmi Beyin bit-ta'yin izâmı husûsubâ-tezkere-i 'aliye-i nezaret-penahî Bab-ı Ali cânib-i sâmisine 'arz olunmuş idi..." *Umur-u Nafia ve Ziraat Mecmuası*, H. 15 Ramazan 1312 (12 Mart 1895), s. 318-319.

⁵⁸ Der-Saadet, Selanik İltisak Demiryolu hattının 1894-1895 yıllarına ait teftiş masrafı ve komiser ücreti olan 9.049 kuruşu bir çek yazılarak, Osmanlı Bankası tarafından tahsil edilmesini istemiştir. BOA. T. 173, 21 Ağustos 312 (2 Eylül 1896), s. 185.

⁵⁹ İbrahim Yılmazçelik-Ahmet Aksın, *Tarihi Gerçeklerle Osmanlı Yunan Harbi*, İstanbul-2007, s. 119-125.

sonuçlanmasında büyük katkı sağlamıştır⁶⁰. Hattın yapımına başlanırken, bir savaş için hazırlık düşüncesi bulunmamaktaydı. Ancak hat askerî açıdan; harp malzemeleri ve asker naklinde büyük kolaylıklar sağlamıştır⁶¹.

Payitahtın, Selanik kentine bağlanması bölge güvenliğini sağlamada önemli olduğu kadar, ithalat ve ihracatın miktarını da artırıcı nitelikte olmuştur⁶². Askerî nitelikli olan hattın tamamlanmasından kısa bir süre sonra, Şirket, hattın geçtiği güzergâhlarda birtakım değişiklikler yapma yoluna gitmiştir. İlk olarak 375. ve 382. kilometrelerinde yeni düzenlemeler yapılmış, bu arada 382. ve 390. Kilometrelerdeki ise tadilat çalışması, bizzat Seraskerlik tarafından istenmiştir. Zira iki mesafe arasında yapılacak değişiklik, hattın kısalmasını temin edecekti. Şirket ayrıca tadilat sayesinde, yeni hattın daha sağlam bir toprak üzerine inşa edilmiş olduğunu da ifade etmiştir⁶³.

Selanik-İstanbul İltisak hattının, daha sonraki yıllarda uygun bir mevkide; Manastır-Üsküb ve Manastır-Yanya hatlarıyla birleştirilmesi de gündeme gelmiştir. Zira hatlar birleştiği takdirde, ticarî değeri bir kat daha artırılmış olacaktı⁶⁴. Selanik-İstanbul İltisak hattı esasen

⁶⁰ BOA. T. 172, 18 Mayıs 1314 (30 Mayıs 1898)

⁶¹ BOA. Y. PRK. TNF. 5/41, H. 1315 Muharrem 22 (23 Haziran 1897).

⁶² BOA. Y. PRK. TNF. 4/50, H. 1314 Muharrem 1 (12 Haziran 1896).

⁶³ BOA. T. 193, 13/1310, 10 Eylül 310/H. 22 Rebiü'l-evvel 1312 (22 Eylül 1894).

⁶⁴ BOA. Y. PRK. TNF. 5/41, H. 1315 Muharrem 22 (23 Haziran 1897).

askerî bir hat olmasından dolayı; kıyıdan belli mesafede uzaklıkta yapılmıştı. Ancak İstanbul'dan, Selanik şehrine getirilen teçhizat, daha ileriye aktarılmak için burada boşaltılmaktaydı. Oysa Selanik şehri, Yunan hududuna sınırdı. Sınır kenti olmasından dolayı, yapılan boşaltma ve daha ilerisine nakli tehlikeli durumlara sebep olmaktaydı. Ayrıca Selanik kentine gelmeden, Manastır hattını geçip de Alasonya'ya yakın olan Karaferie'ye nakil yapılamadığı gibi; Manastır'dan Üsküb'e ve daha ileriye asker gerektiğinde de mutlaka Selanik vilayetine indirilmesi gerekmektedir. Bu durum ise asker sevkiyatını zorlaştırmaktaydı. Bu meseleyi çözmek için, Selanik-İstanbul ve Manastır Demiryolları ve Şark Demiryolları'nın birleştirilmesine karar verilmiştir. Hatların sahiliden belli bir noktadaki uzaklıkta Şark Demiryolları ile birleştirilmesi için çalışmalara başlanılmıştır. Ticaret ve Nafia Nezareti Heyet-i Fenniyesince yapılan tahkikat sonucu; hattın Şark Demiryolunun Üsküb kısmında bulunan Topcular mevkiyle, Manastır hattının Vardar Nehrine varmadan evvel münasip görülen bir noktasında, 3700 metre uzunluğunda bir hattın yapımı görülmüştür. Böylece İstanbul tarafından Üsküb-Kosova ve Yunan hududuna; Manastır'dan Üsküb'e ve daha ilerisine gidecek olan malzeme, Selanik Vilayetine uğramadan yoluna devam etmiş olacaktı. Selanik ve İltisak Demiryolu Hatlarının, Rumeli Demiryolları Kumpanyası ile birleşmesiyle görev dağılımında da değişimler olmuştu⁶⁵.

⁶⁵ "...Selanik ve İltisak demiryolları Komiserliğinin nâmı Rumili Demiryolları Selanik Aksamı Komiserliği unvânınatahvîl ve ol vechletecdîdenhakk ettirilen mühr-ü resmî dahî komiser küllî idâre ve tesyîl olduğundan mu'amele-

Manastır-Üsküb hattı, Selanik hattının 23 kilometre uzağında inşa edilecek olup, inşaat masrafı için 10.000 Lira sermaye gerekmekteydi. Hattın inşası Rumeli Vilayetinin alanına girmektedir. Bu sebeple sermayesinin bir kısmı da Rumeli Vilayetinin yol bedelinden karşılanacaktır. Vilayetin nüfus durumu göz önüne alınarak, yol bedeli taksim edilecekti. Hat devlet tarafından inşa edilecek, ancak güzergâhta yer alan şirketlerden birine kiralanacaktı. Böylece harcanan sermaye yerine konulmuş olacaktı⁶⁶.

d. Selanik-Dedeâğaç-İstanbul Güzergahı

Dedeâğaç ile Selanik arasında bir askerî hattın inşası yıllardan beri arzu edilmekte olup, ancak bir türlü gerçekleştirilememişti. 21 Mayıs 1891’de Paris’ten gelen bir telgrafla, bu hattın inşa ve işletilmesi imtiyazı talep edilmiştir. Fransız Mösyö Halfin, bu hattı neden inşa etmek istediğini, “*Der-saadetten Selanik’e asker sevkini seri bir halde olması ve zirai alan gelişme sağlanmasının temini*” şeklinde gönderdiği mektupta açıkça ifade etmiştir⁶⁷.

Bu hat; Gümülcine-İskece-Kavala-Siroz ve Drama şehirlerinden geçerek, Karaisalu’ya devam

i kaydiyesi ona göre tashih olunmak ve nezaret-i sicil şubesinde ma’lûmat verilmek üzere işbu müzekkere cânib-i muhasebeye takdim kılındı...”BOA. T. 2303, 13 Teşrin-evvel 1309 (25 Ekim 1893).

⁶⁶ *Umur-u Nafia ve Ziraat Mecmuası*, H. 1 Muharrem 1315 (2 Haziran 1897), s. 12-13-14. Avusturya sınırından başlayıp Belgrat, Sofya ve Edirne’den geçerek İstanbul’a uzanan Şark demiryolları 1888 yılında açılmıştır. Bu yolun açılması ile Osmanlı başkenti doğrudan doğruya Viyana, Paris ve Berlin’e bağlanmıştır.

⁶⁷ BOA. İ-DH.1129/96204, 12 Şevval 308/21 Mayıs 1891.

edecek ve oradan Selanik hattına bağlanacaktı. Devlete kefalet akçesi olarak 20.000 lirayı vermeyi taahhüt ettiği gibi; Selanik-Manastır hattında olduğu gibi teminat olarak da her bir kilometre için 15 bin Frank teminat önermekteydi. Bu hattın çok sayıda taliplisi olmuştur. Bunlar arasında; Baron Danuad ile Mösyö Amun, Düyun-u Umumiyye Müdürü Selim Efendi, Mösyö Röne'yi saymak mümkündür⁶⁸.

Bu hattın yapımı sırasında, Dedeagaç demiryolundan, Gümölcine, Drama, Yenice, Siroz ve Selanik'e doğru birer şube açılmasının uygun olduğuna karar verilmişti. Hattın geçeceği güzergâhlar belirlenmemişti. Halkın bir kısmının birtakım fedakârlıklarda bulunması gerekmekteydi. Bu bölge halkı ya arazilerini geçici olarak terk edecek ve birkaç yıllık öşürden mahrum kalacak ya da bedenî veya bedeli olarak demiryolu inşaatında görev alacaklardı.

Bu hattın inşasında 3 alternatif bulunmaktaydı. Hattın sahilden geçmesi riskli idi. Bununla birlikte hat içerele doğru gidildikçe de kilometre olarak uzamaktaydı. 1. hattın inşası 66.000.000 Frank'a; 2. hattın inşası için 52.000.000 Frank'a; 3. hattın inşası için ise 47.000.000 Frank'a ihtiyaç bulunmaktaydı. 3. hattın 9 kilometrelik kısmı sahilden geçerek, devam etmekteydi. Bu hat askeri açıdan da oldukça önemliydi⁶⁹. Selanik ve Dedeagaç demiryolu istasyonları yapıldığı sırada istasyonların,

⁶⁸ BOA. İ-DH-1229/96250-21 Şevval 308/30 Mayıs 1891. BOA. İ-DH-1256/98658,26 Cemaziye'l-evvel 309/28 Aralık 1891. BOA. İ-DH-1252/981198,29 Teşrin-i evvel 307/10 Kasım 1891.

⁶⁹ BOA. İ-DH-1180/92277, 11 Şevval 307/31 Mayıs 1890.

Hazineye ait arazi üzerinde inşa edilmesinin fark edilmesi üzerine, bu konuda demiryolu işleticileri uyarılmışlardır. Hattın yapımı sırasında, Selanik'te sahilde bulunan arsaların, Dedeağaç'ta ise devlet arazisine ait arazilerin, Hazine-i Hassa'ya haber verilmeksizin kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu konuda gerekli hassasiyetin gösterilmesine çalışılmıştır⁷⁰. Bu hat 1896 yılında tamamlanmış olup, 1893-1896 arasında inşa edilen bu üçüncü hat ile Selanik, Dedeağaç yolundan İstanbul'a bağlanmıştır.

e. Selanik-Üsküb-Mitroviçe ve Zibefçe Güzergahı

Osmanlı döneminde Selanik mevki olarak, deniz yoluyla Anadolu ile Mısır'a ve yabancı memleketlere; karayoluyla da Rumeli kıtasının büyük bir bölümünün kış mevsiminde çıkış kapısıydı. Aynı zamanda Bosna ve Sırbistan'ın da çıkış kapısı olması açısından önemliydi. Ticaretin daha da gelişmesi-nakliyatın daha aktif yoğun olması için Selanik iskelesine doğru 3 koldan yol yapılması gerekmektedir. Bu durum karayolu için geçerli olmasının yanı sıra demiryolu içinde aynıydı.

**Tablo I: Selanik İskelesi Çıkışlı Karayolu
Güzergâhları⁷¹**

I. Kol	Yenice	Vidin	Manastır	İşkodra		
I.Kol	Yenice	Vidin	Manastır	Yanya		
II.Kol	Toyran	Ustrumca	Radoviş	İştib	Üsküb	Tuna
II.Kol	Toyran	Ustrumca	Radoviş	İştib	Üsküb	İşkodra
III.Kol	Siroz	Edirne	Tuna			

⁷⁰ BOA. İ-DH-105.82526. 9 Muharrem 305/27 Eylül 1887.

⁷¹ Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Hakkı Tarık Us Koleksiyonu, *Selanik Gazetesi*, 16 Safer 1286.

Bu üç güzergâh açılacak şubeli yollarla büyük bir yol olacaktı. Selanik Vilayetinin kazaları ile iskelenin bağlantısının yapılması oldukça önemliydi. Zira Selanik Vilayeti dâhilinde ziraatın gelişimi için çiftçinin muhtaç olduğu şeylerden biri de iskele ve yol bağının kurulmasıydı. Selanik merkez sancaktaki bütün köylere, dağılım İskele Caddesi üzerinden yapıldığından, köylerin bu caddeye araba yolu ile bağlanması önem arz etmekteydi⁷².

Selanik'e demiryolu inşası teşebbüslerinin XIX. yüzyılın ikinci yarısından hemen sonra başladığı görülmektedir. Selanik'te ilk hat için Charles Liddell, Levis Dumber, Bredie Gordon, Thomas Page adlı müteşebbislere geçici imtiyaz verildiği görülmektedir. Buna göre İstanbul'dan başlayıp, Edirne-Filibe-Sofya ve Niş'ten geçerek, Sırbistan hududuna ulaşacak bir şubesi de Sofya civarından Selanik'e uzanacak bir demiryolu hattı yapılacaktı. Bu hat Belgrad'a kadar uzatılmak istenmiş ise de 1860'da Selanik üzerinden geçmesi planlanan ilk hat imtiyazı, gerçekleşmeden 1861'de feshedilmiştir. Selanik için bir diğer teşebbüs Belçikalı Vanderelst Kardeşler ve ortaklarının teşebbüsüdür. 1868'deki mukaveleye göre, bu hat İstanbul-Edirne- Selanik merkezli olup, hemen hemen Avrupa kıtasındaki bütün Osmanlı mülkünü içerisine almaktaydı. Ek bir madde ile demiryolun geçeceği bölgelerdeki orman, maden ve taş ocaklarının işletilmesi de adı geçen kişilere bırakılmıştı. Ancak imtiyazı alan Vanderelst Kumpanyası başarısız olmuş ve

⁷² *Selanik Gazetesi*, 21 Zilhicce 1285.

haklarını devretmek istenmişse de bu durum kabul edilememiş ve imtiyaz feshedilmiştir⁷³.

Selanik-Üsküb-Mitroviçe ve Zibefçe hattındaki gelişmeler ise şöyledir. Selanik-Üsküb-Mitroviçe-Zibefçe demiryolu hattının idare merkezi Viyana olup, müdüriyeti ise İstanbul'daydı. 1872 yılında bu hattın imtiyazını alan şirket, demiryolu hattını 50 yıllığına işletmek üzere 50 milyon frank sermaye ile şirketini kurulmuştu⁷⁴.

Hat üzerinde 95 büyük köprü mevcut olup, bu köprülerin toplam uzunluğu 4000 metre, 95 adet köprü haricindeki 12 tünelin toplam uzunluğu ise 1500 metreydi. Hat üzerinde halkın geliş-gidişinin kolaylaştırmak amacıyla 400'e yakın geçit de tesis edilmişti. Bu geçitlerde güvenliği sağlamak amacıyla 1'er yol bekçisi bulundurulacaktı⁷⁵.

Tablo II: Hat Üzerinde yer alan köprü ve geçit-tünel sayısı-istasyon sayısı

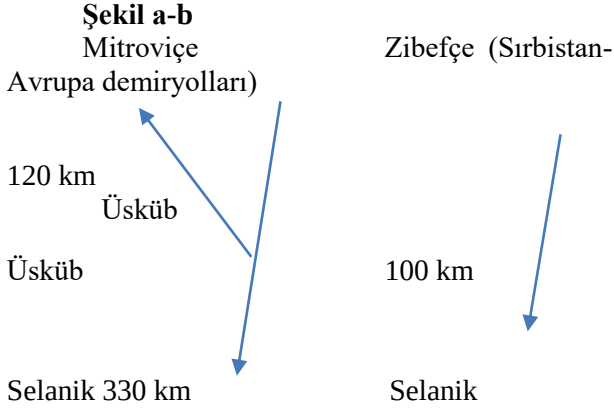
Köprü	Uzunluk	Tünel	Uzunluk	Geçit	İstasyon sayısı
95	4000m	12	1500	400	29

Hattın sürekli aktif olması, bakım ve onarımının sağlanması maksadıyla 6 civarında amele ve 30 civarında memur görevlendirilmişti. Selanik- Mitroviçe- Zibefçe hattının toplam uzunluğu 450 km'di. Hat 2 doğrultuda gitmekteydi.

⁷³ Vahdettin Engin, *Rumeli Demiryolları*, İstanbul, 1993, s.48.

⁷⁴ Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Hakkı Tarık Us Koleksiyonu, *1319 Tarihli Selanik Vilayeti Salnamesi*, s.508.

⁷⁵ *1319 Tarihli Selanik Vilayeti Salnamesi*, s.508.

Selanik'ten Sırbistan sınırına kadar olan hattın uzunluğu 330 km olup, bu hat Avrupa Demiryolları ile birleşmekteydi. Selanik'ten başlayıp Üsküb'e kadar gelen hat, buradan sonra Üsküb'den ayrılarak Mitroviçe'ye kadar uzanmaktaydı ki bu kısmın uzunluğu ise 120 km'yd⁷⁶. Demiryolu hattının Selanik-Üsküb arasındaki inşaat çalışmaları 10 Ocak 1871'de Beşçınarlar adlı bölgede törenle başlamıştır. Bu törene Turuk ve Meabir İdaresi Müdürü Kostan Efendi de hükümeti temsilen katılmıştır. Hattın açılmasından sonra bazı şikâyetlerin de gündeme geldiği görülmektedir⁷⁷.

⁷⁶ 1319 Tarihli Selanik Vilayeti Salnamesi, s.509.

⁷⁷ "...Selanik demiryolu hattının geçtiği güzergâhtaki arazilere vatandaşların müdahale ve tecavüz ettiği konusunda Demiryolu Kumpanyası şikâyetçidir. Keza Şeyh Abdulgaffar ve Hacı Abdalbaki Efendiler de Üsküb civarındaki arazilerine demiryolu şirketi tarafından müdahale olunduğu konusunda Kosova Vilayetine yazı yazmışlardır. Selanik Demiryolu ve Üsküb mevkii ve diğer demiryolları için güzergâhlar üzerinde yapılan tecavüzleri önlemek ve tetkikte bulunmak amacıyla bir Fen Komisyonu görevlendirilmesine karar verilmiştir.

388 | Selanik-Mitroviçe - Zibefçe Demiryolu Hattı Boyunca İşletilen Madenler

Selanik-Mitroviçe-Zibefçe hattının toplamda uğrayacağı istasyon sayısı ise 29 olup, bu istasyonlardan bazıları aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo III: İstasyonlar

Selanik	Gümülcine	Gevgili	Ustrumca	Karyulak
Grasko	Köprülü	Üsküb	Kamanov	Zbefçe
Priştine	Mitroviçe	Avrethisar	Tikveş	

Bu hattın işleme programı ise şöyleydi. Selanik'ten Sırbistan sınırına kadar olan ve Avrupa devletlerinin demiryolu hatları ile birleşen güzergâhta, vagonlar her gün gidiş dönüş yaparlarken; Üsküb-Mitroviçe hattı üzerinde de her iki taraftan da karşılıklı olarak haftada 3 gün sefer yapılmaktaydı. Selanik-Mitroviçe-Zibefçe hattının kullanımı yolcuların ücretlerine göre ayrılmış olup, üç mevkide seyahat etme imkânları bulunmaktaydı.

Tablo IV: 1903 yılına ait yolcu istatistiği

1.Mevki Yolcu	2.mevki Yolcu	3.Mevki Yolcu	Toplam
1889	19941	331031	352861

1903 yılındaki istatistiksel bilgilere göre; Selanik güzergâhı üzerinde yer alan mevkilere nakliyatı yapılan ürün miktarı 41877 vagon, Avrupa'ya ise 3852 vagondur. 1903 yılında

karşılıklı olarak 1434 vagon hayvan nakliyatı yapılmıştır⁷⁸.

Selanik-Mitroviçe-Zibefçe hattını işleten şirket, vagonların bakım ve onarımını sağlamak ve ayrıca hat üzerinde yer alan şirkete ait olan binaların tamirâtı ile inşası gibi işlerle uğraşmak amacıyla Selanik merkezinde 2 fabrika kurmuştur. Fabrikalardan biri büyük kapsamlı olup, diğeri ise daha küçük bir fabrikaydı. Fabrikalarda işini bilen ustalar, makinistler, lokomotif işinden anlayan ve vagonların bakım ve onarımına hakim personel ile şirkete ait olan bakım ve onarımının yapılması yada yeniden inşasını bilen personeller çalıştırmaktaydı. Bu fabrikalarda yaklaşık 200 kişi çalışmaktaydı. Fabrikalar eğitimli makine mühendisi, başmühendis ve 2 muavinle idare edilmekteydi. Şirket ayrıca Üsküb üzerinde de büyük bir bakım ve onarım istasyonu ile Mitroviçe ve Zibefçe merkezlerinde de küçük çaplı da olsa vagon-katar-lokomotiflerin bakımını sağlayacak Ticaret depoları inşa ettirmişti. Şirket, hattın herhangi bir aksamaya uğramaması için Selanik İstasyonu iskelesinde de tamirat ile meşgul bir karargâh kurmuştu⁷⁹.

Bu demiryolu hattının uğradıkları kazalar ve kazalarda konakladıkları istasyonlar aşağıdaki tabloda verilmiştir (bkz. **Ek: VI**).

⁷⁸ 1319 Tarihli Selanik Vilayeti Salnamesi, s.510.

⁷⁹ 1319 Tarihli Selanik Vilayeti Salnamesi, s.510-511

Tablo V: İstasyon ve Kazalar⁸⁰

İstasyon ismi	Bağlı olduğu kaza
Selanik	Selanik
Topçu	Selanik
Ahmetli	Avrethisar
Sarıgöl	Avrethisarı-Kılıkış
Karasula	Gevgili
Kumunce	Gevgili
Mirufçe	Gevgili
Ustrumca	Ustrumca
Temurkapu	Tikveş
Karbulak	Tikveş
Grasko	Köprülü
Köprülü	Köprülü

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Balkanlar'da bulunan madenlerin büyük kısmı ya Demiryolu güzergâhları üzerinde ya da bu demiryolu güzergâhlarına yakın yerlerde bulunmaktaydı. Demiryolu güzergâhlarına uzak olan madenlerin gerek çıkarılması ve gerekse işletilmesi ekonomik olarak çok karlı değildi. Bu sebeple devlet, madenlerin bulunmuş olduğu bölgelere veya bunların yakınlarına demiryolu inşasına önem vermiştir. Bu arada demiryolu imtiyazları verilirken; demiryollarının geçtiği yerlerin sağında ve solunda kalan belirli bir alanda bulunan madenlerin işletme haklarının da verilmesi ister istemez bu iki konuyu birbirine yaklaştırmaktadır. Bu sebeple söz konusu güzergâhlarda işletilen madenler konusuna geçilmeden önce de madenler hakkında kısa bir bilgi verilmesi gerekmektedir.

⁸⁰ 1319 Tarihli Selanik Vilayeti Salnamesi, s.510-511.

II. Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Balkanlarda Madenler

Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan milletlerin çoğu, eski zamanlardan beri demir, bakır, gümüş, altın ve diğer madenî ürünleri işleme, imal ve darp etmeği bilmekteydiler. Yaklaşık 3500 yıl önce Yunanistan'a giden Mısırlı ve Fenikeli madenciler, Eğriboz, Taşoz ve Trakya'da maden aramış ve çıkarttıkları cevherleri, kendi ülkelerine göndermişlerdir. İlkçağlardan itibaren Balkanlar'da bulunan, Loryum gümüş madeni ve Taşoz altın madenlerini işletilmekteydi. Ancak bu madenlerin varlığı bilinmekle beraber, sanayi anlamında işletecek kadar teknolojinin olmayışı sebebiyle, bir süre sonra terk edilmişti. Madencilik sanatı eski çağlarda karlı bir iş olarak görülmekteydi. Avrupa'ya Avar, Bulgar, Sırp ve Moğol kavimlerinin gelmesiyle bu sanat daha da gelişmişti⁸¹.

Osmanlı Devleti'nde keşfedilen bir maden; fennî kalitesi tespit edildikten sonra, madencilerin kullanımına vermekte olup, bir madenin önemini tespit edebilmek için ise birkaç yıl düzenli olarak işletilmesi gerekmektedir⁸². Fatih döneminde Balkanlar ve Anadolu'da yapılan fetihlerle, maden rezervleri ve çeşitliliği de artmıştı⁸³. Daha sonraki tarihlerde kurşun, demir ve kalay gibi devletin güvenliği için gerekli olan madenlerin işletme ve

⁸¹ *Orman ve Meadin Mecmuası*, R.1 Temmuz 1300/13 Temmuz 1884, s.25,27.

⁸² *Orman ve Meadin Mecmuası*, R.1 Temmuz 1300/13 Temmuz 1884, s.25,27.

⁸³ Mustafa Altunbay, "Klasik Dönemde Osmanlı'da Madencilik", *Türkler Ansiklopedisi.*, C.10, Yeni Türkiye, Ankara 2002, s.791.

idareleri konusundaki hassasiyet giderek artmış; mirî arazide bulunan madenlerin işletim ve denetimi ile ilgili hususlar kanunnamelerle tespit edilmeye başlanmıştı⁸⁴. Bu sayede çalışanların yükümlülüklerinden, cevherin çıkarılıp ayrıştırılması ve ihtiyaç duyulan yerlere gönderilmesine kadar olan süreç temel esaslara bağlanmıştı⁸⁵. Bu noktada toprak yönetimi, vergi ve diğer alanlarda kendinden önceki uygulama ve yöntemlerden istifade eden Osmanlı Devleti'nin, madencilik alanında da geçmiş tecrübe ve bilgileri miras aldığı söylenebilir. Nitekim Osmanlı madenciliğinde kullanılan pek çok teknik terimin Slavca ve Almanca olması; Osmanlı öncesi dönemden kalan ve şer'i hukuka aykırı olmayan eski düzenlemelerin izlerini göstermektedir⁸⁶. Alman ve Balkan deneyiminden yararlanan Osmanlı madenciliği, XV. ve XVI. yüzyıllarda Avrupa ile rekabet edebilecek bir seviyede olmasına rağmen; XVIII. yüzyıldan itibaren gelişmelere ayak uyduramamış ve gerilemeye başlamıştır. Devlet ve toplum hayatının her alanında hayatî rol oynayan madenciliğin ihmali, beraberinde dışa bağımlılığı da getirmiştir. Bu sebeple XIX. yüzyıl başlarından itibaren, zarar eden madenleri verimli ve kârlı hale getirebilmek amacıyla Avrupa'dan madencilik bilgisi yüksek mühendisler getirilmiş ve bu uygulama yüzyıl

⁸⁴ Özkan Keskin, “Osmanlı Devleti’nde Maden Hukukunun Tekâmülü (1861-1906)”, *OTAM*, 29/Bahar 2011, s.126.

⁸⁵ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri*, C.1, İstanbul 1990, s.497-502, 518-520, 541-543, 546-561

⁸⁶ Mustafa Altunbay, *a.g.m.*, s.792.

boyunca devam etmiştir⁸⁷. Bu arada 1861, 1869, 1887 ve 1906'da hazırlanan ve maden üretim esaslarını tespit eden nizam-nâmelerle de madencilğin hukukî alt yapısı oluşturulmuştur⁸⁸.

Osmanlı Devleti'nde madenler **emaneten**, **iltizam** veya **ihale** yöntemleri ile işletilmektedir. **Emanet usulünde** Maden Eminî sıfatıyla devletin tayin ettiği bir görevli belli bir ücret karşılığında madeni yönetmekteydi. Daha çok Keban-Ergani, Gümüşhacıköy ve Bulgardağı gibi büyük madenlerin işletilmesinde tercih edilen bu yöntemde, Maden Eminine sermaye akçesi olarak teslim edilen paradan madenin tüm harcamaları karşılanmaktaydı⁸⁹. **İltizam yöntemi** ise maden ocağı gelirlerinin peşin ücret karşılığında ve belli bir süre mültezimlere verilmesi şeklindeydi⁹⁰. Devlet arazilerinin maden aranması ve çıkarılması için uzun süreliğine şahıslara veya şirketlere kiraya verilmesine ise **ihale yöntemi** denilmekteydi⁹¹.

Osmanlı Devleti'nde önemli maden yatakları uzun bir dönem devlet tarafından işletilmiştir. Ancak madenler 1861-1862 tarihinden

⁸⁷ Özkan Keskin, "Osmanlı Devleti'nde Yabancı Maden Mühendislerinin İstihdamı ve Osmanlı Madencilğine Hizmetleri", *İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Sayı:11, İstanbul 2007, s.79-92.

⁸⁸ Özkan Keskin, "Osmanlı Devleti'nde Maden Hukukunun Tekâmülü (1861-1906)", *OTAM*, 29/Bahar 2011, s.126-127.

⁸⁹ Fahrettin Tızlak, "Osmanlı Devleti'nde Madencilik", *Osmanlı*, Cilt III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.313.

⁹⁰ Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Maden İşletme Hukuku", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.2, S.1, Ankara 1943, s.124.

⁹¹ Özkan Keskin, "Osmanlı Devleti'nde Maden Hukukunun Tekâmülü (1861-1906)", *OTAM*, 29/Bahar 2011, s.127.

sonra **imtiyazla** işletilmeye başlanmıştır⁹². Osmanlı madenleri, klasik dönem boyunca devlet eliyle işletildikten sonra XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yerli ve yabancı yatırımcıların ilgi odağı haline gelmiştir. 1858 Arazi Kanunnamesinde, sadece maden mülkiyeti ile ilgili hükümlerin yer alması, devleti bir an önce ayrı bir maden nizamnâmesi hazırlamaya itmiştir. Bu amaçla hazırlanan ilk maden nizamnâmesi 1861’de uygulamaya girmişti. Fakat elde edilen tecrübeler ve yaşanan meseleler dikkate alınarak, 1869, 1887 ve 1906’da kaleme alınan nizam-nâmelerle maden hukuku alanındaki boşluk doldurulmaya çalışılmıştır⁹³.

Maden Nizamnamesinin ilan edilmesinden sonra birçok yeni madenler keşfedilmiştir. Ancak, Osmanlı Devleti zamanında elindeki arazinin, madenler açısından önemini kavrayamamıştır. Bundan dolayı, Sultan II. Abdülhamid’e Hasan Fehmi Paşa’nın sunmuş olduğu layihada da belirtildiği üzere, “...malî kaynakların azlığından yer altındaki madenlerimizden ve ormanlarımızda yatan fevkalade hazineleri değerlendirme işini yabancı mühendis ve kapitalistlere vermek zorunlu...” hale gelmişti⁹⁴. Oysa bir devlet için

⁹² *Orman ve Meadin Mecmuası*, R.1 Temmuz 1300/13 Temmuz 1884, s.27.

⁹³ Özkan KESKİN, “Osmanlı Devleti’nde Maden Hukukunun Tekâmülü (1861-1906)”, *OTAM*, 29/Bahar 2011, s.125.

⁹⁴ Celal Dinçer, “Anadolu’nun Bayındırlık İşlerine Dair Lâyiha”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Cilt X/7, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara-1978, s. 157.; Hayri Mutluçağ, “Yakın Tarihimizde İlk Sosyal, İktisadi ve Teknik Kalkınma Planı”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Cilt IX/6, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara-1971, s. 11.

madenler büyük bir servet kaynağı olup, ülkenin gelişmesi için oldukça önemliydi⁹⁵.

Osmanlı arazisinin tabaka yapısında; tebeşir, granit, mika ve şist (kil taşı) bulunduğu gibi kalay, altın, nikel ve uranyum madenlerine de rastlanmaktaydı. Keza Balıkesir’de borat; Kilis ve Ergani’de perit; Eskişehir’de ise lületaşı gibi kıymetli madenler bulunmaktaydı. Bu dönemde, Rumeli coğrafyasında çıkan başlıca madenler arasında ise kromu saymak mümkündür. XIX. yüzyılın ikinci yarısında keşfedilen kromlu demir madenleri, bütün Avrupa piyasalarını idare edecek kadar zengin yataklara sahipti. Ayrıca yine bu dönemde bir hayli antimuan madeni de tespit edilmeye başlanmıştır. Osmanlı Devleti coğrafyasında saf altın madeni bulunmamakla birlikte, Selanik vilayeti dâhilinde bulunan Avrathisarı kazasından geçen nehirlerin sürüp getirdikleri kumlar arasında bazen altına rast gelinmekteydi⁹⁶.

Balkanlar’da halis saf sim madeni de nadir olarak bulunmaktaydı. Bulunan gümüşlerin büyük bir kısmı ise kurşunla çevriliydi. Kurşun madeni tabiatta 2 şekilde bulunmaktaydı. Bu ise Bulgar dağı ve Keban madenlerinde olduğu gibi damar halinde ya da Hacıköy madeninde ve İmroz

⁹⁵ Madenlerin önemini vurgulamak üzere, Alman kimyagerlerinden meşhur bir zatın söylediği “...bir mülkün terakkiyat-ı sanayiye ve medeniyyesinin derecesi o mülkte kullanılan hâmiş kibrit ile ölçülür...” sözleri son derece doğrudur. *Orman ve Meadin Mecmuası*, R.1 Ağustos 1300/13 Ağustos 1884, s.52.

⁹⁶ *Orman ve Meadin Mecmuası*, R.13 Eylül 1305/25 Eylül 1889, s.50-60.

adasındaki gibi ufak parçalar şeklindeydi⁹⁷. Bu dönemde Avrupa ve Amerika'dan yapılan maden sevki, piyasalardaki maden fiyatlarını da etkilemekteydi. Yabancı kömür madenlerinin 1 tonu İstanbul piyasalarında 35 Şiline satılmaktaydı. Oysa Osmanlı Devletindeki madenler işletildiğinde, 1 ton kömür 6-7 Şiline mal edilebilecekti⁹⁸. 1873'te 1 ton kurşun Avrupa piyasasında 23 İngiliz altını iken, 13 Ağustos 1884 tarihi itibarıyla 11 İngiliz altınına düşmüştü. Bunda yeni kaynakların bulunması ve eskilerin ıslahı oldukça tesirli olmuştu. 1870'te Amerika'dan Avrupa'ya 17830 ton kurşun sevk ve ithal edilirken, 1883'te ise bu miktar 145280 tona ulaşmıştı. Bu ise Avrupa'daki bir kısım kurşun yataklarının kapatılmasına sebep olmuştu. Bu durum Osmanlı Devleti'nin sınırları dâhilinde bulunan kurşun madenlerini de etkilemiş ve nakliye ücretleri düşürülerek, kurşun madenlerinin kapatılmaması için tedbir alınmıştı⁹⁹.

II. Abdülhamid döneminde, devletin önemli gelir kaynaklarından olan kömür madenlerinden yeterince istifade edebilmek için bazı tedbirler alınmıştı¹⁰⁰. Bu dönemde kömür madenleri dâhili ihtiyacı karşılayacak kapasitede olup; İngiltere ile rekabet edecek durumdaydı. Ereğli kömür madeninin cins ve kalitesine,

⁹⁷ *Orman ve Meadin Mecmuası*, R. 1 Ağustos 1300/13 Ağustos 1884, s.45-46.

⁹⁸ *Orman ve Meadin Mecmuası*, R. 1 Ağustos 1300/13 Ağustos 1884, s.55.

⁹⁹ *Orman ve Meadin Mecmuası*, R.1 Ağustos 1300/13 Ağustos 1884, s.56.

¹⁰⁰ *Orman ve Meadin Mecmuası*, R.1 Ağustos 1300/13 Ağustos 1884, s.52.

Avrupa’da rastlamak mümkün değildi. Osmanlı Devleti’nde oldukça önemli kömür madeni yatakları bulunmasına rağmen, sadece Tersane-i Amire’nin ihtiyacı ülke içerisinde karşılamakta olup; hatta bu da bazen yetersiz kalmakta olduğundan, kömürünün önemli bir miktarı ecnebi memleketlerinden getirilmekteydi¹⁰¹. Osmanlı Devleti’nde önemli miktarda maden bulunmasına rağmen, bu madenlerin birçoğu işlenmeyerek ham halde ihraç edilmekteydi. Bazı madenler ise yeterli yol ağı bulunmadığından atıl halde bekletilmekteydi¹⁰². 1884’lerde Suphi Paşa’nın çalışmalarıyla maden kaynaklarından layıkıyla istifade edilmeye başlanmıştır¹⁰³. Osmanlı Devletin kuruluşundan Sultan II. Abdülhamid devrine gelinceye kadar, gerek imtiyaz verilerek ve gerekse ihale olunarak ruhsatnamesi hazırlanmış durumda olan toplam maden sayısı 405 adet iken; Sultan II. Abdülhamid’in padişahlığı döneminde 1885’li yıllarda bu sayı 837 adede çıkmıştır. Bundan da anlaşılabacağı üzere arada %100 bir fark bulunmaktadır¹⁰⁴. Sultan II. Abdülhamid öncesinde, bir madenin ihale işlemleri ve imtiyaz fermanının hazırlanması bazen 5-6 hatta 10 yıl kadar sürmekte iken; Sultan II. Abdülhamid döneminde bu süre 1-2 yıla düşürülmüştür. Yabancı müteşebbisler maden imtiyaz işlemlerinin bu dönemde belli bir düzende olmasından dolayı

¹⁰¹ *Orman ve Meadin Mecmuası*, R.1 Ağustos 1300/13 Ağustos 1884, s.54.

¹⁰² *Orman ve Meadin Mecmuası*, R.1 Ağustos 1300/13 Ağustos 1884, s.57.

¹⁰³ *Orman ve Meadin Mecmuası*, R.1 Ağustos 1300/13 Ağustos 1884, s.35.

¹⁰⁴ *Orman ve Meadin Mecmuası*, R.31 Temmuz 1305/12 Ağustos 1889, s.6-7-8.

oldukça memnun kalmışlar ve imtiyazlarının feshine sebebiyet verecek hallerinden kaçınmışlardır¹⁰⁵.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde, Selanik-Manastır ve Selanik-İstanbul demiryolları güzergâhlarında işletilen madenler hakkında genel hatları ile şu tespitleri yapmak mümkündür.

III. Selanik- Mitroviçe- Zibefçe Demiryolları Güzergâhlarında İşletilen Madenler

Osmanlı döneminde Balkanlar'da bulunan madenlerin tamamını ele almak, oldukça uzun bir çalışmayı gerektirmektedir. Bu sebeple bu çalışmada, sadece kavşak durumunda olan Selanik Vilayeti ile Selanik'ten Manastır'a, Selanik'ten İstanbul'a ve Selanik'ten Avusturya-Macaristan Demiryollarına doğru olan yönlerindeki vilayet, sancak, kaza ve köylerindeki madenler ele alınmıştır. Aşağıdaki tablolarda da, Dersaadet'ten-Avusturya-Macaristan, Sırbistan ve Yunanistan sınırlarına kadarki, maden çeşitleri ile maden mevkilerine yer verilmiştir. Demiryolu hatları inşa edilirken, **EK III** ve **EK III/A** da görüldüğü üzere; hatların madenlerin geçtiği yerlere ya bir şube açılarak ya da bir ana hat inşası ile maden ve orman bakımından zengin olan yerlerden geçirildiği tespit edilmiştir¹⁰⁶.

Osmanlı Devleti coğrafyasında saf altın madeni bulunmamakla birlikte, Selanik vilayeti dâhilinde bulunan Avrathisarı (Avrethisar) kazasından geçen nehirlerin sürüp getirdikleri

¹⁰⁵ *Orman ve Meadin Mecmuası*, R.31 Temmuz 1305/12 Ağustos 1889, s.6-7-8.

¹⁰⁶ BOA., HRT. 1832.

kumlar arasında, bazen altına rast gelinmekteydi¹⁰⁷. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Balkanlar’da yer alan başlıca altın maden mevkileri aşağıdaki tabloda verilmiştir¹⁰⁸. Aşağıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere, Balkanlar’daki başlıca altın madenleri Selanik ve Manastır vilayetlerinde bulunmaktaydı. Demiryolların yapılmasında bunun da büyük tesiri olmuştur.

Tablo VI:vBalkanlar’da Yer Alan Başlıca Altın Maden Mevkileri

Adet	Vilayet	Sancak	Kaza	Maden Yeri
1	Selanik	Selanik	Yenice	Karaabad
1	“	“	Katrına	İşkota Pandelemona
1	“	Siroz	Nevrekob	Lisevezernuh
1	Manastır	Manastır	Pirlepe	Revzan
1	“	Biga	“	Serciler
5	Toplam			

Madenler açısından oldukça önemli olan Selanik’in iç bölgelerle bağlantısını sağlamak için demiryoluna ihtiyaç bulunmaktaydı. Bu amaçla **Selanik- Mitroviçe** arasında 1871-1874 tarihleri arasında ilk demiryolu hattı inşa edilmiştir. Bu hat 1888’de **Üsküp yoluyla Sırbistan ağına** bağlanmıştır. Böylece Selanik’in Avrupa’yla bağlantısı kurulmuştur. Deutsche Bank’ın verdiği sermayeyle 1891-1894 arasında Selanik’ten Batı Makedonya’nın en büyük kenti olan **Manastır’a dek uzanan ikinci bir hattın** inşası tamamlanmıştır. 1893-1896 arasında inşa edilen üçüncü bir hat ile **Selanik-Dedeağaç yolundan**

¹⁰⁷ *Orman ve Meadin Mecmuası*, R.13 Eylül 1305/25 Eylül 1889, s.50-60.

¹⁰⁸ Bu tablonun hazırlanmasında, *Orman ve Meadin Mecmuası*, R.13 Eylül 1305/25 Eylül 1889, s.60, esas alınmıştır

İstanbul'a bağlanmıştır. Demiryolları, Makedonya ekonomisinin gelişimine oldukça tesir etmiştir¹⁰⁹. Balkanlar'da bulunan madenlerin önemli bir kısmının bu hat üzerinde bulunması, yukarıda da belirtildiği üzere bu hatların inşasındaki önemli sebeplerden bir tanesidir¹¹⁰.

Sultan II. Abdülhamid döneminde Balkanlarda işletilen başlıca madenler ve çeşitleri aşağıdaki tablolarda verilmiştir¹¹¹.

Tablo VII: Balkanlarda Çıkan Altın, Gümüş, Platin, Bakır, Kömür, Krom, Madenleri

Sultan II. Abdülhamid Öncesi işletilen madenler						
Bakır	Kömür	Krom	Altın	Platin	Gümüş	Yer
8	16	1	0	0	6	İstanbul
1	6	0	0	0	1	Edirne
3	3	3	3	0	17	Selanik
0	0	0	0	0	0	Kosova
12	25	4	3	0	24	Toplam

Sultan II. Abdülhamid dönemi işletilen madenler						
Bakır	Kömür	Krom	Altın	Platin	Gümüş	Yer
0	20	0	0	0	0	İstanbul
13	4	1	0	0	14	Edirne
28	7	51	4	4	55	Selanik
1	0	2	0	0	2	Kosova
42	31	54	4	4	71	Toplam

¹⁰⁹ Özlem Yıldız, *II. Meşrutiyet'ten I. Dünya Savaşı'na Osmanlı Devleti'nde Deniz Ticareti (1908- 1914)*, DEÜ. Atatürk ilkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir, 2012, s.104-105.

¹¹⁰ Bkz. **EK:II** ve **EK:II/A**. BOA., HRT. 1832.

¹¹¹ Bu tabloların hazırlanmasında *Orman ve Meadin Mecmuası*, R.31 Temmuz 1305/12 Ağustos 1889, s.12-17, esas alınmıştır.

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere, II. Abdülhamid döneminde Selanik'teki madenlerin sayılarında bir hayli artış olmuştur. 3 adet olan bakır madeni sayısı 28 e, 3 adet olan kömür madeni sayısı 7 ye, 3 adet olan krom madeni sayısı 51 e, hiç olmayan platin madeni sayısı 4 e, 3 adet olan altın madeni sayısı 4 e ve 17 adet olan gümüş madeni sayısı ise 55 e yükselmiştir. Toplam maden sayısı 29 dan 149 a çıkmıştır¹¹².

Bu dönemde Selanik ve Manastır bölgesinde kil, mermertaşı, değirmen taşı, somaki taşı, lüle taşı, yeşil boya toprağı madenleri bulunmamaktaydı¹¹³. Sultan II. Abdülhamid öncesinde işletilen madenlere bakıldığı zaman; kükürd, besmut, zımpara, civa, manganez ve arsenik gibi maddelerin çıkartıldığı madenlerin de Selanik ve Manastır bölgesinde bulunmadığı görülmektedir.

Tablo VIII:Kükürd, Besmut, Zımpara, Civa, Manganez, Arsenik

Sultan II. Abdülhamid öncesi işletilen madenler						
Kükürd	Besm	Zımpara	Civ	Man-	Ar-	Mevkii
0	0	0	0	1	0	İstanbul
0	0	0	0	2	0	Edime
0	0	0	0	0	0	Selanik
0	0	0	0	3	0	Yekûn

¹¹² *Orman ve Meadin Mecmuası*, R.31 Temmuz 1305/12 Ağustos 1889, s.12-17.

¹¹³ *Orman ve Meadin Mecmuası*, R.31 Temmuz 1305/12 Ağustos 1889, s.12-17.

402 | Selanik-Mitroviçe - Zibefçe Demiryolu Hattı Boyunca İşletilen Madenler

Sultan II. Abdülhamid dönemi işletilen madenler						
<i>kükürd</i>	<i>Besmut</i>	<i>Zım-</i>	<i>civa</i>	<i>Man-</i>	<i>Ar-</i>	<i>Yer</i>
0	0	0	0	1	0	<i>İstanbul</i>
0	0	0	0	2	0	<i>Edirne</i>
1	1	14	3	28	4	<i>Selanik</i>
1	1	14	3	31	4	<i>Toplam</i>

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere, II. Abdülhamid döneminde Selanik'te Kükürd, besmut, zımpara, civa, manganez ve arsenik gibi maddelerin elde edildiği toplam 51 maden işletmeye açılmıştır. Bunlar 1 kükürd, 1 besmut, 14 zımpara, 3 civa, 28 manganez ve 4 arsenik maden işletmesinden oluşmaktaydı¹¹⁴.

Tablo IX:Amyanat, Şab, Borasit, Kireç, Alçı, Tebeşir, Titan, Grafit

Sultan II. Abdülhamid öncesi işletilen madenler						
<i>Amyant</i>	<i>Şab</i>	<i>Borasit</i>	<i>Tebeşir</i>	<i>Titan</i>	<i>Grafit</i>	<i>Yer</i>
0	0	0	0	0	1	<i>İstanbul</i>
0	0	0	0	0	0	<i>Selanik</i>
0	0	0	0	0	1	<i>Yekûn</i>

Sultan II. Abdülhamid dönemi işletilen madenler						
<i>Amyant</i>	<i>Şab</i>	<i>Borasit</i>	<i>Tebeşir</i>	<i>Titan</i>	<i>Grafit</i>	<i>Yer</i>
0	0	0	0	0	0	<i>İstanbul</i>
1	0	8	0	0	0	<i>Selanik</i>
1	0	8	0	0	0	<i>Yekûn</i>

Yine Sultan II. Abdülhamid döneminde, Selanik bölgesinde daha öncesinde bulunmayan

¹¹⁴ *Orman ve Meadin Mecmuası*, R.31 Temmuz 1305/12 Ağustos 1889, s.12-17.

1 Amyant ve 8 Borasit madeni işletilmeye başlanmıştır¹¹⁵.

Tablo X: Kalay, Antimuan, Çinko, Demir, Kobalt, Nikel

Sultan II. Abdülhamid öncesi işletilen madenler						
Kalay	Antimuan	Çinko	Demir	Kobalt	Nikel	Yer
0	0	0	5	0	0	İstanbul
0	0	0	1	0	0	Edirne
0	0	1	1	0	0	Selânik
0	0	0	0	0	0	Kosova
0	0	1	7	0	0	Yekûn

Sultan II. Abdülhamid dönemi işletilen madenler						
Kalay	Antimuan	Çinko	Demir	Kobalt	Nikel	Yer
0	0	0	0	0	0	İstanbul
1	0	0	0	0	0	Edirne
2	37	2	5	4	2	Selânik
0	1	1	0	0	0	Kosova
3	38	3	5	4	2	Toplam

Sultan II. Abdülhamid öncesinde, Selânik bölgesinde 1 adet çinko ve 1 adet demir madeni işletilmekteydi. Sultan Hamid döneminde işletilen demir madeni sayısı 5'e, çinko madeni sayısı ise 12'ye yükselmiştir. Buna ilave olarak, yine bu dönemde daha önceden bulunmayan 37 adet antimuan madeni, 2 adet kalay madeni, 4 adet kobalt madeni ve 2 adet de nikel madeni işletilmeye başlanmıştır. Yukarıda da belirtildiği üzere, bu kadar çok sayıda maden işletmesinin

¹¹⁵ Orman ve Meadin Mecmuası, R.31 Temmuz 1305/12 Ağustos 1889, s.12-17.

açılmasında, bölgede demiryollarının yapılması oldukça tesirli olmuştur. Maden sayısının bu kadar çok artmasına rağmen, bunun Osmanlı ekonomisine katkısının çok fazla olmadığını da kaydetmek gerekir.

Bu dönemde bölgede işletilen bazı madenler hakkındaki bilgiler aşağıda verilmiştir.

A. Selanik-Mitroviçe-Zibefçe Hattı ve Madenler

Rumeli'deki birtakım demiryolları inşa ve işlettilirilmesi hakkı 17 Nisan 1869'da Nafia Nazırı Davut Paşa ve Baron Hirsch arasında imzalanan mukavelename ile Baron Hirsch'in kumpanyasına verilmişti. Buna anlaşılmaya göre maden ve taş ocakları ile ormanların işletimi ve imali de aynı kumpanyaya verilmiş olup, kumpanya demiryolunun 2 tarafında 10 km.lik arazi dâhilinde devlete ait olan maden ve taş ocakları ile ormanların da işletme hakkına sahip olmuştu. Kumpanya bu hakkını Osmanlı kanun ve nizamlarına uygun olarak gerçekleştirecek ve dıkeceğı ağaçlar için de devlet ile oturup birlikte karara varacaktı. Ancak hattın geçtiğı güzergâhta Tersane-i Amire için gerekli olan kereste var ise Tersane-i Amire masrafını kendisi karşılamak üzere kereste ihtiyacını karşılayabilecek ve ilgili mahalle nakil etme hakkına sahip olacaktı¹¹⁶.

Şirketin hazineye aktaracağı maden, taş ocakları ve orman geliri 10 km için Maden ve taş ocakları geliri %10, Ormanların geliri ise %30 olarak tespit edilmişti. Eğer şirkete kullanılacak arazi miktarı 10 km.den 20 km.ye çıkarılacak olursa ormandan hazineye aktarılacak gelir miktarı

¹¹⁶ Vahdettin Engin, *Rumeli Demiryolları*, İstanbul, 1993, s.241-243.

%50 olacaktı. Devlet, orman ile ilgili memur görevlendirecek olup bu memurların masrafını karşılamada, Kumpanya da ortak olmakla birlikte kumpanya tarafından yapılacak masraf Kumpanya'nın orman hâsılatından kazanacağı gelirin %2,5 aşmayacaktı. Kumpanya kendi sınırları dâhilinde çıkan keresteyi demiryolu hatları vasıtasıyla nakledip satabilecekti. Ancak demiryolunda kullanacağı keresteyi bedava kullanabilecekti. Şirket, 10 km.lik arazi dâhilinde bir maden ya da taş ocağına rastlamadığı takdirde bu oran 30 km.ye kadar çıkarılabilecek, her iki taraftan 30 km.lik muhit dâhilinde bulunan madenleri imal ve ihraç edilebilecekti. Demiryolu şirketi bu maden ve taş ocaklarını imal, işletme ve ihraç etmeyi planlıyorsa demiryolu hattının tamamen tamamlanmasından önce devlete bildirmek ve beyan etmek ve ihbar etmek mecburiyetindeydi. Devlet, her ne kadar 10 km. mesafe dâhilinde taş ocaklarının imal, ihraç haklarını kumpanyaya vermişse de yol inşası veya Umur-ı Nafia için karye halkının kendi zorunlu ihtiyaçları için gerekli olan malzemeyi kumpanyanın işletmekte olduğu ocak alanı dışındaki alanlardan, masrafları ilgili kurum ya da kişi ya da karyeye ait olmak üzere ihraç etmeye hakları olacaktı¹¹⁷. Ancak yapılan bu antlaşma iptal edilmiş ve işletim hakkı devlete geçmiştir.

17 Nisan 1869 Tarihli imtiyaz mukavelesinin feshinden dolayı Mösyö Hirsch'e mukavele yolu ile sağlanan haklar 1870'te iptal edilmiş ve böylece orman-maden ve taş ocakları

¹¹⁷ Halil Kutluk, *Türkiye Ormancılığı İle İlgili Tarihi Vesikalar 1202-1341 (1787-1925)*, C.I, Ankara,1967, s. 242-243. 17 Nisan 1285 tarihli yazı.

imtiyazı da boşa düşerek, Osmanlı Devletine iade edilmişti. Ancak Osmanlı Devleti Belova civarında ve Sarımbey'den Filibe'ye kadar olan Meriç Nehri'nin 30 km.lik alandaki miri ormanların kereste kesme ve imalat hakkını, 18 Mayıs 1872 tarihinde yeniden Mösyö Hirsch'e vermiştir. Buna göre Mösyö Hirsch bir yıl içerisinde kullanacağı ormanlık alana ait haritayı düzenleyerek takdim edecekti. 30 km.lik alanda istenilen keresteyi sağlayacak orman yok ise de bu km. aşılmayacaktı. Mösyö Hirsch, ormanların kesimi konusunda Devlet-i Aliyye'nin hukuk ve nizamlarına bağlı olmakla birlikte, Orman İdaresi asla müdahale etmeyecekti. Mösyö Hirsch, ormanlık alanın işletmesine sahip olduğu gibi vergi ve rüsumdan muaf olacak, devlete sadece yıllık 50.000 frank ödeyecekti¹¹⁸.

İmtiyaz süresi bittikten sonra inşa edilmiş tesis, kurum, bina ve benzeri yapılar için devlet tarafından herhangi bir ödeme yapılmayacaktı¹¹⁹. Bu mukavele 3'lü bir görüşme gerçekleştirilmişti. Devlet adına Mahmut Paşa, Rumeli Demiryolları Şirketi'nin idare meclisi reisi şirketin vekili bulunan Mösyö Baron Moris de Hirsch ve Rumeli Demiryolları İşletici Kumpanyanın Vekil ve Kefili bulunan Mösyö Ralfarl arasında yapılmıştı. Bu mukavele işletme şirketi tarafından kumpanya dosyasına ilave edilecektir. 3 maddeden ibaret olan bu mukaveleye göre, Belova havalisinde bulunan ormanların işletimi ile ilgili mukavelename 8 gün zarfında imza olunacak ve bu müddet zarfında

¹¹⁸ Halil Kutluk, *Türkiye Ormancılığı* ., C.I., s. 276. 18 Mayıs 1872 tarihli yazı.

¹¹⁹ Halil Kutluk, *Türkiye Ormancılığı* ,C.I., s. 277. 18 Mayıs 1872 tarihli yazı.

imza olunmadığı takdirde daha önce imzalanmış olan hükümler geçerli olacaktı¹²⁰.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde, Selanik şehri, Kosova, Manastır ve Yanya vilayetlerinin de ticari faaliyetlerinin yürütüldüğü bir merkezdi. Selanik şehrinde Osmanlı-Selanik ve Midilli Bankaların yanı sıra Ziraat Bankası yer almaktaydı. İhraç edilen zahirenin büyük bir kısmı İngiltere ve Fransa'ya gitmekteydi. Zahire ihracından sonra tütün, pamuk, koza, harir, afyon ve susam gelmekteydi. Bunlara ilave olarak da kereste, kömür, krom madeni, keten, kenevir gibi birtakım ürünler de ihraç edilmekteydi. Osmanlı devletinde bu dönemlerde madenlere fazla önem verilmediği görülmektedir. Zira Osmanlı Devleti sınırları dâhilinde çeşitli madenler bulunmakla birlikte madenin çıkartılması ve üretimi konusunda bir gayret yoktu. Oysa bölge maden bakımından oldukça zengindi. Kesendire kazasında manganez madeni ihracatı önemli olmakla birlikte diğer kazalarda büyük çaplı ihracat yapılmamaktaydı. Bunun en büyük sebebi ise keşif çalışmalarının yeterince iyi yapılmamış olması ve maden naklinin zor ve masraflı olmasıydı¹²¹.

Bu dönemde Selanik Vilayeti dâhilinde madenleri en çok olan araziler Siroz ve Kesendire kazalarında bulunmaktaydı. Bunlara nispetle Avrethisarı, Tikveş, Langaza kazaları ikinci derecede kalmaktaydı. Selanik Vilayetinde tamamen maden köyü olarak bilinen yerler de vardı. Bunlar maden köyleri olarak bilinirlerdi.

¹²⁰ Halil Kutluk, *Türkiye Ormancılığı*, C.I., s. 278. 18 Mayıs 1872 tarihli yazı. Bu mukavelenamenin 2. Maddesi Yanbolu-Şumnu hattının yapılması ile alakalıdır.

¹²¹ *Selanik Gazetesi*, 16 Safer 1286.

Maden Köyleri, İzvor, Lamcazde, Varvar ve Havrud olup, Kazgan mahallesi de maden yeri olarak bilinen yerler arasındaydı. Bu maden köy ve mahallelerinde manganez, çinko, antimuan, ve simli kurşun madenleri sahilden yukarıya doğru 5 dakika ile 1,5-2 saat mesafeye kadarki mevkilerde bulunmaktaydı. Selanik Vilayeti kıyısından 5 dakika ile 1,5-2 saat mesafedeki madenler ve maden köyleri Kesendire Madenleri Anonim Şirketi tarafından işletilmektedir¹²². Kesendire Kazasına tabi Rumliya karyesinde ve Rumliya İskelesinden 1,5 saat mesafede “Terikorfon” Dağında krom madeni bulunmaktaydı. Burası vilayet dâhilinde yer alan en büyük krom madeni alanı olup yaklaşık son 20 yıldır sürekli olarak işlemekte ve ihracat yapılmaktaydı¹²³. Bu krom madeni mevkii 30-40 metre derinliğinde ve bulunan damarın istikameti boyunca ilerlemiş olup, muhtelif mağara ve ocaklardan oluşmaktaydı. Ancak bu krom madeni önceleri 4000 ton miktarında cevher ihraç edebilmekte iken bu miktar zamanla azalmıştı¹²⁴.

Siroz Sancağı’nda da yine önemli bir antimuan madeni mevcuttu. Drama Sancağı’nın Kürecik karyesinde bir simli kurşun madeni işletilmektedir. Vodine kazası Serakin karyesinde de bir krom madeni mevcuttu. Bu madende “Terikorfon” madeni çıkmakta olup, kıymetli olmasına rağmen, Selanik İskelesine 17 saat mesafedeki bir uzaklıkta olması ve şimdiye kadar iyi bir nakliyat ağının kurulmamış olmasından

¹²² 1319 Tarihli Selanik Vilayeti Salnamesi, s.376.

¹²³ 1319 Tarihli Selanik Vilayeti Salnamesi, s.376.

¹²⁴ 1319 Tarihli Selanik Vilayeti Salnamesi, s.377.

dolayı yeterince istifade edilememişti. Ancak Selanik-Manastır demiryolu hattı vasıtasıyla bu problem çözülmüş, böylece hem nakliyat problemi halledilmiş hem de vilayetin istifadesi artmıştı. Vilayet dâhilinde ihraç edilen ve imtiyaza verilmiş olan antimuan, simli kurşun, manganez ve krom madenleri olduğu gibi muhtelif çeşitte madenler de çıkarılmakta ve bunlar için de resmi ruhsatlar verilmekteydi. Bir yandan da yenileri için çalışmalar yürütülmekteydi. Siroz ve Gevgili taraflarında likinyit adı verilen kömür madenleri keşfedilmiş olmakla beraber, bir kısmı işletilmekte ise de henüz önemi anlaşılmış değildi. Ulaşım kolaylaştıkça ve maden nizamnamelerinde iyileştirmeler yapıldıkça birçok maden işletmeye açılacaktır¹²⁵. Osmanlı Devleti maden imtiyazlarını verirken devr ve ferağ edilmemesi konusunda imtiyaz mukavelenamelerine hüküm koymasına rağmen, verilen imtiyazlar bir süre sonra bazen tamamı bazen de 3-5 ayrı parça halinde başkalarına devredildiği edilmekteydi¹²⁶.

Selanik-Üsküb-Mitroviçe ve Zibefçe hattı boyunca işletilen madenlerin bulunduğu yerler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir¹²⁷.

Tablo XI: İmtiyaz Yoluyla İşletilen Madenler

Sancak	Kaza	Karye	Madenlerin Cinsi
Selanik	Selanik	Çalı ve Kuran Mahallesi	Krom
“	Kesendire	Poliroz	“
“	“	Vavdus	“

¹²⁵ 1319 Tarihli Selanik Vilayeti Salnamesi, s.378.

¹²⁶ BOA., *İmtiyaz Defteri* 2, 12 Safer 1307/25 Eylül 1305, s.227.

¹²⁷ 1319 Tarihli Selanik Vilayeti Salnamesi, s.379.

410 | Selanik-Mitroviçe - Zibefçe Demiryolu Hattı Boyunca İşletilen Madenler

“	“	Rumliya	“
“	Vidine/Vodine	Müsemmer	“
“	“	Sarakini	“
“	Kesendire	İzvor	Simlikurşun-manganez
“	“	Kazgancı mahallesi	“
“	“	Nevestüllü	“
“	“	Varvara	“
“	“	Lumcazde/Lamcazde	“
“	Tikveş	Roşdan	Antimuan ve Arsenik
Drama	Drama	Kürecik	Simli kurşun
“	“	Leştan	“
Siroz	Siroz	Katakus	Likinyit
Taşoz	Taşoz	Yeni Hisar	Çinko ve simli kurşun
Siroz	Siroz	Kayalı	Simli kurşun

Devlet Tarafından İşletilen Madenler

Sancak	Kaza	Karye	Madenlerin cinsi
Selanik	Tikveş	Roşdan	Krom
“	Karaferye	Bostani	“
“	“	Ağustus	“
“	Toyran	Raberve	“
“	Tikveş	Roşdan	“
Siroz	Siroz	Humkus	“
Selanik	Kesendire	İzvor	Manganez
“	“	“	“
Drama	Drama	Polıçe	“
Drama	“	Kürecik	“
“	“	Radoviş	“
“	Kavala	Eski Kavala	“
“	“	Ziguş	“
Selanik	Katrin	İskotna	“
“	Gevgili	Gariya	Simli kurşun
“	“	Karpın	“
“	Langaza	İstavruz	Bakır

Bu dönemde bölgede işletilen bazı madenlerin bulunduğu kazalar hakkındaki bilgiler aşağıda verilmiştir.

a. Avrethisar Madeni

Avrethisar kazasındaki Sabanca Çalı Mahallesi, Çolaklar ve Uruç Obası ile sınırlı olan 200 dönüm arazide bulunan çinko, antimuan, bakır, simli kurşun ve kırmızı kurşun madenlerinin çıkartılması için, İngiltere devleti tebaasından Luinide Biçeviye 25 Eylül 1889 da ruhsat verilmişti¹²⁸. Avrethisar kazası simli kurşun madeni bakımından oldukça zengin olup, 27 Mart 1882 tarihli bir haritadan anlaşıldığına göre; bu bölgede bulunan Hacı Esenler ve Gücenler köylerinde de simli kurşun madeni bulunmuş olup, bölge bu maden açısından oldukça zengindi¹²⁹ (bkz. EK: IV) .

Avrethisar kazası, Selanik-Üsküp hattında yer almakta olup, Selanik'e hayvanla 8, demiryolu ile 2 saat uzaklıktaydı. Merkezi Kılıkış Kasabasıydı. Avrethisarı kazası merkezi 10 mahalleden oluşmaktaydı. Avrethisarı Kazası merkezi Kılıkış Kasabasının ürünlerinin çıkış iskelesi Selanik'ti. Bir diğeri ise Kılıkış'a 1 saat mesafede bulunan ve Selanik-Mitroviç hattı üzerinde yer alan Sarıgöl İstasyonuydu. Selanik-Üsküb-Mitroviç ana hattına doğru yapılmış 30 km.lik şube hatları bulunmaktaydı. Ayrıca Sarıgöl İstasyonuna doğru kasaba dâhilinde yapılmış yollar olmakla birlikte köprüleri bakıma durumdaydı. Kasaba merkezinden Sarıgöl İstasyonuna kadar

¹²⁸ Orman ve Meadin Mecmuası, R.13 Eylül 1305/25 Eylül 1889, s.93.

¹²⁹ BOA. HRT. 0856

1901-1902 tarihleri itibariyle 4575 metre uzunluğunda yeni bir şose yol yapılmıştı¹³⁰. Avrethisarı Kasabasında her pazartesi Pazar kurulmakta olup bu pazara civar köylerden ve çeşitli mahallelerden pek çok insan gelmekteydi¹³¹.

b. Ustrumca Kazası

Ustrumca Kasabası merkez vilayete karayolu ile 18 saat, demiryolu aracılığıyla Hadve İstasyonuna 5'er ve oradan da Selanik'e 3 saat toplam 8 saat uzaklıktaydı. Kasaba 31 mahalleden oluşmaktaydı. Ustrumca Kasabası hakkında en eski zamanlara ait çok fazla bilgi bulunmamakla birlikte Eski Yunan ve Roma Dönemi paralarına rastlanılmaktadır. Ova'ya kurulmuş olup, ovanın dört bir etrafını çeviren dağlar ve bu dağlardan çıkan ufak şelaleler ovaya doğru akmakta ve pirinç tarlalarını sulamakta ve böylece Ustrumca ahalisinin yegane geçin kaynağı olan pirinç ziraatının gelişimini sağlamaktaydı.¹³².

Ustrumca kasabası askeri bakımdan da önemli olup 2 kışlayı bünyesinde barındırmaktaydı. Ustrumca'nın ormanları, Beleş ve Maleş dağlarındaki orman çeşitliliği ve kalitesi çok iyi olmakla birlikte nakliyenin kısıtlı olmasından dolayı yeterince istifade edilmemekteydi. Maden zenginliği bakımından zayıftı. Bazı mevkilerinde güherçile madenine rastlanmış olup bu ise ancak önemsiz orandaydı. En yaygın taş olarak Granit görülmekteydi. Yeni Mahalle dağlarından başlayıp Petriç Boğazına

¹³⁰ 1319 Tarihli Selanik Vilayeti Salnamesi, s.383-385.

¹³¹ Selanik Gazetesi, 21 Zilhicce 1285.

¹³² 1319 Tarihli Selanik Vilayeti Salnamesi, s.398.

kadar uzanan dağlardan granit ve siyenit taşları damarları yaygındı. Baş Balkan dağları da granit ile çevriliydi¹³³.

c. Toyran Kazası

Kazanın merkezi olan Toyran kasabası Selanik'e karayolu ile 12 saat demiryolu ile 1.45 saatlik uzaklıkta olup, Toyran Gölü kenarında iskan olunmuştu. Gölün kuzey kısmında sazlıklar bulunmakta olup dalyan yetiştiriciliği yapılmaktaydı. Kışın bu dalyanlarda balık avcılığı yapıldı. Avlanan balıklar Sırbistan ve Kosova Vilayetiyle, Edirne, Drama, İskece taraflarına yıllık 1 milyon kilogramdan daha fazlası ihraç edilmekte ayrıca kaza dâhilinde de yoğun bir şekilde tüketilmekteydi¹³⁴.

Toyran Kazası; Gölbaş, Kozludere, ve Boyamova olarak 3 kısımdan oluşmaktaydı. Gölbaş'ta hububat ve bazı mahallerinde pirinç, tütün, mısır ve hububat yetişmekteydi. Bu bölgede yetiştirilen üzümler, Hadve İstasyonu (**bkz.EK II**) yolu ile Avrupa'ya, Sırbistan'a ve Viyana'ya ihraç edilirdi. İpek böcekçiliği de yaygındı. Hadve İstasyonu; Toyran'ın Boyam kısmı ile Ustrumca'nın ve Radovişte'nin ihracat merkezi olduğundan yerli ve ecnebi birçok tüccar buraya gelerek ticari faaliyetlerde bulunurlardı¹³⁵.

d. Üsküb Sancağı Maden İmtiyazı

Üsküb, Kosova Vilayeti'nin merkezi olup, Selanik'in 180 km. batısındadır. Vardar Nehri'nin iki yakasında ve nehre doğru eğimli bayırların

¹³³ 1319 Tarihli Selanik Vilayeti Salnamesi, s.398.

¹³⁴ 1319 Tarihli Selanik Vilayeti Salnamesi, s.402.

¹³⁵ 1319 Tarihli Selanik Vilayeti Salnamesi, s. 403.

üzerinde olup, etrafı bağ ve bahçe ve ormanlıklarla çevriliydi. Üsküb, Arnavudluk ve Türkiye ile Makedonya yolu üzerinde, Selanik'ten gelen demiryolu hattı ile Avrupa demiryolu noktasının birleşme noktasına yakın olması sebebiyle oldukça önemli bir konumdaydı. Şehir, istasyon yönüne doğru gelişmekteydi. Üsküb'ün gelişiminin istasyona doğru olması, Vilayet merkezinin Priştine'den naklini zorunlu hale getirmiş ve bu durum Priştinenin önem kaybetmesine yol açarken Üsküb, eski önemine kavuşmuştur. Üsküb; Priştine Livası, Bulgaristan Emareti, Selanik, Manastır vilayetleri arasındaydı. Arazisi dağlık ve taşlık olmakla birlikte oldukça mümbit olup mera ve çayırlikları oldukça güzeldi. Nakliyatı kolaylaştıran ve Sırbıye ve Mitroviçe'den gelen demiryollarının etkisi ile ticaret daha da gelişmişti¹³⁶.

Kosova Vilayeti'ne bağlı Üsküb Sancağı dâhilindeki Komanov Kazası'nın Nuban Karyesi'ndeki krom madeni, 1901-1902 tarihlerinde 100 hisse itibarıyla Selanik Emlak-ı Hümayun Müdürü¹³⁷ olan Paşalyan Kirkor Efendi'ye imtiyaza verilmişti. Paşalyan Kirkor Efendi bu imtiyazının 35 hissesini İtalya Devleti tebaasından ve tüccarlarından olan ve Selanik'te ikamet eden Mösyö Aladini Biraderlerine terk etmişti¹³⁸. Kirkor Paşalyan Efendi kalan hissenin 4

¹³⁶ Ali Cevad, *Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lugatı*, İstanbul 1897, s. 100-101.

¹³⁷ BOA., *İmtiyaz Defteri* 3, Şaban 1310/9 Şubat 1308, s.229.

¹³⁸ BOA., *İmtiyaz Defteri* 3, 21 Safer 1309/21 Eylül 1307, s. 211. Aladini Biraderler: Mösyö Salamon, Lazura, Emilo, Edward, Carlo, Alfred, Gualado ve Roberto kardeşlerdir. BOA., *İmtiyaz Defteri* 3, 28 Muharrem 1309/3 Eylül 1891.211.

hisselerini Banker Konstantin Raliye terk etmiş¹³⁹, daha sonra tekrar 2,5'luk bir hisse satışı daha gerçekleştirmiş ve bu hissesini de yine Fransa tebaasından Mösyö Konstandis Raliye devr etmiştir¹⁴⁰. Paşalyan Kırkor Efendinin Üsküb Komanov Krom Madeni İmtiyazından kalan hissesi 58,5 olarak kayıt edilmiştir. Tekrar bu 58,5 olan hisseden de 20 hissesini de Tüccar'dan Karaküzyan Kırkor Efendiye satmıştır¹⁴¹.

e. Selanik Tikveş Antimuan-Arsenik Madeni

Tikveş kazasının merkezi olan Kavadar Kasabası'nın Selanik'e uzaklığı karayolu ile 26 saattir. Tikveş, Vardar Nehrinin kısmen sağ tarafındadır. Kaza, Kosova-Manastır Vilayetleri ile Köprülü-Ustrumca-Gevgili-Vodine Kazalarıyla çevrili olup, Kazanın mahsulâtı bol ve çeşitliydi. Şarapçılık ve çiftçilik yaygındı¹⁴².

Selanik Vilayetinin Tikveş Kazasının Roşdan Karyesinde çıkan antimuan ve arsenik madenlerinin işletme imtiyazını alan Osman İnayet Efendi, bu imtiyaz hakkını Selanik'te Cedid Mahallesinde ikamet eden Alatini Biraderler devr ve ferağ etmek istemiştir. Ancak mukavelenamede madenlerin bir başkasına devr ve ferağ olunmaması şartı yer aldığından öncelikli olarak bu maddenin kaldırılması işlemi yapılmış ve 14

¹³⁹ Mustafa Fazıl Efendi; Galata'da Küçük Tünel Hanında ikamet etmektedir. BOA., *İmtiyaz Defteri* 3, 3 Şaban 1310/9 Şubat 1308,,..., s.229.

¹⁴⁰ BOA., *İmtiyaz Defteri* 3, 3 Şaban 1310/9 Şubat 1308, s.229.

¹⁴¹ BOA., *İmtiyaz Defteri* 3, 21 Safer 1309/21 Eylül 1307, s.214.

¹⁴² Ali Cevad, *a.g.e.*, s.257.

Haziran 1889 devir işlemi tamamlanmış ve dönemin Maliye Nazırı Agob Efendi imzası ile devredilmiştir¹⁴³.

Selanik-Üsküb güzergâhında yer alan Tikveş Kazasına bağlı Roşden Karyesi'nde de önemli miktarda antimuan madeniyle, arsenik madeni mevcut olup, düzenli bir şekilde işletilmekteydi. Antimuan madeni Dolomit tabir olunan kaya içlerinde küçük-büyük yuvalar şeklinde bulunduğu gibi çakıl taşları ile beraber kil tabakası içlerinde ve kireç taşı ile çakık taşı yığınları içerisinde yuvalar şeklinde bulunmaktaydı¹⁴⁴. Bu antimuan madenin uzaklığı Siroz'a 3,5 saat, Urfani Körfezindeki Çayağzı iskelesine ise 11 saattir¹⁴⁵. Arsenik madeni ise sarı-kırmızı renklerde ve kil içlerinde parça parça olarak bulunmaktaydı. Bu maden içinde çok sayıda mağaralar ve kuyular açılmış, bu mağaralara madenlere mahsus demiryolları yapılarak dışarıya çıkarılmıştır. Demiryolları sayesinde çıkarılan maden miktarı büyük bir artış göstermiştir. Ayrıca cevherleri toz ederek yıkamak için de değirmen inşa edilmiştir. Arsenik madenin öneminden ve bulunduğu köyün merkeze uzak olmasından dolayı ayrı bir nahiye şeklinde teşkilatlanmıştır. Arsenik Madeni için Roşden Madeni adıyla yeni bir Nahiye kurulmuştur¹⁴⁶.

¹⁴³ BOA., *İmtiyaz Defteri* 2, 12 Safer 1307/25 Eylül 1305, s.227.

¹⁴⁴ 1319 Tarihli Selanik Vilayeti Salnamesi, s.377.

¹⁴⁵ 1319 Tarihli Selanik Vilayeti Salnamesi, s.378.

¹⁴⁶ 1319 Tarihli Selanik Vilayeti Salnamesi, s.378.

f. Kosova Priştine Krom Madeni

Kosova Vilayetinin Priştine Kazasının Piriştince Karyesindeki krom madeni Üsküblü Haim Matalon Efendi ile Mustafa Şükrü Bey Efendi arasında yapılan %50-%50 ortaklık ile işletilmektedir. Haim Matalon Efendi %50 hissesinin 10 hissesini Selanik Tüccarlarından ve Osmanlı tebaasından olan İzak Yusuf Bahil Efendiye devretmiştir¹⁴⁷. Ferik İbrahim Paşazade Mustafa Şükrü'nün izin yazısıyla krom madeninin %50 sinin kendisine diğer %50'nin Haim Matalon Efendiye ait olduğunu kanıtladıktan sonra devr ve ferağ işlemlerine başlanılabilmektedir. Krom madeni devri ile ilgili herhangi bir vergi borcunun olmadığına kanıtlanması ile işlemler başlatılmıştır. Vekil Mustafa Fazıl ve Vekil Ali Kemal Efendi aracılığıyla 24 Mayıs 1902'de satış gerçekleşmiştir¹⁴⁸.

g. Gevgili Kazası

Merkez kaza olan Gevgili kasabası, Selanik'in karayolu ile 17 saat demiryolu ile 2 saat 15 dakika mesafesindeydi. Kasaba merkezi 7 mahalleye ayrılmış olup, bünyesinde askeri kışla ve cephanelik de bulunmaktaydı. Kasaba içlerinde bulunan Kışla'dan İstasyon civarına kadar muntazam surette bir karayolu olup, yolun etrafı Frenk çalısı ağaçları ile çevriliydi. Vardar nehri üzerine 6000 kûsur lira sarfıyla mükemmel bir demir köprü inşa edilmişti. Bu yol dışında başka bir yol bulunmadığından Gevgili'den Selanik'e

¹⁴⁷ BOA., *İmtiyaz Defteri* 3, 26 Rebiül-evvvel 320/19 Haziran 1318, s.103.

¹⁴⁸ BOA., *İmtiyaz Defteri* 3, 26 Rebiül-evvvel 320/19 Haziran 1318, s.104.

kadar adi yollarla araba işletilmekteydi. Kaza içlerinde akmakta olan Vardar nehri Temmuz ayları hariç 7 ayrı mevkide kayıklarla ulaşım imkân sağlamaktaydı. Gevgili kazasındaki başlıca sanayi ürünleri ipekçilik, tütüncülük ve abacılık olup, kazanın sanayisi ve ticareti gelişmekteydi. Gevgili kazası; Tikveş, Doyran, Yenice-i Vardarı, Vodine kazalarından oluşmaktaydı¹⁴⁹.

Selanik Vilayeti Gögili (Gevgili) Kazasında Hüseyin Pehlivan, İbrahim bin Yusuf ve İsmail Ağanın tasarrufundaki alanlar ile Sernerbaka, Mayadağ, Debredine, Lonica ve Gorgub köyleri ile sınırlı İzvor Çiftliğinde; 10.000 dönüm arazide bulunan altın, gümüş, platin, çiva, kurşun, bakır, kalay, çinko, nikel, krom, antimon, manganez, simli kurşun madenlerinin çıkartılması için İngiltere devleti tebaasından Albert Abutaya 25 Eylül 1889 tarihinde ruhsat verilmişti¹⁵⁰. Selanik Vilayeti Gevgili kazası madenler açısından oldukça zengin olup, 27 Mart 1882 tarihli bir haritadan anlaşıldığına göre bölgede önemli miktarda simli kurşun madeni bulunmaktaydı¹⁵¹ (bkz. **EK: V**).

h. Selanik Vilayeti Kesendire-Krom Madeni ve Manganez Madeni

Amerika kıtasından sonra dünyada en çok ve en zengin kromlu demir madenleri Osmanlı coğrafyasında bulunduğu halde; madencilik sanatının gelişmemiş olmasından dolayı, bu madenlerden elde edilen hasılatı mümkün

¹⁴⁹ 1319 Tarihli Selanik Vilayeti Salnamesi, 408

¹⁵⁰ Orman ve Meadin Mecmuası, R.13 Eylül 1305/25 Eylül 1889, s.93.

¹⁵¹ BOA. HRT. 1536

olmamıştır. Bunun başlıca sebebi ise ulaşım ağının yetersiz olmasıydı. Bölgedeki Kesendire kazası, maden ve orman kaynakları bakımından bir hayli zengindi. Kesendire ormanları, 440.000 dönümlük bir alanda yer almaktaydı. Bu ormanlık alandan elde edilen kereste, gemi ve telgraf direği yapımına oldukça uygundu. Demiryolu hattının geçtiği, Kesendire’de aynı zamanda çok sayıda maden çeşidi de bulunmaktaydı. Bu madenlerden biri de krom madeni olup, kaza sınırları dâhilinde yaygın olarak yer bulunmaktaydı¹⁵². Selanik Vilayeti’nin Kesendire Kazasında, Urumliye ve Polinoz Köyü sınırlarındaki Terikarfun Dağlarında 2 ayrı parça halinde krom madeni tespit edilmiş olup, bunun işletme imtiyazı 1880 tarihiden itibaren 99 yıllığına Osmanlı Devleti tebaasından Vasilaki Beğ ve İtalya Devleti tebaasından Nikolaki Raveydi ile ortakları Kostandinos, Eniganise ve Dimosti efendilere verilmişti¹⁵³.

Manganez madeninin bulunduğu ve işletildiği Nevasullu Köyündeki işletme, 1900 tarihinde Meclis İdaresi Evkaf Reisi Selim Paşa ile Mustafa Fazıl Efendi tarafından işletilmekteydi. Kesendire Madenleri Osmanlı Anonim Şirketinde hisseleri bulunan bu kişiler, bu imtiyazlarından feragat etmişlerdi¹⁵⁴.

1. Siroz Madeni

Selanik Vilayeti dâhilinde yer alan Siroz Kazasına bağlı Dobracalık ve Dragos köyleri ve

¹⁵² *Orman ve Meadin Mecmuası*, R.1 Temmuz 1300/13 Temmuz 1884, s.23.

¹⁵³ *Orman ve Meadin Mecmuası*, R.1 Temmuz 1300/13 Temmuz 1884, s.9.

¹⁵⁴ BOA. *İmtiyaz Defteri* 3, 27 Rebiül-evvel 1318/25 Temmuz 1900, s.87.

köy etrafındaki antimuan madeninin işletilme imtiyazı 14 Mayıs 1891 tarihinde Bab-ı Ali'den talep edilmişti¹⁵⁵.

i. İzvor-Manganez Madeni

Der-saadet Bankası tarafından İzvor'da işletilmekte olan manganez madeninın yatağının genişliği ilk kayıtlarda 732 cerib (1 cerib 60 metre 732X60:43920 metre) olarak belirtilmişti. Ancak 23 Ağustos 1891'de yapılan tahrir çalışması sırasında 4.184 ceriblik bir alanda manganez madeninın çıkartıldığı, işlendiği ve satıldığı tespit edilmiş ve bu haliyle 3.402 ceriblik bir fark oluşmuştu. Devlet farkın, kayıt tarihinden itibaren faizli olarak alınmasına ve mukavelenamenin yeniden düzenlenmesine karar vermişti¹⁵⁶.

j. Drama-Simli Kurşun

Osmanlı Devleti'nde maden işletmecilerinin birçoğunun, devletin idarî kurumlarındaki kişiler olduğu görülmektedir. Ancak bu kişiler daha sonra bu haklarını devam ettirememekte olup, haklarını tüccarlara devretmeğe mecbur kalmaktaydılar¹⁵⁷. Drama Sancağındaki simli kurşun madeni ilk olarak, Reji Şube Müdürleri tarafından işletilmiştir. Ancak daha sonra İtalya devleti halkından olan ve Selanik'te oturan Alatini Biraderler Şirketine terk

¹⁵⁵ BOA. *İ-DH*-1229/96234, 5 Şevval 308/14 Mayıs 1891.

¹⁵⁶ BOA., *İmtiyaz Defteri* 3, 24 Ramazan 311/31 Mart 1894, s.210.

¹⁵⁷ Osmanlı Devleti'nde maden imtiyazlarının el değiştirmesi ile ilgili olarak bkz. Ertan Gökmen, “ II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Maden İmtiyazları (1878-1899)”, *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, Hazırlayanlar: Mehmet Metin Hülâgu, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Cilt 2, Kayseri 2011, s.47-57.

edilmiştir. Galata'da Faynacıyan Han'da dükkânı olan Mösyö Fernandez'e vekâlet verilerek, devir işlemleri gerçekleştirilmiştir¹⁵⁸.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde, Tanzimat'la getirilen yeni ve modern anlayışın kısa zamanda kökleşmemesi, idarî kanun ve nizamları uygulayacak devlet adamlarını yeterince yetiştirilememesi ve yenilik hareketlerinin menfaatlerini zarara uğrayacakların gösterdiği karşı faaliyetler; Tanzimat'tan umulan sonuçların gerçekleştirilmesine engel olmuştur. Tanzimat döneminde yeşerip kök salamayan devletin modernleşmesi yolundaki adımlar, Sultan II. Abdülhamid döneminde yeniden gündeme gelmiş ve uygulamaya konulmuştur. Bir noktada Sultan II. Abdülhamid, Tanzimat döneminde getirilmek istenen yeniliklerin ve reformların uygulayıcısı olmuştur. XIX. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti'nin her açıdan oldukça güç şartlar altında bulunduğu bilinmektedir. Buna rağmen, özellikle II. Abdülhamid döneminde başlatılan bayındırlık faaliyetlerinin büyük bir gelişim kazandığı görülmektedir.

II. Abdülhamid döneminde, Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu güç şartlara rağmen, kara ve deniz ulaşımında çok önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Kara yollarında sağlanan gelişme ise özellikle demiryolu ulaşımı ile sağlanmıştır. Devlet bütçesi yetersiz olduğundan dolayı, Sultan II. Abdülhamid yeni

¹⁵⁸Alatini Biraderler: Mösyö Salamon, Lazura, Emilo, Edward, Carlo, Alfred, Gualado ve Roberto kardeşlerdir. BOA., *İmtiyaz Defteri* 3, 28 Muharrem 309/3 Eylül 1891.211.

kaynaklar aramış ve bu kaynağı da yabancı sermayede bulmuştur. XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Avrupa sermayesi kendisine mahallî kullanım alanları aramakta olup, Osmanlı Devleti'nde nafia alanında yapılacak yeni tesisler için birçok sermayedar, imtiyaz talebinde bulunmaktaydı. Sanayi İnkılâbına geçişle birlikte, hammadde ve pazar arayışına giren emperyalist devletler, XIX yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı Devleti'nden demiryolu imtiyazı alabilmek için uğraş vermişlerdir. Bu devletler farklı gereksinimler ile demiryolu imtiyazı alma gayreti içine girmiş olmakla beraber; Osmanlı topraklarında bulunan zengin maden yataklarını içine alacak şekilde nüfuz alanlarını genişletmeye çalışmışlardır. Osmanlı Devleti gerek Anadolu'da ve gerekse Balkanlar'da yaptırdığı veya yaptırmayı düşündüğü demiryolları için yüklenicilere bir kısım imtiyazlar vermek zorunda kalmıştır. II. Abdülhamid döneminde demiryolu, liman ve rıhtımlar yabancı yatırımların % 73'ünü oluşturmakta; bunlara bankacılık ve sigorta alanlarındaki yatırımlar da eklendiğinde, oran % 81'i bulmaktaydı. Sanayi ve madencilik gibi aslen üretim faaliyetine yönelik alanlardaki yabancı yatırım oranı ise, % 10'un altında kalmıştır. Başka bir ifadeyle, yabancı sermaye ülkenin sınaî kalkınması üzerinde olumlu roller oynamamış, aksine hammadde ihracatını ve Avrupa topraklarında üretilen mamul madde ithalatını ileri düzeylere taşıyarak, ülkenin Batıya bağımlılığını artırmıştır.

Bu çalışmada ayrıntılı olarak ele alınan Selanik-Üsküb-Mitroviçe-Zibefçe Hattı ticari amaçlı bir hat olmayıp, askeri amaçlı bir hat olarak

kullanılmıştır. Selanik-Üsküb-Mitroviç-Zibefçe hattı madenden ziyade, zirai ürünler ve orman bakımından oldukça önemliydi. Bu demiryolu hattının ulaşımdan ziyade çeşitli ürünlerin ve asker naklinin sağlanmasında önemli olduğu görülmektedir. Bu demiryolu imtiyazını alanlar, hattın fazla karlı olmadığını görünce mukavele hükümlerinin dışına çıkmak istemişlerse de Osmanlı Devleti buna izin vermemiştir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin bu güzergâhta yer alan madenleri kendisi imtiyaza vermek yoluyla işlettiği görülmektedir. Verilen maden imtiyazlarında, madenin bir başkasına devredilmemesi hususu sıkça vurgulanmasına rağmen, bu kurala uyulmadığı ve alınan maden imtiyazların sık sık el değiştirdiği tespit edilmiştir. Rumeli Demiryolu hattının Hazine-Hassa'ya ait Selanik Limanına bağlanması ile imtiyaz sahipleri, buradan da pay istemişlerse de devlet buna izin vermemiştir.

Osmanlı Devleti'nin verdiği imtiyazlarla Balkanlar'daki demiryolu hatları kısa sürede tamamlanmış ve böylece İstanbul, Avrupa'ya bağlanmıştır. Verilen imtiyazlara paralel olarak, Balkanlar'da işletilen madenlerin sayılarında ve çeşitliliğinde büyük artış gözlemlenmiştir. Bu dönemde maden işletme imtiyazları ağırlıklı olarak, yabancı müteşebbislerin elinde olmakla beraber, devlete önemli bir gelir sağlanmıştır. Dolayısıyla II. Abdülhamid döneminde yürütülen denge politikaları ile devlet borçları bir hayli azaltılmıştır. Bayındırlık sahasında büyük bir ilerleme kaydedilmiş ve önemli alt yapı hizmetleri gerçekleştirilmiştir. Ancak 1908 tarihinden sonra bu çalışmalar, büyük bir kesintiye uğramış ve

birkaç sene sonra da tamamen durmuştur. Balkan Savaşları ve I. Dünya Harbi de bu çalışmaların tamamen durmasının bir diğer sebebi olmuştur.

Kaynakça

1-Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

HRT. 0856

HRT. 1536

HRT. 1832

İ-DH-105.82526

İ-DH-1129/96204

İ-DH-1180/92277

İ-DH-1229/96234

İ-DH-1229/96250

İ-DH-1252/981198

İ-DH-1256/98658

İmtiyaz Defteri No: 2

İmtiyaz Defteri No: 3

M. V. Dosya No: 110

M. V. Dosya No: 128

Muvâzene-i Umûmiye-i Maliye, 1315

Ticaret Defteri No: 184 T. 171 T. 172 T.

173 T. 188

T. 193 T. 2302 T. 2303

T. NFM. 718/34

T. NFM. 721/19

T. NFM. 721/60

T. NFM. 721/62

T. NFM. 722/33

Yıldız Esas Evrakı (Y. EE.) 12/33

Y. E. E. 302

Y. EE 4/31, E. Tas. Nu:9-72/2008

Y. EE. 12/39

Yıldız Perakende Ticaret Nafia Nezareti
Maruzatı (Y. PRK. TNF.) 2/18

Y. PRK. TNF. 1/16 Y.PRK. TNF. 3/54

Y. PRK. TNF. 3/69

Y. PRK. TNF. 4/50 Y.PRK. TNF. 4/8

Y. PRK. TNF. 5/3

Y. PRK. TNF. 5/41 Y.PRK. TNF. 6/73

**Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Hakkı Tarık Us
Koleksiyonu**

1319 Tarihli Selanik Vilayeti Salnamesi

Orman ve Meadin Mecmuası, R. 1 Ağustos

1300/13 Ağustos 1884

Orman ve Meadin Mecmuası, R.1 Temmuz

1300/13 Temmuz 1884

Orman ve Meadin Mecmuası, R.13 Eylül

1305/25 Eylül 1889

Orman ve Meadin Mecmuası, R.31 Temmuz

1305/12 Ağustos 1889

Selanik Gazetesi, 16 Safer 1286

Selanik Gazetesi, 21 Zilhicce 1285

Umur-u Nafia ve Ziraat Mecmuası, H. 1
Cemaziye'l-evvel 1312 (31 Ekim 1894)

Umur-u Nafia ve Ziraat Mecmuası, H. 1
Muharrem 1312 (5 Temmuz 1894)

Umur-u Nafia ve Ziraat Mecmuası, H. 1
Muharrem 1315 (2 Haziran 1897)

Umur-u Nafia ve Ziraat Mecmuası, H. 1
Receb 1312 (29 Aralık 1894)

Umur-u Nafia ve Ziraat Mecmuası, H. 15
Ramazan 1312 (12 Mart 1895)

Umur-u Nafia ve Ziraat Mecmuası, H. 15
Zilhicce 1320 (15 Mart 1903)

2-Yazmalar Kronikler Seyahatnameler ve Genel Mahiyetteki Eserler

Akgündüz, Ahmed, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri*, C.1, İstanbul 1990

ALİ Cevad, *Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lugatı*, İstanbul 1897

Altunbay, Mustafa, “Klasik Dönemde Osmanlı'da Madencilik”, *Türkler Ansiklopedisi.*, C.10, Yeni Türkiye, Ankara 2002, s.792-801.

Bayram, Selahattin, *Osmanlı Döneminde Selanik Limanı (1869-1912)*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2009.

Can, Bülent Bilmez, *Demiryolundan Petrole. Chester Projesi (1908-1923)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.

Çağatay, Neşet, “Osmanlı İmparatorluğunda Maden İşletme Hukuku”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.2, S.1, Ankara 1943, s.124.

Diñçer, Celal, “Anadolu'nun Bayındırlık İşlerine Dair Lâyiha”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Cilt X/7, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1978, s. 157-168.

Eldem, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tedkik*, Ankara 1970.

Engin, Vahdettin, *Rumeli Demiryolları*, İstanbul 1993.

Garnier, Jean Paul, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu, II. Abdülhamid'ten Mustafa Kemal'e*, Türkçesi: Zeki Çelikkol, Remzi Kitabevi, İstanbul 2007.

Geyikdağı, Necla, *Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye 1854-1914*, Hil Yayın, İstanbul 2008.

Gökmen, Ertan, “ II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Maden İmtiyazları (1878-1899)”, *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, Hazırlayanlar: Mehmet Metin Hülagu, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Cilt 2, Kayseri 2011, s.47-57

Hülagü, M. Metin, “ Sultan II. Abdülhamid Dönemi Demiryolu Politikası”, *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, Hazırlayanlar: Mehmet Metin Hülagu, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Cilt 3, Kayseri 2011, s.140-141

Kabacalı, Alpay, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e İmparatorluk ve Nesnel Tarihin Prizmasında Abdülhamid*, Creative Yayıncılık, İstanbul 2005.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Cilt VII, Ankara-2001

Kazıcı, Ziya, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi ve Osmanlı Devleti*, Kayıhan Yay., İstanbul-2009

Keskin, Özkan, “Osmanlı Devleti'nde Maden Hukukunun Tekâmülü (1861-1906)”, *OTAM*, 29/Bahar 2011, s.126-127

Keskin, Özkan, “Osmanlı Devleti'nde Yabancı Maden Mühendislerinin İstihdamı ve Osmanlı Madencilğine Hizmetleri”, *İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Sayı:11, İstanbul 2007, s.79–92.

Kutluk, Halil, *Türkiye Ormancılığı İle İlgili Tarihi Vesikalar 1202-1341 (1787-1925)*, C.I, Ankara 1967.

Mutlucağ, Hayri, “Yakın Tarihimizde İlk Sosyal, İktisadi ve Teknik Kalkınma Planı”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Cilt IX/6, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1971, s. 11

Ortaylı, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2000.

Özer, Sevilay, “Chester Projesi’nin Hâkimiyet-i Milliye Gazetesine Yansıması”, *History Studies Ortadoğu Özel Sayısı / Middle East Special Issue*, 2010,s.288-289.

Tızlak, Fahrettin, “Osmanlı Devleti’nde Madencilik”, *Osmanlı*, Cilt III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.312-326.

Tokay, Gül, *Makedonya Sorunu, Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908)*, Afa Yayıncılık, İstanbul-1995.

Yerasimos, Stafanos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, Cilt 2, Çeviren: Babür Kuzucu, İstanbul_2002

Yıldız, Özlem, “20. Yüzyıl Başlarında Selanik Limanında Deniz Ticareti “,*ÇTTAD*, XII/24, (2012/Bahar), s.27

Yıldız, Özlem, *II. Meşrutiyet’ten I. Dünya Savaşı’na Osmanlı Devleti’nde Deniz Ticareti (1908- 1914)*, DEÜ. Atatürk ilkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir, 2012

Yılmazçelik İbrahim - Aksın, Ahmet, *Tarihi Gerçeklerle Osmanlı Yunan Harbi*, İstanbul-2007

Ek I:

1876-1909 Osmanlı Avrupa'sı Demiryolları
Haritası (Vahdettin Engin; Rumeli Demiryolları,
İstanbul-1993, Harita 1)

Ek: II

II. Abdülhamid Dönemi Öncesi Avrupa Kıtasında
Yapılan Vapur Ulaşımı Haritası. (BOA.
HRT.0173)

EK III:

Der-Saadet-Selanik/Selanik-Manastır Demiryolu
Güzergâhları ve Madenleri Gösterir Harita

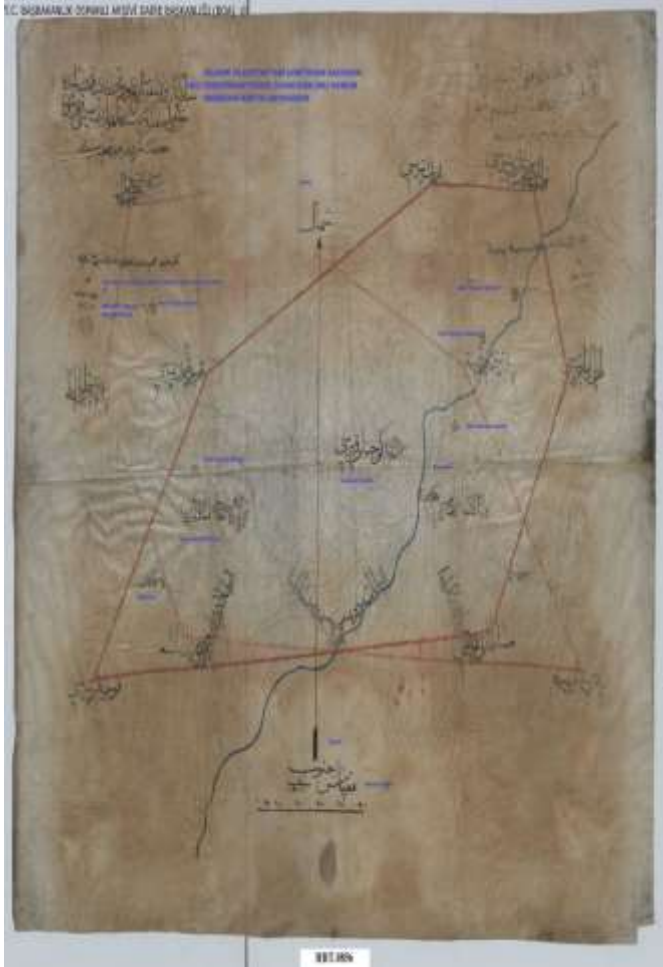
EK III/A:

Der-Saadet-Selanik/Selanik-Manastır Demiryolu
Güzergâhları ve Madenleri Gösterir Harita

EK: IV

**Selanik Vilayeti Avrethisar Kazası Hacı Esenler Köyü
Simli Kurşun Madeni Haritası**

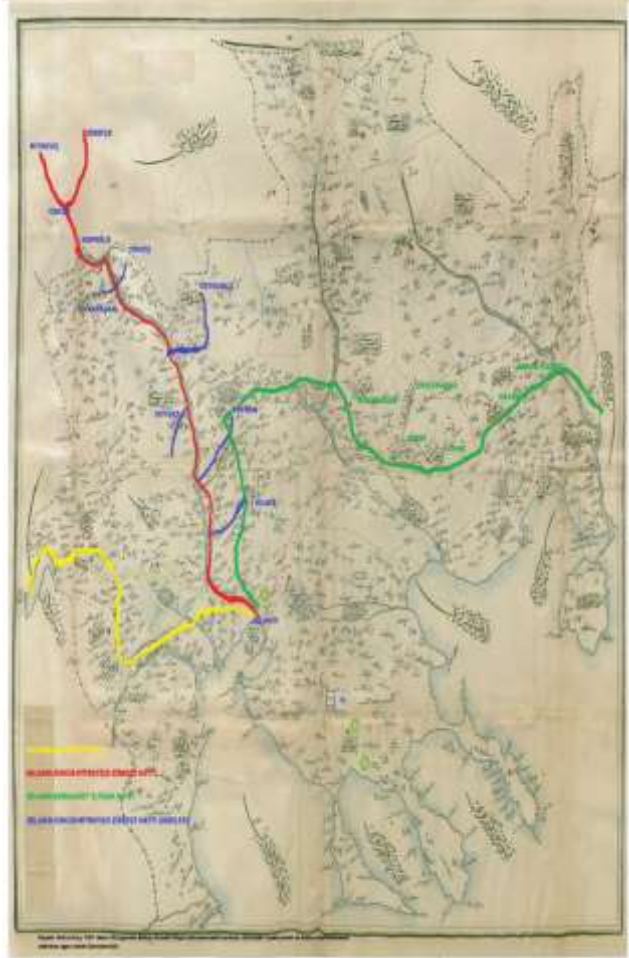

**432 | Selanik-Mitroviçe - Zibefçe Demiryolu Hattı
Boyunca İşletilen Madenler**

EK V:
Selanik Vilayeti Siroz Sancağı
Gögili(Gevgili)Kazasındaki Simli Kurşun Madenini
Gösterir Harita

Ek VI:
Selanik-Üsküb-Mitroviçe ve Zibefçe Güzergahı
Demiryolları Haritası. (Hatice Oruç; 1320 Sene-i
Hicriyyesine Mahsus Selanik Vilayet Salnamesi, T.T.K.
Yay. Ankara,2014)

OLUŞUM VE İŞLEYİŞİYLE DEDEAĞAÇ BULGAR TÛCCAR VEKÂLETİ

Formation and Function of “Bulgaria Trader’s Representation” in Alexandroupolis

Ahmet YÛKSEL*

Özet

Bulgaristan fethedildiği tarihten (1393) itibaren yaklaşık beş asır boyunca Osmanlı egemenliğinde kalmıştı. 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi’nin ardından imzalanan Berlin Antlaşmasıyla Osmanlı hâkimiyetinde bir Bulgaristan Eمارeti (Prenslîği) kurulmuştu. Osmanlı Hükûmeti, Bulgaristan Prenslîği’nde bir komiserlik oluşturduğu gibi Vidin, Varna, Rusçuk, Filibe ve Sofya gibi şehirlere de birer “Tüccar Vekili” tayin etmişti. Bu tabir, Bulgaristan örneğinde olduğu gibi, Osmanlı yönetimince bağımsızlığı tanınmamış ülkelerde konsolosların yerini alarak, ticaretle meşgul olan kendi vatandaşlarının hak ve hukuklarını muhafaza etmekten mesul memurlar için kullanılmıştır.

Osmanlı yönetiminin söz konusu hamlesinin ardından Bulgar Hükûmeti de aynı şekilde Üsküp, Selanik ve Manastır gibi belli başlı Balkan şehirlerine tüccar vekilleri tayin etmeye başlamıştı. Ancak türlü nedenlerden ötürü süreç çok sağlıklı işlememiş, Bulgaristan Hükûmeti ile Babıâli arasında çeşitli sürtüşmelere yol açmıştı. İşte bu çalışma bahsedilen süreç ve sebeplerle birlikte tüccar vekâletlerinin nasıl oluşturulduğunu ve işlediğini Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nden temin edilen vesikalar ışığında ve Dedeağaç örneğinden hareketle ortaya koymak amaçındadır. Vesikalara yansıdığı kadarıyla, Dedeağaç’taki tüccar vekâleti, uzun sayılabilecek bir başvuru ve bekleyiş sürecinin ardından faaliyet göstermeye başlamıştır. Ancak tüccar vekillerinin çalışma sahalarının daha ziyade ekonomik hayatla sınırlı kalması gerekirken bazı siyasî eylemlerin içerisinde yer almaktan da geri durmadıkları tespit edilmiştir. Hem o nedenle hem de “*serkeşâne ve uygunsuz*” bazı hareketlerinden ötürü daima Bulgar Prenslîği ile Babıâli

* (Doç. Dr.); Cumhuriyet Üniversitesi, Tarih Bölümü, Sivas, Türkiye.

arasında bir sürtüşme konusu haline dönmüşlerdir. Dolayısıyla tüccar vekâletinin oluşum, işleyiş ve Dedeğaç'ın ekonomik yaşamındaki rolü kadar söz konusu faaliyetlere de ağırlıklı olarak temas edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bulgaristan, Osmanlı, Tüccar Vekâleti, Oluşum, İşleyiş

Abstract

Bulgaria had remained under Ottoman rule for about five centuries since the conquest (1393). Bulgarian Eمارeti (Principality) was established under Ottoman rule with the Treaty of Berlin signed after the Ottoman-Russian War of 1877-78. The Ottoman government has appointed a commissioner in the Bulgarian Eمارeti, as well as a “Trader’s Representation” in cities such as Vidin, Varna, Rousse, Plovdiv and Sofia. This term has been used for officials responsible for maintaining the rights and the law of their citizens engaged in trade, taking the place of consuls in the countries where were not recognized their independence by Ottoman Rule, as in the case of Bulgaria.

In the same way, the Bulgarian government has started to appoint “Trader’s Representation” to major Balkan cities such as Skopje, Thessaloniki and Monastery. However, due to various reasons, the process didn’t work very well and led to various rifts between Bulgaria Eمارeti and Sublime Porte. This study aims to reveal how the traders’ representatives are formed and operated together with the aforementioned process and reason with the light of the documents provided from the Prime Ministry Ottoman Archives and the example of Alexandroupolis. As far as documentary reflects shows that Alexandroupolis merchant proxy starts service after a very long term process of waiting and application. The merchant deputies working fields should to limited with economic life, however as identified they didn’t stop take part of some political deeds. Both for that reason and because of some movement of “rude and inconvenient”, they have always become a matter of friction between the Bulgarian Eمارeti and the Sublime Porte. Whereat mentioned activities are among the subjects of this study besides its formation, functioning and their role in the economic life of “Trader’s Representation” of Dedeagac.

Keywords: Bulgaria, Ottoman, Trader’s Representation, Formation, Functioning

Giriş

Dedeagaç Bulgar Tüccar Vekâleti'nin oluşum ve işleyişine geçmeden evvel özerklikten bağımsızlığa uzanan süreçte Bulgaristan ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkilerin seyrini ve o ilişkilerin hangi kanallarla yürütüldüğünü anımsamak hem çalışma içerisinde sıklıkla tesadüf edilecek bazı özel kavramların hem de iki taraf arasındaki gerginliğin anlaşılmasına olanak sağlayacaktır. Hatırlanacağı üzere 1877-78 Osmanlı Rus Harbi'nin ardından imzalanan Ayastefanos Ateşkes Antlaşması ile önce “Büyük Bulgaristan” kuruldu. Ancak Avrupalı güçler o antlaşmaya itiraz etti. Bu nedenle taraflar arasında 13 Temmuz 1878 tarihinde Berlin Antlaşması imzalandı. Bu antlaşmayla “Büyük Bulgaristan”dan eser kalmadı. Onun yerine siyasî ve askerî açıdan Babiâli'ye bağlı, idarî açıdan bağımsız Doğu Rumeli Vilayeti, ıslahat yapılmak şartıyla Osmanlı tarafına bırakılan Makedonya ve içişlerinde bağımsız, dışişlerinde Osmanlı İmparatorluğu'na bağımlı bir Bulgaristan Eمارeti yahut Prensliği olmak üzere üç bölge oluşturuldu.¹

Berlin Antlaşması'na rağmen Ayastefanos'ta öngörülen “Büyük Bulgaristan'ın” sınırlarına erişmek hukuken Babiâli'ye bağlı olarak kurulan Bulgar Prensliği'nin millî hedefi haline geldi.² 1885'te Doğu Rumeli Vilayeti'nin ilhak edilmesi o hedefin ilk başarılı adımı oldu. Bu gelişmeden, Bulgaristan Prensliği'nin bağımsızlığını ilan

¹ Ali İhsan Gencer, “Berlin Antlaşması”, *TDV.İA.*, C. 5, İstanbul 1992, s.516-517.

² Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi-I (18.ve 19.Yüzyıllar)*, Küre Yay., İstanbul 2009, s.396.

edeceği 5 Ekim 1908 tarihine kadar geçen süre zarfında Osmanlı-Bulgar ilişkileri elçilikler vasıtasıyla değil, Babîâli'nin Sofya'da tesis ettiği “Bulgaristan Komiserliği” ve Bulgar Hükümeti'nin İstanbul'da bulundurduğu “Bulgaristan Kapıkethüdalığı” aracılığıyla yürütüldü.³ Ayrıca Bulgaristan'daki Osmanlı tebaasının ticarî hayatını düzenlemek, hak ve hukukunu gözetip gerektiğinde Bulgaristan Prensliği ile temasa geçmek üzere Osmanlı yönetimi tarafından Varna, Rusçuk ve Vidin gibi liman kentlerinde “Tüccar Vekili”⁴ sıfatıyla birer temsilci bulundurulması uygun görüldü.⁵ Bulgaristan Prensine nezdine bir “diplomatik memur” gönderilmemesi Bulgarların Babîâli'ye olan bağımlılıklarını hatırlatmak ve “tâbîlik” hukukuna halel gelmemesi içindi. Vidin, Rusçuk ve Varna'daki tüccar vekillerinin Sofya'daki Osmanlı Komiserliği ile doğrudan irtibata girmemelerinin istenmesi bu endişe nedeniyledi. Çünkü öyle bir durumda Komiserlik “elçilik”, tüccar vekillikleri ise “konsolosluk” haline konulmuş gibi bir algı oluşacaktı. Babîâli'nin Bulgar Hükümeti'nin üyelerini “nazır” yerine “müdür”, hükümet reisini de “başmüdür” şeklinde

³ Mahir Aydın, “Bulgaristan Komiserliği”, *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, C. XVII, S. 21, TTK Yay., Ankara 1997, s.71.

⁴ Komiser ve Tüccar Vekili kavramları, Osmanlı yönetiminin Bulgaristan gibi, bağımsızlığını tanımadığı ülkelerde sefir ve konsolosların gördüğü vazifeyi üstlenen memurlar için kullandığı tabirlerdir. Bkz. Carter V. Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye, Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996, s.277.

⁵ Emine Bayraktarova, “Osmanlı Devleti Bulgaristan Emareti Tüccar Vekilleri Meselesi”, *Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türk-Bulgar İlişkileri Sempozyumu* (11-13 Mayıs 2005), Odunpazarı Belediyesi Yay., Eskişehir 2005, s.201.

isimlendirmiş olması bahsedilen endişenin diğer bir yansımasıydı.⁶ Öte yandan Bulgar Prenslığı de Üsküp, Selanik, Manastır, Edirne ve Siroz gibi yerlere tüccar vekilleri tayin etmeye başlamıştı.⁷

Hükümetler ve Tüccar Vekilleri Meselesi

Yukarıda bahsedilen karşılıklı atamalarla Prenslik ve İmparatorluk arasındaki ticarî ilişkilerin rayına oturması beklenirken Dedeağaç'taki de dâhil olmak üzere, tüccar vekillerinin tayin ve görevlerine ilişkin pürüzler birbiri ardına patlak vermeye başladı. İlkin, Bulgar Prenslığı 1880 yılından itibaren Babîâli'nin tayin etmeye başladığı tüccar vekillerini resmen tanımaktan kaçındı. Gerekçe, görevlerinin tam anlamıyla belirtilmemiş olduğuydu. Babîâli meseleyi İstanbul'daki Bulgaristan Kapıkethüdalığı ile birçok kez müzakere ettiyse de bir çözüme varılamadı. Kethüdalık, Osmanlı tüccar vekillerinin yetki ve vazifelerinin netleştirilmesi durumunda Bulgar Hükümeti'nin onları resmen tanıyacağını ısrarla vurguladı. Bunun üzerine 12 Temmuz 1883 tarihinde Hariciye Nezareti'nde bir komisyon oluşturuldu. Komisyon, Osmanlı tüccar vekillerinin görevlerine ilişkin bir talimat layihası hazırladı. Layiha, mütalaa için Meclis-i Vükelâ'ya havale edildi. Burada yapılan incelemenin ardından tespit edilen görev ve sorumlulukların tüccar vekilliklerine konsolosluk sıfatı yüklediğine, o tarz bir sıfatın Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı bir Prenslik dâhilinde kullanılmasının ise

⁶ Aydın, "Bulgaristan Komiserliği", s.73.

⁷ Yasemin Zahide Erol, "Şehbender Raporlarına Göre Osmanlı-Bulgaristan Ticari İlişkileri (1910-1914)", *TAD*, C. 34, S. 57, Ankara 2015, s.225.

Bulgaristan'ın bağımsız bir devlet olarak tanınması gibi bir anlam uyandırıp Babîâlî'nin hukukunu ihlal edeceğine hükmedilerek layihanın reddine karar verildi.⁸

Görüldüğü üzere, yukarıda dikkat çekilen endişe bir kez daha hortlamış, o nedenle 1883 tarihli Tüccar Vekilleri Talimatnamesi yürürlüğe girememiştir. Ancak yaşanan problemler söz konusu ticari temsilciliklere duyulan ihtiyacı artırdığından meselenin gündemden düşmesi gibi bir gelişme asla söz konusu olmamış, aksine İstanbul-Sofya trafiğini daima meşgul eden başlıca çekişme yahut sürtüşme konularından birisi haline gelmiştir. Varna'daki Osmanlı tüccar vekilinin 26 Ekim 1886 tarihli yazısıyla İstanbul'a ilettikleri, mesele özelinde yaşanan problemlerin neden süratle çözülmesi gerektiğinin en açık delilidir. Mesela Bulgar Hükümeti Varna'daki Osmanlı tebaasını pasaport ve evraklarını incelemeyen askere almaya başlamıştır. Varna Tüccar Vekili konuyla ilgili gayri resmî bir girişimde bulunmuş, ancak bir netice alamamıştır. Bu nedenle Hariciye Nezareti'nden Osmanlı tebaasının hak ve hukukunu koruyabilmek için Bulgar tarafının uyarılmasını talep etmiştir. Bu talep ve bahsedilen sorunlar nedeniyle Babîâlî tüccar vekillikleri meselesini yeniden gündemine almak durumunda kaldı. Hariciye Nezareti'nde hemen yeni bir komisyon oluşturuldu. Bulgaristan Kapıkethüdası Tsanov da o komisyonda yer aldı. Yapılan çalışmalar neticesinde 1886 yılı sonunda yeni bir talimatname oluşturuldu. Bu talimatname,

⁸ Bayraktarova, "Osmanlı Devleti Bulgaristan Emareti Tüccar Vekilleri Meselesi", s.202. Ayrıca Bulgaristan'daki Osmanlı Tüccar Vekillerinin Görevlerine İlişkin 12 Temmuz 1883 tarihli talimat için bkz. *Ayn. yer.*

1883 yılında hazırlanandan farklı olarak Bulgaristan'da görev alacak Osmanlı tüccar vekillerinin atanmaları aşamasında Sofya'daki Komiserlik kanalıyla Bulgar Prensliği Hariciye Müdüriyeti'ne bilgi verilmesi, tüccar vekilinin görev aldığı birimin valisiyle irtibat kurması ve yazışmaların Fransızca yapılması gibi maddeleri kapsıyordu. Bu yeni talimat 3 Şubat 1887 tarihinde Padişah tarafından onaylandıktan sonra Komiserlik vasıtasıyla Bulgar Hükümeti'ne gönderildi. Bulgar tarafının yeni talimatnameyi onaylamasıyla tüccar vekilleri meselesi halledilmiş olacaktı. Ancak öyle olmadı. Bulgar Prensliği, bazı Osmanlı kentlerinde yeni tüccar vekillikleri açmak isteğinde olduğunu ve o isteğin Babıâli tarafından kabul edilmesi şartıyla talimatnameyi onaylayacağını açıkladı. Babıâli, hukuken de olsa kendisine bağlı olan bir prenslikle öyle bir pazarlığa yanaşmayınca taraflar arasındaki tüccar vekillikleri meselesi bir müddet daha sürüncemede kaldı. Yeniden gündeme alındığını görmek içinse 3 yıl beklemek gerekti. Babıâli 1890 senesinde, Bulgar piskoposlarına berat ihsan ederken Bulgar yönetimi, tüccar vekilleri meselesinin bu kez İstanbul'daki kapıkethüdaları Vilkoviç ile yeniden müzakere edilmesi talebinde bulundu. Babıâli artık meselenin hal yoluna konulmasını arzu ettiğinden bu talebi kabul etti. Müzakereler başlar başlamaz Vilkoviç artık tüccar vekillerinin izin almaya gerek duyulmaksızın atanmalarını, ancak Osmanlı tüccar vekillerinin tayini sırasında öncelikle Bulgar hükümetinden onay alınmasını talep etti. Ayrıca Dedeâğaç ve Cirs-i Mustafa Paşa'ya Edirne'de ikamet edecek ve Romanya'nın bağımsızlığını kazanmadan evvel Tulça'da bulunmuş olan tüccar vekilleriyle aynı

görev ve yetkilere sahip bulunacak birer Bulgar tüccar vekili atamak isteğinde olduklarını bildirdi. Bu istekler Babîâli tarafından reddedilince⁹ süreç üçüncü kez aynı neticeyi verdi.

Dedeğaç Bulgar Tüccar Vekâleti'nin Oluşumu

Görüldüğü gibi, Bulgarlar Dedeğaç'ta bir Tüccar Vekâleti oluşturmak yönündeki ilk adımı 1890 senesinde atmışlardır. Ancak bu çalışma özelinde tüccar vekillikleri, genel itibariyle de sürediren birçok probleminden kaynaklanan İstanbul ve Sofya arasındaki mevcut gerilim nedeniyle Bulgarların öyle birkaç adımla hedeflerine ulaşabilmeleri pek mümkün olmamıştır. Öte yandan Bulgar Prensiği'nin sınırları dâhilinde kalan Osmanlı tebaasının haklarının sürekli gasp edildiği yönünde artan şikâyetler tüccar vekillikleri meselesinin çözüme kavuşturulması noktasındaki dördüncü teşebbüsün Babîâli'den gelmesini gerekli kılmıştı. Nitekim Osmanlı yöneticileri, tüccar vekillerinin memuriyetlerinin Bulgar Prensiği tarafından vaat edildiği biçimde resmen ve kesin olarak onaylanması durumunda Cîsr-i Mustafa Paşa ve Dedeğaç'a birer Bulgar tüccar vekili tayin edilmesine izin verilmesi yönünde bir karar almıştı.¹⁰ Bu karar Sofya'daki Osmanlı Komiseri tarafından Bulgar Hariciye Müdürü Grekov'a iletilince kendisinden Bulgar tarafının da meselenin o şekilde çözüme kavuşturulmasından yana oldukları yönünde bir cevap alındı. Babîâli, Bulgaristan'daki Osmanlı tüccar vekillerinin tayin

⁹ Bayraktarova, "Osmanlı Devleti Bulgaristan Emareti Tüccar Vekilleri Meselesi", s.202-203.

¹⁰ Bayraktarova, "Osmanlı Devleti Bulgaristan Emareti Tüccar Vekilleri Meselesi", s.203.

ve görevlerine ilişkin hüküm ve şartları gösterir yeni bir talimat hazırlamak üzere Naum ve Gabriel efendilerle Bulgaristan Kapıkethüdası Vilkoviç'ten oluşan karma bir komisyon oluşturdu. Bu komisyon müşterek bir talimat layihası hazırladı. Layiha, Babîâlî tarafından onaylandıktan sonra 1 Aralık 1891 tarihinde Sofya Komiser Vekili Mustafa Reşid Bey (24 Aralık 1890-4 Aralık 1892)¹¹ kanalıyla Bulgar tarafına iletildi. Grekov, layihanın Bulgar Hükümetince incelenip bazı küçük değişiklikler yapılmak suretiyle kabul edildiğini 21 Mayıs 1892 tarihli bir notayla Komiserliğe bildirdi. Mustafa Reşid Bey, tüccar vekillerinin sahip oldukları vazifelerin Osmanlı Komiserliği kançılıyasını¹² da kapsayacak şekilde genişletilmesi yönünde olan fıkranın notada yer almadığını fark etti ve Bulgar Hükümeti nezdinde yaptığı girişimler neticesinde o eksikliğin giderilmesini sağladı. Bulgarlar, nota tarihinden itibaren kendi sınırları dâhilinde ikamet edecek olan Osmanlı tüccar vekillerinin memuriyetlerinin resmî ve meşru sayılacağını kabul etmişti. Bu karar ve son değişikliklerle şekillendirilen yeni talimatnamenin¹³ aslı 26 Mayıs

¹¹ Aydın, “Bulgaristan Komiserliği”, s.78.

¹² *Kançılırya*, genellikle konsoloshaneler nezdinde olan ve resmi muameleleri yerine getiren kalem yahut daire anlamında kullanılan bir tabirdir. Bkz. Aydın, “Bulgaristan Komiserliği”, s.94.

¹³ Son düzenlemelerle oluşturulan 11 maddelik Tüccar Vekilleri Talimatnamesi sadeleştirilmiş haliyle şu şekildedir:

1- Bulgaristan'da bulunan Osmanlı tüccar vekilleri Hariciye Nezareti'ne mensupturlar. Atamaları Sofya'da bulunan Osmanlı Komiserliği vasıtasıyla Emaret Hariciye Müdüriyeti'ne bildirilir.

2-Osmanlı Hükümeti Vidin, Rusçuk ve Varna'dan başka mahallerde de tüccar vekilleri bulundurmak isterse durum öncelikle ve vasıtasız olarak Emaret Hariciye Müdüriyeti'ne

1892 tarihinde Komiserlik tarafından Hariciye Nezareti'ne takdim edildi. Mustafa Reşid Bey'in Osmanlı hariciyesinden isteği tüccar vekilleri meselesinin artık o şekilde kesin kabul görmesiydi. Bu gelişmenin kendisini son derece bahtiyar kılacağından bahsediyordu. Son isteği ise, daha önce vaat edildiği üzere, Bulgar Prensliği'nin Dedeâğaç ve Cısr-i Mustafa Paşa'da tüccar vekilleri bulundurmak talebine bir an evvel olumlu cevap

tebliğ edilecektir. Osmanlı Tüccar Vekillerinin işlemleri işbu nota tarihinden itibaren resmi ve meşru sayılacaktır.

3- Tüccar Vekillerinin başlıca vazifeleri Bulgaristan'da Osmanlı ticaretini himaye etmekten ibarettir.

4-Tüccar Vekilleri, Osmanlı ülkesinde ibraz edilecek olan evraklara Bulgar memurları tarafından konulan imzaları tasdik eder, Bulgaristan ahalisinden olmayan Osmanlı tebaasına pasaport verir ve Osmanlı ülkesine gidecek olan Bulgarlar ile yabancıların pasaportlarını vize eder.

5-Tüccar Vekili, Bulgaristan limanlarından birine gelen veya Osmanlı limanlarından birine giden Osmanlı gemilerinin evrakını vize eder ve buna ait vergileri alır.

6-Tüccar Vekili, Osmanlı tebaasına ait olup Osmanlı ülkesinde kullanılacak olan her tür kağıtlara evrakını tanzim etme yetkisine sahiptir.

7-Tüccar Vekili, Rüsumat İdaresi'ne ibra senedi makamında ibraz ve takdim edilmek üzere Bulgar memurlarınca verilen gümrük şahadetnamelerini tasdik edecektir.

8-Bulgaristan ahalisinden olmayıp, Osmanlı tebaasından olanların vefat veya iflas etmeleri halinde hesapları Bulgar memurları tarafından düzenlendikten sonra arta kalan meblağ ilgililere gönderilmek üzere Tüccar Vekili'ne teslim edilir.

9-Tüccar Vekilleri, kendi ikametgâhlarına Osmanlı sancağı çekme ve Osmanlı armasını asma yetkisine sahiptir.

10-Tüccar Vekili, ikamet ettiği şehirdeki yöneticilerle münasebette bulunacak ve yazışmalarını Fransızca yapacaktır. Vazifesini de o şehrin sınırları dâhilinde yürütecektir.

11-Tüccar Vekillerine ait olan vazifeler Sofya'daki Osmanlı Komiserliği kağıtlaryası tarafından da icra olunacaktır. Bkz. BOA, A.MTZ.04, 23/76; 23 Şevval 1309/21 Mayıs 1892; BOA, A.MTZ.04, 47/51; 17 Rebiyülevvel 1315/16 Ağustos 1897.

verilmesiydi. Çünkü Prenslik, Babiâli'nin o vaadini senet kabul etmişti. Dolayısıyla Babiâli'nin de gönderilen notayı senet olarak değerlendirmesi gerekiyordu. Komiser vekilinin beklentisi bu yöndeydi. Şimdi söz konusu şehirlerde Bulgar tüccar vekillerinin bulundurulması isteğini görüşmek üzere İstanbul'da Bulgaristan Kapıkethüdası'nın da yer aldığı bir komisyonun oluşturulduğu haberinin kendisine bildirileceği anı “kuvvetle ümit ederek” beklemeye başlamıştı.¹⁴

Sofya'da Osmanlı Komiserliği vazifesini vekâleten yürütmekte olan Mustafa Reşid Bey'in tüccar vekilleri meselesinin o şekilde bir an evvel halledilmesi yönündeki ısrarcı tutumu hadiselerin tam ortasında yer almasından ve iki taraf arasındaki gerginlikten en fazla etkilenenlerden birisi olmasından kaynaklanmaktadır. Ancak ne kadar ısrarcı ve ümitli olursa olsun takip eden resmî yazışmalar arasında Dedeâğaç'ta bir Bulgar tüccar vekâleti açıldığına yahut açılacağına ilişkin herhangi bir ifadeye tesadüf edilememiştir. Çünkü Bulgar Kapıkethüdalığı ile müzakereye girilip bir mukavele imzalamak henüz hiçbir devletçe resmen tanınmamış olan Bulgar Hükümeti'nin Babiâli tarafından tanınması anlamına gelecekti. Bu nedenle Babiâli, Osmanlı tüccar vekillerinin vazifelerini gayr-i resmî olarak sürdürmelerine karar vermişti.¹⁵ Böylece dördüncü teşebbüs de başarısızlıkla sonuçlanmış oluyordu. Ne var ki tarafların üstünü kapatamayacakları kadar önem arz ettiğinden, mesele elbette bir kez daha tarafların

¹⁴ BOA, A.MTZ.04, 23/76; 23 Şevval 1309/21 Mayıs 1892.

¹⁵ Bayraktarova, “Osmanlı Devleti Bulgaristan Emareti Tüccar Vekilleri Meselesi”, s.204.

gündemine girmiştir. Bu kez müteşebbis taraf sanki sırayı bozmak istemezcesine Bulgarlar olmuştur. Şimdiki çıkış noktaları Bulgaristan hükümet reisi Stambulov'un daha evvel İstanbul'a yapmış olduğu seyahattir. Bulgar tarafının iddiasına göre Stambulov, İstanbul'da yaptığı görüşmelerden birinde Cisir-i Mustafa Paşa ve Dedeğaç'a birer tüccar vekili tayin etmek hususunda Sadrazam'dan onay almıştı. Söz konusu görevler için Bulgar yönetiminin hemen iki uygun şahsı seçmiş olması bundandı. Geriye sadece Babiâli'den onay almak kalmıştı. Kapıkethüdalı bu amaçla 9 Nisan ve 29 Mayıs 1896 tarihlerinde Hariciye Nezareti'ne müracaat etti. Bulgar tarafı, tüccar vekillerinin atanmasıyla ilgili taleplerine bir an evvel cevap verilmesi isteğindeydi. Bu istek Hariciye Nazırı Tevfik Paşa tarafından 30 Nisan¹⁶ ve 10 Haziran 1896¹⁷ tarihlerinde Babiâli'ye iletilmişti. Ancak netice öncekilerden hiç farklı olmadı.

Bulgar Hükümeti sonunda İstanbul'daki Kapıkethüdalıların kanalıyla bir çözüme ulaşamayacağını anladı ve meseleye bizzat müdahil oldu. Nitekim beşinci teşebbüsün üzerinden yaklaşık 6 ay geçmişti ki Sofya'daki Osmanlı Komiserliği'ne sert bir nota verildi. Ya Bulgar Hükümeti'nin Cisir-i Mustafa Paşa ve Dedeğaç'a tayin edilmelerine karar verdiği tüccar vekilleri Babiâli tarafından tanınacaktı ya da Bulgar yönetimindeki kentlerde görevli Osmanlı tüccar vekillerinin hepsi geri çağrılacaktı. Bu nota Osmanlı tarafında bir korku ve tedirginlik doğurdu. Bu, Osmanlı komiseri Niyazi Bey'in (1896-1897)

¹⁶ BOA, A.MTZ.04, 33/43; 17 Zilkade 1313/30 Nisan 1896.

¹⁷ BOA, A.MTZ.04, 33/90; 28 Zilhicce 1313/10 Haziran 1896.

durumu İstanbul'a bildirmek amacıyla kaleme aldığı 6 Kasım 1896 tarihli yazıdan anlaşılmaktadır. Çünkü yazının sonunda “*tazyik olunuyorum, iradelerine şiddetle manzurum*” şeklinde bir ibareye yer verilmiştir.¹⁸

Bu son nota ve komiserliğin yazısı Osmanlı Hükümeti'ne geri adım attırdı. Meclis-i Mahsus-ı Vükela olağanüstü toplandı ve sonunda Bulgar Prensliği'nin talebinin kabul edilmesine karar verildi. Padişah iradesinin de o yönde çıkmasıyla kesin hükme bağlanan karar, Komiserliğe ve ilgili birimlere tebliğ edilmek üzere 1 Aralık 1896 tarihinde Dâhiliye ve Hariciye nezaretlerine iletildi.¹⁹ Nihayet Komiserlik kanalıyla Bulgar Hükümeti'ne de ulaştı. Bir hafta sonra, 8 Aralık 1896 tarihinde Komiserliğe, Babıâli'ye sunulması ricasıyla Bulgar Hükümeti adına Stambulov'dan bir teşekkür yazısı geldi.²⁰

Dedeâğaç Bulgar Tüccar Vekili'nin Atanması

Hayli uzun ve gergin geçen bir yazışma ve çekişme sürecinin ardından Dedeâğaç'a bir Bulgar tüccar vekili tayin edilmesinin önündeki bürokratik engel böylece aşılmıştır. Bu gelişmenin hemen akabinde Bulgar Prensliği, Tırnova Genç Kızlar Jimnas Mektebi'nin²¹ eski müdürü Jordan Hacı Petro'yu Dedeâğaç Tüccar Vekilliği'ne tayin

¹⁸ BOA, A.MTZ.04, 38/61; 30 Cemaziyelevvel 1314/6 Kasım 1896.

¹⁹ BOA, A.MTZ.04, 39/57; 25 Cemaziyelahir 1314/1 Aralık 1896.

²⁰ BOA, A.MTZ.04, 40/6; 3 Recep 1314/8 Aralık 1896.

²¹ Bu okullar ve okutulan dersler için bkz. Haluk Kayıcı, *Sâlnâmelere Göre İdarî, Sosyal ve Ekonomik Yapısıyla Edirne Sancağı*, Edirne Valiliği Kültür Yay., Edirne 2013, s.167 vd.

etmiştir. Hacı Petro'nun yerel Osmanlı makamlarınca o sıfatla tanınması hususunun gerekenlere tebliğ edilmesi İstanbul'a bildirilmiştir. Bunun üzerine Babiâli de, kendi topraklarında vazifeli Osmanlı tüccar vekillerinin artık resmen tanınması gerektiği noktasında Bulgar Hükümeti'nin dikkatini çekmiştir. Tarafların herhangi bir itirazı söz konusu olmayıp ilgili yerel makamlara tüccar vekillerinin karşılıklı olarak tanındığı ve artık ona göre muamele edilmesi gerektiği yönünde talimatların gönderilmesiyle birlikte bir engel daha ortadan kaldırılmış oldu.

Mesele bu kez nihaî çözüme kavuşturulmuştur demeye hazırlanılırken daha ciddi bir sorun gün yüzüne çıkıyordu. O ise her iki taraf tüccar vekillerinin yetki ve görevlerini gösterir bir talimatnamenin henüz hazırlanıp memurlara gönderilmemiş olmasıdır. Hem Osmanlı hem de Bulgar tüccar vekillerinin bulundukları şehirlerin mülkî idareleri nezdinde giriştikleri teşebbüslerin hep akamete uğratılmış olması da bundandı. Mesela, Varna'daki Osmanlı Tüccar Vekili 22 Şubat 1897 tarihli yazısında “vazifesinin Bulgar Prensliği tarafından resmen kabul ve tasdik edildiğini, ancak hareket sahasının sınırlarını tayin edecek olan talimatın henüz tarafına gönderilmemiş olmasından ötürü mahallî hükümet nezdindeki teşebbüslerinden semere yerine “bu hususta talimatımız yoktur” şeklinde bir cevap almakta olduğunu bildirmişti. Bir örnek olmak üzere, Varna'daki Bulgar idareciler kendi Kapıkedühaları'nın İstanbul'da verdiği şahadet-nameyi dahi kabul etmeyerek, o şahadet-name ile gelen Bağdat hurmalarından tarife üzerinden vergi almaya çalışmaktaydılar. Bunun üzerine Varna

Tüccar Vekili, Bulgar Gümrük Müdürü'ne müracaat ediyor, lakin “bizim bileceğimiz şey değildir, Sofya'dan böyle emrimiz vardır” şeklinde bir cevapla karşılaşıyordu. Durumu arz ettiği Sofya'daki Osmanlı Komiserliği ise cevap bile vermiyordu. Benzer müdahaleler Osmanlı tebaasından ölenlerin terekelerinin düzenlenmesi aşamasında da söz konusuydu. Bulgar makamlarından, terekelerin düzenlenmesinden sonra arta kalanın teslim edilmesi ve müftülerin Osmanlı tebaasının metrukâtına Bulgar ahalisi gibi müdahalede bulunmamaları veya vasi tayin etmemeleri istenmesine rağmen onlar yine bildiklerini yapmaktan geri durmuyorlardı. Varna Tüccar Vekili'nin “nasıl hareket edeceğimi bilemediğim gibi mahalli hükümet de talimatsızlık yüzünden ne diyeceğini bilememekte” demesi ve “*hareket hattını*” beyan eder bir talimatın süratle gönderilmesini istirham etmesi” bundandı.²²

Varna özelinde yaşanan son gelişmeler, ayrıca Osmanlı-Yunan Harbi'nde tarafsızlığını koruyan Bulgaristan Prensliği'nin İmparatorluğa olan bağlılığının devamını sağlamak²³ arzusu Babıâli'nin bir kez daha geri adım atmasına, dolayısıyla Dedeağaç Tüccar Vekâleti'nin tarih sahnesindeki yerini gecikmeli de olsa almasına vesile oldu. Nitekim Bulgaristan Hükümeti tarafından Selanik, Manastır ve Üsküp şehirlerine tüccar vekili olarak tayin edilen Etnaş (Tanaş) Çopof, Nikola ve Konstantin Hacı Dimitrof'la birlikte Dedeağaç'a atanan Jordan Petro'nun da

²² BOA, A.MTZ.04, 43/3; 2 Zilkade 1314/4 Nisan 1897.

²³ Bayraktarova, “Osmanlı Devleti Bulgaristan Emareti Tüccar Vekilleri Meselesi”, s.204.

vazifesini serbestçe icra edebilmesi için memuriyetlerinin tanınması isteği Babıâli’de görüşülmüş ve tasdik edilmişti. Bu karar 17 Nisan 1897 tarihinde Bulgar Prensliği’ne tebliğ edilmiştir. Bundan iki gün sonra Stambulov’dan Sofya’daki Osmanlı Komiserliği’ne bir teşekkür yazısı daha ulaştırılmıştır. Yazıda, kendilerine yapılan tebligatın senet kabul edildiğinden bahsedilmiş ve Prenslik hakkında yeniden gösterilmiş olan lütuf için Bulgar Hükümeti’nin Padişah ve Babıâli’ye müteşekkîr olduğunun bildirilmesi rica edilmiştir.²⁴ Bu gelişmeden bir hafta sonra, 25 Nisan 1897 tarihinde ise Prenslik tarafından Bulgaristan’da bulunan Osmanlı tüccar vekillerinin memuriyetleri kabul ve tasdik edilmiştir.²⁵

Dedeğaç Bulgar Tüccar Vekâleti ve Osmanlı Makamları

Bulgar Hükümeti’nce yapılan atamaların tanınması ve Tüccar Vekilleri Talimatnamesi’nin yürürlüğe girmesiyle birlikte Bulgar Tüccar Vekili Jordan Petro Dedeğaç’taki vazifesine başladı. Ancak kendisi Osmanlı makamlarıyla hiçbir zaman sağlıklı bir ilişki kuramadı. Uyuşmazlığın ilk emaresi anlaşmanın temel vasıtası olan dilde ortaya çıktı. Petro, Dedeğaç Mutasarrıflığı ile olan yazışmalarında Fransızca’yı tercih etmişti. Esasında bu mevcut talimatnameye uygundu. Ancak Dedeğaç’ta tercüman bulunmadığından gönderdiği ilk yazısı mutasarrıflık tarafından Türkçe kaleme alınması isteğiyle kendisine iade edildi. Buna rağmen Petrof’un Fransızca yazışmakta ısrarcı bir

²⁴ BOA, A.MTZ.04, 43/63; 29 Zilkade 1314/1 Mayıs 1897.

²⁵ Bayraktarova, “Osmanlı Devleti Bulgaristan Emareti Tüccar Vekilleri Meselesi”, s.204.

tutum takınmış olması Dedeâğaç Mutasarrıflığı'nın bağlı olduğu Edirne Vilayeti üzerinden Babîâlî'ye şikâyet edilmesine neden oldu. Ancak Babîâlî, Cîsr-i Mustafa Paşa'daki Bulgar Tüccar Vekili'nin de yazışmalarını Fransızca yaptığını, dolayısıyla Dedeâğaç'taki meslektaşının aynı yolu tercih etmesinde bir sakınca olmadığını açıkladı. Bunun üzerine Valiliğe vekâlet eden Arif Paşa, Cîsr-i Mustafa Paşa'daki vekilin bir tercüman istihdam edilmiş olan Edirne'de ikamet etmekte olduğunu, aynı durumun Dedeâğaç için geçerli olmadığını İstanbul'daki yöneticilere hatırlatmak durumunda kaldı. İsteği, ya Tüccar Vekâleti ile olan yazışmaların Türkçe yapılmasının sağlanması ya da 5-6 yüz kuruş maaşla Dedeâğaç'a bir tercüman tayin edilmesi idi.²⁶ 1897 Haziranında patlak veren bu dil sorununun ne şekilde aşıldığına ilişkin herhangi bir vesikaya henüz tesadüf edilememiştir. Ancak sonraki yazışmalarda Tüccar Vekâleti'nden alınan yazıların tercüme edildiğinden bahsediliyor olması Dedeâğaç'a bir tercümanın tayin edilmiş olabileceğine işaret etmektedir.

Dil meselesi görüldüğü üzere bir şekilde çözüme kavuşturulmuştur. Ancak Dedeâğaç Tüccar Vekili'nin müstakil bir devletin temsilcisi gibi hareket etmesinden kaynaklanan sorunlar için aynı şeyi söylemek güçtür. Mesela o, Dedeâğaç'a varır varmaz ikametgâhına bağımsız bir devletin temsilcisi gibi bandıra çekmek için direk dikmeye teşebbüs etmiştir. Bu eylemi karşısında tüccar vekiline karşı nasıl bir muamelede bulunmak gerektiği yönündeki Dedeâğaç Mutasarrıflığı'nın sorusunu Edirne Valiliği 12 Haziran 1897 tarihinde

²⁶ BOA, A.MTZ.04, 45/78; 27 Muharrem 1315/28 Haziran 1897.

Babîâlî'ye yönlendirmiştir.²⁷ Herkes Babîâlî'den gelecek cevabı beklerken, tüccar vekili Osmanlı resmi makamlarının iznine lüzum duymaksızın yaklaşık iki hafta sonra, 28 Haziran 1897 tarihinde ve oldukça gösterişli bir biçimde ikametgâhında Bulgar bandırasının göndere çekilmesi törenini icra etmiştir. Üstelik bununla da yetinmemiştir. Kendi vazifesi olmadığı halde Dedeğaç'tan Bulgaristan limanlarına gidecek yolculara pasaport vermek ve gemi patentelerine vize işlemi icra etmek gibi işlere kalkışmıştır. Filibe'ye geçmek üzere Dedeğaç'a giden yedi kişinin Selanik ve Kavala'dan almış oldukları mürur tezkerelerini yirmi beşer kuruş harç karşılığında kaydetmiş, Dedeğaç Mutasarrıflığı da bu hususla ilgili olarak kendisine ulaşan herhangi bir emir olmadığından o tezkereleri kabul edip ücretsiz tezkereler vermek suretiyle yolcuları mağdur etmemiştir.²⁸

Esasında, Osmanlı topraklarındaki Bulgar tüccar vekillerince verilen pasaportların yine onlar tarafından yapılacak vize işlemlerinin kabul edilmesi hakkında hâlihazırda herhangi bir emir yahut karar olmamasından ötürü bu hususta gerekli tedbirlerin alınması yönünde Bulgar tarafının bir başvurusu olmuştu. Babîâlî ise 5 Temmuz 1897 tarihinde meselenin hâlihazırda görüşülmekte olduğuna ve neticenin bildirileceğine dair bir açıklama yapmıştı. Ayrıca o vakte kadar işin idare edilmesine çalışılmasının gerekenlere tavsiye edilmesi Dâhiliye Nezareti'ne bildirildiğinden gerekli vilayetlere tebligatta bulunulmuştu. Ancak o yılın sonuna yaklaşıldığı halde mesele hakkında

²⁷ BOA, A.MTZ.04, 45/21; 11 Muharrem 1315/12 Haziran 1897.

²⁸ BOA, A.MTZ.04, 45/74; 27 Muharrem 1315/28 Haziran 1897.

henüz bir karara varılamamış olmasından ötürü tüccar vekili Bulgaristan ve Doğu Rumeli'ne gidecek olanlara pasaport vermeye ve vize işlemi uygulamaya devam etmişti. Mesela, Yorgi adındaki bir Bulgar, Dedeâğaç Tüccar Vekâleti'nden aldığı bir pasaport ile Bulgaristan'a gitmeye niyetlenmişken şehirdeki Osmanlı memurlarının muhalefetiyle karşılaşmış ve seyahat için evvela Osmanlı pasavânı (seyahat belgesi) alması gerektiği kendisine bildirilmişti. Bu nedenle İstanbul'daki Bulgaristan Kapıkethüdalığı Babiâli'ye müracaat ederek söz konusu muamelenin geçerli uygulamalara aykırı olduğunu beyan etmiş ve Yorgi'nin o pasaportla Bulgaristan'a gitmesine izin verilmesi için gerekli makamlara tebligatta bulunulmasını rica etmişti. Ayrıca kendi tüccar vekillerinin Bulgaristan'daki Osmanlı tüccar vekillerinin hukuk ve imtiyazlarına sahip olması noktasında Osmanlı hükümeti ile Bulgar Prensliği arasında yapılan anlaşmayı hatırlatmıştı. Buna göre Prenslik, Osmanlı tüccar vekillerinin Osmanlı tebaasına pasaport verme haklarını öteden beri tasdik etmekteydi. Bulgar tüccar vekillerine de gerek hususi pasaport verme gerekse diğer memuriyet vazifelerini yerine getirme aşamasında engel olunmamalıydı. Dâhiliye Nazırı, Bulgar tarafının isteğini Babiâli'ye aktarırken meselenin uzun süredir çözülememiş olmasının muamelat bakımından doğurduğu güçlükten ve yerel birimlerden sürekli şikâyetler gelmesine yol açmasından yakınmıştı. Bu nedenle konuyla ilgili hemen bir karara varılmasının gerekliliğine dikkat çekmiş, ayrıca tüccar vekillerinin vazife, yetki ve

istihdam edecekleri memurlar gibi hususlar hakkında da bir talimat yayınlanmasını istemişti.²⁹

Meseleye ilişkin görüşmeler devam ederken Bulgar tüccar vekilinin aynı tavrını devam ettirmesinden ötürü o yıl benzer bir hadise daha yaşanmıştı. 28 Eylül 1897 tarihinde Bulgaristan Komiserliği'ne gönderilen bir yazıdan anlaşıldığı üzere, tüccar vekili Osmanlı tebaasından bir Bulgar'ın Avusturyalı birisi aleyhine düzenlediği bir protestoyu kabul edip Avusturya konsoloslughuna resmen tebliğ ederek adeta müstakil bir devlet konsolosu gibi muamelede bulunmaya cesaret etmişti. Gerçi Avusturya Vis Konsolosu Suhur, o tarz işlemlere müdahalede bulunma yetkisinin olup olmadığının bilinmediği gerekçesiyle protestoyu evrak takımıyla birlikte tüccar vekiline iade etmişti. Bu nedenle protesto sahibi Mukavelât Muharrirliği'ne (noter) müracaat etmek ve emsalleri gibi konsolosluk vasıtasıyla protestosunu tebliğ ettirmek zorunda kalmıştı. Dedeâğaç Mutasarrıflığı, Bulgar tüccar vekilinin “böyle serkeşçe ve cüretkâr bir tavırla vazifesini aşan bir harekette bulunduğunu” 4 Eylül'de Edirne Valiliği'ne bildirmiş, şikâyet 8 Eylül'de Dâhiliye Nezareti'ne ve oradan da Babıâli'ye ulaşmıştı. Bunun üzerine Bâbiâli, yine Dâhiliye Nezareti kanalıyla “Tüccar Vekili'nin meslek ve vazifesiyle uygun olmayan o hareketinden dolayı Bulgaristan Prensligi'ne şikâyet edilerek muamele ve hareketlerinin değiştirilmesinin sağlanması gerektiğini” 29 Eylül'de Sofya'daki Osmanlı Komiserliği'ne iletmiştir. Komiserliğin bildirimini üzerine Bulgar Hükümet Başkanı Stambulov, tüccar

²⁹ BOA, A.MTZ.04, 53/13; 12 Ramazan 1315/4 Şubat 1898.

vekilinden aldığı bilgiler doğrultusunda protesto maddesinin Dedeâğaç'taki Avusturya Konsolosu'nun entrikası olduğu yönünde bir cevap kaleme almıştır. Ayrıca iki taraf tüccar vekâletlerinin yetki ve vazifelerine dair kesin bir karar alınıncaya kadar işleri iyi bir şekilde idare ederek herhangi bir şikâyetle meydan verilmemesi hususunda vekillerine gerekli uyarıda bulunulacağını ifade etmiştir.³⁰

Dedeâğaç Tüccar Vekili'nin, Osmanlı makamlarının tepkisini en fazla çeken eylemlerinden bir diğeri ise imparatorluk topraklarında görevli yabancı konsoloslara özenip yanında “kavas” adıyla gezdirdiği silahlı bir asker vasıtasıyla asker firarisi olan Bulgarları türlü tehditlerle Bulgar Prensiği'ne iade etmeye çalışmasıydı. Bu yöndeki ısrarı Osmanlı ve Bulgar yönetimleri arasında şiddetli bir sürtüşmeye neden oldu. İstanbul'daki Bulgar Kapıkethüdalığı Osmanlı Hariciye Nezareti'ne tüccar vekillerinin yabancı konsolosların hukuk ve imtiyazına sahip olacaklarının taraflar arasında daha evvel kararlaştırılmış hususlar arasında yer aldığından bahseden bir yazı sundu. Babıâli, daha evvel Sofya Komiserliği kanalıyla kendilerine tebliğ edilen talimatta öyle bir bahsin olmadığıнын, bunun aksinin Osmanlı İmparatorluğu ile Bulgar Prensiği arasındaki mevcut siyâsî duruma aykırı olacağını Bulgar tarafına iletilmesini 17 Ağustos 1897 tarihli emriyle Dâhiliye Nezareti'ne bildirdi.³¹

³⁰ BOA, A.MTZ.04, 53/30; 26 Ramazan 1315/18 Şubat 1898.

³¹ BOA, A.MTZ.04, 47/51; 17 Rebiyülevvel 1315/16 Ağustos 1897.

Uyarı niteliğindeki o bildirime ve aradan aylar geçmiş olmasına rağmen Dedeâğaç'taki tüccar vekili yanında gezdirdiği “kavas” vasıtasıyla firarî Bulgarları geri dönmeleri için takip ve tehdit etmekten geri durmadı. Bu nedenle de “kavas” meselesi yerel Osmanlı makamları için hep bir şikâyet konusu olarak kaldı.³² Hatta Dedeâğaç Mutasarrıflığı'ndan İstanbul'a ulaşan 3 Şubat 1898 tarihli şifreli telgraf Bulgar Tüccar Vekâleti'nin ipin ucunu kaçırdığını gösteriyordu. Telgrafta yazılanlara bakılırsa, tüccar vekilinin istihdam ettiği kavas, Gümülcine'den Dedeâğaç'a geçen Hristo ve Yoradin isimli Rumları Bulgar askerliğinden firar ettikleri iddiasıyla zorla iade etmeye çalışmıştı. Dahası evine girdiği Hristo'ya türlü hakaret ve tehditlerde bulunmuştu. Bu esnada ortaya çıkan velvele çevredekilerin oraya toplanmasına neden olmuş, bir hadise çıkmasına ramak kalmışken polis müdahalede bulunarak kalabalığı dağıtmıştı. Tüm bunlar yetmezmiş gibi tüccar vekili o silahlı kavasla birlikte Bulgar köy ve panayırlarını da dolaşmaya başlamıştı.³³ Bütün bu haberler Polis Komiserliği, yerel mülkî makamlar ve nihayet Dâhiliye Nezareti kanalıyla 7 Mart'ta Babîâli'ye ulaşmıştır.³⁴ Babîâli, izahat ve gereğinin yapılması isteğiyle Sofya'daki Komiserlik üzerinden 25 Mart 1898 tarihinde Bulgar Prensliği'ne bir nota vermiştir. Prenslik, durumu Dedeâğaç Tüccar Vekâleti'nden sormuş ve oradan alınan bilgiler doğrultusunda hazırlayıp Osmanlı Komiserliği'ne tebliğ edilen cevabî yazıda tüccar vekilleri hakkındaki suçlamaların asılsız olduğunu beyan etmiştir. Bulgar tarafının ifadesi

³² BOA, A.MTZ.04, 53/89; 22 Şevval 1315/16 Mart 1898.

³³ BOA, A.MTZ.04, 53/89; 22 Kanunevvel 1315/3 Şubat 1898

³⁴ BOA, A.MTZ.04, 53/89; 22 Şevval 1315/16 Mart 1898.

olmak üzere, en evvel Hristo'nun Bulgaristan'a iade edilmeye çalışılmasının onun asker firarisi olup olmamasıyla bir alakası yoktur. Sadece validesi Nikoladina Şubat ayının başında Dedeagaç'a gidip oğlu Hristo'nun kendisiyle birlikte memleketlerine dönmeye zorlanmasını Bulgar Vekâleti'nden rica etmiştir. Tüccar vekili de emrindeki kavası kançılaryaya gelmesi gerektiğini ifade etmek üzere Hristo'nun evine göndermiştir. Ancak Hristo, Kavas'ı görünce feryat edip bir zaptiye çağırıştır. Zaten Hristo, Kavas'ın zorla değil, rıza yoluyla kendisini kançılaryaya davet ettiğini o zaptiyeye ifade etmiştir. Bulgar tarafına göre bahsedilen hadisenin aslı budur ve bunun Babiâli'nin dikkatini çekecek yahut rezalete sebebiyet verecek derecede bir öneme sahip olmadığı açıktır. Üstelik Hristo Bulgaristan'a dönebilmesi için gerekli olan pasaportu alabilmek amacıyla bahsedilen olaydan yaklaşık bir ay sonra kendiliğinden kançılaryaya müracaat etmiştir. Buna rağmen tüccar vekili, Hristo'nun daha önce mahallî memurların himayesine başvurmuş olmasından dolayı Osmanlı makamlarıyla herhangi bir ihtilaf oluşmaması için pasaport vermekten özellikle kaçınmıştır. Bulgar tarafına göre, tüccar vekilleri; değil Hristo, şehirdeki diğer firarilerin işleriyle meşgul olmaktan da daima kaçınmıştır.³⁵ Görüldüğü üzere Bulgar Yönetimi, tüccar vekilleri hakkındaki suçlamaların hepsini kesin surette reddeden bir savunma hazırlamıştır. Takip eden yazışmalarda bir daha kavas meselesinden bahsedilmemiş ve Babiâli'nin de hadisenin üzerine gitmemiş olması, Osmanlı yerel temsilcilerinin Bulgar tüccar vekili ve

³⁵ BOA, A.MTZ.04, 56/68; 16 Safer 1316/6 Temmuz 1898.

Kavas'ın icraatlarıyla ilgili aktarmış oldukları bilgilerin gerçekten uzak olabileceği ihtimalini akla getirmektedir.

Kavas meselesinin bir şekilde gündem dışına itilmiş olması, Dedeğaç Tüccar Vekilliği ekseninde Sofya ve İstanbul arasındaki sürtüşmenin son bulduğu anlamına gelmiyor. Özellikle Osmanlılar açısından son derece önem atfedilen geleneksel merasimlerin icrası sırasında taraflar arasındaki gerginliği tetikleyici daha nice sorunların yaşandığına şahit olunmuştur. Mesela padişahların doğum (Velâdet-i Hümayûn) ve tahta çıkış (Cülûs-ı Hümayûn) tarihlerinin yıldönümüne tesadûf eden günler tüm imparatorluk genelinde tertip edilen gösterişli merasimlerle icra edilmekteydi. Bu kapsamda şehirler süslenir, havai fişek gösterileri tertip edilirdi. Resmi dairelerde ise genellikle gündüzleri yerli ve yabancı memurlar için bir kabul merasimi icra edilir, akşamları ziyafet verilerek şenlikler düzenlenirdi. Yabancı devlet temsilcilerinin konsolosluk ve elçilik binalarını kendi bayraklarıyla süsleyip maiyetlerindeki memurlarla birlikte kabul törenlerine ve ziyafetlere iştirak etmeleri adettendi. İncelenen dönemde Osmanlı tahtında bulunan II. Abdülhamid'in 21 Eylül 1842 tarihine tesadûf eden doğum günü ile 31 Ağustos 1876 tarihine denk gelen tahta çıkış gününün yıldönümleri için imparatorluğun diğer bölgelerinde olduğu gibi Dedeğaç'ta da benzer törenler düzenlenmişti. Ancak yerel temsilcilerden İstanbul'a ulaşan bilgilere bakılırsa şehirdeki Bulgar tüccar vekili her törene gölge düşürmeyi başarmıştı. Törenlerle ilgili ilk sürtüşme tüccar vekilinin görevinin Babîâli tarafından onaylanmasının (Nisan 1897) üzerinden daha birkaç

ay geçmeden gün yüzüne çıkmıştır. Şöyle ki, Padişah'ın cülus yıldönümüne tesadüf eden 31 Ağustos 1897 tarihinde imparatorluğun dört bir yanında yaşandığı gibi Dedeâğaç hükümet dairesinde de bir tebrik merasimi icra edilmesine karar verilmişti. Merasim saati resmî bir tezkereyle Bulgar tüccar vekiline de bildirilmişti. Ancak o tezkeredeki saat yerine, büyük devletlerin konsoloslarıyla birlikte merasime katılmayı tercih etmişti. Bu ise dedikoduya ve özellikle konsoloslardan bazılarının itirazına neden olmuştu. Bu nedenle Edirne Valiliği 1 Eylül 1897 tarihinde Bulgar Tüccar Vekâleti'ne şu tezkereyi göndermişti:

“Padişahın cülûsuna tesadüf eden dünkü Salı günü (31 Ağustos), saat 2’de hükümet dairesinde bir tebrik merasimi icra edilmiştir. Söz konusu saatte hükümet dairesinde hazır bulunmanız gerektiği resmi bir tezkereyle tarafınıza haber verilmişti. Zatiniz, Osmanlı saltanatının tabiiyeti altında bulunan bir Emaret’in memuru olduğu için Osmanlı tebaasından ve memurundan sayılmaktadır. Bu münasebetle söz konusu merasimde bulunmanız ve padişahımıza ait özel davete iştirak etmeniz lazım gelirken siz davete icabet etmeyip büyük devletlerin konsoloslarıyla birlikte gelmeyi tercih ettiniz. Neden böyle bir eylem içerisine girmiş olduğunuz anlaşılamadığından durumun sorulması gereği hâsıl olmuştur.”³⁶

Yukarıdaki tezkerenin gönderilmesinden sonra Bulgar tüccar vekili ayrıca İstanbul’a şikâyet edilmişti. Eylül ayının başında yapılan bu şikâyet Dedeâğaç, Edirne, İstanbul ve Sofya yolunu takip ederek Bulgar Prensliği’ne iletildi. Prenslik durumu

³⁶ BOA, A.MTZ.04, 49/34; 20 Ağustos 1313/1 Eylül 1897.

Dedeğaç Tüccar Vekâleti'nden sordu. Alınan bilgiler doğrultusunda hazırlanan cevap Bulgar Hükümeti adına Stambulov imzasıyla Osmanlı Komiserliği'ne gönderildi. Yazının içeriği önceki cevaplardan pek farklı değildi, zira Bulgar Hükümeti Dedeğaç'taki tüccar vekillerinin herhangi bir suçunun söz konusu olmadığı kanısındaydı. Çünkü kendisine, Dedeğaç Mutasarrıflığı'ndan cülus yıldönümü münasebetiyle camide icra edilecek dua merasimine katılması yönünde bir davet gelmişti. Tüccar vekili ise o davetin bir yanlışlık eseri yapıldığı zannı ve tebrik törenlerinin camilerde değil, hükümet dairelerinde icra edilmesi gerektiği düşüncesiyle merasime katılmamıştı. Bulgar Hükümeti'nin bu cevabı Sofya Komiserliği ve Dâhiliye Nezareti kanalıyla 25 Ekim'de Edirne Valiliği'ne iletildi. Vali Vekili Arif Paşa, 20 ve 23 Aralık tarihlerinde İstanbul'a gönderdiği yazılarında Tüccar vekilinin kabahatini örtmek için o tarz yalan yanlış ifadelerle başvurduğunu bildirdi. Çünkü evvela bahsedilen daveti mutasarrıf değil bizzat kendisi yapmıştı. Davet yazısında ise “cami” ibaresi asla yer almamıştı. Sadece hükümet dairesinde bir tebrik töreni yapılacağı ve o vesileyle sade padişah için dua edileceği yönünde bir bahis vardı. Arif Paşa söz konusu davet yazısı ile ona cevap olarak tüccar vekilinden alınan yazının birer suretini söylediklerinin “en büyük şahidi” olarak İstanbul'a takdim etmişti. Vekilin yazısı incelendiğinde kendisinin resmi ziyaret için hükümete davet edilmiş olduğunu, sadece eline geç ulaşmasından dolayı davet tezkeresini tercüme ettirmeye fırsat bulamadığını açıkça itiraf etmiş olduğu görülmektedir. Arif Paşa'ya göre “hal böyleyken

tüccar vekilinin daha sonra bir yabancı memurun o gibi merasimlerde bulunmak zorunda olmadığından ve camiye davet edildiğinden bahsetmiş olması hem yalan bir beyanın hem de dikkat çekici bir tezatlığın göstergesidir. Bu ise sadakatle hizmet etmek şartıyla memuriyeti padişahça onaylanan birisinin ahlak ve ahvalinin esasında o şartı sağlamaya yeterli olmadığıнын delilidir. Bu şartlar altında meselenin geçirtilip öyle bir şahsın Dedeagaç gibi mühim bir yerde vazifesini sürdürmesi serkeş tavır ve hareketlerini artırmak gibi nice mahzurlar doğuracaktır. Bu nedenle azledilmeli, şayet o mümkün olmazsa mahallî hükümetin şanını muhafaza etmek adına özür dilemesi (*tarziye*) sağlanmalıdır.”

Edirne Valiliği'nin isteği 18 Ocak 1898 tarihinde Dâhiliye Nazırı tarafından “o gibi resmi günlerde yabancı konsoloslar bile çağrıya uyarak tebrik merasimi için hükümet dairesine gelmekteyken Osmanlı topraklarından olan Bulgaristan'ın bir tüccar vekilinin resmi davete icabet etmemesi “pek yolsuz” bulunmuştur açıklamasıyla ve “gereğinin yapılması size bağlıdır” ifadesiyle Babîâlî'ye iletilmişti.³⁷ Babîâlî, kendisine ulaşan şikâyetler üzerine “tüccar vekilinin Dedeagaç'taki vazifesine devam etmesinin uygun olmadığını ve gereğinin yapılmasını” Bulgar Prenslığı'ne bildirmek üzere 9 Şubat 1898 tarihinde Sofya Komiserliği'ne yazdı. Komiserliğin tebligatına Bulgar Hükümeti'nden alınan cevap hayli sert oldu. Edirne Valisi'nin ısrarla “ben gönderdim” demesine rağmen Bulgarlar, Dedeagaç Mutasarrıfı tarafından gönderildiğini belirttikleri

³⁷ BOA, A.MTZ.04, 53/30; 26 Ramazan 1315/18 Şubat 1898.

davetnâmenin kaleme alınış tarzından duydukları rahatsızlığı dile getirdiler. Çünkü davetnâmede tüccar vekillerine karşı bir Osmanlı memuru gibi muamelede bulunulduğunu gösterir ibarelere tesadüf etmişlerdi. Son olarak “Bulgaristan’da bulunan Osmanlı tüccar vekilleri yahut yabancı konsoloslara ne şekilde davranılıyorsa kendisine de aynı muamelede bulunulmadıkça hiçbir merasim ve şenliğe katılmaması gerektiğinin tüccar vekillerine daha evvel tebliğ edilmiş bir husus olduğunu, bu nedenle vekillerini mazur bulduklarını” beyan ettiler. Bulgar Hükümeti’nden alınan bu cevap 14 Mart 1898 tarihinde Komiserlik tarafından Babîâli’ye iletildi.³⁸

Bu yazışma trafiğinin üzerinden iki gün geçmeden Dedeğaç Tüccar Vekili yeni, ama benzer bir şikâyetle daha konu oldu. 16 Mart 1898 tarihinde Babîâli’ye ulaşan bilgilere göre, tüccar vekili 21 Eylül 1897 tarihinde icra edilen Padişah’ın veladet yıldönümü merasimine, davet edilmiş olmasına rağmen katılmamış, ayrıca bir Bulgar bandırası açıp ikamet ettiği binayı aydınlatmamıştır.³⁹ Burada dikkati çeken husus tören gününün üzerinden neredeyse altı ay geçtikten sonra tüccar vekilinin imparatorluk merkezine şikâyet ediliyor olmasıdır. Ancak Dedeğaç Mutasarrıflığı’nın şikâyet için o kadar beklemiş olması yadırganmamalıdır. Çünkü Bulgar tüccar vekilinin 21 Eylül 1897 tarihindeki törende yapmadıklarını, şikâyet edildiği tarihten bir gün önce, 15 Mart 1898 tarihinde yapmış olması mutasarrıflığı harekete geçirmişti. Nitekim o gün

³⁸ BOA, A.MTZ.04, 53/83; 2 Mart 1314/14 Mart 1898.

³⁹ BOA, A.MTZ.04, 53/89; 22 Şevval 1315/16 Mart 1898.

İtalya Kralı'nın doğum gününün yıldönümüne tesadüf etmişti ve bu münasebetle tüccar vekili Büyük Bulgar bandırasını açmıştı.⁴⁰ Haliyle, hukuken de olsa bağlı olduğu Padişah için değil de yabancı bir devletin kralı için tören kaidelerini yerine getirmiş olması Osmanlı makamlarının tepkisini çekmişti. Babıâli, Bulgar Prensliği'nden konu hakkında bir izahat isteyince cevap bu kez 5 Nisan 1898 tarihinde İstanbul'daki Kapıkethüdalıklarından geldi. Artık klasik bir hal aldığı üzere, cevapta mağdur edilen tarafın yine kendileri olduğundan bahsediliyordu. Eğer Edirne'de ikamet etmekte olan Cisir-i Mustafa Paşa Bulgar Tüccar Vekili'ne karşı gösterilen saygı ve hürmetle mukayese edilirse ne kadar haklı oldukları anlaşılacaktı. Çünkü Cisir-i Mustafa Paşa'daki tüccar vekilleri bütün merasim ve ziyafetlere davet ediliyor, kendisine iade-i ziyarette bulunuyor ve en önemlisi de Bulgaristan'ın resmi bir memuru sıfatıyla muamele ediliyordu. Ama aynı durum Dedeâğaç'taki tüccar vekilleri için söz konusu değildi. Mesela o, Dedeâğaç'a varır varmaz mutasarrıflığı resmen ziyaret ettiği halde henüz kendisine iade-i ziyarette bulunulmamıştı. Yılbaşı münasebetiyle Dedeâğaç Mutasarrıfı diğer yabancı memurları ziyaret etmişken Bulgar tüccar vekilini ne ziyaret etmiş ne de ona kartvizitini göndermişti. Padişah'ın doğum gününün yıldönümü münasebetiyle hükümet dairesinde icra kılınan tebrik törenine yabancı memurlar için belirlenen saat yerine mahallî memurlar, çeşitli cemaatlerin vekilleri ve ahalinin muteberleri için tayin edilen saatte (alaturka saatle 5'ten 6'ya kadar) gelmesi

⁴⁰ BOA, A.MTZ.04, 54/59; 26 Zilkade 1315/18 Nisan 1898.

bildirilince tüccar vekili kendisine verilen talimata uygun olarak davete icabet etmemiş, sadece Bulgaristan milli bayrağını açmakla yetinmişti. Aynı şekilde o gün Mutasarrıflık Dairesi'nde tertip edilen balo için hazırlanan davetiyeler beldenin memur ve ileri gelenlerine beş-altı gün önceden gönderilmişken Bulgar tüccar vekili balonun başlamasına 24 saat kala davet edilmişti. O nedenle kendisi baloya katılmamayı tercih etmişti. Bulgar Kapıkethüdalığı'na göre şimdiye kadar yazılanlar bile Dedeâğaç Mutasarrıfı'nın oradaki tüccar vekillerine karşı nasıl bir tavır içerisinde bulunduğunu anlamaya yetecektir. Üstelik onun, Dedeâğaç'taki Bulgarlara karşı da iyi davranmadığı Bulgar yönetiminin dikkatinden kaçmamıştır. Bir örnek olmak üzere, Padişah'ın doğum gününün yıldönümü münasebetiyle yapılan dua merasimine katılmaları için diğer devletlerin memurları ve mektep heyetlerine davetiye gönderilmişken ne Bulgar cemaati ne de Bulgar mektebi heyeti davet edilmiştir. Aynı şekilde o günün akşamı verilen baloya sadece Bulgar rahibi çağırılmış, Bulgar mektebi müdürü davet edilmemiştir. İlâveten Dedeâğaç Mutasarrıfı'nın Bulgar Tüccar Vekâleti ile gerçekleşen resmi işlemlerde mevcut kaidelere riayet etmediği haber alınmıştır. Kapıkethüdası, bu görüntü altında mutasarrıf ile tüccar vekili arasında devamı arzu olunan iyi ilişkilere ilişkin herhangi bir emarenin müşahede ve hissedilmesine olanak kalmadığı, hatta tüccar vekili hakkındaki tavır ve muamelenin gün geçtikçe daha düşmanca bir mahiyet kazandığı görüşündedir. Bu nedenle yukarıda sıralanan usulsüz ve uygunsuz muamelelere bir son verilmesi için Dedeâğaç Mutasarrıflığı'na gerekli talimatın gönderilerek

neticeden haberdar edilmelerini Bulgar Hükümeti adına Osmanlı yönetiminden rica etmiştir.⁴¹

1897 yılındaki törenlerden kaynaklanan sorunlar henüz çözülmemişken benzer sürtüşmeler Padişah'ın tahta geçişinin 22. yıldönümü olan 31 Ağustos 1898 tarihinde tertip edilen merasim münasebetiyle de yaşanmıştır. Osmanlı yerel temsilcilerinin iddiası Bulgar tüccar vekilinin davet edilmiş olmasına rağmen törenlere yine iştirak etmekten kaçındığı yönündedir. Bulgar Hükümeti ise 28 Eylül 1898 tarihinde Babıâli'ye gönderdiği yazısında Dedeâğaç Tüccar Vekili Dimitrof'un o gün hem hükümet konağındaki tebrik merasimine hem de akşamki resmî kabule davet edilmemiş olduğunu belirtmiştir. Dimitrof'un tebrik için Mutasarrıflık dairesine gitmekten kaçınmış olması bu sebeptendir. Buna karşın o gün Tüccar Vekâleti Binası'nın büyük sancağını açmayı, akşam olunca da ikametgâhını aydınlatmayı ihmal etmemiştir. Bunlar daha evvel kendisine gönderilmiş olan talimata uygun eylemler olduğundan Dimitrof'un suçlanmasını gerektirir bir durum söz konusu değildir. Bulgar tarafına göre sürtüşmenin sebebi yine Dedeâğaç Mutasarrıflığı'ndan kaynaklanmıştır. Çünkü Dedeâğaç Mutasarrıfı, Bulgar Tüccar Vekili ile olan kişisel ilişkisinde son derece dostça ve nazik bir tavır ortaya koyarken, konu resmî münasebetlere gelince aşağılayıcı tavır ve hareketlerini sürdürmeye devam etmektedir. Bu nedenle Bulgar Hükümeti, bahsedilen olumsuz tavır ve söylemlerinden vazgeçmesi için Dedeâğaç Mutasarrıfı'nın uyarılmasını talep etmişti.⁴²

⁴¹ BOA, A.MTZ.04, 54/37; 14 Zilkade 1315/6 Nisan 1898.

⁴² BOA, A.MTZ.04, 59/35; 1 Receb 1316/15 Kasım 1898.

Bu talep üzerine Babîâli bir tahkikat başlattı. O kapsamda 15 Kasım 1898 tarihli bir emirle, konu Dâhiliye Nezareti'ne havale edildi. Nezaret, Edirne Valiliği'nin bilgisine başvurdu. Valilik, 28 Aralık 1898 tarihli cevabında o güne kadar taraflar arasında yaşananları Osmanlı cephesinden özetliyordu. Buna göre, Bulgar tüccar vekili bir önceki yıl tertip edilen cülus yıldönümü kutlamalarına davet edildiği halde katılmamıştı. Katılmadığı gibi yabancı bir memurun o tarz merasimlerde bulunmaya mecbur olmadığı yönünde bir beyanatta bulunmuştu. “Bu sene” de Padişah'ın doğum gününün yıldönümünde yapılan törene hem resmi tezkere hem de özel varaka ile davet edilmiş olduğu halde iştirak etmemiştir. Hatta tören günü bütün büyük devletlerin konsolosları sabah devletlerinin büyük bandıralarını çekmek, geceleyin kandil yakmak suretiyle kutlamalara katılırken Bulgar tüccar vekili kendi binalarının panjurlarını bile kapatarak içerdeki ışığın gözükmemesine çalışmak gibi bir “alçaklık (*denaet*)” göstermiştir. Zaten kısa bir süre evvel kendisi Bulgaristan'a gittiğinden yerine vekâleten gönderilen Poef Efendi, vekilin hiçbir şekilde örtbas edilmesi mümkün olamayan kabahatlerinden dolayı Dedeâğaç Mutasarrıflığı'na resmi surette teessüflerini beyan etmiştir. Hatta Bulgaristan Prensini karşılamak için “geçen günlerde” Dedeâğaç'a giden İstanbul Kapıkethüdaları Markof Efendi'ye, bizzat kendisinin yürüttüğü tahkikat neticesinde vekil hakkındaki şikâyetlerin haklı olduğunun anlaşıldığını ve yakında oradan kaldırılacağını vaat eylemiş olduğunu bildirmiştir.⁴³

⁴³ BOA, A.MTZ.04, 60/69; 18 Ramazan 1316/30 Ocak 1899.

Sonuç

Görüldüğü üzere Dedeagaç Bulgar Tüccar Vekâleti hem oluşturulmadan evvel hem de oluşturulduktan sonra Osmanlı ve Bulgar hükümetleri arasında sürekli bir çekişme ve tartışma konusu olmuştur. Çalışmanın ilk kısmında işaret edildiği üzere Bulgar Hükümeti, Dedeagaç'ta bir Tüccar Vekâleti açma yönündeki ilk adımını 1890 senesinin hemen başında atmıştı. Ancak açılış gününü görebilmek için uzunca bir süre beklemek gerekti. Bulgarların açılış iznini alabilmeleri Babıâli'nin bazı taleplerine, Babıâli'nin Bulgarlara terk edilen topraklarda kendi tüccar vekilliklerini oluşturabilme talepleri ise karşı tarafın şartlarına takılıp kaldı. Defalarca girilen teşebbüslere rağmen talep-şart uyumsuzluğu tarafların anlaşamamasına neden oldu. Nihayet anlaşmazlığın yedinci yılında, hem ticaretle uğraşan hem de birbirlerinin egemenlik sahalarında bırakılan vatandaşlarının karşılaştıkları problemlerin artması, verilen karşılıklı tavizler ve şartların iteklemesi neticesinde oluşan bir uzlaş Dedeagaç'taki Bulgar Tüccar Vekâleti'nin açılışını mümkün kıldı.

Açılıştan sonra herkesin beklentisi taraflar arasındaki problemlerden birisinin gündemden düşeceği yönündeydi. Oysa Dedeagaç örneğinde görüldüğü gibi, tüccar vekillikleri meselesi taraflar arasındaki sorunlar listesinin üst sıralarında kendisine yer buldu. Meselenin görünürdeki sebebi iki taraf tüccar vekillerinin görev ve yetkilerini gösterir bir talimatnamenin mevcut olmamasıydı. Ama sonuncusu 1898 senesinde olmak üzere dört defa o talimatnameden hazırlanmış olmasına rağmen taraflar arasındaki tüccar vekillikleri

tartışması son bulmadı. Dolayısıyla sürtüşmenin temelinde resmî vesikalara da yansıdığı üzere daha ciddi sebepler vardı: Tahmin edilmesi güç olmayacağı üzere, Osmanlılar açısından hissedilir bir “hazımsızlık”; Bulgarlar içinse geçmişin bağlarından tamamıyla kurtulmak yönündeki bir acelecilik yahut “şımarıklık” söz konusuydu. Yaklaşık beş asır devam eden bir bağlılığın çözülmesi Osmanlı yöneticilerini elbette rahatsız etmişti. Ancak bahsedilen çözülmenin kısmiliğine rağmen, bu konu özelinde açıkça takip edilebildiği kadarıyla Bulgar yöneticiler bağımsız bir devletin temsilcileriymiş gibi hareket etmişlerdi. Dedeâğaç Tüccar Vekili’nin bazı eylem ve söylemleri bahsedilen tavrı doğrular niteliktedir. Mesela, “Bulgaristan’ın Osmanlı tabiiyetinde olması kuru bir lakırdıdan ibarettir” sözü ona aittir.⁴⁴ Osmanlı tebaası olan Bulgarların zihnini karıştırmaktan geri durmadığı yönünde İstanbul’a şikâyet edilen de yine kendisidir.⁴⁵ Tüccar vekilinin o tarz söylem ve eylemlerde bulunması, ayrıca ve özellikle bağımsız bir devlet temsilcisi gibi hareket etmesi Dedeâğaç’taki Osmanlı memurlarını, tarihin de yönlendirdiği bir rahatsızlığa itmiş, ister istemez ona karşı dışlayıcı ve amir bir politikanın takip edilmesine zemin hazırlamıştır. Bu şartlar altında taraflar arasında sağlıklı bir ilişki ağı kurabilmek elbette mümkün olamamıştır. Öyle olunca da Osmanlı ve Bulgar hükümetleri tüccar vekilleri ve yerel birimler arasındaki sorunlardan birisini çözmekle meşgulken bir diğeriyle muhatap olmaktan kurtulamamışlardır. Bu şekilde geçen birkaç yılın ardından nihayet Dedeâğaç özelinde

⁴⁴ BOA, A.MTZ.04, 54/59; 26 Zilkade 1315/18 Nisan 1898.

⁴⁵ BOA, A.MTZ.04, 53/30; 26 Ramazan 1315/18 Şubat 1898.

mesele kökten halledilmiş, Sofya'daki Osmanlı Komiseri Necib Melhame Efendi (1898-1902), Bulgar Hükümet Başkanı ve Hariciye Nazırı ile yaptığı görüşmenin sonunda varılan karara uygun olarak Siroz ve Dedeğaç tüccar vekâletlerinin lağvedilerek, vekillere hemen Sofya'ya dönmeleri için gerekli emirlerin gönderildiğini 10 Mayıs 1901 tarihinde⁴⁶ Babıâli'ye bildirmiştir.

Kaynakça

A. Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Sadaret-Bulgaristan Tasnifi (A.MTZ.04)

(Dosya No/Gömlek No; Hicri-Rumi Tarih/Miladi Tarih şeklinde gösterilmiştir.)

BOA, A.MTZ.04, 23/76; 23 Şevval 1309/21 Mayıs 1892.

BOA, A.MTZ.04, 33/43; 17 Zilkade 1313/30 Nisan 1896.

BOA, A.MTZ.04, 33/90; 28 Zilhicce 1313/10 Haziran 1896.

BOA, A.MTZ.04, 38/61; 30 Cemaziyelevvel 1314/6 Kasım 1896.

BOA, A.MTZ.04, 39/57; 25 Cemaziyelahir 1314/1 Aralık 1896.

BOA, A.MTZ.04, 40/6; 3 Recep 1314/8 Aralık 1896.

⁴⁶ BOA, A.MTZ.04, 70/21; 4 Safer 1319/23 Mayıs 1901.

BOA, A.MTZ.04, 43/3; 2 Zilkade 1314/4 Nisan 1897.

BOA, A.MTZ.04, 43/63; 29 Zilkade 1314/1 Mayıs 1897.

BOA, A.MTZ.04, 45/21; 11 Muharrem 1315/12 Haziran 1897.

BOA, A.MTZ.04, 45/74; 27 Muharrem 1315/28 Haziran 1897.

BOA, A.MTZ.04, 45/78; 27 Muharrem 1315/28 Haziran 1897.

BOA, A.MTZ.04, 47/51; 17 Rebiyülevvel 1315/16 Ağustos 1897.

BOA, A.MTZ.04, 49/34; 20 Ağustos 1313/1 Eylül 1897.

BOA, A.MTZ.04, 53/13; 12 Ramazan 1315/4 Şubat 1898.

BOA, A.MTZ.04, 53/30; 26 Ramazan 1315/18 Şubat 1898.

BOA, A.MTZ.04, 53/83; 2 Mart 1314/14 Mart 1898.

BOA, A.MTZ.04, 53/89; 22 Şevval 1315/16 Mart 1898.

BOA, A.MTZ.04, 54/37; 14 Zilkade 1315/6 Nisan 1898.

BOA, A.MTZ.04, 54/59; 26 Zilkade 1315/18 Nisan 1898.

BOA, A.MTZ.04, 56/68; 16 Safer 1316/6 Temmuz 1898.

BOA, A.MTZ.04, 59/35; 1 Receb 1316/15 Kasım 1898.

BOA, A.MTZ.04, 60/69; 18 Ramazan 1316/30 Ocak 1899.

BOA, A.MTZ.04, 70/21; 4 Safer 1319/23 Mayıs 1901.

B. Araştırma-İncelemeler

Aydın, Mahir, “Bulgaristan Komiserliği”, *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, C. XVII, S. 21, TTK Yay., Ankara 1997, ss. 71-125.

Bayraktarova, Emine, “Osmanlı Devleti Bulgaristan Emareti Tüccar Vekilleri Meselesi”, *Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türk-Bulgar İlişkileri Sempozyumu* (11-13 Mayıs 2005), Odunpazarı Belediyesi Yay., Eskişehir 2005, ss. 201-206.

Erol, Yasemin Zahide, “Şehbender Raporlarına Göre Osmanlı- Bulgaristan Ticari İlişkileri (1910-1914)”, *TAD*, C. 34, S. 57, Ankara 2015, ss. 221-248.

Findley, Carter V., *Kalemiyeden Mülkiyeye, Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996.

Gencer, Ali İhsan, “Berlin Antlaşması”, *TDV.İA.*, C. 5, İstanbul 1992, ss. 516-517.

Jelavich, Barbara, *Balkan Tarihi-I (18.ve 19.Yüzyıllar)*, Küre Yay., İstanbul 2009.

Kayıcı, Haluk, *Sâlnâmelere Göre İdarî, Sosyal ve Ekonomik Yapısıyla Edirne Sancağı*, Edirne Valiliği Kültür Yay., Edirne 2013.

